ISSN 2073-333X

Международный научный журнал

Қазақстанның ғылымы мен өмірі
Наука и жизнь Казахстана
Science and life of Kazakhstan

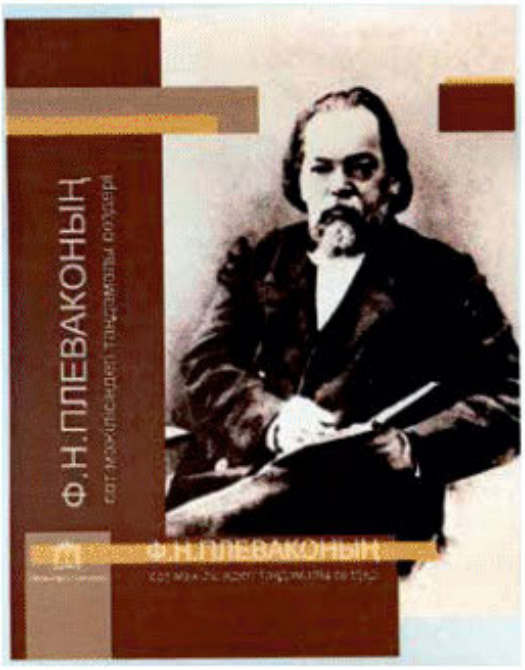
№6/3 2019

РЕСПУБЛИКА САРАЙЫ

Алматы қаласы

Тағылымы терең туынды

Заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубтарының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі, "Қазақстанның ғылымы мен өмірі" атты халықаралық журналдың Бас редакторы **Есберген Алауханов**тың **"Ф.Н.Плевакоңың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері"** атты жаңа кітабы жарық көрді.

Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокурорының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

Кітаптың ерекшелігі сол - Ф.Н. Плеваконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако - XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докоранттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.

Құрылтайшы:
«ҚҰҚЫҚТЫҚ МИССИЯ» ҚОҒАМДЫҚ ҚОРЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:
ОБЩЕСТВЕННЫЙ ФОНД «ПРАВОВАЯ МИССИЯ»
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:
PUBLIC FOUNDATION «LEGAL MISSION»
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

Халықаралық ғылыми журнал
Международный научный журнал
International science journal

№6/3 2019

Бас редактор – **Алауханов Е.О.**
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор – **Алауханов Е.О.**
«Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Y.O.**
«Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», Doctor of Law, professor

Алматы 2019

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдиров Н.М., з.г.д., профессор
Абдукаримов О.А., ҚР қоғам қайраткері
Асанов Ж.К., з.г.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы
Абдрасилов Б.С., б.г.д., профессор
Абдурасулова К.Р., з.г.д., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., з.г.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)
Аликперов Х.Д., з.г.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)
Байдельдинов Д.Л., з.г.д., профессор
Байдаулет И.О., мед.г.д., профессор
Баулин Ю.В., з.г.д., профессор (Киев)
Бисенов К.А., тех.г.д., профессор
Бородин С.В., з.г.к., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Букалерова Л.А., з.г.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
Ведерникова О.Н., з.г.д., проф., РФЖоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)
Гаипов З.С., с.г.д., профессор
Голик Ю.В., з.г.д., профессор (Мәскеу)
Гриб В.В., з.г.д., профессор, басред. (Мәскеу)
Грунтов О.И., з.г.д., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., з.г.д., профессор
Елешов Р., – а-ш.г.д., ҚР ҰҒА академигі
Есім Ғ., ф.г.д., ҚР ҰҒА академигі
Елубаев Ж.С., з.г.д., профессор
Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
Жұмағұлов Б.Т., – т.г.д., ҚР ҰҒА академигі
Зарипов З.С., з.г.д., профессор (Рязань)
Зигмунд О.А., з.г.д., профессор (Германия)
Ыдырысов Д.А., т.г.д., профессор
Қасымбеков М.Б., с.г.д., профессор
Кемел М., э.г.д, профессор
Коробеев А.И., з.г.д., профессор (Владивосток)
Құл-Мұхаммед М.А., з.г.д., профессор
Козаченко И.Я., з.г.д., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., з.г.д., профессор (Краснодар)
Лебедев С.Я., з.г.д., профессор (Мәскеу)
Лиховая С.Я., з.г.д., профессор (Киев)
Мацкевич И.М., з.г.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)
Минязева Т.Ф., з.г.д., профессор (Мәскеу, РУДН)
Мухамедиұлы А., ф.г.д., профессор
Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры
Мұтанов Ғ.М., т.г.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры
Рагимов И.М. з.г.д., профессор (Мәскеу)
Рустамбаев М.Ю, з.г.д., профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., ақын-драматург
Орлов В.Н., з.г.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы
Сартаев С.С., з.г.д., ҚР ҰҒА академигі
Сагадиев К.А., э.г.д., ҚР ҰҒА академигі
Сұлтанов Қ.С., с.г.д., профессор
Сыдыков Е.Б., т.г.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры
Сыдыкова Л.Ч., з.г.д., профессор (Бішкек)
Төлеген М.Ә., доктор PhD, ректор ШҚМУ ректоры
Шестаков Д.А., з.г.д., профессор, СПб. халықаралық криминологиялық клубының президенті

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Айтжанов Б.Д., вет.г.д., профессор
Абдуллаев К.К., – а.-ш.г.д., профессор
Асанғазы О., тіл жанашыры
Әбішев Т.Д., з.г.к., профессор
Әбішев Х.А., з.г.д., профессор
Байменов А.М., тех.г.к., профессор
Бишманов Б.М., з.г.д., профессор
Бекмағамбетов А.Б., з.г.к., профессор (Қостанай)
Бектұрганов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
Борбат А.В., з.г.к., бас редактор (Мәскеу)
Джансараева Р.Е., з.г.д., профессор
Данилов А.П., з.г.к., доцент (Санкт-Петербург)
Жұмағұлова В.И. ф.г.д., профессор
Жақып Б.Ө., филол.г.д., профессор
Жанабилов Н.Е., з.г.к., профессор (Астана)
Жолдыбай К., жазушы-публицист
Иванчин А.В., з.г.д., адвокат (Ярославль)
Ивона Массаки, профессор (Польша)
Кәрібаев Б.Б., т.г.д., профессор
Кленова Т.В., з.г.д., профессор (Самара)
Куфлева В.Н., з.г.к., доцент (Краснодар)
Корконосенко С.Г., с.г.д., профессор (Санкт-Петербург)
Қанжігітов Е.Қ., вет.г.д., профессор
Құрманалиев К.А., ф.г.д., профессор
Қуаналиева Г.А., з.г.д., профессор
Лопашенко Н.А., з.г.д., профессор (Саратов)
Мажейка Киприс И., МЕАТР акад.(Мәскеу)
Маткаримова Г.С., з.г.д., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., с.г.д., проф. (Санкт-Петербург)
Миндагулов Ә.Х., з.г.д., профессор (Мәскеу)
Молдабаев С.С., з.г.д., профессор (Алматы)
Омаров Б.Ж., фил.г.д., профессор
Саданов А.Қ., б.г.д.. профессор
Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері
Старостин С.А., з.г.д., профессор (Мәскеу)
Сұлтанмұрат Е., академик
Сматлаев Б.М., з.г.д., профессор
Сейтжанов Ә.Ә, з.г.к., доцент
Рустемов Б.Т., жазушы-публицист
Турецкий Н.Н., з.г.д., профессор
Тұрсынов С.Т., э.г.д., профессор
Усманов А., п.г.д., профессор
Тогжанов Е.Л., з.г.к.
Тойлыбаев Б.А., п.г.д., профессор
Түргараев Б.Т., з.г.д., профессор
Рүстемова Г.Р., з.г.д., профессор
Фадеев В.Н., з.г.д., проф. (Мәскеу)
Шаукенова З.К., ә.г.д., профессор
Усманов С.У., т.г.д., профессор
Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
Нии Thinh, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)
Харченко В.Б., з.г.д., профессор (Харьков)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
Абдукаримов О.А., общественный деятель РК
Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК
Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
Аликперов Х.Д. д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)
Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор
Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
Бисенов К.А., д.т.н., профессор
Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)
Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Букалерова Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)
Гаипов З.С., д.п.н., профессор
Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)
Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
Елешов Р., д. с-х.н., академик НАН РК
Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
Елюбаев Ж.С., д.ю.н., профессор
Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК
Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК
Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)
Зигмунд О.А., д.ю.н., профессор (Германия)
Идрисов Д.А., д.т.н., профессор
Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор
Кемел М., д.э.н. профессор
Қул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)
Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)
Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)
Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор
Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ
Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
Рустамбаев М.Ю, д.ю.н. профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., поэт-драматург
Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
Сартаев С.С., д.ю.н., академик НАН РК
Сагадиев К.А., д.э.н., академик НАН РК
Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
Султанов К.С., д.пол.н., профессор
Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ
Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ
Шамурзаев Т.Т., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Айтжанов Б.Д., д. вет.н., профессор
Абдуллаев К.К., д. с.-х.н., профессор
Асангазы О., обшественный деятель
Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор
Абишев Х.А., к.ю.н., доцент
Байменов А.М., к.тех.н., профессор
Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор
Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)
Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК
Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)
Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
Данилов А.П., к.ю.н., доцент(Санкт-Петербург)
Жумагулова В.И. д.ф.н., профессор
Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
Жанабилов Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)
Жолдыбай К., писатель-публицист
Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
Ивона Массаки, профессор (Польша)
Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор
Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор
Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)
Куфлева В.Н., к.ю.н. доцент (Краснодар)
Корконосенко С.Г., д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Курманалиев К.А., д.ф.н., профессор
Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор
Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР(Москва)
Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор(Ташкент)
Мельник Г.С., д.пол.н., профессор (СанктПетербург)
Миндагулов А.Х., д.ю.н., профессор (Москва)
Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)
Омаров Б.Ж., д. фил.н., профессор
Саданов А.К., д.б.н., профессор
Сапиев О.С., общественный деятель РК
Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
Старостин С.А., д.ю.н., профессор (Москва)
Султанмурат Е., академик
Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор
Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент
Рустемов Б.Т., писатель-публицист
Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор
Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор
Турсынов С.Т., д.э.н., профессор
Тогжанов Е.Л., к.ю.н., доцент
Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор
Усманов А., д.п.н., профессор
Усманов С.У., д.т.н., профессор
Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор
Шамурзаев Т.Т., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
Челадзе Г., доктор права, доктор бизнес админ., профессор (Грузия)
Нии Thinh, Председатель Ассоциации писателей во Вьетнаме (Вьетнам)
Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)

EDITORIAL BOARD:

Abdirov B.D., Dr. of Law, professor
Abdukarimov O.A., public figure of the Republic of Kazakhstan
Asanov Zh.K., Dr. of Law, the Chairman of the Supreme court of Kazakhstan
Abdrasylov B.S., Dr. of biology, professor
Abdurasulova K.R., Dr. of Law, prof.(Tashkent)
Abzalov E.M., Dr. of Law,Professor, State Counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)
Alikperov H.D. Dr. of Law,Professor State Counselor of Justice of the 3rd class
Baideldinov D.L., Dr. of Law, professor
Baidaulet I.O., Dr. of medical science, prof.
Bisenov K.A., Dr. of technology, professor
Baulin U.V., Dr. of Law, prof. (Kiev)
Borodin S.V., Dr. of Law, vice president, lawyer (Voronezh)
Bukalerova L.A., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Vedernikova O.N., Dr. of Law, professor, (Moscow)
Gayipov Z.S., Dr. of political sciences, prof.
Gollik Y.V., Dr. of Law., Professor (Moscow)
Grib V.V., Dr. of Law., Professor (Moscow)
Gruntov O.I., Dr. of Law., Professor (Minsk)
Dulatbekov N.O., Dr. of Law, professor
Eleshov R., Dr. of agricultural sciences, acad. NAS RK
Esim G., Dr. of Philology, acad. NAS RK
Elubaev G.S., Dr. of Law, professor
Zhumagulov B.T., Dr of technical sciences, Academician of the NAS of the RK
Zhurinov M.Zh., academic, President of NAS RK
Zaripov Z.S., Dr. of Law, professor (Ryazan)
Ydyrysov D.A., Dr. of history, professor
Kasimbekov M.B., Dr. of political sciences, prof.
Kemel M., Dr. of economics, professor
Kul-Muhammed M.A., Dr.of Law, professor
Korobeev A.I., Dr. of Law, professor (Bladibostok)
Kozachenko I.Ya., Dr.of Law, professor (Ekaterinburg)
Koniyakhin B.P., of Law, prof. (Krasnodar)
Lebedov S.Y., Dr. of Law, professor (Moscow)
Lihovaya S.Y., Dr. of Law, professor (Kiev)
Matskevich I.M., Dr. of Law, professor (Moscow)
Minyazeva T.F., Dr. of Law, Professor (Moscow, RUDN)
Mukhamediuly A., Dr. of philosophy., prof.
Musakhodzhayeva A.K., professor, rector of KazNAA
Mutanov G.M., Dr of Technical Sciences, professor, acad. of NAS RK, rector of KazNU
Ragimov I.M., Dr. of Law, professor (Moscow)
Rustambaev M.Yu., Dr. of Law, prof. (Tashkent)
Orazalin N.M., Poet, playwright
Orlov B.N., Dr. of Law, Editor-in-chief «Russian criminological view»
Sartayev S.S., Dr. of Law, acad. NAS. RK
Sagadiev K.A., Dr. of Economics, acad. NAS. RK
Siegmunt O., Dr. of Law, professor (Germany)
Sultanov K.S., Dr.of political sciences, prof.
Sydykov E.B., Dr. of history, professor, rector of ENU
Sydykova. L.Ch, Dr.of Law, professor(Bishkek)
Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU
Shestakov D.A., Dr. of Law,professor, writer

EDITORIAL COUNCIL:

Aitganov B.D., a doctor of betener sciences is a professor
Asangazy O., public figure
Abishev T.D., candidate of Law
Abishev H.A., Dr. of Law, professor
Abdullaev K.K., Doctor of agricultural sciences, professor
Baimenov A.M., candidate of tech, professor
Bishmanov B.M., Dr. of Law, professor
Bekmagambetov A.B., Cand. of Law, professor (Kostanai)
Bekturganov E.U., Member of the Parliament of Kazakhstan
Borbat A.V., Deserved Lawyer of the Russian Federation, candidate of Law (Moscow)
Jansaraeva R.E., Dr. of Law, professor
Zhumagulova V.I. Doctor of philological sciences, Professor, academician
Zhakyp B.U., Dr.of philology, professor
Zholdybay K., writer, journalist
Ivona Massaki, professor (Poland)
Karibaev B.B., Dr. of hisroy, professor
Kangigitov E.K., a doctor of betener sciences
Klenova T.V., Dr.of Law,professor (Samara)
Kufleva V.N., cand.Sc. in Law, assistant professor (Krasnodar)
Korkonosenko S.G., Dr. of polit, professor (St.-Peterburg)
Kurmanaliev K.A., Dr. of philology, prof.
Kuanalyeva G.A., Dr. of Law, professor
Loopachenko N.A., Dr. of Law, prof.(Saratov)
Mazheika Kipras I., acad.PANS (Moscow)
Matkarimova G.S., Dr. of Law, prof.(Tashkent)
Melnik G.S., Dr. of polit, professor
Mindagulov A.N., Dr. of Law, professor
Omarov B.Zh., Dr. of philology,professor
Sadanov A.K., Dr. of biology,professor
Sapiev O.S., The public figure of RK
Sarsembaev M.A., Dr.of Law, professor
Salomov B., Dr. of Law, professor
Starostin S.A., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Sultanmurat E., academic
Smatlaev B.M., Dr. of Law, professor
Seitzhanov A.A., Ph.D., associate Professor
Rustemov B.T., writer, publicist
Rustemova G.R., Dr. of Law, professor
Turetski N.N., Dr. of Law
Tursunov C.T., Doctor of Economics, professor
Toqshanov E.L., Dr. of Law, professor
Toilybaev B.A., Dr. of pedagog., professor
Turgaraev B.T., Dr. of Law, professor
Usmanov A., Dr. of political sciences, professor
Usmanov S.U., Dr. of history, professor
Shaukenova Z.K., Dr. of soc., professor
Shamurzaev T.T., Dr.of Law, professor (Bishkek)
Fadeev V.N., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Cheladze G., Dr. of Law, professor (Gruzia)
Huu Thinh, Chairman Vietnam Writer's Association, poet (Vietnam)
Harchenko B.V., Dr. of Law, prof. (Harkov)

“Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білім алдым”.
Александр Македонский

“Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр”.
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА” халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж. Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», Халықаралық Қазақстан криминологиялық клубының Президенті, заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алауханов**тың ғылыми жетекшілігімен шығады.

Басылым 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылымиметрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analitics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағытттар бойынша жарияланады:

- Байқау жеңімпаздары;
- Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- Білім мен ғылым мәселелері;
- Жас ғалымдар мінбері;
- Мерейтой;
- Айтулы шара;
- Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;
   Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4х5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.
2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.
3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;
4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдікпен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**
5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.
6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап,басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:
2. Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), **кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.
3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.
4. Мақала мәтіні«Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1,25 см.
5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.
6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.
7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.
   Мақала үшін төлемақы – 16 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

   Төлемақы төлеуге: Карта нөмірі:
   5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
   ЖСН: 9207 1540 0124
   Жақын және алыс шетелде тұратын авторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

   e-mail:nauka-zan@mail.ru; web-сайт:www.nauka-zan.kz

ТМД елдеріндегі редакция өкілдігі:

• **Мәскеу, ММУ:**	**проф. Матвеева А.А.**	**ұялы тел.:+7 (916) 526-44-29**
• **Мәскеу:**	**проф. Лебедев С.Я.**	**ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05**
• **Санкт-Петербург:**	**доцент Данилов А.П.**	**ұялы тел: +7-911-963-13-91**
• **Рязань:**	**проф. Зарипов З.С.**	**ұялы тел.: +7-960-5726474**
• **Краснодар:**	**проф. В.П. Коняхин**	**ұялы тел.: +7-918-443 56 21**
• **Краснодар:**	**доцент Куфлева В.Н.**	**ұялы тел.: +79184333395**
• **Киев:**	**проф. Лиховая С.Я.**	**ұялы тел.: +7 380674469485**
• **Харьков:**	**проф. Харченко В.Б.**	**ұялы тел.: +7 380932339968**
• **Ташкент:**	**проф. Абдурасулова К.Р.**	**ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51**
• **Ташкент:**	**проф. Абзалов Э.М.**	**ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01**
• **Душанбе:**	**проф. Бахриддинов С.Э.**	**ұялы тел.: + 992907702120**
• **Бішкек:**	**проф. Сыдыкова Л.Ч.**	**ұялы тел.: + 996555753058**
• **Бішкек:**	**проф. Шамурзаев Т.Т.**	**ұялы тел.: + 996555789546**
• **Ярославль:**	**проф. Иванчин А.В.**	**ұялы тел.: + 89106641313**
• **Ставрополь:**	**проф. Кибальник А.Г.**	**ұялы тел.: +79624038213**
• **Ростов-на-Дону:**	**проф. Бойко А.И.**	**ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17**
• **Екатеринбург:**	**доцент Сергеев Д.Н.**	**ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54**

Журнал редакциясының мекенжайы:

Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй,

e-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp);

Ғылыми редактор: Ақжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

“Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир и людей”.
Хуго Штейнхаус

“Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать”.
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»** включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) по специальностям юридических, филологических и педагогических наук и др.

Журнал издается с 09.02.2009 года, ежемесячно, на восьми языках (казахский, русский, английский, французский, китайский, чешский, венгерский, немецкий).

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.

Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана», Президента Международного Казахстанского криминологического клуба – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года издание вступило в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей – Ассоциацию научных редакторов и издателей **(Association of science editors and publishers).**

В настоящее время, *Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analitics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем, Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.*

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

- Победители конкурса
- Имя в истории и науке
- Вопросы образования и науки
- Трибуна молодых ученых
- Юбилей
- Мероприятия
- Рецензии, новые книги
- Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1. **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.
2. **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.
3. **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовываются с Редакцией журнала.
4. **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.
5. **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.
6. **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат». **Не допускается ПЛАГИАТ.**
7. **В статье** необходимо широко использовать труды казахстанских авторов, внесших в развитие и совершенствование отечественной науки.
   Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».
8. **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.
   Примечание: *согласно формату журнала просим авторов высылать фото в размере 4х5, которая будет опубликована вместе со статьей.*

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1. **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.
2. **Структура научной статьи**:
   а) **название статьи**;
   б) **текст статьи**;
   в) **Сведения об авторе** (место работы/учебы с указанием адреса, должности, степени, звания, электронный адрес, контактные данные);
   г) **индексы** УДК и / или ББК;
   д) **ключевые слова** (в количестве не более 5);
   е) **аннотация** (из 3-4 предложений);
   ж) **библиография**.

- *Если статья написана на иностранном языке*, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., контактные и иные данные об авторе (место работы/учебы с указанием адреса, должности, степени, звания), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на казахском и (или) русском языках.

3. *Статья* должна состоять из следующих элементов: введение, основная часть и заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.
4. *Текст* должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1,25 см.
5. *Ссылки* на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по тексту статьи с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. *Пример внутри текстовой библиографической ссылки: [Савицкий В.М., 1996, с. 47].*

Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. *Например, в тексте:«В соответствии сп. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой,«решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».*

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. ***Пример****: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377*

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

6. *Библиографический список* должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». *Библиографический список* входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания. *Пример оформления учебного пособия: Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб.пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. – М.: Бек, 1996. – 320 с.*

   Пример оформления научной статьи: *Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение ролисудебной системы // Вестник Поволжского института управления. – Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018.Т. 18.№ 7. – С. 52-62.*

   Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций: Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире /Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм – М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. – С. 373-395.

   Пример оформления автореферата диссертации: Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX – первой половине XX в.: автореф. дис. …докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. – М., 2013. – 47 с.

   Пример оформления диссертации: Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX – начала XX вв.: дис. …докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. – М., 2018. – 425 с.

   Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

   Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

   Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».
7. *Статьи*, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.
8. *Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очередности*.

Оплата по реквизиту**:**
Номер карты: 5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ИИН: 9207 1540 0124
Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

Представительство редакции в СНГ:

• **Москва МГУ:**	**проф. Матвеева А.А.**	**моб.: +7 (916) 526-44-29**
• **Москва:**	**проф. Лебедев С.Я.**	**моб.: +7 (985) 977-28-05**
• **Санкт-Петербург:**	**доцент Данилов А.П.**	**моб.: +7-911-963-13-91**
• **Рязань:**	**проф. Зарипов З.С.**	**моб.: +7-960-5726474;**
• **Краснодар:**	**проф. Коняхин В.П.**	**моб.: +7-918-443 56 21**
• **Краснодар:**	**доцент Куфлева В.Н.**	**моб.: +79184333395**
• **Киев:**	**проф. Лиховая С.Я.**	**моб.: +7 380674469485**
• **Харьков:**	**проф. Харченко В.Б.**	**моб.: +7 380932339968**
• **Ташкент:**	**проф. Абдурасулова К.Р.**	**моб.: +7 998 909 63 92 51**
• **Ташкент:**	**проф. Абзалов Э.М.**	**моб.: +7 998 901 87 07 01**
• **Душанбе:**	**проф. Бахриддинов С.Э.**	**моб.: + 992907702120**
• **Бишкек:**	**проф. Сыдыкова Л.Ч.**	**моб.: + 996555753058**
• **Бишкек:**	**проф. Шамурзаев Т.Т.**	**моб.: + 996555789546**
• **Ярославль:**	**проф. Иванчин А.В.**	**моб.: + 89106641313**
• **Ставрополь:**	**проф. Кибальник А.Г.**	**моб.: +79624038213**
• **Ростов-на-Дону:**	**проф. Бойко А.И.**	**моб.: +7 (928) 158-68-17**
• **Екатеринбург:**	**доцент Сергеев Д.Н.**	**моб.: +7 (902) 260-15-54**

Адрес редакции журнала:

г. Алматы, Алмалинский район, проспект Абылай хана, дом 113

e-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828 (WhatsApp);

Научный редактор: Акжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль

«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного инвестированного капитала»
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им. Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахтстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им.Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им.Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйтства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции
39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия

41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. БиблиотекаСанкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Библиотека Саратовского центра по исследованию проблем организованной преступности и коррупции
52. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
53. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
54. Библиотека Самарского университета
55. Библиотека Белорусского государственного университета
56. Библиотека Киевского национального университета
57. Научная библиотека им. М. Максимовича
58. Научная библиотека национального авиационного университета (г. Киев)
59. Национальная научная библиотека Грузии
60. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я. Брюсова
61. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
62. Национальная библиотека Азербайджана
63. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
64. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
65. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
66. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
67. Библиотека Литературного института Узбекистана
68. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
69. Библиотека Таджикского национального университета
70. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
71. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н. Ельцина
72. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

СОДЕРЖАНИЕ – МАЗМҰНЫ – CONTENTS

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Исабаев Ч.А.
ВОПРОСЫ КВАЛИФИКАЦИИ И РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ
В ОТНОШЕНИИ СОТРУДНИКОВ СПЕЦИАЛЬНЫХ ГОСУДАРСТВЕННЫХ
И ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ 19
Капсалямов К.Ж., Капсалямов С.С.
СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРОФИЛАКТИКИ
ПОДРОСТКОВОЙ ПРЕСТУПНОСТИ 24
Калдарбекулы О.
ВОПРОСЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВА ГРАЖДАН НА РАВНОЦЕННОЕ
ВОЗМЕЩЕНИЕ ПРИ ПРИНУДИТЕЛЬНОМ ОТЧУЖДЕНИИ ЗЕМЕЛЬНЫХ
УЧАСТКОВ ДЛЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ НУЖД 30
Катаев Н.А.
К ПРОБЛЕМЕ ПРОКУРОРСКОГО НАДЗОРА
В СФЕРЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАКУПОК 33
Мырзатаев Н.Д.
ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫН БАСҚАРУДАҒЫ
ЖАУАПТЫЛЫҚТЫ ЖЕТІЛДІРУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІСІ 38
Рахмет Е.Д.
О ПОНЯТИИ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ В СФЕРЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ
БЕЗОПАСНОСТИ ДОРОЖНОГО ДВИЖЕНИЯ.....45
Смаилов О.Х.
ПРОБЛЕМЫ ВЫЯВЛЕНИЯ И НЕЙТРАЛИЗАЦИИ ОСНОВНЫХ
КРИМИНОГЕННЫХ ФАКТОРОВ, ОБУСЛАВЛИВАЮЩИХ
СОВЕРШЕНИЕ УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ
С ПРИМЕНЕНИЕМ ВЗРЫВНЫХ УСТРОЙСТВ 49
Сыздықова А.А., Нәбиханова А.Б.
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ
ОМБУДСМЕН ИНСТИТУТЫНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ.....53
Тажмағамбет А.С., Копбаева А.Б., Копбаев Д., Мауяева С.Т.
ӘКІМШІЛІК ЖАУАПТЫЛЫҚТЫҢ ҚОҒАМДЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫ
РЕТТЕУДЕГІ РӨЛІ.....58
Тажмағамбет А.С., Қалаганов Б., Алмагамбетов П.А., Жанәділ А.Д.
КӘСІБИ ПАРЛАМЕНТАРИЗМ ИНСТИТУТЫН ҚҰРУ ЗАМАН ТАЛАБЫ 63
Феткулов А.Х., Сейтхожин Б.У., Каржасова Г.Б., Орынбеков А.С.
ЕСІРТКІНІҢ ЗАҢСЫЗ АЙНАЛЫМЫНА ҚАРСЫ КҮРЕС САЛАСЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ 68

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Абдулова А.А., Мұхамади Қ.Т.
ЖОБАЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ТІЛ САБАҚТАРЫНДА ПАЙДАЛАНУДЫҢ
ТИІМДІ ЖАҚТАРЫ.....73
Абильдина С.К., Асетова Ж.Б.
КӘСІБИ ШЕБЕРЛІКТІҢ БЕРІК ІРГЕТАСЫ – МҰҒАЛІМНІҢ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІ.....77
Абильдина С.К., Бозахаева Г.К.
ТАРИХИ ТҮСІНІКТЕР: ЗЕРДЕЛЕУДЕГІ АЛҒЫШАРТТАР 87
Арепьева С.В.
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МАТЕМАТИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ
СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗОВ 87
Аубакирова Р.Ж., Тайболатов Қ.М.
Ж. ЕСЕКЕЕВ И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ МОДЕРНИЗАЦИИ
СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....92

Галиев Т.Т., Есекешова М.Д., Исакова Г.О.
МОДЕЛИРОВАНИЕ ПРОЦЕССА ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО СПЕЦИАЛИСТА: СИСТЕМНЫЙ ПОДХОД....96
Джумашева А.Б.
КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУЯЗЫКУ КАК НЕРОДНОМУ....101
Жумашева А.Ш., Саметова Ф.Т.
К ПРОБЛЕМЕ ПОЛИЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН....106
Issabekova G.B., Tynyshtykova G.
CLIL METHOD IN TEACHING PHYSICS....114
Kassenov Kh.N.
THE MAIN APPROACHES TO FORMATION ETHIC AND DEONTOLOGICAL BASES OF TEACHERS IN DOMESTIC AND FOREIGN PRACTICE....119
Кожахметова А.К., Бейсенбаева Л.Ж.
БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДА ҚОЛДАНЫСҚА ЕНГЕН LEAN ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІҢ БІРІ РЕТІНДЕ....124
Мейрбекова Г.П., Айткұлова Г.К.
ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ....127
Мукышева А.К., Бижанова А.С., Уәлібай Н.
ШЕТЕЛ ТІЛІН МЕҢГЕРУДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫ АҚПАРАТТЫ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТӘЖІРИБЕЛІК ЖҮЙЕСІ....131
Мурзатаева А., Баймуратова Э.С., Бекмашева Б.Н.
КӘСІБИ БАҒЫТТАЛҒАН ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ....137
Оспанов Е.Т., Байзылдаева У.Б., Нурмагамбетова Г.Е.
ЖАЛҚАУЛЫҚ ПЕН СТУДЕНТТЕРДІҢ САБАҚ ҮЛГЕРІМІНІҢ БАЙЛАНЫСЫ....141
Оразбаева К.О.
БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ ЖАһАНДЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҮЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР НЕГІЗІНДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖҮЙЕСІ....145
Raimbekov B.K, Gazizova M.R., Raimbekova G.A.
ENTREPRENEURIAL EDUCATION AS AN IMPORTANT DIRECTION OF ECONOMIC EDUCATION IN MODERN CONDITIONS....149
Рысбекова А.Қ., Құрмантаева Н.Ә.
БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМІНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ....154
Сапарқызы Ж., Майгельдиева Ш.М.
ОҚУ ІС-ӘРЕКЕТІ БАРЫСЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ АҚЫЛ-ОЙ ҚЫЗМЕТІН ДАМУЫ....159
Seitova S., Tasbolatova R.
THE USE OF A REPRESENTATIVE SYSTEM OF STUDENTS AND IT'S DEVELOPMENT IN TEACHING MATHEMATICS....166
Тасболатова Р.
О ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ МАТЕМАТИКИ К РЕАЛИЗАЦИИ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН....173
Токкулова Г.Т, Шырынхан А.Д.
ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ БҮГІНГІ КҮННІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ БІРІ....178
Туркенов Т.К., Туркенова С.С.
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПОДДЕРЖКА РОДИТЕЛЕЙ УЧАЩИХСЯ ИЗУЧАЮЩИХ ИНОСТРАННЫЙ ЯЗЫК....182

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PSYCHOLOGICAL SCIENCE

Aubakirova R.Zh., Fominykh N.Iu., Bubenchikova A.V.
PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL BASES OF THE CHILD 'S READINESS FOR SCHOOL....187

Садуова Ж.Н.
ОҚУШЫЛАРДЫҢ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНДАҒЫ ЭМОЦИОНАЛДЫ
ҮЙЛЕСПЕУШІЛІКТІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘНІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ....192

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Әлім Ә.А., Нұржанова Ш.С., Кутпанбаева Ж.Б.
АДАМ МИЦКЕВИЧ – ВЕЛИКИЙ ПОЭТ НЕ ТОЛЬКО В ЕВРОПЕ 198
Балабекова Қ.Ш.
ЕРТЕГІ ЖАНРЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ МЕН ҚАЛЫПТАСУЫ 203
Жапарова А.
МЕТАФОРА – ПОЭТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕНІҢ КОНСТРУКТИВТІ БІРЛІГІ 207
Кенжебаева А.Ә.
М. ОМАРОВА ЖӘНЕ ЦАН СЮЕ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АДАМДЫ
ЖАТСЫНУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ....211
Космуратова А.Н.
О СИНТАКСИЧЕСКОЙ КОНСТРУКЦИИ ГЛАВНЫХ ЧЛЕНОВ ПРЕДЛОЖЕНИЯ....217
Қалибекұлы Т.
ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ ФОНЕТИКАЛЫҚ БІРЛІКТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ
ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРУ МӘСЕЛЕСІ....220
Мамырханова Ж.Т., Салжанова Л.Е.
ҚЫТАЙДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ТІЛІНДЕГІ ТҮРМЫСҚА
БАЙЛАНЫСТЫ КІРМЕ СӨЗДЕР....226
Мауленов А.А., Шоинжанова М.
ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ТЮРКСКОЙ МИФОЛОГИИ В ПОЭЗИЯХ ЖЫРАУ 231
Meirbekov A.K., Turebai D.N.
COMMUNICATIVITY OF VOCABULARY 238
Мұхамади Қ.Т.
АНАЛИТИКАЛЫҚ ФОРМАНТ: ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ....243
Ниязова Ғ.М., Әбдіқалық А.Б.
Т. АХТАНОВТЫҢ «ШЫРАҒЫҢ СӨНБЕСІН» РОМАНЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ ӘЙЕЛІНІҢ ОБРАЗЫ....247
Ниязова Ғ.М., Әбдіқалық А.Б.
Т. АХТАНОВТЫҢ ОБРАЗДАР ЖҮЙЕСІНДЕГІ ПОРТРЕТТІК
БЕЙНЕЛЕУ ЕРЕКШЕЛІГІ 253
Ныгметова Б.Д.
ҚАЗАҚ, ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ЭСТЕТИКАЛЫҚ
БАҒАЛАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ....257
Ныгметова Б.Д.
ЯЗЫКОВАЯ РЕАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА «КРАСОТА» В АНГЛИЙСКОЙ
И РУССКОЙ ПАРЕМИОЛОГИИ 262
Раманова А.А.
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЕР АДАМ ЕСІМДЕРІНІҢ ТІЛДІК СИПАТЫ....266
Садырова А.Т.
СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ПОХОЖИХ ОБРАЗОВ В КАЗАХСКОМ
ФОЛЬКЛОРНОМ И АНТИЧНОМ ЛИТЕРАТУРНОМ НАСЛЕДИИ 271
Сулеева Г.С.
ҮЛЫ ДАЛАНЫҢ ҮЛЫ ПЕРЗЕНТТЕРІ АБАЙ МЕН ШӘКӘРІМНІҢ
ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АДАМГЕРШІЛІК ТАҚЫРЫБЫ 277
Сулейменова З.Е.
СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ПОЛЕЙ
«РАДОВАТЬСЯ-НЕГОДОВАТЬ» 282
Сүйеркұл Б.М., Сейдамат Ә.Қ.
ҚАЗІРГІ ЖАСТАР ТІЛІНДЕГІ ЫРЫМ-ТЫЙЫМДАРҒА БАЙЛАНЫСТЫ
ҚОЛДАНЫСТАРДЫҢ ЛИНГВОПРАГМАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ....285
Таңжарықова А.В., Касымбекова С.К.
ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН – ҮЛТ ТҮЛҒАСЫ 290

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – ИСКУССТВОВЕДЧЕСКАЯ НАУКА – ART SCIENCE

Мұсағұлова Г.Ж., Салықова Д.О.
ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭСТРАДАЛЫҚ ӨНЕРІНІҢ НЕГІЗГІ
ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ....294
Шарипова Д.С.
СИМВОЛЫ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ В СОВРЕМЕННОЙ
СКУЛЬПТУРЕ КАЗАХСТАНА....298

ӘЛЕУМЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ – СОЦИОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – SOCIAL SCIENCE

Есенбекова Ұ.М.
БҰҚАРАЛЫҚ МЕДИА МЕН ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР....303
Есенбекова Ұ.М., Бұхарбай А.М, Аманжолов Б.Н., Батухан А.Б.
РУХАНИ ЖАҢҒЫРУДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҮЛГІСІ,
БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНДАҒЫ НАСИХАТ....307
Қойшиева Т.Қ., Нұрманқызы А.
ҚОҒАМНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК – ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨМІРІНДЕ
BIG DATA-ның РӨЛІ....312

ФИЗИКА ҒЫЛЫМЫ – ФИЗИЧЕСКАЯ НАУКА – PHYSICAL SCIENCE

Бүркітова Д.А.
АЛГОРИТМЫ НАХОЖДЕНИЯ РЕШЕНИЯ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ
ОБЫКНОВЕННЫХ ИНТЕГРО-ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ....316
Чаева А.К.
ЕКІНШІ РЕТТІ ЖӘЙ ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ТЕҢДЕУ ҮШІН СЫЗЫҚТЫ
ШЕТТІК ЕСЕБІН ШЕШУДІҢ САНДЫҚ ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУЫ....326

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS....335

ПІКІР – РЕЦЕНЗИЯ – REVIEW....338

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ
ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА
LAW SCIENCE

Исабаев Ч.А.
магистр юридических наук, капитан полиции, докторант 1-го курса
ИПДО Алматинская академии МВД Республики Казахстан
им. генерал-майора милиции М. Есбулатова

ВОПРОСЫ КВАЛИФИКАЦИИ И РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ В ОТНОШЕНИИ СОТРУДНИКОВ СПЕЦИАЛЬНЫХ ГОСУДАРСТВЕННЫХ И ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ

Түйін. *Елдегі қылмыстық ахуалдың нашарлауы құқық қорғау органдарының қызметкерлерінің өміріне қол сұғушылықтың үлғаю үрдісімен сипатталады. Осындай жағымсыз фактілердің болуы мемлекеттік басқаруды құру және жергілікті атқарушы билік органдарын құру туралы заңдарға елеулі қатер ретінде қарастырылуы тиіс. Бұл мемлекеттің конституциялық және әлеуметтік жүйесі негіздерін қорғау мен қорғаудың барлық құқықтық негіздеріне байланысты мемлекеттік басқарудың негіздерін құқықтық қорғау деңгейінен. Мақалада құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне қарсы қылмыстардың қылмыстық-құқықтық біліктілігінің кейбір мәселелері және алдын ала тергеу, тергеу әрекеттерінің сипаты және т.б. талқыланады.*

Кілт сөздер: *қылмыс, құқық қорғау органдары қызметкерінің қол сұғуы, жәбірленуші, шабуыл.*

Резюме. *Обострение криминогенной ситуации в стране характеризуется тенденцией роста посягательств на жизнь сотрудников специальных государственных и правоохранительных органов. Наличие таких негативных фактов следует рассматривать, как серьезную угрозу канонам построения государственного управления и устройства органов местной исполнительной власти. Именно от степени правовой защиты основ государственного управления и зависит вся правовая база охраны и защиты основ конституционного и общественного строя страны. В статье рассматриваются некоторые вопросы уголовно-правовой квалификации преступлений в отношении сотрудников правоохранительных органов и досудебного расследования, характер следственных действий и т.д.*

Ключевые слова: *преступление, посягательство работника правоохранительных органов, потерпевший, нападение.*

Resume*. The aggravation of the criminal situation in the country is characterized by a tendency to increase encroachments on the lives of law enforcement officers. The presence of such negative facts should be regarded as a serious threat to the canons of building public administration and the establishment of local executive authorities. It is from the degree of legal protection of the foundations of public administration that the entire legal framework for the protection and protection of the foundations of the constitutional and social system of the country depends. The article discusses some issues of criminal legal qualification of crimes against law enforcement officers and pre-trial investigation, the nature of investigative actions, etc.*

Keywords: *crime, the crime of assault of a law enforcement officer, the victim, assault.*

Уголовные деяния, квалифицируемые по ст.ст. 378-379 УК и ст. 381-1 УК Республики Казахстан (*прим. авт.* – оскорбление представителя власти, неповиновение представителю власти, посягательство на жизнь сотрудника специального государственного и правоохранительного органа), имеют свою юридическую специфику. Серьезные затруднения могут возникнуть в связи с разграничением названных составов уголовных деяний и ряда других, в частности, квалифицируемых по ст. 99 УК, ст.ст. 106-107 УК, ст. 115 УК, ст. 293 УК и ст. 408 УК Республики Казахстан.

Чтобы уяснить методику расследования посягательств на жизнь, здоровье, честь и достоинство работников органов внутренних дел, необходимо четко и ясно обозначить отличительные признаки этих составов преступлений.

Уголовное деяние, предусмотренное ст. 380-1 УК Республики Казахстан, как посягательство на жизнь сотрудника специального государственного и правоохранительного органа, является законченным с момента совершения действий, направленных на реализацию преступного умысла лишить жизни названное в статье лицо. Наступления преступных последствий в виде лишения жизни для признания деяния оконченным не требуется. Также не является необходимым и причинение вреда здоровью. Если конкретные действия, направленные на лишение жизни, будут благополучным образом предотвращены, и не наступит реально никакого вреда, кроме морального, посягательство все равно является совершенным, как оконченное деяние.

Для разграничения преступления, предусмотренного ст. 380-1 УК, и деяний, квалифицируемых по ст. 99 УК (убийство), ст. 408 УК (посягательство на жизнь лица, осуществляющего правосудие или

досудебное расследование), необходимо разобраться, каков применительно к каждому из деяний круг лиц, в отношении которых совершается деяние:

– осознает ли лицо, посягающее на жизнь представителя определенного органа или его близких, каким является правовой статус такого представителя;

– связан ли мотив преступных действий с конкретным видом деятельности должностного лица.

Для состава уголовного правонарушения, квалифицируемого по ст. 380-1 УК Республики Казахстан, присуще следующее, в частности, посягательство совершается на жизнь сотрудника специального государственного и правоохранительного органа, а равно их близких. Содержание понятия «близкие» не может толковаться широко, хотя по объему оно превышает содержание понятия «близкие родственники». Очевидно, близкими можно считать, в частности, фактических супругов и детей.

Прокурор и лица, осуществляющие досудебное расследование (следователь, дознаватель и орган дознания) также являются сотрудниками правоохранительных органов и поэтому могут быть лицами, в отношении которых (или их близких) совершается посягательство, квалифицируемое по ст. 380-1 УК Республики Казахстан. Однако, посягательство на их жизнь (а также их близких) может квалифицироваться и по ст. 408 УК Республики Казахстан, если деяние связано с деятельностью, сопряженной с отправлением правосудия или досудебным расследованием.

Умысел посягающего на жизнь, применительно к ст. 380-1 УК Республики Казахстан, формируется под влиянием деятельности потерпевшего по обеспечению национальной и общественной безопасности. И реализуется такой умысел в процессе деятельности (или непосредственно после нее), а также с промежутком во времени – по мотивам мести. Посягательство на жизнь близких сотрудников специальных государственных и правоохранительных органов должно происходить также именно в связи с названной выше деятельностью.

Посягательство на жизнь лиц, подпадающих под категорию сотрудников специальных государственных и правоохранительных органов, но по мотивам иным, не охватываемым ст. 380-1 УК, должно квалифицироваться по другим статьям УК Республики Казахстан (ст. 99 и ст. 408).

Насильственные действия в отношении сотрудника правоохранительного и специального государственного органа, нередко, допускаются при совершении хулиганских действий. Поэтому следствие должно правильно разграничить деяния по мотивам, направленности и последствиям. Для разграничения важно, прежде всего, при проведении допросов свидетелей и потерпевших выяснить, в чем выражался умысел преступных действий в их начале и продолжении, в какой момент преступнику стало понятно (или было понятно изначально), что он проявляет насилие в отношении представителя власти, пресекающего хулиганство.

Следует иметь в виду, что грубое нарушение общественного порядка, выражающее явно неуважение к обществу, сопровождающееся применением насилия к гражданам либо угрозой его применения, а равно уничтожением или повреждением чужого имущества, в любом случае не охватывается составом преступления в виде посягательства на жизнь сотрудника правоохранительного и специального государственного органа, а требует отдельной правовой квалификации, как хулиганство (ст. 293 УК Республики Казахстан).

При расследовании дела о совокупности деяний, разумеется, должны быть применены методические рекомендации, касающиеся других составов уголовных правонарушений.

Объективная сторона состава преступления, предусмотренного в ч. 1 ст. 380-1 УК Республики Казахстан, выражается в умышленном посягательстве на жизнь. При этом, деяние совершается в отношении сотрудника специального государственного и правоохранительного органа (или его близких) в связи с исполнением им своих служебных обязанностей.

Под посягательством на жизнь понимаются умышленные действия, направленные на причинение смерти [1, с. 65].

Злоумышленник должен сознавать, что действует против сотрудника специального государственного и правоохранительного органа или его близких.

Действия квалифицируются по ч. 2 ст. 380-1 УК Республики Казахстан, если посягательство на жизнь сотрудника правоохранительного и специального государственного органа носит более опасный характер и совершается:

– в отношении 2-х или более лиц;

– в отношении лица, заведомо для виновного находящегося в беспомощном состоянии, а равно сопряженное с похищением человека либо захватом заложника;

– в отношении женщины, заведомо для виновного находящейся в состоянии беременности;

– с особой жестокостью;

– способом, опасным для жизни других людей;

– группой лиц, группой лиц по предварительному сговору, преступной группой;

– с целью скрыть другое преступление или облегчить его совершение, а равно сопряженное с изнасилованием или насильственными действиями сексуального характера;

– неоднократно;

– в отношении заведомо несовершеннолетнего лица;

– в местности, где объявлено чрезвычайное положение, или в зоне проведения антитеррористической операции.

Некоторые особенности следует выделить применительно к такому преступлению, как оскорбление представителя власти (ст. 378 УК Республики Казахстан).

Само понятие оскорбления содержится в ст. 131 УК Республики Казахстан (т.е. унижение чести и достоинства другого лица, выраженное в неприличной форме). В конструкции ст. 378 УК Республики Казахстан законодатель ссылается на обязательность признака публичности оскорбления. Публичность может выражаться, в частности, в использовании средств массовой информации, в доведении до сведения общественности определенного смысла либо иным путем.

Оскорбление совершается исключительно в отношении представителя власти. Оно должно быть напрямую связано с исполнением представителем власти должностных (служебных) обязанностей или быть в какой-то мере сопряженным с такой деятельностью.

В порядке п. 5 приказа Генерального прокурора Республики Казахстан № 89 «Об утверждении Правил приема и регистрации заявления, сообщения или рапорта об уголовных правонарушениях, а также ведения Единого реестра досудебных расследований» от 19.09.2014 года, должностные лица органов уголовного преследования принимают информацию о любом уголовном правонарушении [2].

Должностные лица, имеющие доступ к Единому реестру досудебного расследования, после приема информации об уголовном правонарушении производят ее фиксацию в книге учета информации. При отсутствии доступа к ЕРДР должностное лицо, принявшее информацию об уголовном правонарушении, уведомляет с использованием средств связи управомоченное лицо, которое на основании полученного уведомления производит фиксацию в книге учета информации, о чем составляет рапорт.

Сведения, полученные в ходе оперативно-розыскной деятельности, после их проверки в соответствии с ЗРК № 154-XIII «Об оперативно-розыскной деятельности», в т.ч. с применением специальных оперативно-розыскных мероприятий, при установлении признаков уголовного правонарушения, подлежат регистрации в ЕРДР по рапорту должностного лица в соответствии с требованиями п. 2) ч. 1 ст. 184 УПК Республики Казахстан [3].

Анонимные обращения, в т.ч. сообщения неизвестных лиц, поступившие по каналам связи, фиксируются в книге учета информации и содержащиеся в нем сведения об уголовном правонарушении могут быть зарегистрированы в ЕРДР только в случае их подтверждения по рапорту должностного лица в соответствии с требованиями п. 2) ч. 1 ст. 184 УПК Республики Казахстан.

Поводами к началу досудебного расследования могут стать:

1) заявление физического лица об уголовном правонарушении (от близких родственников сотрудника правоохранительного органа в случае его гибели либо тяжелого ранения);

2) явка с повинной;

3) сообщения в средствах массовой информации (к примеру, материалы журналистских расследований на страницах печатных изданий);

4) рапорт должностного лица органа уголовного преследования о подготавливаемом, совершаемом или совершенном уголовном деянии (при обнаружении и осмотре трупа сотрудника право_охра_нительного органа на месте происшествия).

При решении вопроса о начале досудебного расследования по факту публичного оскорбления представителя власти при исполнении им своих должностных (служебных) обязанностей или в связи с их исполнением, если действия были доведены до сведения средств массовой информации и общественности, следует принять меры для получения подобного рода материалов и тщательного изучения их содержания.

Во время осмотра места нападения на сотрудника правоохранительного и специального государственного органа необходимо обращать пристальное внимание на следующее:

– не оставлены ли на месте происшествия какие-либо предметы, свидетельствующие о том, что пострадавший находился в форменной одежде (оторванные пуговицы, лоскуты ткани, отдельные волокна, головной убор);

– позволяла ли конкретная обстановка (улица, жилой дом и т.п.), где произошло событие, наблюдать кому-либо за совершением преступления, иначе говоря, могли ли быть очевидцы, сумевшие достаточно подробно рассмотреть происходящее;

– имеются ли на месте происшествия следы применения конкретного вида оружия или средств защиты, в т.ч. из тех разновидностей арсенала, который находится в правоохранительных органах;

– не имеются ли объекты, которые могут указать на личность нападавшего или подвергнутого нападению, в т.ч. не оставались ли такие, как обладающие способностью сохранить потожировые наслоения, запах, микрочастицы, слюну, кровь, другие наслоения, биологические выделения [4, с. 56].

В том случае, если работник специального государственного либо правоохранительного органа избежал гибели, тактически верным будем производить осмотр места нападения с его участием, т.к. он профессионально ориентирован в тех нюансах, которые следует учесть во время осмотра. Такое участие может быть весьма полезным для изучения местности, обстановки, отыскания следов преступления и изъятия подходящих для исследования объектов.

Проведение служебного расследования по факту применения сотрудником табельного оружия либо специальных средств не подменяет расследования событий в этом аспекте, но, вместе с тем, может послужить доказательственным материалом, способным сориентировать следователя на необходимые следственные действия, назначение экспертиз.

В случае обнаружения и задержания лиц, причастных к посягательству на жизнь сотрудника специального государственного и правоохранительного органа, после принятия требуемых процессуальных решений и допроса последних, при их желании оказать содействие в расследовании, целесообразно произвести повторный осмотр места происшествия с участием подозреваемого в целях сопоставления показаний.

Для эффективного выполнения этой задачи требуется с максимальной достоверностью в словесной форме воссоздать, описать конкретную обстановку, в которой совершилось преступление. В протоколе допроса должны быть отражены такого рода детали, которые позволяют достаточно точно судить об уровне осведомленности, помочь при последующем осмотре зафиксировать те объективные изменения обстановки, предметов, которые удачно служат воссозданию самого события.

Сопоставительные элементы показаний и осмотра, без преувеличения, в большой мере, способны устранить какие-либо существенные сомнения, появляющиеся у следователя, при этом необходимо учитывать возможность самооговора [5, с. 67].

В случае написания лицом, в отношении которого усматривается причастность к совершению преступления, явки с повинной, требуется сопоставление в деталях сведений, содержащихся во всех источниках.

При выдвижении следственных версий надлежит, помимо типовых рекомендаций, применить следующие:

– анализ конкретной деятельности сотрудника правоохранительного и специального государственного органа, связанной с выполнением властно-распорядительных полномочий, с применением правовых требований;

– проведение проверок, рейдов, ревизий и иных подобных мероприятий;

– расследование уголовных дел и административных материалов;

– уголовное преследование фигурантов уголовных дел и др.

– выяснение и оценка конфликтной ситуации, ставшей поводом для совершения преступления;

– посредством допросов установить имели ли место перед нападением угрозы, намеки на возможную месть, реальные конфликты (коллеги, близкие родственники и др.);

– оценка характера деяния, с точки зрения его подготовленности, спланированности, профессиональной подготовки преступников (время и место нападения, способы и орудие нападения);

– анализ факторов, которые могли помешать потерпевшему, особенно в случае его гибели, осуществить эффективную самозащиту;

– тщательное изучение возможных личных либо бытовых мотивов, не связанных с исполнением потерпевшим профессионального долга;

– виктимологический анализ поведения и образа жизни потерпевшего.

При необходимости проведение обыска, выемки может, при получении положительных результатов, «вооружить» следователя важными уликами – объектами, подходящими как для непосредственного изучения (в т.ч. для осмотра с участием специалиста-криминалиста), так и для последующих экспертных исследований. Если имеются основания полагать, что преступник завладел табельным оружием, служебным удостоверением, жетоном и иными предметами, принадлежащими сотруднику специального государственного либо правоохранительного органа, то наряду с поиском требуемых для изъятия объектов необходимо предпринять меры для обнаружения перечисленных вещей профессионального назначения.

Допрос потерпевших, свидетелей и подозреваемых должен быть направлен на полное воссоздание обстоятельств происшедшего события.

При нахождении на месте преступления нескольких должностных лиц и при последующем решении следователем вопроса об их правовом статусе надлежит учесть, что в случае причинения им хотя бы морального ущерба, например, угрожая насилием, потерпевшим будет являться не только то лицо, в отношении которого были направлены действия. Потерпевшими следует признать и других лиц, пострадавших морально, их нельзя считать свидетелями и в отношении них также должны быть вынесены постановления о признании потерпевшими.

В случае существенных противоречий в показаниях, в частности, из-за искажения информации свидетелями, желающими защитить подозреваемых или, наоборот, представить законными действия представителей власти, в действительности не соответствовавших правовым нормам, необходимо проведение очных ставок.

При расследовании уголовных дел об оскорблении представителя власти необходимо иметь в виду, что при устном произнесении определенных слов, при совершении жестов и иных действий, крайне важно без существенных погрешностей воссоздать то, что было соответствующим образом выражено. Только тогда следователь может дать правильную оценку действиям преступника. Также обязательно требуется разобраться, в чем выражается характер публичности действий, носящих оскорбительное содержание. Детализация действий представителей власти в любом случае крайне важна, т.к. от этого зависят выводы об их правомерности, непровоцирующем характере, профессионализме, попытках достойным и достаточным образом обеспечить общественный порядок.

Установление в подробностях предпринятых сотрудником специального государственного либо правоохранительного органа мер в момент нападения на него, в ряде случаев способно иметь решающее значение для верной оценки со стороны суда. Профессиональные действия сотрудника специального государственного и правоохранительного органа при отражении опасного для жизни и здоровья нападения вообще могут предотвратить причинение каких-либо телесных повреждений. Отсутствие таких последствий без детального анализа мер самозащиты может обусловить упрощенный подход к выводам со стороны суда. Поэтому целью следователя должно быть обоснование этих данных при формулировании обвинения, но ранее доказательственные сведения требуется надлежащим образом закрепить при протоколировании.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Каиржанов Е.И. Уголовное право Республики Казахстан (Общая часть). – Алматы, 1998. – 199 с.
2. Приказ Генерального прокурора Республики Казахстан № 89 «Об утверждении Правил приема и регистрации заявления, сообщения или рапорта об уголовных правонарушениях, а также ведения Единого реестра досудебных расследований» от 19.09.2014 года. – Астана.
3. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан. – Алматы: НОРМА-К, 2019. – 445 с.
4. Руководство по расследованию преступлений. Учебник // под ред. С.И. Гиреева. – М.: ЭКСМО, 2010. – 334 с.
5. Следственные действия. Руководство для следователей // под ред. А.В. Шимановского. – СПб., 2011. – 199 с.

УДК 343.97

Капсалямов К.Ж.
профессор кафедры Национального и международного права
университет Туран-Астана

Капсалямова С.С.
доцент кафедры Теории и истории государства и права, конституционного права
университет ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРОФИЛАКТИКИ ПОДРОСТКОВОЙ ПРЕСТУПНОСТИ

Аннотация. *В настоящей статье рассматриваются вопросы связанные с прафилактикой подростковой перступности. Одной из проблем нашего общества в последнее время является низкий уровень правового сознания молодежи. Очень жаль, что правонарушения значительно усугубляются. Все это не может не вызывать беспокойства. Особое значение имеет правовое обучение молодежи, прежде всего учащихся.*

Поэтому объектом особой заботы государства являются подростки. А для того, чтобы они улучшали жизнь и не могли попасть в такие негативные явления, как алкоголизм, наркомания, проституция, необходимо постоянно проводить всестороннюю воспитательную работу и профилактику. Однако недостаточно внимания уделяется нравственному, правовому и физическому воспитанию молодежи и подростков. Об этом свидетельствуют такие негативные явления, как преступления среди молодежи и подростков.

Ключевые слова: *подростковая преступность, профилактика, воспитательная работа, антиобщественное поведение, правонарушения несовершеннолетних.*

Қапсәлямов Қ.Ж.
Үлттық және халықаралық құқық кафедрасының профессоры
Тұран-Астана университеті

Қапсәлямова С.С.
Мемлекет және құқық теориясы және тарихы, конституциялық құқығы
кафедрасының доценті
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия үлттық университеті

ЗАМАНАУИ АЛДЫН АЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖАСӨСПІРІМДЕР ҚЫЛМЫСТЫЛЫҒЫ

Аннотация*. Осы мақалада жасөспірімдер қылмысының алдын алуға байланысты мәселелер қаралады. Соңғы уақытта біздің қоғамымыздың проблемаларының бірі жастардың құқықтық санасының төмен деңгейі болып табылады. Құқық бұзушылықтар айтарлықтай ушыгады деген өкініштi. Мұның бәрі алаңдаушылық тудыруы мүмкін емес. Жастарды, ең алдымен оқушыларды құқықтық оқыту ерекше маңызға ие.*

Сондықтан мемлекеттің ерекше қамқорлығының нысаны жасөспірімдер болып табылады. Ал олардың өмірін жақсартып, алкоголизм, нашақорлық, жезөкшелік сияқты жағымсыз құбылыстарға жете алмауы үшін үнемі жан-жақты тәрбие жұмыстарын жүргізу және алдын алу қажет. Алайда жастар мен жасөспірімдердің адамгершілік, құқықтық және дене тәрбиесіне жеткіліксіз көңіл бөлінеді. Бұған жастар мен жасөспірімдер арасындағы қылмыс сияқты теріс құбылыстар дәлел бола алады.

Түйінді сөздер: *жасөспірімдер қылмысы, алдын алу, тәрбие жұмысы, қоғамға жат мінез-құлық, кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтары.*

Kapsalyamov K.Zh.
professor of the Department of National and International Law
university Turan-Astana
Kapsalyamova S.S.
associate professor of the Department of Theory and history of state and law, constitutional law L.N. Gumilyov Eurasian national university

MODERN PROBLEMS OF PREVENTION JUVENILE DELINQUENCY

Annotation. *This article discusses issues related to the prevention of juvenile delinquency. One of the problems of our society in recent years is the low level of legal consciousness of young people. It is a pity that the offenses are significantly aggravated. All this cannot but cause concern. Of particular importance is the legal education of young people, especially students.*

Therefore, the object of special care of the state are teenagers. And in order for them to improve their lives and could not get into such negative phenomena as alcoholism, drug addiction, prostitution, it is necessary to constantly carry out comprehensive educational work and prevention. However, insufficient attention is paid to the moral, legal and physical education of young people and adolescents. This is evidenced by such negative phenomena as crimes among young people and adolescents.

Keywords: *juvenile delinquency, prevention, educational work, antisocial behavior, juvenile delinquency.*

Для предупреждения преступности несовершеннолетних очень важны активные меры ранней профилактики, предпринимаемые под предупреждающим влиянием еще на первый этап возникновения антиобщественной дисциплины. Особое место в осуществлении ранней профилактики занимают сотрудники инспекции по делам несовершеннолетних. Инспекция по делам несовершеннолетних в соответствии с Указом «Об основных обязанностях инспекции по делам несовершеннолетних, приемников-распределителей для несовершеннолетних и специальных учебно-воспитательных учреждений по предупреждению безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних», наряду с решением ряда других задач, выявляет родителей или лиц, их заменяющих, не исполняющих обязанности по воспитанию детей и позволяющих им осуществлять их антиобщественное поведение, правонарушения несовершеннолетних.

В инспекции по делам несовершеннолетних органов внутренних дел содержатся достаточные сведения о подростках-правонарушителях, склонных к отрицательному влиянию внешней среды.

Как показывает исследование уголовных дел, наряду с этим наиболее часто вовлечены в преступную деятельность несовершеннолетние, находящиеся в антиобщественной жизни. В связи с этим, сотрудники инспекции по делам несовершеннолетних должны постоянно контролировать данную группу несовершеннолетних, предотвращать возможные контакты их с лицами, ранее судимыми, не попавшими в путь исправления, совершающими страдания.

Следует отметить, что ранняя профилактика рассматривается как одно из центральных и эффективных направлений в борьбе с несовершеннолетними правонарушителями [1, с.93].

Она призвана создать прочную социально-психологическую защиту на пути негативных воздействий в поведении несовершеннолетних, предотвращая тем самым возможность наступления тяжких последствий правонарушений и преступлений.

На наш взгляд, как и основной очаг преступности среди несовершеннолетних, так и образ жизни в семье, который воспитывает и развивает ребенка в суровых условиях. В статье 140 Уголовного кодекса предусмотрена ответственность родителей, которые неправильно воспитывают детей. На практике часто встречаются факты привлечения к уголовной ответственности таких родителей, которые не могут воспитывать сына в соответствии с требованиями. Ему всегда сына избили, ушибов, оказанных пострадавших родителей, доказать ему, что наш поступок является причиной сложности вручную.

Как и каким образом его можно реализовать в повседневной жизни, хотя ответственность родителей в наших законах рассматривается и закреплена. До сих пор не решен вопрос, какой орган должен рассмотреть дело в отношении бездомного или нарушившего порядок подростка, какие учреждения должны подготовить документы и доставить в соответствующие места, если это необходимо. В результате сотрудники инспекции, работающей с несовершеннолетними, повышают

ответственность за дело на комиссию при акимате, а в то же время-на такую же тему, как и на то, что и на юношескую судьбу.

Такова большая концентрация пробелов в деле воспитания несовершеннолетних и несовершеннолетних в духе патриотизма. В связи с этим, в некоторых районах и городах акиматами, правоохранительными органами ведется совместная работа, ведется поиск соответствующих путей воспитания, освободившихся из мест лишения свободы. В настоящее время во многих регионах республики, в том числе в Жамбылской области, существует традиция закрепить участкового инспектора за каждым учебным заведением. В частности, он отметил, что в настоящее время в республике ведется целенаправленная работа по предупреждению и пресечению преступлений среди несовершеннолетних.

Конечно, сейчас нельзя опоздать и разговаривать о его детальном результате. Но есть вопрос о том, будет ли эффект от внедрения данного метода в любом учебном заведении. Кто-то считает, что если не изменился внутренний мир представителя полиции, закрепленного за ответственной работой, и способ общения с детьми, то у него не возникает никаких проблем. Это нарушение прав несовершеннолетних и несовершеннолетних. Другие говорят, что закрепление представителей полиции в каждой школе способствует профилактике преступности среди несовершеннолетних. В связи с этим, в целях профилактики правонарушений среди несовершеннолетних и предупреждения детской безнадзорности и беспризорности, а также предупреждения правонарушений среди несовершеннолетних необходимо это сжелать. Однако, до тех пор, пока инспекциями, проводящими проверки с несовершеннолетними при многих отделах внутренних дел, не будут изменены подходы к наказанию, учитывая подростка, нарушившего дисциплину. По мнению правоохранительных органов, на службу инспекции по работе с несовершеннолетними приходится немало случайных кадров, которые хотят временно дышать и расти.

В повседневной жизни эта цель, которую он задумал, выполняется. В то же время, как и отсутствие нового подхода и влияние процента загруженности, в том числе на то, что работа в инспекциях, где убирают комфортные места, замыкается в узких кругах, что они готовы наказывать вместо сострадания к молодежи. Негативно сказывается на том, что специалисты инспекции не оказывают им методическую помощь, позволяющую эффективно работать с детьми. Из-за таких причин можно наблюдать, что несовершеннолетние, имеющие низкую правовую грамотность, совершают тяжкие преступления.

По мнению некоторых специалистов, воспитание необходимо начинать с 6-7 лет ребенка. Ведь в младшем классе воспитывается подростка, достигшего возраста 14-15 лет, а также приобщение к здоровому образу жизни. Такие несовершеннолетние не могут исправить сам порядок в детских колониях и гауптвахтах, а наоборот, изменяют отношение к жизни. Цель мероприятия: прививать любовь к природе, желание читать книги о жизни животных и растений, готовность сохранять природу и защи ... Но, не объясняя его суть, подростку, который слегка пытался скрыться, резкое наказание может нанести ущерб молодому поколению. Каждый инспектор проводит работу в соответствии с поведением и психологией ребенка, объясняет сущность преступления и предостерег от него, не говорит о том, что профилактические мероприятия дают свои результаты.

Сейчас такая работа, к сожалению, остается без внимания. По словам представителей правоохранительных органов, большинство учителей, которые учат молодое поколение хорошей привычке и умеют от зла, стараются избегать возможности детей с плохим поведением и трудными возможностями, отправлять их в специальные школы. То есть, многие учителя не хотят общаться с такими учениками. С другой стороны, в статьях Кодекса об административных правонарушениях и Уголовного кодекса четко разграничены и не указаны понятия беспристрастности и хулиганства, присущие детям [2, с. 189]. Конечно, в обоих кодексах особое место отводится профилактике преступности среди несовершеннолетних. Но они, как и выше, остаются на камне, не выполняться по причинам.

Поэтому действия подростка, совершившего незначительное хулиганство, признаются хулиганством и подпадают под механизм наказания, который работает без познания. Так что отрицательно влияет на его психику.

Главной задачей в борьбе с преступностью является профилактика несовершеннолетних в любом государстве.

Сужение сферы назначения уголовных наказаний и расширение мер по принятию профилактических мер вытекают из основных положений долгосрочной социальной политики в стране.

Глава государства на постоянной основе требует от правоохранительных органов повышения эффективности профилактической работы всех государственных органов и общественных организаций. Преимущества такого подхода в борьбе с преступностью являются неизбежными.

Профилактика преступности – это не только устранение, обезвреживание негативных обстоятельств, но и стимулирование процессов социальной жизни общества. Поэтому он является более эффективным инструментом борьбы с преступностью и по экономическим параметрам, поскольку позволяет решить многие задачи, прежде всего, путем применения социальных мер.

Анализ негативных тенденций, проявляющих негативное проявление в духовной жизни нашего общества, дает следующие дополнительные доказательства: неотъемлемой частью проводимых в стране реформ должно стать четкая целенаправленная деятельность государства по борьбе с преступностью, составлению ее программы и обеспечению правильного соблюдения законов, усилению гарантий прав граждан, обеспечению строгого соблюдения ими законности.

Рост преступности, сопровождающийся деятельностью государства по экономическому и политическому преобразованию общества, указывает на необходимость проведения жесткого и последовательного курса по борьбе с различными негативными явлениями, исключению нравственной атмосферы от злоупотреблений.

Она должна быть целеустремленной и осуществляться в отношении всех областей воспитания детей и подростков средствами и методами, характерными для органов, участвующих в ее деятельности.

С их помощью также устраняются «узкие места» общей системы воспитания, что в результате дает серьезные предпосылки для борьбы с преступностью несовершеннолетних.

Для усиления результативности этого направления борьбы с правонарушениями несовершеннолетних, а также для более улучшения условий жизни и воспитания детей и подростков из неблагополучных и малообеспеченных семей необходимы устойчивые целенаправленные усилия. В стране необходимо создать принципиально новые условия, улучшающие положение несовершеннолетних, оставшихся без попечения родителей, инвалидов и других неблагополучных групп. Для достижения этих целей в настоящее время идет процесс перехода службы профилактики преступности несовершеннолетних из правоохранительных органов в другие государственные и общественные структуры.

В сложный переходный период молодежь узнавала дело, чтобы повысить материальное положение населения и благосостояние страны. Освоить формы, методы и принципы рыночной экономики.

Президент Республики Казахстан в своем Послании народу" Казахстан-2050 «особо подчеркнул, что" в молодежной политике мы должны уделять особое внимание молодежи и подрастающему поколению, а также молодым семьям".

В период перехода к рыночной экономике человек, как субъект социальных изменений, в обязательном порядке привлекается к обороту различных общественных процессов, связей, не присущих его первоначальным представлениям. Вместе с тем возрастает возможность изменения его социальной, нравственной, правовой дисциплины, в результате чего в обществе растет количество различных правонарушений, в целом влияет на правопорядок, структуру и динамику правоприменительной дисциплины членов общества. Это подтверждается статистическими данными правоохранительных органов, в том числе по росту преступности среди несовершеннолетних.

Динамика и структура преступности несовершеннолетних за последние пять лет характеризуются значительным ростом. Общая преступность в республике выросла более чем в два раза, каждое пятое правонарушение совершается несовершеннолетними, где рост преступности наблюдается во всех сферах.

Более 75 процентов от общего числа преступлений несовершеннолетних в настоящее время совершены в группах с участием взрослых.

Актуальность борьбы с преступностью среди несовершеннолетних на современном этапе обусловлена, прежде всего, тем, что уровень преступности определяет состояние и развитие всей преступности.

По данным ряда социально – правовых исследований, две трети из взрослых, осужденных за кражу, грабеж, хулиганство, разное посягательство на личность, совершали первые преступления при недостижении совершеннолетия.

Как показывает судебно-следственная практика, более 20% тяжких преступлений, совершенных несовершеннолетними, совершены в состоянии алкогольного опьянения и употребления наркотических средств.

Рассмотрение этого негативного явления объясняется изменением психологических ценностей, социальных направлений, при котором стремление к размножению является нормой жизни определенной части населения, которая может привести к потере категории производства материальных благ, а не путем участия в производственном труде, а посредством купли-продажи. Привычка получить что-то, не давая ничего, показывает перед собой криминогенный элемент.

Следует отметить, что наиболее опасным явлением в сложившейся ситуации является частая вовлеченность несовершеннолетних и молодежи в сферу уголовной деятельности. Такой рост объясняется тем, что на нравственное становление личности несовершеннолетнего сильно влияет окружающая повседневная жизнь. Все эти негативные данные приводят к незаформированной, социально несовершенной психике несовершеннолетних, формируют антиобщественные взгляды и привычки, побуждают подростков, не имеющих опыта к частной предпринимательской деятельности, коммерческому посредничеству, валютным операциям.

Сложившаяся ситуация не вызывает паники в обществе и ставит на первое место борьбу с этими общественными вредителями в числе самых предыдущих проблем.

Преступность, особенно среди несовершеннолетних, является крайне сложным социальным явлением. Он связан с причинами и обстоятельствами в различных сферах общественной жизни и на разных уровнях – от общих социологических причин и обстоятельств. В отдельных социальных группах, до обстоятельств, складывающихся среди отдельных лиц [3, с. 84].

Профилактика преступности можно представить в качестве режущей системы: связи с формированием и функционированием криминогенных процессов в обществе, связанными с формированием личности и связей, связанными с состоянием совершения преступлений с лицом.

Общая профилактика преступности, в том числе профилактика преступности несовершеннолетних, заключается в осуществлении мер, направленных на повышение материального и социального уровня населения, улучшение условий жизни, повышение заработной платы работников, получающих малую заработную плату, снижение продолжительности рабочего дня.

К специальным мерам профилактики правонарушений несовершеннолетних можно отнести проведение государственными органами и общественными организациями, осуществляющими работу с «трудными» подростками, а также непосредственную борьбу с преступностью, направленную на обеспечение помощи детям, попавшим в неблагополучные условия воспитания. К ним относятся меры, предпринимаемые органами прокуратуры, суда, Министерства внутренних дел, комиссии по делам несовершеннолетних.

Необходимо разработать и реализовать конкретные меры по борьбе с преступностью несовершеннолетних

В настоящее время перед государством и обществом стоят задачи принятия оперативных мер по профилактике преступности среди несовершеннолетних. В свою очередь, эти меры необходимо связать с повышением роли и значения комиссий по делам несовершеннолетних. Включает их в акимат:

– цель: усиление воспитательной работы в детских дошкольных учреждениях, школах и семье.;

– привлечение негосударственных организаций, ознакомление и применение их опыта в работе с несовершеннолетними;

– защите прав и интересов несовершеннолетних.

Важным является повышение профилактической работы подразделений органов внутренних дел по делам несовершеннолетних. Именно по их инициативе должны быть реализованы следующие меры:

– создание молодежных мест в средних школах;

– цель мероприятия: проведение общеправовой, воспитательной, агитационной, пропагандистской работы среди подростков.;

– применять меры по удалению подростков от аудио -, видео-и печатной продукции, пропагандирующие насилие, жестокость, порнографию, негативно влияющие на их психофизическое состояние.

Деятельность подразделений органов внутренних дел по делам несовершеннолетних, комиссий по делам несовершеннолетних, негосударственных организаций, служб образования, здравоохранения и социальной защиты позволяет решать следующие вопросы:

– обновление правовой базы в сфере борьбы с незаконным оборотом наркотиков среди несовершеннолетних;

– совершенствование системы лечения и реабилитации молодых от наркомании;

– реализация программы социальной и психологической реабилитации "трудных" подростков;

– профилактика табакокурения и употребления спиртных напитков среди несовершеннолетних;

– расширение практики борьбы с вовлечением несовершеннолетних в антиобщественную деятельность, преступления;

– пропаганда здорового образа жизни.

Конечно, в системе борьбы с преступностью несовершеннолетних сочетание действий различных органов и организаций дает положительные результаты.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Каиржанов Е.И. Криминология: Общая часть. – Алматы: «Өркениет», 2000. – 288 с.
2. Борчашвили И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан (Особенная часть). – Астана: Изд-во: РГП на ПХВ РЦПИ МЮ РК, 2012. – 1287 с.
3. Алауханов Е.О. Криминологические проблемы корыстно-насильственных преступлений: Монография. – М.: Юридический центр, 2005. – 280 с.

УДК 349.412

Калдарбекулы О.
докторант кафедры гражданско-правовых дисциплин
факультет права и экономики
Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова
г. Талдыкорган

ВОПРОСЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВА ГРАЖДАН НА РАВНОЦЕННОЕ ВОЗМЕЩЕНИЕ ПРИ ПРИНУДИТЕЛЬНОМ ОТЧУЖДЕНИИ ЗЕМЕЛЬНЫХ УЧАСТКОВ ДЛЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ НУЖД

Аңдатпа: *Осы мақалада азаматтар мен заңды тұлғалардың мәжбүрлеп иеліктен шығарылатын жер учаскесін тең бағамен өтеу құқығын іске асырып, құқықтық реттеудің жекелеген мәселелері және кейбір даулы мәселелер қарастырылған.*

Кілт сөздер: *иеліктен шығару, жер учаскелері, өтеу, жер құқығы.*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются отдельные вопросы правового регулирования реализации права граждан и юридических лиц на равноценное возмещение принудительно отчуждаемого земельного участка. В частности, рассмотрены некоторые спорные вопросы.*

Ключевые слова: *отчуждение, земельные участки, возмещение, земельное право.*

Annotation: *This article discusses some issues of legal regulation of the right of citizens and legal entities to equal compensation of forcibly alienated land. In particular, some controversial issues were considered.*

Keywords: *alienation, land, compensation, land law.*

Земля Казахстана является одним из важнейших источников национального богатства и основы общественного производства. Земля действует как категория собственности и особый вид собственности. Следовательно, все земельные проблемы являются вопросом национального значения в любой социальной системе. В рыночной экономике особенно важны проблемы механизма экономического регулирования земельных отношений. Земельное право Казахстана – одна из наиболее быстро растущих областей права. Тенденции, динамика земельного законодательства отражают правовую и политическую волю, концептуальные подходы к власти по земельной проблеме и, в конечном счете, являются юридическим выражением объективных процессов в земельном секторе. Таким образом, объясняется концепция отзыва имущества для общественного пользования, доказана необходимость законодательного и теоритического разделения собственности: государственная и частная.

Следует отметить, что действующее земельное законодательство имеет тенденцию отражать специфику земельных отношений. Земля – это не только недвижимость, но и важный природный ресурс, который должен использоваться с большой осторожностью. Земельные правоотношения представляют собой большой и сложный вопрос, определяемый сферой отношений между субъектами разных отраслей права о землепользовании и защите. В Казахстане земля имеет особый правовой статус, поскольку она считается общенациональной собственностью. Она используется и защищается как основа жизни, деятельности и благосостояния народа Казахстана. В последнее время вопрос об изъятии земельных участков для государственных и муниципальных нужд стал предметом постоянного внимания законодательных органов. Был принят ряд законов касающихся этой проблемы. Введение этих законов было вызвано возникновением или внезапной реализацией какой-либо государственной потребности в строительстве определенных объектов, в условиях независимого Казахстана функция института по изъятию земли изменилась. Прежде всего, это требует оптимального сочетания государственных частных интересов в области землепользования и защиты, что связано с новым и функциональным качеством земельного законодательства. По словам профессора М. Козыря, этот институт должен гарантировать целостность государства и защиту частной собственности на землю. Его положения призваны обеспечить удаление земли путем соблюдения закона и учета интересов владельца.

Основной закон нашего государства предусматривает, что «Принудительное отчуждение имущества для государственных нужд в исключительных случаях, предусмотренных законом, может

быть произведено при условии равноценного его возмещения» [1]. Соответствующая норма закреплена в Земельном кодексе Республики Казахстан: «Земельный участок в исключительных случаях может быть принудительно отчужден для государственных нужд по решению суда при невозможности иного способа удовлетворения этих нужд и при условии равноценного возмещения имущества» [2], это же отражается и в законе Республики Казахстан о государственном имуществе [3].

Из вышеизложенного следует понимать, что одним из обязательных условий принудительного отчуждения земельных участков для государственных нужд является равноценное возмещение имущества.

При буквальном толковании и понимании категории «равноценное возмещение» можно утверждать, что возмещение должно быть равным по цене, стоимости имущества, которое изымается.

В соответствии со статьей 96 Земельного кодекса Республики Казахстан при прекращении права собственности или землепользования земельный участок или право землепользования оценивается по рыночной стоимости, а поскольку принудительное отчуждение земельных участков для государственных нужд является одним из оснований прекращения прав на земельный участок, то о применении данной нормы не возникает споров.

При этом следует иметь в виду, что размер денежной компенсации за изымаемый земельный участок не может определяться исходя из его нормативной либо кадастровой цены, поскольку они не отражают рыночную стоимость земельного участка.

При этом в соответствии с нормой статьи 87 Земельного кодекса Республики Казахстан в цену выкупа включаются рыночная стоимость земельного участка, находящегося на нем недвижимого имущества, а также все убытки [4].

Земельный кодекс Республики Казахстан устанавливает, что собственник или землепользователь земельного участка, подлежащего выкупу для государственных нужд, с момента принятия решения о выкупе до достижения соглашения о цене или принятия судом решения о выкупе участка может осуществлять принадлежащие ему права на земельный участок и производить необходимые затраты, обеспечивающие использование участка в соответствии с его назначением. Относительно, убытков, возмещаемых землепользователю или собственнику, то земельный кодекс Республики Казахстан предусматривает, что возмещению подлежат все убытки в полном объеме, причиненные собственнику земельного участка или негосударственному землепользователю в связи с принудительным отчуждением земельного участка, включая убытки, которые он несет в связи с досрочным прекращением обязательств перед третьими лицами [1].

Гражданское законодательство нашей страны, под убытками подразумевает расходы, которые произведены или должны быть произведены лицом, право которого нарушено, утрата или повреждение его имущества (реальный ущерб), а также неполученные доходы, которые это лицо получило бы при обычных условиях оборота, если бы его право не было нарушено (упущенная выгода) [5].

В одной из своих статей по данному вопросу, к.ю.н., доцент А.С. Дощанова отмечает, что статья 44 Земельного кодекса Республики Казахстан относит к возмещаемым убыткам жилые дома, другие здания и сооружения, а также инженерные коммуникации и зеленые насаждения, подлежащие сносу или переносу (в том числе попадающие при отводе земель в санитарно-защитную зону промышленных предприятий), – фактически только реальный ущерб. Поскольку гражданское законодательство применяется к земельным правоотношениям по остаточному принципу, можно утверждать, что, собственник или землепользователь вправе требовать возмещения ему не только реального ущерба, но и упущенной выгоды. Следует, однако, понимать, что непременным условием возмещения убытков является их связь с принудительным отчуждением земельного участка для государственных нужд. Это касается как реального ущерба, так и упущенной выгоды. В связи с этим необходимо отметить и тот факт, что принудительному отчуждению может подлежать земельный участок, не занятый объектами, перечисленными в статье 44 Земельного кодекса Республики Казахстан[4].

Отсюда возникает вопрос, говорит ли это нам о том, что в таком случае землепользователь или собственник не будут иметь право на возмещение убытков?

Академик М.К. Сулейменов на примере города Алматы считает, что «к функциям акимата города Алматы относится изъятие, в том числе путем выкупа, земельных участков для государственных надобностей. Однако из этого не вытекает, что договоры на выкуп участков заключает сам акимат. Акимат вправе заключать договор с собственником сносимого дома только в том случае, если

земельный участок и объект, на нем возведенный, остаются в государственной собственности». На этом основании академик М.К. Сулейменов отрицает и возможность передачи прав на заключение договоров государственным предприятиям[6]. С данной точкой зрения нельзя согласиться в полной мере, поскольку наличие государственных нужд, влекущих принудительное отчуждение земельных участков, подразумевает переход прав на изъятый земельный участок в собственность государства, а затем его предоставление застройщику. Следовательно, определять вторую сторону в зависимости от того, в чьей собственности будет находиться построенный объект, нельзя.

Поэтому, во избежание противоречий в толковании норм земельного кодекса Республики Казахстан в части договорных отношений, связанных с выкупом земельных участков для государственных нужд, определить в качестве стороны в договоре местный исполнительный орган независимо от того, в чьей собственности будет находиться построенный объект, а обязанности по согласованию и оплате выкупной цены собственнику сохранить за заявителем, вплоть до передачи дела в суд, если не будет достигнуто соглашение.

В то же время нельзя не согласиться с М.К. Сулейменовым по вопросу полного участия в договорных отношениях местного исполнительного органа в случае строительства на изымаемых землях объектов государственного значения, поскольку «заявителем» в данном случае будет государство. Такой же позиции придерживается Ю.Г. Жариков, который отмечает, что «Возмещение убытков производится за счет соответствующих бюджетов или лицами, в пользу которых изымаются земельные участки или ограничиваются права на них…» [7].

Что же касается правомерности уплаты всей выкупной цены заявителем, что довольно часто встречается на практике, то по этому поводу необходимо отметить следующее. Будучи субъектом, выкупающим земельный участок для государственных нужд, государство в лице государственных органов должно выплачивать собственнику рыночную стоимость. В дальнейшем, государство предоставляет земельный участок заявителю за кадастровую стоимость. Фактически, при осуществлении процедуры изъятия земельного участка с дальнейшим предоставлением государство переводит свою обязанность по уплате выкупной цены на заявителя, что законодательно можно объяснить через гражданско-правовой институт перевода долга [4]. Это, в свою очередь, ведет к тому, что необходимо получить согласие собственника земельного участка.

Мы не можем не согласится с мнением, к.ю.н., доцента А.С. Дощановой о том, что факт достижения соглашения о выкупной цене между застройщиком и собственником изымаемого земельного участка подтверждает согласие на перевод долга. Отсутствие же соглашения должно влечь не передачу дела в суд, а ведение переговоров между местным исполнительным органом и собственником земельного участка.

В соответствии с нормами статьи 44 Земельного кодекса Республики Казахстан существенными условиями таких договоров являются конкретные условия и сроки отселения, переноса существующих строений, инженерных коммуникаций, зеленых насаждений, обязательства застройщика по возмещению всех убытков, связанных со сносом недвижимости.

Таким образом, равноценное возмещение является непременным условием принудительного отчуждения земельных участков для государственных нужд, и без её соблюдения такая процедура не должна осуществляться.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Конституция Республики Казахстан https://online.zakon.kz
2. Земельный кодекс Республики Казахстан https://online.zakon.kz
3. Закон Республики Казахстан о государственном имуществе https://online.zakon.kz
4. Дощанова А.С. «Некоторые вопросы судебной реализации права на равноценное возмещение при принудительном отчуждении земельных участков для государственных нужд» // https://articlekz.com/article/14987
5. Гражданский кодекс Республики Казахстан https://online.zakon.kz
6. Сулейменов М.К. «Роль судов в решении земельного вопроса» // www.base.zakon.kz
7. Жариков Ю.Г. Новое в законодательстве о возмещении убытков и потерь сельскохозяйственного производства и лесного хозяйства при изъятии земель // Право и экономика. – 2003. – №9. – С.35-39. https://articlekz.com/article/

МРНТИ: 10.71.35

Катаев Н.А.
Академия правоохранительных органов при
Генеральной прокуратуре Республики Казахстан
г.Астана, Казахстан

К ПРОБЛЕМЕ ПРОКУРОРСКОГО НАДЗОРА В СФЕРЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАКУПОК

Аннотация. *В статье рассматриваются законодательные и правоприменительные проблемы прокурорского надзора за соблюдением законодательства о государственных закупках. Автор обращает внимание на усиление прокурорского надзора в сфере государственных закупок. Вместе с тем, в статье приводится краткий анализ закона Республики Казахстан «О прокуратуре» от 30 июня 2017 года № 81-VI. Обращается внимание на наиболее существенные изменения в действующем законодательстве. Дается обзор состояния коррупции в Республике Казахстан и рекомендации для снижения этого явления в системе государственных закупок.*

Статья обладает научной ценностью, так как освещает актуальную и малоисследованную тему осуществления государственных закупок в Республике Казахстан, позволяет осмыслить эффективность и перспективы изменений в законодательстве.

Ключевые слова. *государственные закупки, проверка, анализ, коррупция, надзор.*

Қатаев Н.Ә.
Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы
құқық қорғау органдары Академиясы
Астана қ., Қазақстан

МЕМЛЕКЕТТІК САТЫП АЛУ САЛАСЫНДАҒЫ ПРОКУРОРЛЫҚ ҚАДАҒАЛАУ МӘСЕЛЕСІНЕ

Аннотация. *Мақалада прокурорлық қадағалаудың мемлекеттік сатып алу туралы заңнаманың сақталуы және құқық қорғау мәселелері қарастырылады. Автор мемлекеттік сатып алу саласындағы прокурорлық қадағалауды күшейтуге назар аударады. Сонымен қатар мақалада «прокуратура туралы» Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 30 маусымдағы № 81-VI Заңына қысқаша талдау жасалды. Қолданыстағы заңнаманың маңызды өзгерістеріне назар аударылды. Қазақстан Республикасындағы сыбайлас жемқорлықтың жағдайы қарастырылды және осы құбылыстың мемлекеттік сатып алу жүйесінде қысқарту жөнінде ұсынымдар берілді.*

Мақала ғылыми құндылыққа ие, өйткені Қазақстан Республикасында мемлекеттік сатып алуда өзекті және аз зерттелген тақырыбын қамтиды, заңнамадағы өзгерістердің тиімділігі мен келешегін түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер. *Мемлекеттік сатып алу, тексеру, талдау, сыбайлас жемқорлық, қадағалау.*

Katayev N.A.
Academy of Law Enforcement Agencies under the General Prosecutor's Office
of the Republic of Kazakhstan
Astana city, Kazakhstan

TO THE PROBLEM OF PROSECUTORIAL SUPERVISION IN THE FIELD OF PUBLIC PROCUREMENT

Abstract. *The article discusses the legislative and law enforcement problems of prosecutorial oversight of compliance with public procurement legislation. The author draws attention to the strengthening of prosecutorial supervision in the field of public procurement. At the same time, the article provides a brief analysis of the Law of the Republic of*

Kazakhstan "On the Prosecutor's Office" of June 30, 2017 No. 81-VI. Attention is paid to the most significant changes in the current legislation. An overview of the state of corruption in the Republic of Kazakhstan and recommendations for reducing this phenomenon in the public procurement system are given.

The article has a scientific value, as it covers the current and little-studied topic of public procurement in the Republic of Kazakhstan, allows to comprehend the effectiveness and prospects for changes in legislation.

Keywords. *Government procurement, verification, analysis, corruption, supervision.*

С принятием нового Закона «О прокуратуре» от 30.06.2017г., органы прокуратуры перешли на новый подход надзора. Данный закон принят с целью недопущения дублирования полномочий уполномоченных государственных органов.

В свете изменения современных условий и развития рыночной экономики, прокуратура отказалась от всеобщего надзора и обозначила новые ориентиры, сделав основной упор на надзор за уголовным преследованием.

В соответствии со ст.6 Закона Республики Казахстан «О прокуратуре», прокуратура осуществляет надзор за законностью актов, действий (бездействия) государственных, местных представительных и исполнительных органов, органов местного самоуправления и их должностных лиц, а в исключительных случаях, по поручению Президента Республики Казахстан или Генерального Прокурора, – иных организаций независимо от формы собственности. Надзор осуществляется путем проведения проверок и анализа состояния законности, а также оценки актов, вступивших в силу. Проверка соблюдения законности назначается и проводится прокурором в пределах его компетенции на основании поручений: Президента Республики Казахстан и Генерального Прокурора Республики Казахстан [1].

В сравнении с предыдущим законом, основания прокурорских проверок значительно сокращены и могут проводиться только в исключительных случаях.

Прокуратура как высший надзорный орган всегда была и остается гарантом законности и справедливости. И одним из направлений деятельности ее является надзор за расходованием бюджетных средств.

В этом вопросе сфера государственных закупок не является исключением, поскольку государственные закупки являются одним из наиболее подверженных сфер к коррупционным явлениям.

Поэтому особое внимание прокурорами уделяется вопросам предоставления всем потенциальным поставщикам равных условий для участия в государственных закупках, своевременности и полноты исполнения поставщиками своих обязательств и пресечению фактов хищения бюджетных средств [2].

Так, по результатам исследования международной неправительственной организации Transparency International, в индексе восприятия коррупции в 2018 году Казахстан занял 124 место с 31 баллом, разделив место с такими странами, как Джибути, Габоном, Мальдивами и Непалом. В индексе используется шкала от 0 до 100, где ноль - сильно коррумпированная страна, 100 – свободная от коррупции. Среди бывших стран СНГ лучше показатели у Белоруссии – 44, Украины – 32, ниже Казахстана находятся Кыргызстан – 29, Россия – 28, Азербайджан – 25, Узбекистан – 23 [3].

По информации Нацбюро Агентства по делам государственной службы и противодействию коррупции, за прошедший год в госорганы внесено 2 тыс. представлений об устранении причин и условий коррупции, в том числе в органы внутренних дел – 862, акиматы – 584, подразделения государственных доходов – 99, министерства здравоохранения – 30, сельского хозяйства – 33 и др. По результатам их рассмотрения к различной дисциплинарной ответственности привлечены 1,2 тыс. должностных лиц, в том числе уволены из государственной службы 135, освобождены от занимаемой должности 76, предупреждены о неполном служебном соответствии 190, объявлен строгий выговор 281 [4].

Важно отметить, что значительный ущерб государству причиняется по государственным заказам в сфере строительства. Это одна из сфер, где должностные лица путем сговора совершают преступления против интересов государства. Нередко сами Поставщики заманивают самих Заказчиков процентами от общей суммы государственного заказа, как вознаграждение за оказанную помощь Заказчику или же за их бездействие в непринятии ими соответствующих мер по выявлению нарушений. Преступления в этой области имеет латентный характер, часто совершаются определённым кругом лиц в тайне. И поэтому коррупция в системе государственных закупок не должно быть обыденном делом для нерадивых чиновников. Государство используя специальные государственные и правоохранительные органы должно активно способствовать снижению этого явления. Это важно для нормального развития и процветания нашей страны.

В этой связи, надзор в сфере государственных закупок должен оставаться одним из приоритетных направлений органов прокуратуры.

Прокуратура не подменяет функции контролирующих органов, а оказывает вспомогательную роль в укреплении законности. Осуществляя надзор в этой сфере прокуратура является независимым и незаинтересованным органом. В этой связи, расходование бюджетных средств постоянно должно находиться под контролем государственных, специальных правоохранительных органов, в т.ч. и прокуратуры.

Следует отметить, что в связи с принятием нового Закона «О прокуратуре», в социально-экономический сфере основной акцент был сделан на анализ, в результате существенно сократились проверки не только в отношении субъектов частного предпринимательства, но и в деятельности государственных органов. Невозможно отрицать, что данный метод проверки является очень эффективным инструментом.

Но, в некоторых случаях только лишь анализом невозможно качественно охватить полностью вопросы проверки.

К примеру, это касается выделенных бюджетных средств в рамках государственных закупок по строительству объекта. Когда завершенный объект Заказчиком принят без замечаний, по факту же, Подрядчиком объект сдан при явных недоработках и невыполненных работах. В результате государству причиняется ущерб.

В таких случаях надзирающий прокурор не имеет полномочий назначать необходимые проверки, поскольку согласно действующему законодательству проверки проводятся в исключительных случаях.

Таким образом, невыполненные работы, либо скрытые работы практически невозможно охватить лишь анализом.

В то же время, несмотря на полномочия прокурора направлять поручения о проведении проверки в уполномоченные органы, нормы Предпринимательского Кодекса не позволяют прокурору в полной мере реализовать свои надзорные функции, установить вопросы эффективного расходования бюджетных средств, факты отсутствия ущерба интересам государства.

Так, согласно п.3 ст.144 Предпринимательского Кодекса, одним из оснований внеплановой проверки субъектов контроля и надзора являются поручения органов прокуратуры по конкретным фактам причинения либо об угрозе причинения вреда жизни, здоровью человека, окружающей среде и законным интересам физических и юридических лиц, государства. [5].

Из смысла закона следует, что прокурор обязан в поручении указать какие именно нарушения допущены при сдаче объекта в эксплуатацию. Однако, выявить эти нарушения без проверки невозможно.

Надзирающему прокурору необходимо выяснить, куда были вложены бюджетные средства, проверить законность расходования средств, соответствия работ согласно актам выполненных работ и т.д.

Для полноты проверки необходимо зарегистрировать уголовное правонарушение в Едином реестре досудебных расследований, а без наличия установления ущерба государству, это невозможно сделать. Соответственно направить для полной проверки уполномоченным государственным органам.

Поэтому, по нашему мнению, предлагаем в ст.144 Предпринимательского Кодекса внести изменения, а именно «по конкретным фактам» убрать. Это даст прокурору осуществлять надзорные функции в полной мере.

Согласно ст.14 Закона «О государственном аудите и финансовом контроле», уполномоченный орган по внутреннему государственному аудиту проводит ежегодный аудит финансовой отчетности администраторов бюджетных программ, осуществляет аудит соответствия соблюдения законодательства Республики Казахстан о государственных закупках [6].

Данный орган осуществляя камеральный контроль дистанционно выявляет нарушения объекта контроля, оказывает профилактику предупреждения в этой сфере в отношении лиц, самостоятельно устранивших нарушения.

Однако, практика прокурорского надзора показывает о том, что многие сферы государственных закупок остаются вне поля зрения уполномоченного органа.

К примеру, чаще всего орган госаудита акцентирует внимание на открытых конкурсах, в то время как госзакупки из одного источника остаются вне поля зрения. По нашему мнению, причиной

является нехватка штатной численности, сокращения сотрудников, поскольку таких мер требуют современные условия. Любое современное государство постепенно прибегает к таким мерам в целях экономии средств и решения других социально-экономических задач.

Кроме того, не исключается факты, когда должностные лица госаудита могут лоббировать интересы отдельных потенциальных поставщиков, участвующих в государственных закупках.

К примеру, в апреле 2018 года руководитель отдела аудита РГУ «Департамента внутреннего государственного аудита по ЗКО» Ермеккалиева за совершение коррупционного правонарушения была приговорена к штрафу в размере 12 млн. тенге [7].

В этой связи, надзор прокуратуры в этой сфере как самостоятельного и незаинтересованного органа позволяет достигать основные принципы государственных закупок, а именно влиять в укреплении прозрачности проводимых закупок, предоставления равных возможностей поставщикам, эффективного использования бюджетных средств.

В этих условиях, не умаляя и не принижая роль иных органов, нужно признать, что именно прокуратура является тем органом, который дает возможность Главе государства опосредованно поддерживать должный уровень состояния законности в стране, в том числе обеспечить законный характер деятельности самих органов власти.

Как правильно подмечено А.К. Котовым и А.А. Котовым, институт прокуратуры необходим всенародно избираемому Президенту республики как гаранту Конституции в качестве функционального инструмента для защиты конституционного строя, прав и свобод человека и гражданина, надзора за законностью [8].

Таким образом, можно сделать вывод о том, что усиление прокурорского надзора в сфере государственных закупок имеет важное значение для защиты экономических интересов государства, а также в снижении коррупционных проявлений. Для этого необходимо повышать качество издаваемых законов. И подходить в этом вопросе более точечно. Совершенствуя одну норму закона, нельзя создавать другие пробелы законодательства, тем самым создавая благоприятные условия для хищений бюджетных средств.

Каждый тенге, потраченный из государственного бюджета, выделенного в рамках государственных закупок должно подлежать постоянным проверкам со стороны контролирующих и надзирающих органов. Чтобы достичь качественных показателей в этом направлении необходимо ужесточать закон в отношении лиц, совершивших преступления против государства.

Вопросы регулирования государственных закупок во всем мире являются объектом пристального внимания со стороны законодателей – ведь в данном случае сам покупатель, т.е. государство, заинтересован в максимальной эффективности этого процесса [9].

Поэтому в совершенствовании законодательства нужно подходить очень продуманно и современно.

Только в этих случаях можно добиться поставленных целей Главы государства, а именно эффективно использовать государственные средства и в рациональном их использовании.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закон Республики Казахстан «О прокуратуре» от 30 июня 2017 года № 81-VI. [Электрон. ресурс]. – 2019. – URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1700000081 Дата обращения 05 марта 2019 г.
2. Перспективы усиления прокурорского надзора по обеспечению законности в сфере государственных закупок // http://prokuror.gov.kz/rus/novosti/stati/perspektivy-usileniya-prokurorskogo-nadzora-po-obespecheniyu-zakonnosti-v-sfere
3. В индексе восприятия коррупции Казахстан возглавил страны Центральной Азии. // http://tikazakhstan.org/v-indekse-vospriyatiya-korruptsii-kazahstan-vozglavil-strany-tsentralnoj-azii/
4. Сколько чиновников в Казахстане поймали на коррупции // https://lsm.kz/za-god-korrupciya-v-kazahstane-snizilas-na-6
5. Предпринимательский Кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 375-V ЗРК. [Электрон. ресурс]. – 2019. – URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000375 Дата обращения 05 марта 2019 г.
6. Закон Республики Казахстан «О государственном аудите и финансовом контроле» от 12 ноября 2015 года № 392-V ЗРК. [Электрон. ресурс]. – 2019. – URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000392 Дата обращения 05 марта 2019 г.
7. В ЗКО чиновника хотят уволить за получение взятки его подчиненным // https://www.zakon.kz/4922496-v-zko-chinovnika-hotyat-uvolit-za.html

8. Статус прокуратуры и ее место в системе государственных органов. Специализированный ежемесячный журнал «ЮРИСТ». Сентябрь, № 9,2005. // https://journal.zakon.kz/203719-status-prokuratury-i-ee-mesto-v-sisteme.html
9. Особенности проведения государственных закупок на подрядные работы в строительстве. // https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-provedeniya-gosudarstvennyh-zakupok-na-podryadnye-raboty-v-stroitelstve

УДК 342.7

Мырзатаев Н.Д.
аға оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі
заң факультеті
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫН БАСҚАРУДАҒЫ ЖАУАПТЫЛЫҚТЫ ЖЕТІЛДІРУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІСІ

Түйін. *Жоғары оқу орындарының қызметін ретеуді жетілдіру мақсатында мақала авторы қолданыстағы қылмыстық кодекстегі кейбір олқылықтарды тілге тиек болды. Онда жоғары білім беру саласын реттеу барысындағы қылмыстық жауапкершіліктің болмауын алға тартып отыр. Автордың көзқарасы бойынша басқа барлық салаларды басқаруға қатысты қылмыстық жауапкершілік қарастырылған ал, білім саласы бойынша, оның ішінде жоғары білім беру бойынша не тарау не бір бап қарастымағандығын қарастырған. Сонымен қатар, автор аталған мәселе бойынша өзінің ұсыныстарында осы мақала аясында ұсынып отыр.*

Түйін сөздер: *жоғары білім, жоғары білім беру ұйымының басшысы, білім туралы заң, қылмыстық жауапкершілік, қылмыстық жаза.*

Резюме. *В целях совершенствования регламентации деятельности высших учебных заведений автор статьи указал на некоторые пробелы в действующем Уголовном кодексе. В ней говорится об отсутствии уголовной ответственности за урегулирование сферы высшего образования. С точки зрения автора предусмотрена уголовная ответственность за управление всеми другими отраслями, а в сфере образования, в том числе высшего образования, либо глава или одна статья не предусмотрена. Кроме того, автор в своих предложениях по данному вопросу представляет в рамках данной статьи.*

Ключевые слова: *высшее образование, руководитель организации высшего образования, закон об образовании, уголовная ответственность, уголовные наказания.*

Summary. *In order to improve the regulation of higher education institutions, the author pointed to some gaps in the current Criminal code. It States that there is no criminal liability for the regulation of higher education. From the author's point of view, criminal liability is provided for the management of all other branches, and in the field of education, including higher education, either a Chapter or one article is not provided. In addition, the author in his proposals on this issue is in the framework of this article.*

Keywords: *higher education, head of higher education organization, law on education, criminal liability, criminal punishments.*

Қазақстан Республикасының (- бұдан әрі ҚР) Конституциясының екінші тарауындағы жалпы жұрт танған адам құқықтары ретінде бекітілген білім алу құқығы бекітілген болатын осы ҚР Конституциясының 30-шы бабының 1-ші тармағында: «Азаматтардың мемлекеттік оқу орындарында тегін орта білім алуына кепілдік беріледі» [1] осы аталған нормаға сайкес мемлекет білім беруге өз атынан кепілдік беріп отыр. Мемлекет беріп отырған кепілдікті бұзатын немесе тиісінше орындамаған жағдайда жауапкершілік те қарастырады дегенді білдіреді. Осы аталған мәселе бойынша қолданыстағы ҚР Қылмыстық Кодексінде тиісінше жауапкершілікті көздейтін бап немесе арнайы норма жоқтың қасы болып отыр. ҚР Конституциясынң 30-шы бабының 2-ші тармағында: «Азаматтың мемлекеттік жоғары оқу орнында конкурстық негізде тегін жоғары білім алуға құқығы бар» [1] – делінген. Азаматтың мемлекеттік жоғары оқу орнында конкурстық негізде білім алуына мемлекет өз Ата заңымен құқық беріп және оған өзі кепіл болып отыр. Қолданыстағы қылмыстық кодексте мемлекеттік жоғары оқу орындарында конкурс өткізу тәртібіндегі құқық бұзушылық қылмыстық құқық түрғысынан мүлдем қарастырылмаған. Біздіңше ол дұрыс емес, қоғам болғасын міндетті түрде қоғамдық қатынасты бұзатын жекелеген немесе лауазымды тұлғалар болатыны тәжірибеден бәрімізге белгілі. Қылмыстың жоғары оқу орындарында болуы мүмкін емес деп ешкім де айта да алмайды. Біздіңше, азаматтардың жоғарырғы білім алуға қабылдау оны өткізу тәртібі кезінде де, орын алып отырған қылмыстар бойынша іс жүргізілмейді дегенді білдіреді. Оның себебі қылмыстық кодексті аталған саладағы қылмыстардың алдын алу, жолын кесу немесе болдырмау немесе болып қойған қылмыс қоғамға қарсы немесе тұлғаға қатысты әрекет немесе әрекетсіздік қылмыс болып табылмайды дегенді білдіріп отыр. Сондықтан да,

қылмыстық кодексте осы мәселеге қатысты реттейтін арнайы норма қарстырылмаған. Ата заңдағы 30 баптың 4-ші тармағында: «Мемлекет білім берудің жалпыға міндетті стандарттарын белгілейді. Кез келген оқу орнының қызметі осы стандарттарға сай келуі керек» [1] -деген болатын. Ал егер сәйкес келмей өз қызметін жүзеге асырып отырған жоғары оқу орнын тек лицензиясын алып қоюмен шектелу біздіңше дұрыс емес деп ойлаймыз. Құқықтық мемлекет орнатушы Қазақстан үшін адамның табиғи құқығы мен заңды мүдделерін бұзатын заң нормаларын қатаңдатқан абзал. Мамандардың пікірінші «егер қылмыс немқұрайлы үсақ болса онда оған қатаң жаза қолдану керек, сонда ауыр және аса ауыр қылмыс туралы адамдар аз ойланады». Бізде аталған пікірге қосыла отырып жоғары білім беру саласындағы жауапкершілікті арттырмай білім беру сапасы туралы, жоғары білім беру саласындағы сыбайлас жемқорлықпен күресу туралы айтудың жөні жоқ. Елімізде қарапайым халық ішінде мынадай көзқарас қалыптасқан «заңды қаталдығынан қорыққанынан орандайды немесе қатаң жауапкершілік болғандықтан ол заң нормасын сыйлайды» – деген емес пе. Қазырғы егеменді еліміздегі саны бар да сапасы сын көтермейтін жоғары оқу орындарының білім беру бойынша қызмет көрсетуі сын көтермей түр. Еліміздегі 139 жоғары оқу орындарының ешқайсында да сапасыз диплом берілгені немесе сапасыз жоғары білім бергені үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылған лауазымды тұлғалары жоқтың қасы. Оған себеп еліміздегі орындалуы осал заңнама. Адамның білім алу құқығы табиғи құқық болғандықтан оны бұзу адамның өмір сүру құқығын бұзу деп түсінуді қажет етеді. Себебі жоғары білім бар адам ғана қазырғы таңда еңбек етіп өз күнін көруге қауқары болады. Ал тиісінше білімі жоқ адамның еңбек ету құқығы аяқасты болып отырғанадығын айтпасада баршаға белгілі.

Білім туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңындағы 01.01.2018 жылғы толықтырулармен қоса қарастырсақ мынадай жауапкершілік қана қарастырылған. Мысалы, 45-бап. Еңбек қатынастары және білім беру ұйымы басшысының жауапкершілігі., 47-бап. Білім алушылар мен тәрбиеленушілердің құқықтары, міндеттері мен жауапкершілігі., 51-бап. Педагог қызметкердің құқықтары, міндеттері мен жауапкершілігі., 67-бап. Қазақстан Республикасының білім беру саласындағы заңнамасын бұзғаны үшін жауаптылық [2].

Осы аталған білім туралы заңнамада жоғары білім беру саласын басқарушы лауазымды тұлғаларға қылмыстық жауапкершілікке тартылу туралы бір де бір бап жоқ және белгілі бір бапқа сілтеме де көрсетілмеген.

Білім беру туралы заңның 11-шы бабында «Білім беру жүйесінің міндеттері» айқындалған. Соның ішіндегі бізді қызықтыратыны 8-ші тармағында «қоғам мен экономиканың қажеттеріне жауап беретін білім беру сапасын бағалаудың ұлттық жүйесінің жұмыс істеуі» [2] болып отыр. Білім беру сапасын бағалаушы ұлттық жүйенің өз өкілеттігі аясында сапасыз білім беріп отырған білім беру ошақтарын қылмыстық жауапкершілікке тартуға не өкілеттігі не құзіреті де жоқ. Білім туралы заңның 45-ші бабындағы еңбек қатынастары және білім беру ұйымы басшысының жауапкершілігі көрсетілген. Осы баптың 3-ші тармағындағы «Білім беру ұйымының басшысы Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген тәртіппен:

1) білім беру ұйымы білім алушыларының, тәрбиеленушілерінің, қызметкерлерінің құқықтары мен бостандықтарын бұзғаны;

2) өзінің құзыретіне жатқызылған функцияларды орындамағаны;

3) мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартының талаптарын бұзғаны;

4) білім беру ұйымы білім алушыларының және тәрбиеленушілерінің, қызметкерлерінің оқу-тәрбие процесі кезіндегі өмірі мен денсаулығы;

5) қаржы-шаруашылық қызметтің жай-күйі, оның ішінде материалдық және ақша қаражаттарын нысаналы пайдаланбағаны;

6) нормативтік құқықтық актілерде және еңбек шартының талаптарында көзделген талаптарды өзге де бұзғаны үшін жауаптылықта болады» [2].

Жоғарыдағы баптың тармақшасындағы жалпы жауапкершілік қарастырылған біздіңше нақты қылмыстықтық жауакершілік көрсетілуі қажет.

Білім туралы заңның 47-ші бапының 3-ші тармақшасында «Білім алушылар мен тәрбиеленушілердің:

1) мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарына сәйкес сапалы білім алуға;

2) білім беру ұйымы кеңесінің шешімі бойынша жалпыға міндетті мемлекеттік білім беру стандарттары шеңберінде жеке оқу жоспарлары, қысқартылған білім беру бағдарламалары бойынша оқуға;

3) оқу жоспарларына сәйкес баламалы курстарды таңдауға;

4) өзінің бейімділігі мен қажеттеріне қарай қосымша білім беру қызметтерін, білімдерді ақылы негізде алуға;

5) білім беру ұйымдарын басқаруға қатысуға;

6) қайта қабылдануға және бір оқу орнынан басқасына, бір мамандықтан басқасына, ақылы негізден мемлекеттік білім беру тапсырысы бойынша оқуға немесе оқудың бір нысанының басқасына ауысуға;

7) білім беру ұйымдарында, оның ішінде мүгедектер, мүмкіндіктері шектеулі балалар үшін қолжетімді нысанда ақпараттық ресурстарды тегін пайдалануға, оқулықтармен, оқу-әдістемелік кешендермен және оқу-әдістемелік құралдармен, оның ішінде мүгедектер, мүмкіндіктері шектеулі балалар үшін дайындалған оқулықтармен, оқу-әдістемелік кешендермен және оқу-әдістемелік құралдармен қамтамасыз етілуге;

8) спорт, оқу, акт залдарын, компьютерлік сыныптарын және кітапхананы тегін пайдалануға;

9) Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес халықты жұмыспен қамту саласындағы жағдай туралы ақпарат алуға;

10) өзінің пікірі мен сенімін еркін білдіруге;

11) өзінің адамдық қадір-қасиетінің қорғалуына;

12) оқудағы, ғылыми және шығармашылық қызметтегі табыстары үшін көтермеленуге және сыйақы алуға құқығы бар» [2]. Осы аталған құқықтарды жүзеге асыру барысында тараптардың бұзылған құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау бойынша жаупкершілік нақты айқындалмаған. Сондықтан да, жалпылама айтылған норманы тәжірибеде қолдану барысында өрескел қателіктерге жол беріліп жатудың себебі осы деп ойлаймыз. Жоғары оқу орындарының басшыларының біреуге осы норманы қолданып, оны екінші біреуге қолданбауы да заң нормасының нақтылығына байланысты болып отыр.

Алайда жоғары оқу орынның басшысы өзін жан-жақты қорғайтын норманы білім туралы заңнамаға енгізіп отыр. Алайда осы жоғары оқу орынның басшылығы тарапынан болатын құқықбұзушылық пен жеке тұлғалардың заңды мүдделерін бұзу бойынша, сапасыз қызмет көрсету бойынша жауапкершілікті көздейтін норма жоқтың қасы.

Білім туралы заңның 47-ші бапының 18-ші тармағында «Білім алушылардың, тәрбиеленушілердің міндеттерін бұзғаны үшін оларға білім беру ұйымының ішкі тәртібінің ережелерімен және жарғысымен көзделген тәртіптік ықпал ету шаралары не білім беру қызметтерін көрсету туралы шартта көзделген өзге де шаралар қолданылуы мүмкін» [2], тек білім алушы мен қызметкерлердің өз міндеттемелерін бұзғаны үшін ықпал ету шаралары мен тәртіптік жазалар қолдану қарастырылған ал тура осындай өз міндеттемелерін бұзып отырған ректорлардың жауапкершілігі туралы жоғарыда аталғап бапта бірде бір тармақшамен қарастырылмағаны осы заңнамаға тиісінше толықтыру қажетігін көрсетіп отыр.

Білім туралы заңның 51-ші бапында педагог қызметкердің құқықтары, міндеттері мен жауапкершілігі көрсетілген. Осы баптың 2-ші тармағында: Педагог жұмыскердің:

– білім беру ұйымдарын басқарудың алқалы органдарының жұмысына қатысуға;

– өзінің кәсіптік ар-намысы мен қадір-қасиетінің қорғалуына;

– ғылыми қызметпен айналысу үшін педагогтік өтілі сақтала отырып, шығармашылық демалыс алуға;

– білім беру ұйымы әкімшілігінің бұйрықтары мен өкімдеріне шағым жасауға;

– білім алушылар, тәрбиеленушілер және олардың ата-аналары немесе өзге де заңды өкілдері тарапынан өз ар-намысы мен қадір-қасиетінің қорғалуына құқығы бар [2]. Аталған баптың нормасын бұзатын көбінесе жоғары оқу орынның басшылығы болғандықтан аталған бапты заңшығарушы енгізуге міндетті болып отыр. Тәжірибеде 51-баптың нормасын бұзу да жиі екендігі байқалады. Алайда осы аталған баптың нормасын бұзушы жоғары оқу орынның басшылығына белгіленген заңды жауапкершілік, не осы заңда, не қылмыстық кодексте жоқ болып отыр. Заң нормасын дәлме-дәл әрі дұрыс орындау үшін оның тиісінше механизімі де заң шеңберінде қарастырылуы тиіс. Бірақ білім беру саласында аталған жауапкершілік болмағандықтан қазырғы жағдайға тап болып отырмыз деп ойлаймыз.

Осы баптың 3-ші тармағына сәйкес «Педагог жұмыскер: – білім алушылар жасаған, оның ішінде білім алушыларға қатысты қылмыстық құқық бұзушылықтар фактілері туралы не өздеріне белгілі болған, білім беру ұйымдарынан тыс жерде болған осындай құқық бұзушылықтар жасау

фактілері туралы құқық қорғау органдарына дереу хабарлауға; – өмірде қиын жағдайға тап болған баланы анықтағаннан бастап бір жұмыс күні ішінде көмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың, қадағалаусыз және панасыз қалудың профилактикасы жүйесі органдарына хабарлауға міндетті. Осы міндеттерін бұзғаны және педагог жұмыскер атағына кір келтіретін теріс қылық жасағаны үшін педагог жұмыскер Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген жауаптылыққа тартылуы мүмкін [2].

Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген жағдайларды қоспағанда, педагог жұмыскерлерді өздерінің кәсіптік міндеттерін орындаумен байланысы жоқ жұмыс түрлеріне тартуға жол берілмейді [2]. Дегенмен, қазырғы Қазақстандағы жоғары оқу орындарында қалыптасқан жағдай аталған нормаға қарама қарсы болып отыр. Педагог қызметкердің өзінің міндетіне байланысы жоқ толып жатқан әлеуметтік, мәдени, саяси іс шаралар мен қатысы жоқ болсада жиындар мен жиналыстарға басқада шараларға қатысу мен қосымша өзге де ақы төленбейтін педагогикалық міндетіне кірмейтін жұмыстарды атқарып отыр. Осы 51-ші баптың 4-ші тармағын бұзып отырған жоғары оқу орындарының басшыларын қандай жауапкершілікке тартуға болады, ол тек әкімшілік немесе еңбек кодексінің нормасын бұзып отыр деп бағалап жеңіл желпі есекерту немесе мардымсыз айыппұл салу арқылы мәселе шешілмек емес. Білім туралы заңда ондай жұмыс түрлеріне тартуға жол берілмейтіндігі ғана айтылып отыр, ал осы норманы бұзған жоғары оқу орының басшылығана нақты қандай кодекспен жауапкершілікте болатындығын заңшығарушы орган айқындамай отыр. Бізідіңше, осындай заңнамадағы кейбір олқылықтарды қазырғы таңдағы жоғары білім беру мекемелерінің басшылары өте тиімді пайдаланып отыр. Заң шеңберінде -әй дейтін әже, -қой дейтін қожа болмағасын және қылмыстық заңда жауапкершілік қарастырылмағандықтан да, өз дегенін істетіп отырған басшылыққа ешкімнің өкпесі жоқ.

Білім туралы заңдағы 67 бап «Қазақстан Республикасының білім беру саласындағы заңнамасын бұзғаны үшін жауаптылық» – деп аталады. Онда: «Қазақстан Республикасының білім беру саласындағы заңнамасын бұзу Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес жауаптылыққа әкеп соғады» [2] – делінген болды. Біздің ойымызша, заңшығарушы аталған баптың қолданыстағы аясын кеңейтілген түрғыда қарастырмаған. Білім беру мекемелерінің негізгі мақсаты тек ең бірінші сапалы білім беруді көздегендіктен осы мақсатты орындауды қамтамасыз ету тетігі мен тәртібін заң шеңберінде қарастырғаны жөн болар еді. Сондықтан да, біздіңше аталған бапқа мынадай тармақ қосу қажет. «ҚР білім беру туралы заңнамасын бұзғаны үшін осы мекеменің басшысы жеке дара қылмыстық жауаптылықта болады». Келесі тармағы «оның ішінде сапасыз білім бергені үшін, сапалы қызмет көрсетпегені үшін, өзіне тиесілі міндеттемені тиісінше орындамағаны үшін, ақылы бөлімде білімалушыларды қаржыландырушылардың сұраныстарын қанағаттандыры алмаған мамандар даярлағаны үшін жаптылықта болады» – деген мәтінде ҚР Қылмыстық кодексінің 254-бабына Міндеттеріне адал қарамау сәйкесінше толықтыру қосу қажет.

Білім туралы заңдағы жаптылықтан ешқандай қылмыстық кодексте тікелей сілтеме жасайтын норманы байқай алмай отырмыз, енді қылмыстық заңнама аясындағы білім беру саласына қатысты қылмыстық жауапкершілікті көздейтін нормаларды қарастырып өтсек.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. 10.01.2018 жылғы жаңартылған редакцияда. ҚР Қылмыстық кодекісінің 4-ші бабында қылмыстық жауаптылықтың негізі көрсетілген. Онда: «қылмыстық құқық бұзушылықтар жасау, яғни қылмыстық кодексте көзделген қылмыс не қылмыстық теріс қылық құрамының барлық белгілері бар іс-әрекеттер қылмыстық жауаптылықтың бірден-бір негізі болып табылады. Дәл сол бір қылмыстық құқық бұзушылық үшін ешкімді де қылмыстық жауаптылыққа қайталап тартуға болмайды. Қылмыстық заңды ұқсастығы бойынша қолдануға жол берілмейді» [3].

Біздіңше Ата заңдағы 14 бабы бойынша теңдік қағидасы барлық қолданыстағы нормативтік құқықтық актілерде басымдық қағидат ретінде қарастырылуы тиіс. Адамның жоғары білім алуға деген құқығы тең болу керек. Егер оны бұзатын болса онда, ҚР Конституциясын және ҚР Қылмыстық кодекісінің 145 бабының нормасын бұзу болып есептелінуі тиіс. ҚР ҚК 145-бабында «Адамның және азаматтың тең құқықтылығын бұзу» – деп аталады. Онда: «1.Адамның (азаматтың) құқықтары мен бостандықтарын тегіне, әлеуметтік, лауазымдық немесе мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, түрғылықты жеріне, қоғамдық бірлестіктерге қатыстылығына байланысты себептермен немесе кез келген өзге де мән-жайлар бойынша тікелей немесе жанама шектеу. 2. Адам

өзінің қызмет бабын пайдалана отырып не қоғамдық бірлестік лидері жасаған дәл сол іс-әрекет – белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан үш жылға дейінгі мерзімге айыра отырып немесе онсыз, бес жүз айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не үш жүз сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға не тоқсан тәулікке дейінгі мерзімге қамаққа алуға жазаланады [3].

Жоғары оқу орындарына конкурстық негізде үміткерлерді қабылдау барысында да, біз аталған теңдік қағидасын бұзуға мәжбүр болып отырмыз. Заңнама шеңберінде қарастырылған жеңілдіктер, әлеуметтік жеңілдіктер, түрғылықты жеріне мысалға ауыл квотасы деп арнайы бөліп жарып көрсетіп отырмыз оған 10 бал үстеме қосып отырмыз, және тағы басқа жағдайларға қарап теңдік қағидасын бұзып отырмыз деген де пікірлер бар. Сонымен қатар, жоғары білімнің білім беру бағдарламаларын іске асыратын білім беру ұйымдарына оқуға қабылдаудың үлгілік қағидаларын бекіту туралы, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 19 қаңтардағы № 111 Қаулысының 11-шы тармағына сәйкес «Жоғары білімнің білім беру бағдарламаларын іске асыратын білім беру ұйымдарына оқуға түсу кезінде "Білім туралы" Қазақстан Республикасының Заңы 26-бабының 8-ші тармағына сәйкес Қазақстан Республикасының Үкіметі бекітетін мөлшерде қабылдау квотасы көзделеді» [4] – делінген болатын.

Білім алу осы жоғары оқу орнын таңдап оған құжат өткізген кезден бастап оның барлық жеке бас құжаттары мен дерекқорлары университет меншігіне ауысатын сыңайлы. Олай дейтініміз, осы университет қабырғасында жүрген білім алушылың жеке басы, отбасы оның әлеуметтік, отбасылық жағдайы оның денсаулығына байланысты, мүгедектігі тағы басқа толып жатқан ақпараттар дегі жасалынып немесе алынып осы университеттің дерек қорына өтеді. Алайда осы қалыптасқан дерек қордағы мәліметтердің сақталуы мен оның осы университет аясынан шықпай қорғалуына университет басшылығы жауап бермейді. Кез-келген бұқаралық ақпарат құралдарындағы немесе интернет ресурстары арқылы әлеуметтік желілердегі студент туралы мәліметтердің жарияланып кетуі немесе оның дерекқорына қолсұғылмауына университет басшылығы кепілдік бола алмай отыр. Осы аталған мәселе аясында ҚР ҚК 147-бапы негізінде «жеке өмірге қолсұғылмаушылықты және Қазақстан Республикасының дербес деректер және оларды қорғау туралы заңнамасын бұзу» туралы арнайы бап та бар. Онда: «1. Дербес деректерді қорғау жөніндегі шараларды қолдану міндеті жүктелген адамның мұндай шараларды сақтамауы, егер бұл іс-әрекет адамдардың құқықтары мен заңды мүдделеріне елеулі зиян келтірсе. 2. Адамның жеке немесе отбасы құпиясын құрайтын, жеке өмірі туралы мәліметтерді оның келісімінсіз заңсыз жинау не өзге де дербес деректерді заңсыз жинау және (немесе) өңдеу нәтижесінде адамның құқықтары мен заңды мүдделеріне елеулі зиян келтіру. 3. Осы баптың екінші бөлігінде көзделген, адам өзінің қызмет бабын немесе ақпаратты жасырын алуға арналған арнайы техникалық құралдарды пайдалана отырып не электрондық ақпараттық ресурстарға, ақпараттық жүйеге заңсыз кіру немесе телекоммуникациялар желісі бойынша берілетін ақпаратты заңсыз ұстап қалу арқылы не өзі немесе басқа адамдар немесе ұйымдар үшін пайда мен артықшылықтар алу мақсатында жасаған іс-әрекеттер. 4. Адамның жеке немесе отбасы құпиясын құрайтын, жеке өмірі туралы мәліметтерді оның келісімінсіз тарату не өзге де дербес деректерді заңсыз жинау және (немесе) өңдеу нәтижесінде адамның құқықтары мен заңды мүдделеріне елеулі зиян келтіру. 5. Осы баптың төртінші бөлігінде көрсетілген мәліметтерді көпшілік алдында сөйлеген сөзде, көпшілікке көрсетілетін шығармада, бұқаралық ақпарат құралдарында немесе телекоммуникациялар желілерін пайдалана отырып тарату [3]. Біздің ойымызша, жоғары оқу орынның басшылығы жеке тұлғалардан университет қажеттілігіне орай жинақтап алған мәліметтерді тек тиісті мемлекеттік органның жазбаша сұратуы бойынша ғана тиісінше ақпаратты берумен шектелген жөн. Ал білім алушылардың дерекқорларының қолдан-қолға таралуын осы ҚР ҚК 147-бапы негізінде университет басшылығы тартылатындығы туралы Білім туралы заңға тиісінше толықтыру енгізген жөн. Елімізде болашақта барлық жоғары оқу орындарына кезең кезеңмен автономия бергелі отыр. Болон келісімі аясында еліміз халықаралық стандартқа сәйкес жоғары білім беру жүйесіне 2010 жылдан бастап ресми түрде көшкен болатын. Халықаралық стандартқа сәйкес ақпарат көздерін сақтау мен оны жарияламау туралы да заң нормасын сәйкестендіруге тиіспіз. Халықаралық стандартқа сәйкес жоғары оқу орындарының басшылығына жауапкершілікті де сәйкесінше заңнамаға енгізу қалыпты жағдай деп ойлаймыз.

Жоғары білім беру аясында қазырғы таңда шекара деген түсінік жоқ оның орнына иновация, интегреция, жаһандану, жалпы білім алмасу басым болып отыр. Жоғары оқу орындарын шет елдік

компаниялар арқылы аккредитациялау мен *аттестаттауды* шектеген дұрыс деп ойлаймыз. Себебі ұлттық мемлекеттік университеттер болсын жеке меншік нысанында болсын қайдағы жоқ шет елдің коммерциялық заңды тұлғасы тексеріп оның қызметіне баға беру үшін осы оқу орын біріншіден қомақты қаржы төлейді, екіншіден ол сұратқан барлық ақпаратты беруге міндетті. Біздің ойымызша, бұл еліміздің қауыпсіздігіне өзге топтың немесе мемлекеттің елімізге опасыздық жасамауы үшін ақпаратты мейлінше шетке шығармаған абзал. Өзге елдің жоғары оқу орнын зертеу арқылы да әсекеріміздің саны мен әлеуметтік жағдайын, экономикалық рухани, патриоттық т.б. зерттеу арқылы өздеріне қажетті ақпаратпен отанымызға опасыздық жасауға қаупі де бар, оған ешкім және ешқандай жоғары оқу орның ректоры мен министір кепілдік бере алмайды. Сондықтан да, ҚР ҚК 175-бап бойынша мемлекетке опасыздық жасау аясын кең мағынада қарастырған жөн. Осы бапта: «... мемлекеттік құпияларды шет мемлекетке, халықаралық немесе шетелдік ұйымға не олардың өкілдеріне беруінен, сол сияқты Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделеріне қарсы бағытталған әрекетті жүргізуге оның өзге де көмек көрсетуінен көрінген қасақана іс-әрекеттері» [3] – деп көрсетілген. Осы бапқа ректорлардың жауапкершілігі туралы да қоса кеткен абзал. Өйтпегенде өзі басқарып отырған жоғары оқу орыны халықаралық аккредитациялау мен *аттестаттаудан* өту үшін қолдағы барлық ақпаратты жайып салу немесе оны беру опасыздықпен тең деп ойлаймыз. Егер әлемдік тәжірибеге сүйеніп айтар болсақ Фин елін мысалыға келтіруге болады. Ол шет елдің бағалауына немесе аккредитациялау мен *аттестаттауына* мұқтаж емес, дәл осындай қағиданы ұстанған көптеген алдыңғы қатарлы дамыған немесе дамушы елдерді көптеп мысалға да келтіруге де болады.

Біздің ойымызша, елдің қауыпсыздігіне қол сұғылмау үшін жан-жақты қырағылық танытқанымыз жөн. Өзге елдің тыңшылары әр түрлі халықаралық стантдарттарды алға тартып кез-келген ақпаратты алуы және оны өз қалауларынша пайдалануға жол берілмеуі қажет. Жоғары оқу орындарының басшысы біліп немесе білмей де қылмыс жасап қоюы мүмкін сондықтан да, Білім туралы заң мен ҚР ҚК 176-бапқа тиісінше толықтыру енгізген абзал. Қолданыстағы ҚР ҚК 176-бап. «Тыңшылық» – деп аталады. «Мемлекеттік құпияларды құрайтын мәліметтерді шет мемлекетке, халықаралық немесе шетелдік ұйымға не олардың өкілдеріне беру, сол сияқты оларға беру мақсатында жинау, жымқыру немесе сақтау, сондай-ақ шетелдік барлаудың тапсырмасы бойынша өзге де мәліметтерді Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделеріне қарсы пайдалану үшін беру немесе жинау, егер бұл іс-әрекеттерді шетелдік азамат немесе азаматтығы жоқ адам жасаса, – он жылдан он бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады» [3].

Жоғары оқу орындарының басшылығы өзіне заңнама негізінде берілген өкілеттіктерді теріс пайдаланғаны үшін жауаптылыққа тартылатындығы туралы да білім туралы заңда бап қарастырылмаған. Алайда ол қолданыстағы ҚР ҚК 250-бабында өкілеттіктерді теріс пайдалану деп көрсетілген болатын. Онда: «1. Коммерциялық немесе өзге де ұйымда басқару функцияларын орындайтын адамның өз өкілеттіктерін осы ұйымның заңды мүдделеріне қарсы және өзі немесе басқа адамдар немесе ұйымдар үшін пайда мен артықшылықтар алу не басқа адамдарға немесе ұйымдарға зиян келтіру мақсатында пайдалануы, егер бұл азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделеріне не қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне елеулі зиян келтіруге әкеп соқса. 2. Қаржы ұйымының, банк және (немесе) сақтандыру холдингінің басшы қызметкері, ірі қатысушы (ірі акционер) – жеке тұлға, қаржы ұйымының ірі қатысушысы (ірі акционері) – заңды тұлғаның басқару органының басшысы, мүшесі, атқарушы органның басшысы, мүшесі, бас бухгалтері жасаған, азаматқа, заңды тұлғаға, мемлекетке, қаржы ұйымына ірі нұқсан келтірген дәл сол іс-әрекеттер ... жазаланады» [3] – делінген.

Қолданыстағы қылмыстық кодексте 278-бап, сапасыз салынған құрылыс бар, және тағы сол секілді, өз міндетіне адал қарамау тағы басқа қылмыстық жауапкершілікке тарту туралы баптар бар. Бірақ сапасыз білім бергені үшін, сапасыз диплом бергені үшін немесе білім мен дипломды сатқаны үшін қылмыстық жауапкершілке тартылатын арнайы баптар мүлдем қарастырылмаған. Біздіңше, бұндай олқылықтар тез арада жойылып жоғары оқу орындарының басшылығының жапкершілігін арттыру қажет. Тек сонда ғана олар жұмысбершінің сұранысын қанағаттандыратындай және білім алушы өзі қалап келген мамандық бойынша сапалы жоғары білім беруге мүдделі болары хақ. Өйтпегенде, тағайындау жолымен немесе сайлану жолымен немесе акцианы иемдену жолымен немесе сенімгерлікпен жел басқаруындағы құқыққы иеленіп жоғары оқу орнын басқару сапалы білім беру мен дипломдарымызды әлемнің Болон жүйесіне еніп отырған елдерінің ішінде толық қанды тануына

да, тежегіш іспетті болып отыр. Елбасының жоғары оқу орындарының алдына қойған міндеті сапалы білім беру мен түлектердің алған дипломдарын әлемнің мойындау еді. Дегенмен, бұл тапсырманы орындау үшін ең алдымен осы білім беру мекемелерінің басшысының жауапкершілігін күшейтуден бастаған нұр үстіне нұр болар еді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 1996 жылғы N 4, 217-құжат (Қазақстан Республикасы Парламентінің басылымы) 10.03.2017 жылы Жаңартылған. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_/history
2. Білім туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы. Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 2007 ж., № 20, 151-құжат; "Егемен Қазақстан" 2007 жылғы 15 тамыз № 254-256, 01.01.2018 жағартылған. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_/history
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. "Егемен Қазақстан" 09.07.2014 ж. № 132 (28356); "Казахстанская правда" от 09.07.2014 г. № 132 (27753); Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 2014 ж., № 13-I, 83-құжат. 10.01.2018 жаңартылған. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226/history
4. Жоғары білімнің білім беру бағдарламаларын іске асыратын білім беру ұйымдарына оқуға қабылдаудың үлгілік қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 19 қаңтардағы № 111 Қаулысы. "Егемен Қазақстан" 2012 жылғы 26 сәуірдегі № 188-192 (27266); "Казахстанская правда" от 26.04.2012 г., № 117-118 (26936-26937). 4.07.2017 жаңартылған. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1200000111.

Рахмет Е.Д.
докторант
Алматинская академия МВД Республики Казахстан им. М.Есбулатова
г. Алматы

О ПОНЯТИИ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ В СФЕРЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ БЕЗОПАСНОСТИ ДОРОЖНОГО ДВИЖЕНИЯ

Түйін. *Нақты мақалада автормен жол қозғалысы қауіпсіздігін қаматамасыз ету аясындағы жалпы және жеке қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу түсінігіне теориялық-методологиялық анализ келтірілген. Құқықтық теория аясындағы зерттеушілердің жұмыстары құқықтық нормалар мен жүріс тұрыс норма ережелеріне шолу жасауда үлесін қосуда. Нақты анализ жол жүру қауіпсіздігін қамтамасыз ету қызметіне байланысты асырылады.*

Кілт сөздер: *құқықтық реттеу, жол қозғалысы, қауіпсіздік, ішкі істер органдары.*

Резюме. *Автором данной статьи проведен теоретико-методологический анализ понятия правового регулирования общественных отношений, в общем, и в сфере обеспечения безопасности дорожного движения, в частности. Работы исследователей в области теории права позволили провести обзор исходных правовых норм (специализированные, отправные, учредительные) и норм-правил поведения. Их анализ проводился в контексте деятельности по обеспечению безопасности дорожного движения.*

Ключевые слова: *правовое регулирование, дорожное движение, безопасность, органы внутренних дел.*

Resume. *General theoretical and methodological analysis of the concept of legal regulation of social relations and particular analysis in the field of road safety was conducted by the author of this article. The work of researchers in the field of the theory of law allowed conducting a review of the initial legal norms (specialized, starting, constitutive) and standards of the rules of conduct. Their analysis was carried out in the context of road safety activities.*

Keywords: *legal regulation, traffic, security, bodies of internal affairs.*

Правовое регулирование деятельности органов внутренних дел в той сфере общественных отношений, субъектом которых они являются, осуществляется совокупностью нормативных правовых актов, регламентирующих данные общественные отношения. Правовые акты определяют цель, задачи, полномочия органов внутренних дел в конкретных общественных отношениях, регулируют порядок формирования системы органов внутренних дел, ее структуру, иерархию и принципы согласованного функционирования.

Государство, главной функцией которого является обеспечение безопасности личности и в целом, общества, осуществляет регулирование отношений в различных сферах, в том числе, в сфере дорожного движения. Исходя из понимания безопасности как состояния защищенности прав, свобод и законных интересов личности, общества, государства от реальных и потенциальных угроз, государственное регулирование осуществляется путем установления: запретов в отношении участников дорожного движения, а также иных субъектов, имеющих отношение к дорожному движению; правил, стандартов, требований, которые должны соблюдать или руководствоваться ими участники дорожного движения, иные субъекты, имеющие отношение к дорожному движению. Кроме того, в целях обеспечения государственного регулирования создается система органов, наделенных государственно-властными полномочиями, осуществляющих контрольные и надзорные функции в сфере обеспечения безопасности дорожного движения. Таким образом, государственное регулирование осуществляется в двух формах – правовая и организационная.

Правовое регулирование выражается в упорядочении общественных отношений в сфере дорожного движения, их совершенствовании, поддержании в соответствии с требованиями законодательной базы, охраны нормами отраслей права, применения соответствующих мер правового воздействия в целях восстановления нарушенных норм.

Представляя собой процесс воздействия на общественные отношения правовыми средствами, правовое регулирование направлено на обеспечение соблюдения субъектами отношений установленных государством правил и норм, а также соответствие этих отношений действующему законодательству. Регулируемые общественные отношения и соответствующая правовая база должны быть адек-

ватными друг другу и взаимообусловленными. При этом, как подчеркнул М.Т. Баймаханов, в ряде случаев существенных изменений общественной жизни, правовые акты, регулирующие данную сферу отношений, не могут быть приведены в соответствие с изменившейся обстановкой отдельными поправками и дополнениями. В таких случаях необходима полная переработка действующих правовых актов, замена их совершенно новыми, качественно отличающимися от первых [1, с.82].

Анализ правового регулирования деятельности органов внутренних дел в сфере обеспечения безопасности дорожного движения позволит получить ответ, можно ли все формы правового воздействия на рассматриваемые общественные отношения относить к правовому регулированию. В юридической литературе нет единого мнения по этому вопросу. Так, например, С.С. Алексеев, давая широкую трактовку понятию правового регулирования, пишет: «Под правовым регулированием следует понимать осуществляемое при помощи права и всей совокупности правовых средств юридическое воздействие на общественные отношения» [2, С.5].

По мнению Ф.Н. Фаткуллина, правовое регулирование охватывает лишь властное юридическое воздействие, касается непосредственно внешнего поведения (действия, бездействия) участников упорядочиваемых общественных отношений. В нём участвуют сами правовые нормы со всеми их производственными и индивидуально-правовыми актами компетентных органов и лиц, которые регулируются определёнными группами общественных отношений, необходимых для надлежащей реализации диспозиций или санкции этих норм [3, С.139].

В своей работе М.Ю. Тихомиров пишет, что «правовое регулирование – форма государственного регулирования общественных отношений, посредством которой поведение их участников приводится в соответствие с требованиями и дозволениями, содержащимися в нормах права. Она предполагает осознание субъектами права своих прав и обязанностей, в которых содержится государственная воля, выступающая в виде требований – обязанностей и дозволения прав» [4, С.344].

Правовое регулирование охватывает: специфическую деятельность государства (в лице нормотворческих органов), связанную с выработкой юридических установлений и определением юридических средств обеспечения их действительности; деятельность непосредственных участников общественных отношений, направленную на поиск и привлечение средств юридического регулирования, для согласования своего поведения с правом. Следовательно, правовое регулирование может быть представлено как государственным регулированием, так и регулированием, осуществляемым непосредственными адресатами права, т.е. саморегуляцией [5, С.133-134].

Одним из ключевых моментов в понимании правового регулирования является предмет правового регулирования. Согласно С.С. Алексееву, под предметом понимаются общественные отношения, которые объективно по своей природе могут поддаваться нормативно-организационному воздействию и в существующих социально-политических условиях требуют такого воздействия, осуществляемого при помощи юридических норм и всех иных юридических средств, образующих механизм правового регулирования [6, С.211].

Характер правового регулирования во многом определяют элементы общественных отношений, в том числе, их объект. Объект правоотношения – это то, по поводу чего возникает и существует правоотношение, в том числе: материальные блага, к которым относятся разнообразные вещи, а также нематериальные блага [7, С.189]. Каждый объект правоотношения характеризуется совокупностью определенных свойств, обуславливающих особенности и предмет правового регулирования. В контексте нашей темы объектом правоотношения является дорожное движение. Общественные отношения, складывающиеся в процессе деятельности органов внутренних дел по обеспечению безопасности дорожного движения, выступают в качестве предмета правового регулирования.

По функциям норм права в механизме правового регулирования выделяют: исходные правовые нормы (специализированные, отправные, учредительные) и нормы-правила поведения [8, С.289-291].

Исходные нормы, определяя основные начала в правовом регулировании, отличаются высоким уровнем абстракции и общим характером. Они определяют основные принципы правового регулирования, его пределы и методы, понятия и категории. Как подчеркивает С.С. Алексеев, данные нормы в отличие от регулятивных и охранительных, имеют дополнительный характер. Они не являются самостоятельной дополнительной основой для возникновения правоотношений. При регламентировании общественных отношений они как бы присоединяются к регулятивным и охранительным предписаниям, образуя в сочетании с ними единый регулятор [9, С.70-72]. В юридической литературе существует

позиция, что эти нормы занимают особое место в законодательстве и играют особую роль в механизме правового регулирования.

Исходные нормы объединяют в себе нормы-начала, нормы-принципы, нормы-дефиниции, определительно-установочные [10, С.56]. Нормы-начала закрепляют основополагающие принципы регулирования общественных отношений.

Определительно-установочные нормы формируют цели и задачи, предмет, формы и средства правового регулирования. В частности, цель и задачи норм Закона Республики Казахстан «О дорожном движении» от 17 апреля 2014 года № 194-V ЗРК заключаются в установлении правовых основ и общих условий функционирования дорожного движения и обеспечения его безопасности в Республике Казахстан.

Нормы-дефиниции вводят в оборот специфические понятия, используемые в той сфере общественных отношений, которые регулируется тем или иным нормативным правовым актом. Такой нормой-дефиницией является первая статья названного закона, содержащая перечень основных понятий, используемых в данном законе. В частности, в числе более пятидесяти понятий установлены такие, как: дорожное движение – совокупность общественных отношений, возникающих в процессе перемещения людей и грузов посредством транспортных средств или без таковых в пределах дорог; безопасность дорожного движения – состояние дорожного движения, отражающее степень защищенности его участников от дорожно-транспортных происшествий и их последствий, а также от негативных воздействий дорожного движения на экологическую обстановку, здоровье населения; обеспечение безопасности дорожного движения – деятельность, направленная на предотвращение дорожно-транспортных происшествий, негативных воздействий дорожного движения на экологическую обстановку, здоровье населения, снижение тяжести их последствий, а также на устранение таких последствий.

Основной массив нормативного материала составляют нормы-правила поведения, непосредственно регулирующие общественные отношения путем установления прав и обязанностей субъектов отношений, условий их реализации и мер государственного воздействия при нарушении требований законодательства. Нормы-правила поведения детализируют и конкретизируют исходные нормы. По их предназначению теоретики классифицировали их на регулятивные и охранительные. Проводя теоретико-методологический анализ норм права и поддерживая своих коллег в данной классификации, В.К. Бабаев, вместе с тем, отметил ее условность, ибо охрана – один из способов регулирования, вследствие чего одну и ту же норму одновременно можно назвать и регулятивной, и охранительной [8, С.291].

Если главной задачей регулятивных норм является выстраивание общественных отношений, соответствующих действующему законодательству, регулирование их в рамках правового поля, наделение субъектов отношений соответствующими правами и обязанностями, то охранительные нормы направлены на борьбу с правонарушениями, посягающими на безопасность дорожного движения, дальнейшую их профилактику и восстановление нарушенного права. В зависимости от субъектов, в отношении которых осуществляется регулирование, правовые нормы классифицируются на нормы, устанавливающие: а) компетенцию субъектов, наделенных государственно-властными полномочиями; б) правила, стандарты, нормативы в сфере дорожного движения, направленные на его безопасность.

Регулируя фактические отношения между различными субъектами, путем предоставления им прав и возложения на них обязанностей, регулятивные нормы в зависимости от характера субъективных прав и обязанностей делятся на три основных вида: управомочивающие (предоставляющие своим адресатам право на совершение положительных действий); обязывающие (.содержащие обязанность совершения определенных положительных действий); запрещающие (устанавливающие запрет на совершение действий и поступков, которые определены законом как правонарушения). Особенность регулятивных норм состоит в том, что они носят ярко выраженный предоставительно-обязывающий характер [11, С.276-277]. Классификация норм на управомочивающие, запрещающие и обязывающие является широко применяемой [12, С.318], [13, С.232], [14, С.181] и др. Обязывающие нормы устанавливают требования соблюдения определенных правил, совершения строго предписанных действий в конкретных правовых отношениях. Запрещающие нормы устанавливают правовые ограничения и обязательства в отношении субъектов воздержаться от совершения прописанных действий. И, наконец, уполномочивающие нормы устанавливают права в какой-либо сфере общественных отношений.

В контексте темы данной статьи рассмотренные нормы в той или иной степени регламентируют отношения в сфере дорожного движения и направлены на обеспечение его безопасности и безопас-

ности участников дорожного движения. Все правовые акты, содержащие данные нормы, образуют правовой фундамент, обеспечивающий регулирование различных аспектов безопасности дорожного движения.

Представляя собой разветвленную систему взаимодополняющих законов и подзаконных актов, правовая база должна формироваться с учетом следующих основных положений:

1) ориентация на повышение уровня правового регулирования;

2) закрепление основных параметров безопасности дорожного движения в актах высшей юридической силы;

3) охват правовым регулированием всех важнейших направлений по обеспечению безопасности дорожного движения;

3) максимальная адаптация национального законодательства к требованиям международных правовых стандартов.

4) отражение стратегических и тактических аспектов управления в целях формирования единой системы субъектов обеспечения безопасности дорожного движения и ее эффективного функционирования.

Правовые нормы, регламентирующие общественные отношения в рассматриваемом нами сегменте, образуют нормативную основу механизма правового регулирования безопасности дорожного движения. Каждый элемент этого механизма направлен на регулирование отношений в сфере дорожного движения. Нормативная основа образована такими правовыми средствами, как нормотворчество, систематизация правовых актов, их толкование, правоприменение.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Баймаханов М.Т. Избранные труды по теории государства и права. Алматы: АЮ-ВШП «Әділет», 2003.
2. Алексеев С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. – М., 1966.
3. Фаткуллин Ф.Н. Проблемы теории государства и права: Курс лекций. – Казань, 1987.
4. Тихомирова Л.В., Тихомиров М.Ю. Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю. Тихомирова. – М., 1997.
5. Общая теория права и государства: Учебник / под ред. В.В. Лазарева. – М., 1996.
6. Алексеев С.С. Теория права. – М., 1995.
7. Общая теория права и государства: Учебник /под ред. В.В. Лазарева. – М., 1996.
8. Общая теория права /Под ред. В.К. Бабаева. – Н.Новгород, 1993.
9. Алексеев С.С. Общая теория права. Т.2. – М., 1982.
10. Нормы советского права. Проблемы теории. – Саратов, 1987.
11. Теория государства и права: Учебник для юридических ВУЗов и факультетов / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. – М.: ИНФРА М-НОРМА. – 1997.
12. Теория государства и права /под ред. А.И. Денисова. – М.: Юрид.лит., 1980.
13. Хропанюк В.Н. Теория государства и права. – М., 1996.
14. Комаров С.А. Общая теория государства и права. – М., 1996.

УДК 343.97

Смаилов О.Х.
кандидат юридических наук, полковник полиции
Алматинская академия МВД Республики Казахстан имени М. Есбулатова

ПРОБЛЕМЫ ВЫЯВЛЕНИЯ И НЕЙТРАЛИЗАЦИИ ОСНОВНЫХ КРИМИНОГЕННЫХ ФАКТОРОВ, ОБУСЛАВЛИВАЮЩИХ СОВЕРШЕНИЕ УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ С ПРИМЕНЕНИЕМ ВЗРЫВНЫХ УСТРОЙСТВ

Түйін. *Мақалада жарылғыш құрылғыларды қолдану арқылы қылмыстық құқық бұзушылықтарға жол беретін негізгі факторлар анықталған. Автор мұндай факторлардың жіктелуін қылмыстың алдын алу деңгейіне (жалпы және жеке) сәйкес жүргізеді, оларды толықтай зерттейді және талдайды, осы негізде оларды бейтараптандыру бойынша нақты шараларды ұсынады.*

Түйінді сөздер: *жарылғыш заттар, жарылғыш құрылғылар, криминогендік факторлар, қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу.*

Резюме. *В статье выявляются основные факторы, которые определяют совершение уголовных правонарушений с применением взрывных устройств. Автор проводит свою классификацию таких факторов в соответствии с уровнями профилактики правонарушений (общим и индивидуальным), подробно их исследует и анализирует, на базе чего обосновывает конкретные меры по их нейтрализации.*

Ключевые слова: *взрывчатые вещества, взрывные устройства, криминогенные факторы, профилактика уголовных правонарушений.*

Summary. *The article identifies the main factors that determine the commission of criminal offenses with the use of explosive devices. The author conducts his classification of such factors in accordance with the levels of crime prevention (general and individual), examines and analyzes them in detail, on the basis of which he justifies specific measures to neutralize them.*

Keywords: *explosives, explosive devices, criminogenic factors, prevention of criminal offenses.*

Несмотря на то, что в специальной юридической литературе достаточно подробно исследован вопрос о мерах общей и индивидуальной профилактики уголовных правонарушений, мы не можем так же сказать в отношении правонарушений, совершаемых с применением взрывных устройств. В этом аспекте, прежде всего, представляет интерес выявление основных криминогенных факторов, влияющих на состояние и тенденции развития этого вида преступной деятельности.

Внимательный анализ нормативных правовых документов, регламентирующих вопросы борьбы с незаконным оборотом взрывчатых веществ и взрывных устройств, специальной литературы, изучение материалов уголовных дел дают возможность обозначить и классифицировать такие факторы.

Мы считаем, что в числе таких криминогенных факторов должны быть названы следующие:

1.Недостатки нормативно-правового регулирования вопросов, связанных с производством, перевозкой, хранением и использованием взрывчатых веществ, а также с установлением юридической ответственности за сопряженные правонарушения.

Действующее законодательство, выполняя функцию общего предупреждения правонарушений, оказывает непосредственное влияние на состояние борьбы с рассматриваемым видом преступной деятельности. От его совершенствования во многом зависит успех предупреждения уголовных правонарушений. Однако некоторые правовые нормы в результате своего несовершенства не стимулируют, а в некоторых случаях и сдерживают осуществление предупредительной работы. Здесь имеются в виду не только нормы уголовного, но и административного, гражданского и других отраслей права.

До настоящего времени отсутствует специальный закон, регулирующий порядок оборота взрывчатых веществ и взрывных устройств в промышленности и в военной сфере, что существенно затрудняет эффективность предупреждения фактов их незаконного распространения. Кроме того, действующий Закон Республики Казахстан «О государственном контроле за оборотом отдельных видов оружия», дав определение различным видам оружия и боеприпасам, ничего не указал в отношении взрывных устройств и взрывчатых веществ [1].

Судебная практика нуждается в ужесточении назначения наказаний за совершение уголовных правонарушений, связанных с незаконным оборотом взрывчатых веществ и взрывных устройств. Суды не в полной мере учитывают степень общественной опасности этих преступлений, поверхностно изучают личность виновных, не устанавливают цели и мотивы их действий. В связи с высокой степенью общественной опасности криминальных взрывов можно было бы распространить действие положения ч. 2 ст. 65 УК Республики Казахстан о неприменении освобождения от уголовной ответственности в связи с деятельным раскаянием не только к лицам, совершившим террористические преступления, но и к лицам, совершившим тяжкие и особо тяжкие уголовные правонарушения с применением взрывчатых устройств [2].

2. Отсутствие надлежащего государственного и ведомственного контроля за производством, транспортировкой, учетом, хранением и использованием взрывчатых веществ и взрывных устройств.

На всех стадиях оборота взрывных устройств необходим строжайший контроль со стороны государственных органов. В настоящее время этот контроль заинтересованными министерствами, ведомствами осуществляется разрозненно. Отсутствует единая система учета при производстве и последующих перевозке, хранении, расходовании взрывчатых веществ и взрывных устройств. Органы внутренних дел осуществляют контроль лишь небольшой части оборота взрывчатых веществ и взрывных устройств. Значительная доля оборота контролируется органами Министерства обороны, Комитета национальной безопасности, таможни и др. Органы внутренних дел не имеют доступ на территорию и помещения структурных подразделений этих министерств и ведомств, предприятия-изготовители взрывчатых материалов и взрывных устройств и, соответственно, не располагают возможностью административно-правового воздействия в отношении их сотрудников.

Например, по материалам одного уголовного дела было привлечено к ответственности руководство ТОО «А.», поставившего в Министерство обороны почти 66 тысяч имитационных патронов, около 13 тысяч дымовых гранат и 47 тысяч взрывпакетов на общую сумму около двух миллиардов тенге. Продукция, предположительно, производилась на неохраняемом участке в Капшагае. Боеприпасы изготавливались неквалифицированными работниками, ручным способом из общедоступных материалов, которые закупались на строительных рынках и в магазинах – из древесно-волокнистых плит, селитры, лака, гипса, картона, пластиковых канализационных труб, песка. По материалам были также привлечены к уголовной ответственности должностные лица Министерства обороны по статье «Бездействие власти» [3].

Надо отметить, что в последнее время был предпринят ряд усилий по наведению порядка в этой области государственной деятельности. Именно создание надведомственных государственных структур, выполняющих не только консультативные и совещательные функции, но и имеющих широкие распорядительные и надзорные полномочия способно эффективно воздействовать на сложившуюся криминальную ситуацию в сфере предупреждения незаконного оборота взрывчатых веществ и взрывных устройств.

3. Проявление повышенного интереса к использованию взрывных устройств при совершении тяжких и особо тяжких преступлений организованными преступными группами и формированиями.

Совершение преступлений с применением взрывных устройств как средство силового давления со стороны организованных преступных групп на предпринимателей, банкиров и конкурентов достаточно широко было распространено в 90-е годы. Встречаются такие случаи и сегодня. В этих целях широко используются взрывные устройства промышленного и самодельного изготовления, имеющие сложную конструкцию, в том числе дистанционное радиоуправление. Лица, занимающиеся их изготовлением, стремятся к установлению межрегиональных связей с четко налаженной системой доставки необходимых материалов и сбыта готовых изделий.

Наиболее распространенным способом попадания в незаконный оборот взрывчатых веществ и взрывных устройств является хищение их с объектов производства, хранения, перевозки и использования. Пользуясь бесконтрольностью в товарных отношениях, условностью государственной границы с рядом стран, ведомственной разобщенностью, подчас прибегая к подкупу отдельных должностных лиц, члены организованных преступных групп осуществляют крупные сделки по приобретению вооружения с нарушением требований закона [4, с.150].

В сложившихся условиях резко возросли темпы процесса сращивания коммерческих структур с организованными преступными группами, нашедших для себя источник легкого обогащения в реализации пользующегося повышенным спросом вооружения.

4. Недостатки в обеспечении охраны заводов-изготовителей, складов, хранилищ, транспортных пунктов и других объектов, связанных с производством, перевозкой, хранением взрывчатых веществ и взрывных устройств.

Основными причинами и условиями, способствующими хищениям взрывчатых веществ и взрывных устройств с объектов их производства, хранения, перевозки и использования являются слабая техническая укрепленность заводов-изготовителей, складов и хранилищ предприятий, использующих взрывчатые вещества и взрывные устройства, безответственное отношение должностных лиц к организации режима охраны, недостатки в подборе кадров, отвечающих за сохранность взрывчатых материалов.

Тяжелое финансовое положение предприятий вынуждает администрацию отказываться от строительства подземных складов и хранилищ, оборудования их средствами охранной сигнализации. Существующие объекты хранения взрывчатых материалов зачастую не отвечают предъявляемым требованиям. Удорожание тарифов железнодорожного транспорта заставляет поставщиков перевозить взрывчатые вещества и взрывные устройства на не оборудованных для этого автомашинах, что влечет нарушение предъявляемых требований по безопасности и сохранности грузов.

5. Недостатки и издержки в деятельности воинских формирований, использующих взрывчатые вещества и взрывные устройства.

Большое число взрывчатых веществ и взрывных устройств попадает в незаконный оборот из воинских частей, военных училищ при проведении войсковых учений и боевых операций. Бесконтрольность со стороны командования воинских подразделений и младших командиров, недостатки в хранении, учете и использовании взрывчатых веществ и взрывных устройств, низкий уровень армейской дисциплины способствуют их утрате, хищению и дальнейшему использованию в преступных целях.

6. Недостатки в деятельности органов внутренних дел:

а) в оперативной работе. В настоящий момент не уделяется должного внимания оперативной деятельности в раскрытии уголовных правонарушений, связанных с незаконным оборотом взрывчатых веществ и взрывных устройств, установлении мест нелегального изготовления и продажи, лиц, занимающихся их хищениями, выявления каналов его транспортировки. Установлено, что из общего числа лиц, совершивших преступления с применением взрывных устройств, только 12% состояли на оперативно-розыскном учете и лишь 3,9% были обеспечены оперативным прикрытием. Эти данные свидетельствуют о неудовлетворительной организации учета и оперативного контроля за ранее судимыми и другими лицами, ведущими антиобщественный образ жизни, слабом использовании негласного аппарата для предотвращения с их стороны совершения уголовных правонарушений. Не уделяется должное внимание лидерам и «авторитетам» преступного мира, особо опасным рецидивистам, организаторам и активным участникам преступных групп, другим категориям лиц, тщательно маскирующим свою противоправную деятельность [5, с.15].

Недостаточно эффективно налажено взаимодействие с подразделениями других правоохранительных органов в целях использования их возможностей в пресечении незаконного оборота взрывчатых веществ и взрывных устройств.

Значительно уменьшает эффективность предупреждения рассматриваемых видов уголовных правонарушений низкое качество предварительного расследования по делам данной категории. В ходе следствия не выясняются многие обстоятельства совершения преступления, не выявляются все причины и условия, ему способствовавшие. Источники приобретения взрывчатых веществ и взрывных устройств, соучастники уголовных правонарушений зачастую не устанавливаются.

Следователи некритически подходят к заявлениям обвиняемых и без должной проверки принимают их необоснованные утверждения относительно приобретения взрывчатых веществ и взрывных устройств от посторонних лиц, часто якобы на вокзале или рынке либо в результате случайной находки. Источник незаконного приобретения взрывного устройства устанавливается только в каждом третьем случае. В каждом пятом изученном уголовном и оперативно-поисковом деле источником приобретения взрывного устройства было указано лицо, неизвестное обвиняемому, хотя в деле имелись данные, которые свидетельствовали о действительном источнике.

Материалы уголовных дел показывают, что и тогда, когда у обвиняемых изымались взрывные устройства, имеющие маркировку номера партии и завода-изготовителя, меры по выяснению места последующего их хранения по учетам завода-изготовителя и предприятиям, использующим аналогич-

ные взрывчатые материалы, не предпринимались. Только по малой части изученных уголовных дел направлялись запросы в информационные центры МВД, ДП областей о проверке изъятых взрывных устройств по учетам похищенного имущества;

б) в сфере лицензионно-разрешительной работы. Продолжает оставаться неудовлетворительной состояние охраны объектов хранения и использования взрывчатых материалов и взрывных устройств, поскольку, наблюдается тенденция увеличения хищений взрывчатых веществ из мест хранения.

Не на всех объектах хранения и использования взрывчатых веществ и взрывных устройств налажен строгий учет. Не соблюдается порядок их выдачи и расходования. Допускается необоснованное списание, что позволяет материально ответственным лицам создавать излишки, присваивать их и использовать в преступных целях. Много потерь допускается в местах ведения взрывных работ.

К взрывчатым веществам не исключен доступ посторонних лиц. При оформлении допуска к работам, связанным с использованием, хранением, перевозкой взрывчатых веществ и взрывных устройств, проверка их образа жизни, поведения, наклонностей зачастую осуществляется поверхностно.

В практике подразделений лицензионно-разрешительной работы слабо используются возможности института доверенных лиц по оперативному прикрытию объектов хранения, перевозки и использования взрывчатых веществ и взрывных устройств;

в) в проведении правового воспитания населения. Сотрудники оперативных аппаратов органов внутренних дел нерегулярно проводят выступления перед населением, в трудовых коллективах, учебных заведениях, с разъяснением правовых последствий незаконного приобретения, ношения, хранения, изготовления взрывных устройств и общественно опасных последствий их применения. Населению недостаточно разъясняется порядок и правила их действий при обнаружении подозрительных предметов, могущих быть взрывными устройствами.

Низкий уровень правового воспитания отрицательно сказался на формировании у отдельных групп людей мнения о якобы аморальности сообщения в органы внутренних дел информации о лицах, занимающихся преступной деятельностью. Об этом говорит то обстоятельство, что многие граждане безразлично относятся к фактам незаконного распространения взрывчатых веществ и взрывных устройств. В ходе изучения материалов уголовных дел установлено, что в большинстве случаев кто-то из родственников, соседей или знакомых знал о незаконном ношении, хранении, приобретении или изготовлении взрывчатых веществ и взрывных устройств, но никаких мер к пресечению этих преступных действий не предпринял.

Можно сделать вывод, что основные криминогенные факторы, способствующие совершению преступлений с применением взрывных устройств, не столь многочисленны. Знание основных факторов необходимо для организации эффективной работы по предупреждению уголовных правонарушений, сопряженных с применением взрывных устройств и взрывчатых веществ. Знание криминогенных факторов, связанных с незаконным распространением взрывных устройств, позволяет оперативным аппаратам органов внутренних дел своевременно приступить к планированию и осуществлению мер по устранению причин и условий, способствующих совершению криминальных взрывов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закон Республики Казахстан от 30 декабря 1998 г. № 339 «О государственном контроле за оборотом отдельных видов оружия» // Интернет-ресурс. – Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z980000339_
2. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗРК // Интернет-ресурс. – Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226
3. Контрафактные боеприпасы поставлялись в Минобороны Казахстана // Интернет-ресурс. – Режим доступа: http://www.gorodpavlodar.kz/News_28945_4.html
4. Сизов А.А. Детерминанты незаконного оборота огнестрельного оружия, взрывчатых веществ и взрывных устройств // Российская наука и образование сегодня: проблемы и перспективы. – 2015. – № 4 (7). – С. 150-151.
5. Гинзбург А.Я. Основы оперативно-розыскной деятельности: Учебное пособие. – Алматы: ТОО «Аян Әдет», 1997. – 80 с.

УДК 341.231.14

Сыздықова А.А.
аға оқытушы, құқық магистрі
Халықаралық құқық кафедрасы
Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ

Нәбиханова А.Б.
оқытушы,заң ғылымдарының магистрі
Халықаралық құқық кафедрасы
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ОМБУДСМЕН ИНСТИТУТЫНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Түйіндеме. *Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы Омбудсмен институтының маңыздылығын айқындайтын өзекті мәселелері қарастырылады. Адам құқығы жөніндегі уәкіл – өз құзіреті шегінде адам және азаматтың бұзылған құқықтары мен бостандықтарын қалпына келтіру жөнінде шаралар қолдану құзіреттілігі берілген, адам және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының сақталуына бақылауды жүзеге асыратын лауазымды тұлға. Қазақстан Республикасындағы Омбудсмен адам құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету барысында өзара іс-қимылдар нысандары мен әдістерді жетілдіру жолдарын және адам мен азаматтардың осы институтты пайдалану әдіс-тәсілдерін айқындайды.*

Түйін сөздер: *Омбудсмен, Уәкіл институты, Адам құқықтары,бостандықтары,босқындар, мүгедектер.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются актуальные вопросы, определяющие значение института Омбудсмена в Республике Казахстан. Уполномоченный по правам человека является должностным лицом, осуществляющим контроль за соблюдением прав и свобод человека и гражданина, который компетентен, принимать меры по восстановлению нарушенных прав человека и гражданина в пределах своей компетенции. Омбудсмен Республики Казахстан определяет способы взаимодействия с правами человека и способы использования этого института людьми и гражданами.*

Ключевые слова: *Омбудсмен, институт, права человека, свободы, беженцы, инвалиды.*

Annotation. *This article discusses current issues that determine the importance of the institution of ombudsman in the Republic of Kazakhstan. The Commissioner for Human Rights is an official in charge of monitoring the observance of the rights and freedoms of a person and citizen who is competent to take measures to restore the violated rights of a person and citizen within his competence. The Ombudsman of the Republic of Kazakhstan determines the methods of interaction with human rights and the ways of using this institution by people and citizens.*

Keywords: *ombudsman, institution, human rights, freedoms, refugees, disabled people.*

Омбудсмен (Адам құқықтары жөніндегі уәкіл) институтын құру мықты құқықтық базаны іске асырумен қатар, бұл институт Қазақстан Республикасының 2010-2020 жылдарға арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасына сәйкес мемлекеттік тетіктің маңызды және ажырамас бөлігі ретінде бекіді. Еліміздің әлемдік қауымдастыққа белсенді енуін, халықаралық құқықтық құжаттарға қосылуын, әлемдік құқық қорғау ұйымдарының аясындағы қызметін Қазақстанда осы мекемені құруға ықпал еткен сыртқы факторлар қатарына жатқызуға болады.

Адам құқықтары жөніндегі уәкіл институты шет мемлекеттердің конституциялық заңнамасы арқылы көрінеді. Қазіргі кезде дүние жүзінің түрлі елдерінде жүзден аса омбудсмен бар. Бір мемлекеттерде бұл лауазымды тұлға (омбудсмен), екіншілерінде – медиатор, үшінші мемлекеттерде-парламенттік уәкіл, ал төртіншілерінде – азамат құқықтары жөніндегі уәкіл деп аталады. Омбудсмен билік органы емес немесе мемлекеттік басқару органы да, сот органы да емес. Бұл лауазым парламентаризм шеңберінде әрекет етеді және оның әрекеті мемлекеттік органдардың қызметін бақылауға бағытталған. Оның қызметі жеке тұлғаның құқықтарын іске асырушы басқа органдармен салыстырып қарағанда қарапайым әрі түсінікті. Бүкіл дүние жүзінде ол жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын әсерлі қорғайтын органдар жүйесінде маңызды орын алды. Әрбір елдің жағдайының ерекшелігі, оның мемлекеттік құрылысы омбудсмен институтының белгілі бір үлгісін қалыптастырды. Заңгерлердің Халықаралық ассоциациясы омбудсмен терминінің мынадай анықтамасын қабылдады:

«Конституцияда немесе заң шығарушы биліктің актісімен қарастырылған, заң шығарушы билік алдында жауапты, жәбір көрген жеке тұлғаның мемлекеттік органдарға, қызметкерлерге жалдаушыларға шағымдар қабылдайтын немесе өз қалауынша әрекет ететін және тексеру жүргізуге, түзетуші әрекеттер ұсынуға, баяндамалар тапсыруға өкілеттілік берілген жоғары мәртебелі тәуелсіз лауазымдық тұлға басқаратын қызмет» [1.8-9]

Омбудсмен институты демократияның өздігінен бекіген белгілерінің бірі – еркін жеке тұлғаның құқықтарын іске асырумен қамтамасыз етудің тетіктері мен механизмдерінің бірі болып табылады. Омбудсмен институтының құрылуы мен қызметі мемлекет пен жеке тұлғалар араларындағы қарым- қатынастардың жаңа тарауын ашты. Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің халықаралық ынтымақтыстығын дамыту адам құқықтарын көтермелеу және қорғаумен айналысатын ұлттық мекемелердің мәртебесіне қатысты Париж қағидаттарына сәйкес, сондай-ақ Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы ережеде бекітілген құзіреттер мен қызметтер ескеріліп , жүзеге асырылады.

Халықаралық ынтымақтастықты жүзеге асыра отырып,Уәкіл адам құқықтары бойынша үкіметтік емес ұйымдармен, ұлттық мекемелермен, халықаралық коммерциялық емес ұйымдармен ұзақ мерзімге қарым-қатынасты саралауға әрі орнатуға ұмтылады, олардың ерекшелігі мен әлеуетін ескереді. Халықаралық ынтымақтастықтың бірінші бағыты халықаралық, өңірлік және ұлттық деңгейде жүзеге асырылатын үкіметтік емес ұйымдармен қатынастарды дамыту болып табылады.Бұл ынтымақтастық Біріккен Ұлттар Ұйымының (Адам құқықтары жөніндегі комиссия, Адам құқықтары жөніндегі Жоғары Комиссардың Басқармасы (БҰҰ АҚЖКБ), БҰҰ-ның адам құқықтары жөніндегі шарттық органдары, Адам құқықтарын көтермелеу мен қорғау жөніндегі кіші комиссия және т.б.). Олармен халықаралық деңгейде ынтымақтастық ең бастысы халықаралық форумдардың жұмысына қатысу арқылы жүзеге асырылады. [2.2-3]

2002 жылы ұлттық жаңа құқық қорғау органын құру барысында оны қоғамда насихаттау үшін, ең әуелі құқықтық шығармашылық және құқық қолдану практикасын жетілдіруге тигізер әсеріне талдау жүргізілді. Бұл процеске мемлекеттік органдар, халықаралық ұйымдар, азаматтық қоғам, БАҚ, ғылыми мекемелер тартылды. Соның ішінде мұндай институттар бұрыннан жұмыс істейтін шет елдер Швеция, Финляндия, сондай-ақ әлеуметтік экономикалық жағдайлары Қазақстанға ұқсас Литва, Польша, Чехия, Ресей секілді елдер омбудсмендерінің жұмыс тәжірибесі зерделенді. Бұл мемлекеттің өркениеттілігінің деңгейін және оның адам құқықтарына қалай қарайтынын көрсететін құрал.2002 жылы Сыртқы істер министрі Қ.Тоқаев осы мәселенің маңыздылығын бірнеше рет айтып өтті. Мәселен, БҰҰ адам құқықтарын қорғау жөніндегі Комиссиясының Женева қаласында өткен 58-ші сессиясы кезінде Қ.К. Тоқаев осындай құрылымды Қазақстанда құруға ниет білдірді.

Ал енді Қазақстанда Омбудсмен институтын ұйымдастыру туралы ой алғаш рет 1995 жылы Женевада БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы Комиссар басқармасы өткізген халықаралық семинарда айтылды. Онда Қазақстан делегациясы елімізде Адам құқықтары жөніндегі уәкіл институтын құру мүмкіндігі бар екендігін жеткізді.2001 -2002 жылдары заң жобасы дайындалды. Бұл жобада Омбудсменнің құзіреті , мәртебесі және өкілеттілігі жайында, ұйымдастыру- құқықтық қамтамасыз етілуі бойынша көптеген сын, ескертулер айтылды. Жобада Омбудсменнің мәртебесі мен өкілеттілігіне қатысты маңызды мәселелерді қамтитын баптар қалдырылды. Сонымен қатар, олардың халықаралық ұйымдармен ьығыз қарым-қатынас жасауының арқасында 2002 жылы Омбудсмен интитутын құру мемлекеттік маңызы бар мәселелердің күн тәртібіне қойылды. Омбудсмен белгілі бір дәрежеде мемлекеттің бір айнасы ретінде көрінетін болды.

Сөйтіп, 2002 жылғы тамыз айында Президент Н. Назарбаев Қазақстан Республикасының Конституциясына 7 жыл толуына арналған сөзінде Омбудсмен мекемесін демократиялық елдерге тән құбылыс ретінде атап өтті және Қазақстанда осындай институтты құру қажеттігін айтты. Осы жылдың қыркүйегінде Мемлекет басшысының «Адам құқықтары жөніндегі Уәкіл қызметін белгілеу туралы» тиісті Жарлығы шықты. Бұл институт өз жұмысын жоғары деңгейде атқаруда. [3.2-3]

Мемлекеттің жоғары лауазымды тұлғалары осы құрылымның пайда болуына қолдау көрсеткенімен, әлі де шешілмеген мәселелер жетерлік еді. Мәселен,Омбудсменнің мәртебесі мен оның өкілеттілігі.Әлем елдеріндегі Омбудсменнің мәртебесі әртүрлі. Мысалы, Скандинавия елдерінде Омбудсмен мемлекттің ең жоғарғы лауазымды тұлғаларының бірі болып табылады. Ол белгілі бір іс бойынша қылмыстық тергеу бастауға құқылы. Швеция мен Финляндияда Омбудсмен бұрыннан бар. Омбудсмен институты мемлекттің құқықтық жүйесінің бөлінбес бөлігіне айналды. Қазақстанда

мүндай дәрежеге жету әзірге мүмкін емес. Сондықтан, Омбудсменнің қазақстандық моделін кеңес беру қызметін ғана жүзеге асыратын құрылымға сәйкестендіру қажет делінді.Омбудсменнің дүниежүзінде кеңінен таралған дәстүрлі үлгісі – адам құқықтары бұзылған жағдайда тексеру жүргізіп, осындай заң бұзушылықтар мен олқылықтардың жойылуын бақылайтын құзіреті бар құрылым.

Көп ұзамай Уәкіл қызметін қамтамасыз ету мақсатында оның жұмысшы органы – Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталық құрылды. Жаңа институт өз қызметін бастай отырып, оның мақсаттары, міндеттері туралы, ең бастысы, мүмкіндіктері туралы халықтың хабардар болмауына байланысты кейбір қиындықтарға тап болды. Бірақ, уақыт өте келе ахуал түпкілікті өзгере бастады, мемлекеттік органдармен және халықпен тығыз байланыс жолға қойылды. Қазіргі уақытта барлық мемлекеттік органдар ұсыныстарды қарап, бұзылған құқықтарды қалпына келтіру, тиісті лауазымды адамдарға шара қолдану туралы ақпараттарды міндеттті түрде беріп отырады. Соған орай азаматтар, азаматтығы жоқ адамдар да Уәкілге өздерінің құқықтарын қорғау үшін жиі хабарласады.

Дегенмен, халық арасында құқықтық түсінік жұмыстарын белсенді жүргізуге қарамастан, азаматтар Уәкілге жүгіну мәселесінде шектеліп жатады. Бұл кең байтақ ел аумағының үлкен болуына сай өңірлерде оның өкілдерінің жоқтығына байланысты дейміз. Бүгінде бұл мәселе ел басшылығының қарауында жатыр және жақын арада шешіледі деген ойдамыз. Заң жөнінде білімі бар азамат өз құқығын қорғай алуға, сонымен қатар оның бұзылуына жол бермеуге қашанда қабілетті келеді. Бұған қоса айтарым, еліміздің әрбір азаматы өз құқықтарының құндылығын түсінуі және адам құқықтарының қорғалуына мемлекет кепілдік беретінін білуге тиіс. Тек осындай жағдайда ғана құқықтық қызмет жүйелі сипатқа ие бола алады.[4.6].

ЕҚЫҰ және Еуропалық комиссияның көмегімен Адам құқықтары жөніндегі уәкілге шағым беру тәртібі туралы мемлекеттік және орыс тілдерінде ақпараттық материалдар үнемі шығарылады. Оның интернет ресурсы тұрақты түрде жаңартылып тұрады және онда ағымдағы қызмет туралы, сондай-ақ шағымды электронды пошта арқылы беру мүмкіндігі жөнінде кең көлемді кеңес беріледі. Осыған сәйкес Адам құқықтары жөніндегі уәкіл өз қызметінде адам құқықтарын қорғау саласындағы заңнаманы жетілдіруге ықпал ету және оны жалпы қабылданған халықаралық нормаларға сәйкестендіру жөнінде барлық қолда бар мүмкіндіктерін толық көлемде пайдалануға ұмтылады.

Мысалы, Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің Президент жанындағы Құқықтық саясат жөніндегі кеңеске мүшелігі оған тек қатысу емес, аталған үрдіске белгілі мөлшерде оң ықпал жасауға мүмкіндік береді. Одан басқа Уәкіл Президент жанындағы рақымшылық жасау мәселелері жөніндегі комиссия жұмысына, Парламент Сенаты мен Мәжіліс комитеттерінің отырыстарына, конференциялар мен семинарларға және басқа да форумдарға қатысады. Атап айтқанда, Уәкілдің жоғарыда тізбеленген мүмкіндіктері консультативтік кеңес органдарына және іс-шараларға қатысуы арқылы құқық қорғау саласындағы орын алатын және оларды шешу жөніндегі мәселелерге назар аудару мақсатында пайдаланылады.

Адам құқықтары жөніндегі уәкіл Мемлекет басшысы атына өз қызметі туралы жыл сайынғы есебін ұсынады, ол қолдау тапқаннан кейін барлық мемлекеттік органдарға, Парламентке, Үкіметке, үкіметтік емес ұйымдарға және халықаралық ұйымдарға пайдалану үшін жіберіледі. Уәкіл республикада адам құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету барысында өзара іс-қимылдар нысандары мен әдістерді жетілдіру мақсатында Жоғарғы Сот Төрағасымен, Бас Прокурормен, Ішкі істер және Әділет министрліктерімен ынтымақтастық туралы меморандумдарға қол қойғаны белгілі. Сот қауымдастығы басшысымен жасалған жоғарыда аталған құжат ерекше қызығушылық танытады. Өйткені осы арқылы Омбудсмен сот тәжірибесін қорытындылау тәртібінде кез келген сот инстанцияларына шағымдар туралы ақпарат беруге мүмкіндік алады.[5.8]

Елімізде азаптауларға қарсы ұлттық алдын алу тетігі туралы заң жобасы әзірленіп, ол Уәкіл институтын айтарлықтай институттық түрғыдан нығайтуға болатын «Омбудсмен» үлгісін көздейді. Сонымен қатар, халықаралық, олардың ішінде БҰҰ, ЕО, ЕҚЫҰ жүйесінің ұйымдарымен тиімді ынтымақтастық жүзеге асырылуда. Қазіргі уақытта біз ЕҚЫҰ-мен және Адам құқықтары жөніндегі Дания институтымен Омбудсмен қызметін институттық жетілдіру жөнінде; ЮНИСЕФ-пен балаларды қорғау мәселелері бойынша нақты екі жоба бойынша жұмыс жүргізіп жатырмыз.

Азаматтар мен заңды тұлғалардың бұзылған құқықтарын қалпына келтіру жөніндегі хаттарын қарап шешу Уәкілдің негізгі қызметі болып табылады. Шағымдану тәжірибесі әртүрлі, көпшілігі жеке қабылдауға келуді қалайды, оны неғұрлым тиімді жол деп санайды. Кейбіреулері жазбаша хат

жолдайды, кейбір жедел араласуды талап ететін жағдайларда азаматтар телефон немесе электронды байланысты пайдаланады. Бірде-бір хат, жазбаша не ауызша болса да назарға алынбай қалмайды және берілген құзыреттер шегінде қаралады.[5.15].

Адам құқықтары жөніндегі уәкіл институтының қызмет ету кезеңінде оның атына азаматтардан 13,5 мыңға жуық хат келіп түсті. Шағымдар мен хаттардың негізгі саны соттардың шешімдерімен келіспеушілікпен байланысты. Екінші орында құқық қорғау органдарының әрекеттері мен әрекетсіздігіне шағымдар мен хаттар көп түседі. Одан басқа хаттардың авторлары жер, тұрғын үй, дін және діни сенім құқықтары мәселелерін, жергілікті және орталық атқарушы органдарда әкімшілік ету, білім алу, балалар құқықтарына қатысты мәселелерді көтереді.

Нақты азаматтың бұзылған құқықтарын қалпына келтіру үшін адам құқықтарын бұзуға жол берген мемлекеттік мекеменің қызметі тексеруді қажет етеді. Уәкілдің сұратулары мен ұсыныстарынан кейін мұндай жағдайларда тиісті мемлекеттік органдар араласуға тиіс. Одан басқа, бұл жағдайда Уәкілдің араласуы, оның нақты жағдайды бағалауы, шағымданушылардың нақты мәселе бойынша кеңес алуы да маңызды болып табылады. Шағымдармен жұмыс істеу, азаматтарды қабылдау қызмет көрсетудің деңгейін жетілдіру мен арттыру мақсатында мемлекеттік органдардың қызметіне әсер етуге мүмкіндік береді.

Уәкіл өз қызметінде ұлттық заңнаманы, сондай-ақ республика ратификациялаған халықаралық шарттарды басшылыққа алады.

Егер халықаралық ынтымақтастық туралы айтсақ, ол уәкіл қызметінің басым бағыттарының біріне айналды, оның аясында өткен ақпараттық, білім беру, тәжірибе алмасу бағыттарын атауға болады. Соңғы жылдары шетелдік делегациялармен кездесулер кезінде уәкіл мекемесі елімізде адам құқықтары мәселесі бойынша негізгі сарапшы ретінде жиі көрінді.

Адам құқықтары жөніндегі уәкіл жүргізген дайындық жұмыстарының мазмұнды және ұйымдық шаралары Қазақстанның БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитетінде Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіні орындау барысы туралы баяндаманы (2010 жылғы маусым) ойдағыдай қорғауға, БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі кеңесінде жалпы мерзімдік шолу рәсімін жасауға (2010 жылғы ақпан), БҰҰ-ның азаптауларға қарсы арнайы баяндаушысы М.Новактың Қазақстанға инспекторлық сапармен келуінің қорытындысы бойынша есебін қарауға (2010 жылғы наурыз), сондай ақ өткен жылдары елімізге БҰҰ-ның азшылықтар және жеткілікті тұрғын үй мәселелері бойынша арнайы баяндаушылар Г.Мак-Дугал мен Р. Рольниктің, Еуропалық Одақты, ЕҚЫҰ-ны, басқа да халықаралық үкіметтік емес ұйымдарды білдіретін жоғары деңгейдегі бірқатар делегациялардың сапарлары ойдағыдай өтуіне тұтастай ықпал етті.[5.58]

Қазақстан халықаралық құқықтың толық құқықтық субъектісі, адам құқықтары саласындағы 60-тан астам көпжақты жалпы халықаралық шарттардың, олардың ішінде «адам құқықтарын қорғаудың халықаралық құралы» деп аталатын БҰҰ-ның 7 құқықтық қорғау конвенцияларына қатысушы ел. Омбудсменнің құқық қорғау жұмыстары көрініс тапқан. Онда сонымен бірге, балалардың, әйелдердің, мүгедектердің, оралмандардың, босқындардың, еңбек мигранттарының құқықтарын қорғау, ар-ождан мен діни наным-сенімді қорғау, азаматтық, еңбек және тұрғын үй құқықтары мәселелері бойынша құқықтарды қамтамасыз ету мәселелерімен байланысты мәліметтер де берілген. Осындай негіздерді басшылыққа ала отырып, Қазақстан Республикасында Омбудсмен институты өте маңызды екендігін байқауымызға болады. Қазіргі таңда Омбудсмен институын жетілдірудің жолдары жан-жақты жүргізілуде.Соның бір негізі ретінде инвестициялық омбудсмен институтын енгізу болып отыр.

Жалпы, Омбудсмен институты өз міндетін атқарып келе жатқан мерзім ішінде мемлекеттің құқықтық жүйесінде лайықты орнын алды, мемлекеттік органдарға, азаматтық қоғамға, сонымен қатар азаматтарға танымал болды деп айтуға әбден болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. "Адам құқықтары жөніндегі уәкіл лауазымын құру туралы" ҚР Президентінің 2002 ж. 19 қыркүйектегі № 947 Жарлығы (ҚР ПҮАЖ, 2002,30, 328-бап).
2. "Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталықты құру туралы" ҚР Президентінің 2002 ж. 10 желтоқсандағы № 992 Жарлығы (ҚР ПҮАЖ, 2002, № 45, 445-бап.
3. Башимов М.С. Система юридических механизмов защиты прав и свобод человека. Конституционный контроль// Правовое обеспечение конституционных прав и свобод человека и гражданина в Республике

Казахстан. – Астана, 2005.
4. "Адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғау жүйесін одан әрі жетілдіру туралы" ҚР Президентінің 2004 ж. 29 қарашадағы № 1474 Жарлығы (ҚР ПҮАЖ, 2004, № 47, 585-бап).
5. Варкентин А. Европейский омбудсмен – защитник граждан от евробюрократов. [Электронный ресурс]. Режим доступа:http://www.dw-world.de/dw/article/0,,5519390,00.html
6. Энтин Л.М. Европейское право. – 2-е изд., пересмотр, и доп. – М.: Норма, 2007. – 960 с.

Тажмағамбет А.С.
заң ғылымдарының магистрі, құқықтық пәндер кафедрасының доценті
Қайнар Академиясы
E-mail: amantay59@mail.ru
Алматы қ.

Копбаева А.Б.
ассистент профессор, PhD
Құқықтану кафедрасы
Сулейман Демирель атындағы университет E-mail: aizhan.kopbayeva@sdu.edu.kz
Алматы облысы, Қаскелең қ.

Копбаев Д. З.
з.ғ.к.
E-mail:dumeke_a@mail.ru
Алматы қ.

Мауяева С.Т.
магистрант
Құқықтану кафедрасы
Нархоз Университеті
E-mail: sandugash.mauyaeva@narxoz.kz

ӘКІМШІЛІК ЖАУАПТЫЛЫҚТЫҢ ҚОҒАМДЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫ РЕТТЕУДЕГІ РӨЛІ

Түйін: *Әкімшілік жауаптылықтың қызметтері бұл, құқықтық жауаптылықтың негізгі мәнін анықтайтын және әлеуметтік мақсатын белгілейтін, қоғамдық қатынастарға ықпал етудің негізгі бағыттары болып табылады.*

Түйінді сөздер: *әкімшілік құқық бұзушылықтар, жауаптылық, жаза, құқықтық реттеу.*

Тажмағамбет А.С.
магистр юридических наук,
доцент кафедры юридических дисциплин
Академия Кайнар
E-mail: amantay59@mail.ru
г. Алматы

Копбаева А.Б.
ассистент проф., PhD
кафедра Правоведение
Университет имени Сулеймана Демиреля
E-mail: aizhan.kopbayeva@sdu.edu.kz
Алматинская обл., г. Каскелен

Копбаев Д.З.
к.ю.н.
E-mail: dumeke_a@mail.ru
г. Алматы

Мауяева С.Т.
магистрантка
кафедра Право
Университет Нархоз
E-mail: sandugash.mauyaeva@narxoz.kz
г. Алматы

РОЛЬ АДМИНИСТРАТИВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В РЕГУЛИРОВАНИИ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ

Резюме: *Функции административной ответственности – это основные направления ее воздействия на общественные отношения, в которых раскрывается сущность, социальное назначение юридической ответственности и через которые достигаются ее цели.*

Ключевые слова: *административные правонарушения, ответственность, наказание, правовое регулирование.*

Tazhmagambet A.S.
master of Law Sciences, associate professor of Legal disciplines
Kaynar Academy
E-mail: amantay59@mail.ru
Almaty city

Kopbayeva A.B.
PhD, assistant professor
Department of Law
Suleyman Demirel University
E-mail:aizhan.kopbayeva@sdu.edu.kz
Almaty region, Kaskelen city

Kopbayev D.Z.
candidate of Law Sciences
E-mail: dumeke_a@mail.ru
Almaty city

Mauyaeva S.T.
master student
Department of law
Narxoz University
E-mail: sandugash.mauyaeva@narxoz.kz
Almaty city

THE ROLE OF ADMINISTRATIVE RESPONSIBILITY IN REGULATING PUBLIC RELATIONS

Summary: *The functions of legal responsibility are its main areas impact on social relations, in which the essence is revealed, social purpose of legal responsibility and through which its goals are achieved.*

Keywords: *administrative rights, accountability, ordering, right regulating.*

Біздің елімізде азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет құрудың маңызды шарты – құқық пен тәртіпті нығайту, жеке құқықтар мен бостандықтарды қорғау деп танимыз. Бұл әрине дұрыс. Қоғам мен мемлекеттің тұрақты дамуын нығайтудың қажетті шарты тек қана тиімді, заманауи заңнаманы

қалыптастыру ғана емес, сонымен қатар азаматтардың, лауазымды тұлғалардың, ұйымдардың сол нормалардың талаптарын сақтау болып табылады. Демократиялық мемлекетті құру және оның ең жоғары құндылығы адамдар болу үшін, заңмен белгіленген талаптардың орындалуын қамтамасыз ететін құқықтық тетіктерсіз мүмкін емес.

Осыған байланысты, әкімшілік – құқықтық жауапкершілік құқықтық тетіктердің ішінде ең тиімдісі болып табылады, себебі бұл профилактикалық сипатқа ие және қоғамға келтірілетін ірі залалдардың алдын алуға көмектеседі. Құқықтық жауапкершіліктің тиімділігі негізінен жауапкершіліктің ара жігін мұқият белгіленген критерийлеріне негізделген және құқықтық нормаларға сәйкес әрекет ету шараларының барабарлығына байланысты.

Әкімшілік жауапкершілік түсінігін сипаттайтын кейбір ғалымдар оның функцияларының сипаттамасына сілтеме жасап, оларды әкімшілік жауапкершілік шараларының құқықтық әсерінің негізгі бағыттары ретінде анықтайды.

Осы мәселені талдай отырып, «әкімшілік жауапкершіліктің мақсаттары» және «әкімшілік жауапкершілік функциялары» түсініктерін ажырата білу қажет.

Әкімшілік жауапкершіліктің мақсаттары әкімшілік юрисдикция органы кінәлі адамға әкімшілік жауапкершіліктің қолданатын, күтілетін немесе жоспарланған нәтиже болып табылады.

Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнамасының міндеті ретінде адамның және азаматтың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін, халықтың денсаулығын, санитариялық-эпидемиологиялық саламаттылығын, қоршаған ортаны, қоғамдық имандылықты, меншікті, қоғамдық тәртіпті және қауіпсіздікті, мемлекеттік билікті және мемлекеттік басқаруды жүзеге асырудың белгіленген тәртібін, ұйымдардың заңмен қорғалатын құқықтары мен мүдделерін әкімшілік құқық бұзушылықтардан қорғау, сондай-ақ олардың жасалуының алдын алу деп көретілген [1]. Қоғамдық қатынастарды қорғау және әкімшілік құқық бұзушылықты болдырмау міндеті әкімшілік жауапкершіліктің реттеушілік, алдын алу, жазалау, қалпына келтіру және тәрбиелеу функцияларын орындамаған жағдайда табысты шешілмейді. Қоғамдық қатынастарды тиімді қорғау үшін олардың құқықтық нормалармен реттелуі, дұрыс жүйеленуі қажет.

Әкімшілік жауапкершілік функциялары туралы әңгіме қозғайтын болсақ, олар әкімшілік жауапкершіліктің қоғамдық қатынастарға, субъектілердің мінез-құлқына, моральге, әділдік пен мәдениетке деген әсерінің негізгі бағыттары ретінде қарастырылуы керек.

Әкімшілік жауаптылық институтының дамуына белгілі бір деңгейде әсер еткен еліміздің қылмыстылық жағдайы, қоғамдық өмірдің әр саласындағы заңға қайшы әрекеттердің көбеюі.

Қазіргі таңда, құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамда, саяси және экономикалық салаларда түбегейлі жаңа қарым-қатынастар, жария және жеке мүдделердің жаңа принциптерінің қалыптасуы, әкімшілік жауаптылықтың құқықтық реттелуінің идеологиясы мен практикасының өзгеруі, бұл институттың қақтығыстарды шешудегі рөліу арттырып келеді.

Әкімшілік жауапкершіліктің реттеушілік рөлі ретінде: белгілі бір әрекеттерді жасауына тиым салу, позитивті міндет жүктеу, заңды мінез-құлық құрамын белгілеуден және көтермелеу әдісін атауға болады. Осылай, әкімшілік жауаптылық субъектілерінің мінез-құлқын алдына-ала белгілеп, анықтауға мүмкіндік береді.

Әкімшілік-құқықтық нормада қарастырылған әрекеттердің күрделі кешенді бағдарламасын жүзеге асыратын субъект өзінің мінез-құлқын атқарушы органның қатысуы арқылы құқықтық нормалармен үйлестіреді. Сондықтан, лауазымды тұлғалардың әрекетін реттеу, қадағалау мен әкімшілік жауапкершіліктің санкцияларына назар аудару маңызды. Әкімшілік-құқықтық нормалардағы реттеушілік нормалар нақты белгіленуі қажет, яғни еркін әрекетке жол берілмеуі тиіс.

Мінез-құлықты реттеу тек міндеттеу мен тиым салудан ғана емес, сонымен қатар, көтермелеу әдісі арқылы да жүзеге асырылады.Құқықтық жүйенің қалыпты әрекет етуі мен әлеуметтік тәртіпті орнату үшін құқықтағы көтермелеу, жаза мен қатар қажетті «табиғи» әдіс.

Құқықтық көтермелеу адамның санасына оң әсер ететін фактор болып табылады, белгілі бір жеңілдіктер алуға қызығушылық туғызады, субъектінің еркіндігіне және бірінші кезекте оның еркін шешіміне байланысты нәтиже күтуіне үндейді. Сонымен қатар, позитивті әдістер арқылы субъектінің заңға қайшы мінез-құлқын тежегіш рөлін атқара алады.

Әлеуметтік ақпаратты тарату жылдам жүзеге асырылатынын ескерсек, алайда бұл жерде жазалау туралы емес, көтермелеу туралы басқа тұлғалардың санасына әсер етіп, оларды заңды түрде әрекет

етуге ынталандыратындықтан, оны алған субъектіне ғана емес, басқа адамдарға да әсер етеді.

Санкцияда тек жазалау ғана бар деп, бұл пікір жоққа шығарылуы мүмкін алайда, ресейлік жалпы құқық теориясының өкілдері мен қатар салалық заң ғылымының өкілдері де көтермелеу санкцияларын қолдауда.

Әсіресе, еңбек және кәсіпкерлік қызметте көтермелеу маңызды болып табылады.

Қазақстан Республикасының 2015 жылы 29 қазанда қабылданған Кәсіпкерлік кодексінің 16-бабында кәсіпкерлік субъектілерін дамытуды ынталандыру мақсатында мемлекет кәсіпкерлік бастаманы іске асыру үшін қолайлы құқықтық, экономикалық, әлеуметтік жағдайлар мен кепілдіктер жасауға бағытталған шаралар кешенін жүргізеді. Кәсіпкерлік қызметті ынталандыру, оның ішінде кәсіпкерлікті қорғау мен қолдауды қамтамасыз ету арқылы жүзеге асырылады [2]. Салық жеңілдіктерін белгілеуді, жеңілдікті жағдайларда шағын бизнесті кредиттеуді көздейтін нормалар бар. Осы орайда құқықтық жүйенің мотивациялық-ынталандыру рөліне назар аудару мен талдау жасау қажет.

Субъект көтермелеу арқылы қосымша артықшылықтар алуға итермелейді. Оның мүдделерін қанағаттандыруға ұмтылысы оны әдеттегі талаптарынан асып түсетін белсенді әлеуметтік түрғыдан пайдалы мінез-құлықты жүзеге асыруға тырысады. Ынталандыру жүйесі осы мінез-құлық ерекшеліктеріне сүйеніп жасалғаны анық. Құқықтағы позитивті көтермелеу немесе ынталандыру құқықтық белсенділікті артырудың алғы шарты да болуы мүмкін. Бұл Құқықтық сананы көтеруге мүмкіндік беретінін ескерген жөн. Адамның мінез-құлқына мотивация болатын сана мен еріктілік болып табылады.

Негізгі түжырым ретінде белгілейтініміз ол, тек қана әлеуметтік пайдалы іс-әрекеттерді ынталандыру емес сонымен қатар, адамның, ұжымның, мемлекеттің және бүкіл қоғамның мүдделеріне нұқсан келтіретін, әлеуметтік зиянды әрекеттерді тежеу мақсатында құқықтағы ынталандыруды құқықтық шектеулермен ұтымды түрде кіріктіру қажет. Құқық субъектісінің қарама-қарсы әрекеттердің ішінде таңдау құқығы мен альтернативасы бар болса ғана ынталандыру ұтымды әрекет етеді.

Сондықтан, әкімшілік-құқықтық көтермелеу (ынталандыру) нормаларын қарастыру қажет деп есептеймін.

Әкімшілік жауаптылық қоғамдық қатынастарды реттеуде алдын-алу функциясы арқылы жүзеге асырылады, ол әкімшілік құқықтың нормалардың реттеу және қорғау функцияларымен байланысты.

Әкімшілік құқық бұзушылықтар қоғамға елеулі зиян келтірмегенімен, әкімшілік жауаптылық қылмыстардың алдын-алуда негізгі құрал ретінде қарауымыз керек. Өйткені, көптеген әкімшілік құқық бұзушылықтар қылмыспен шектес болады. Осындай шектес құқық бұзушылықтардың алдын алу арқылы әкімшілік жауапкершілік қылмыстың алдын алады. Жалпы, әкімшілік жаза құқық бұзушылықты жасаған тұлғаны заңнама талаптарын сақтау және құқық тәртібін құрметтеу рухында тәрбиелеу, сондай-ақ құқық бұзушының өзінің де, басқа тұлғалардың да жаңа құқық бұзушылықтар жасауының алдын алу мақсатында қолданылады [1].

Әкімшілік жауаптылықтың алдын алу функциясы заңсыз қол сұғушылықты (жеке алдын алу) жасаған адамның болашақта бұзуына жол бермейді және басқа тұлғалардың құқық бұзушылықтарына жол бермейді (жалпы алдын алу).

Жеке алдын алу құқық бұзушылық жасаған тұлғаның теріс баға беруі арқылы, заң шығарушының пайымдауынша оның теріс мінез-құлығын өзгертуі тиіс. Өз кезегінде әкімшілік құқық бұзушылардың жауапкершілікке тартылғаны туралы, сондай-ақ қолданыстағы әкімшілік-құқықтық тыйымдар туралы ақпаратты жариялау және тарату жалпы алдын алу қызметі болып табылады.

Осы орайда, әкімшілік жауаптылылықтың тәрбиелеу функциясына толқатлаған жөн. Әкімшілік жауаптылықтың тәрбиелеу функциясының мәні азаматтардың санасы мен еркіне әсер ету арқылы заңға бағынатын ортаны қалыптастыру және сол ортада құндылық бағдарларын анықтау. Заңның беделін көтеру, заң талаптарын құрметтеуді талап етумен, заңды мінез-құлыққа ықпал ету арқылы, тәрбиелеу функциясы демократизм, адамгершілік, әділдік, тұлғаның құқықтары мен бостандықтарының басымдылығын, құқық жүйесіндегі заңның сөзсіз билігін насихаттайды, сонымен бірге халықтың құқықтық және саяси белсенділігін нығайтуға септігін тигізеді [3] .

Құқықтың тәрбиелік әсер етуі келесі жолдармен жүзеге асырылуы мүмкін:

– нормативтік актілердің қабылдау мақсаты мен мотивін, мазмұнын халыққа түсіндіру;

– құқық нормасын бұзған жағдайда туындайтын салдары туралы ескерту;

– әкімшілік құқық бұзушылықтар бойынша іс жүргізетін соттардың, уәкілетті органдардың әкімшілік құқық бұзушылықтар бойынша істі қарау нәтижелері туралы халықты ақпараттандыру.

Құқықтың тәрбиелеу функциясын жүзеге асырудың ең тиімді қолданылатын әдістерінің бірі бұқаралық ақпарат құралдары, мерзімді басылымдар, интернет және теледидар арқылы жүйелендірілген ақпарат тарату болып табылады.

Әкімшілік жауаптылықтың тәрбиелеу функциясының басты міндеттерінің бірі – жоғары құқықтық сананы қалыптастыру, азаматтар арасында заңды мінез-құлықты ынталандыру екенін ескерген жөн.

Әкімшілік жауаптылықтың функцияларын талдай келе, оның қоғамдағы мақсаты мен маңызы құқықтық қатынасты реттеуде деген қорытында келдік.

Алайда, әкімшілік басқару нормаларының барлығы адамдардың тілектері мен көңілінен шыға бермейтінін ескерсек, олардың негативті бағасы мен санасында қолдау таппауы мүмкін. Мұндай жағдайларда құқықтың тәрбиелеу функциясы өз мақсатына жетпейді. Сондықтан жоғарыда аталған көтермелеу нормаларын тиімді падаланудың өз маңызы бар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗӘкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі.
2. Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V ҚРЗ Кәсіпкерлік Кодексі.
3. Безукладова А.А. Воспитательная функция права и правовые средства ей сопутствующие // Universum: Экономика и юриспруденция : электрон. научн. журн. 2017. № 11(44).

Тажмағамбет А.С.
заң ғылымдарының магистрі,
құқықтық пәндер кафедрасының доценті
Қайнар Академиясы
Алматы қ.
E-mail: amantay59@mail.ru

Қалаганов Б.
ҚазҮЖГА және ЕЖҒА академигі, профессор
құқықтық пәндер кафедрасының доценті
заң ғылымдарының кандидаты
Қайнар Академиясы
Алматы қ.
E-mail: bkalagan@mail.ru

Алмагамбетов П.А.
құқықтық пәндер кафедрасының доценті,
заң ғылымдарының кандидаты
Қайнар Академиясы
Алматы қ.
E-mail: aldraizer@mail.ru

Жанәділ А.Д.
магистрант
құқықтық пәндер кафедрасы
Қайнар Академиясы
Алматы қ.
E-mail: Jasik.zhanadilov@qmail.com

КӘСІБИ ПАРЛАМЕНТАРИЗМ ИНСТИТУТЫН ҚҰРУ ЗАМАН ТАЛАБЫ

Түйін: *Қазақстанның шынайы өркениетті парламентаризмнің институтының жаңа деңгейде қалыптасуы үшін кәсіби депутаттар тың реформалардың негізін салады деп тұжырымдаймыз.*
Түйінді сөздер: *Конституция, заманауи Парламент, кәсіби депутат, талап.*

Тажмағамбет А.С.
магистр юридических наук,
доцент кафедры юридических дисциплин
Академия Кайнар
г. Алматы
E-mail: amantay59@mail.ru

Қалаганов Б.
академик КазНАЕН и ЕАЕН, профессор
кандидат юридических наук, доцент кафедры юридических дисциплин
Академия Кайнар
г. Алматы
E-mail: bkalagan@mail.ru

Алмагамбетов П.А.
кандидат юридических наук, доцент кафедры юридических дисциплин
Академия Кайнар
г. Алматы
E-mail: aldraizer@mail.ru

Жанәділ А.Д.
магистрант
кафедра юридических дисциплин
Академия Кайнар
г. Алматы
E-mail: Jasik.zhanadilov@qmail.com

СОЗДАНИЕ ИНСТИТУТА ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМА – ТРЕБОВАНИЕ ВРЕМЕНИ

Резюме: *Полагаем, что профессиональный депутатский корпус заложать основы нового, современного института казахстанского парламентаризма.*

Ключевые слова: *Конституция, современный Парламент, профессиональный депутат, требования.*

Tazhamagambet A. S.
master of law,
associate professor of legal disciplines
Kainar Academy
Almaty city
E-mail: amantay59@mail.ru

Kalaganov B.
academician of KazNAU and EAEN, professor
candidate of law, associate Professor of legal disciplines
Kainar Academy
Almaty city
E-mail: bkalagan@mail.ru

Almagambetov P.A.
candidate of law, associate professor of legal disciplines
Kainar Academy
Almaty city
E-mail: aldraizer@mail.ru

Zhanadil A.D.
master degree student
Department of legal disciplines
Kainar Academy
Almaty city
E-mail: Jasik.zhanadilov@qmail.com

CREATION OF THE INSTITUTE OF PROFESSIONAL PARLIAMENTARISM IS A REGUIREMENT OF THE TIME

Summary: *We argue that professional MPs are the basis of fundamental reforms for Kazakhstan to establish a truly civilized parliamentarism institute at a new level.*

Keywords: *Constitution, modern Parliament, professional Deputy, requirements.*

Мемлекеттіліктің қалыптасуы үшін тың реформалар алға басуы шарт. Заңнамалық қамтамасыз етусіз түбегейлі жаңарулар жүре алмайды. Тәуелсіздік алған түста кеңестік көне «құндылықтардың» күші семгенімен, олардың, әсіресе, Жоғарғы кеңесте беделі басым, сөзі өтімді еді. Елді игіліктерге бастар соны өзгерістер мен жаңа бастамаларға жедел кірісу орнына мемлекет біраз уақытын осы заң шығарушы органдағы шетсіз-шексіз талас-тартыстарға жоғалтып алды. 2016 жылдың 1 желтоқсанында Астанадағы Тәуелсіздік сарайында өткен республикалық жастар форумына қатысқан Н. Назарбаевтың өзі бұл жайында жас ұрпаққа әңгімелеп: «–*Сіздер – кеңестік өткенімізді бастан кешпеген, тәуелсіздіктің қандай қиындықтармен басталғанына куә болмаған бірінші ұрпақсыздар! – Бірақ сіздер кез келген халық үшін тәуелсіздікке қол жеткізу мен оны нығайтудың ерлікке барабар ерен еңбекті талап ететінін білуге тиіссіздер*»,-берген болатын [1]. Бұл – бір соқтықпалы, соқпақсыз сала еді. Біздің ұлы «тар жол, тайғақ кешуіміз» бәрін сыйдырды: гиперинфляция, жаппай жұмыссыздық, өнеркәсіптік кәсіпорындардың тоқтауы, жалақы, жәрдемақы және зейнетақының төленбеуі. Сол түста ескі жүйемен сайланған Парламент жаңа реформаларды жүргізуге қарсыласып бақты. Оларды айыптауға да жөнсіз еді: олар басқа формацияның адамдары болатын. Жекешелендіру, нарық, еркін экономика, тәуелсіз саясат сияқты ұғымдар оларға түсініксіз, жат-тын және олар тарапынан қолдау таппады. Сондықтан Мемлекет басшысы әлемдік тәжірибе бойынша «билік тармақтарының аса қатал текетіресі жағдайында» Парламентті таратып, ел үшін барлық жауапкершілікті өз мойнына алды[2].

Екі мәрте – 1993 жылдың желтоқсанынан 1994 жылдың наурызына дейін және 1995 жылдың наурызынан 1996 жылдың қаңтарына дейінгі ұзақ уақытқа Қазақстан Республикасындағы заң шығарушы және атқарушы билік түтасымен Президенттің қолына шоғырландырылды. Н.Назарбаев оны мемлекеттік мүдде түрғысынан демократиялық институттарды реформалау мен нығайту үшін пайдаланды.

Осы құқығын пайдаланып, кейін жеміс пен жеңіс әкелген жаңғыруларға жедел кірісу үшін бес ай ішінде заң күші бар 147 жарлық шығарды[3].

1995 жылғы 30 тамызда жалпыхалықтық референдум арқылы қабылданған жаңа Конституцияға[4]. сәйкес, елімізде қос палаталы кәсіби Парламент дүниеге келді. Сол жылдың желтоқсанында Парламент депутаттарының сайлауы өтті. Мәжілістің 67 депутатын округтар бойынша халық төрт жылға сайлады. Қалған 10 депутат партиялық тізім бойынша өтті. Сенаттың 30 депутатын аймақтардағы мәслихат депутаттары бес жылға сайласа, 7 депутатты Президенттің өзі тағайындады. Парламенттің алғашқы сессиясын ашқан Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев: «Біз Қазақстанның шынайы өркениетті парламентаризмнің мөлдір бастауында түрмыз!» деп мәлімдеді. Бүгінде Мәжіліс 107 депутаттан құралған. Соның ішінде, 98 депутаты саяси партиялардан партиялық тізімдер бойынша жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру арқылы сайланады. Тағы тоғыз депутатын Қазақстан халқы ассамблеясы сайлайды. Қазіргі Сенат 16 өңірден сайланатын және солар атынан өкілдік ететін 32 сенатордан түрады, бұған қоса бүкіл қоғамның ұлттық-мәдени және өзге де елеулі мүдделерінің білдірілуін қамтамасыз ету үшін тағы 15 сенаторды ел Президенті тағайындайды. Атап өтер жайт, 2017 жылы Елбасының бастамасымен жүзеге асырылған конституциялық реформа нәтижесінде, кәсіби Парламенттің мемлекеттік басқару жүйесіндегі рөлі және құзыры пәрменді түрде күшейтілді. Сонымен қатар Ата заңға енген өзгеріске сәйкес, енді Парламент – бұрынғыдай заң шығару функцияларын атқарушы орган ғана емес, заң шығарушы билік, ең жоғары өкілді орган[2].

Бірінші Президент Н. Назарбаевтың өзі мойындағандай Парламент депутаттары ескі формацияның адамдары болатын. Қос палаталы Парламент депутаттары өздерініңжеке ұсыныстарымен заманауи заң жобаларын дайындап, талқылап, оны қабылдауға осы күнге дейін ат салысып, еркіндік білдіріп көрген емес.

Олар кеңес заманындағыдай, болмаса бірінші Президент Н. Назарбаевтың тікелей «нұсқауымен», ұсынысымен «өз күзіреттерін» жүзеге асырып жүрген депутаттар болып қалып отыр.

Қос палаталы Парламент депутттарының шамамен 90% Қазақстан Парламентаризм институты құрылған 1995 жылдан бастап, осы күнге дейін өз креслоларын суытпаған депутаттар корпусы болып отыр. Конституциямен, «Алғашқы Президент туралы» Заңмен бекітілген Қазақстан Республикасының бірінші Президенті Н. Назарбаев сияқты қос палаталы Парламент депутаттары да республика тарихында бірінші-мызғымас депутаттары,- деген атқа лайықтанып, «Парламенттің қос палаталы Парламентінің бірінші депутаттары туралы» Заң қабылдамасына кім кепіл. Ал, осы қос палаталы

Парламент депутатарының қабылдаған заң нормалары жыл сайын бірнеше мәрте өзгертулермен толықтырылуларға ұшырап, қабылданған «жаңа» заң нормаларының берекесін кетіріп отыр.

Осы мәселені 1995 -2019 жылдар аралығындағы қос палаталы Парламентпен қабылдаған жаңа заң нормаларымен саралау жүргізу арқылы тексеріп көрелік:

30 тамыз 1995 жылы қабылдаған **Қазақстан Республикасыны Конституциясы** бойынша 30.08.1995 – 10.03.2017 жылдар аралығында **4 рет күрделі өзгертулер мен толықтырулар;**

Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 26 желтоқсандағы N 2733 ҚРЗ. **Қазақстан Республикасының Президенті туралы** Конституциялық заңына 26.12.1995 – 22.12.2017 жылдар аралығында **9 рет өзгертулер мен толықтырулар;**

Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 16 қазандағы N 2529 ҚРЗ. **Қазақстан Республикасының Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы** Конституциялық заңына 16.10.1995-15.06.2017 жылдар аралығында **7 рет өзгертулер мен толықтырулар;**

Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 18 желтоқсандағы N 2688 ҚРЗ. **Қазақстан Республикасының Үкіметі туралы** Конституциялық заңына18.12.1995 – 03.07.2017 жылдар аралығында **6 рет өзгертулер мен толықтырулар;**

Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 25 желтоқсандағы N 132 ҚРЗ. **Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы** Конституциялық заңына 25.12.2000 – 21.02.2019 жылдар аралығында **18 рет өзгертулер мен толықтырулар;**

Қазақстан Республикасының **Прокуратура туралыЗаңы 3 рет** (*17.01.1992ж. 21.12.1995ж. және 2017 жылғы 30 маусымдағы № 81-VI*) **қабылданып, соңғы Заңы** 30.06.2017 – 21.01.2019 жылдар аралығында **4 рет өзгертулер мен толықтыруларға;**

Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 23 сәуірдегі № 199-V ҚРЗ.

Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары туралы Заңына 23.04.2014 – 28.12.2018 жылдар аралығында **18 рет өзгертулер мен толықтыруларға;**

Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 21 желтоқсандағы N 2710 ҚРЗ. **Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздік органдары туралы** Заңына 21.12.1995– 28.12.2018 жылдар аралығында **44 рет өзгертулер мен толықтыруларға;**

Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі№ 226-V ҚРЗ. **қылмыстық Кодексі** бойынша 3.07.2014-21.01.2019 жылдар аралығында **33 рет өзгертулер мен толықтыруларға;**

Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ.

Қылмыстық-процестік Кодексі бойынша4.07.2014 – 21.01.2019 жылдар аралығында **34 рет өзгертулер мен толықтыруларға;**

Қазақстан Республикасының 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-XIII ҚРЗ.

Азаматтық Кодексі бойынша 5.07.2014 – 21.01.2019 жылдар аралығында **110 рет өзгертулер мен толықтыруларға**;

Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ. **Азаматтық процестік Кодексі** бойынша 31.10.2015 – 21.01.2019 жылдар аралығында **16 рет өзгертулер мен толықтыруларға;**

Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ. **Әкімшілік құқық бұзушылық туралы** Кодексі бойынша 5.07.2014 – 21.01.2019 жылдар аралығында **95 рет өзгертулер мен толықтыруларға;**

Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 ҚРЗ. **Білім туралы** Заңына 27.07.2007 – 21.02.2019 жылдар аралығында **62 рет өзгертулер мен толықтыруларға;**

Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 18 ақпандағы N 407-IV ҚРЗ. **Ғылым туралы** Заңына 18.02.2011 – 01.01.2019 жылдар аралығында 9 рет өзгертулер мен толықтыруларғаүшыраған және тағы басқа заңдарға енгізілген толықтырулар мен өзгертулердің үшы-қиыры жоқ.

Ең өкініштісі қос палаталы Парламентпен қабылданған заңдар тәжірибеге кеш немесе өте кеш жетеді, болмаса мемлекеттік тілдегі заң нормаларының мағынасын түсіну үлкен қиыншылықтарға әкеліп соқтырады.

Тәжірибедегі мысалы ретінде: Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары туралы заңы халықаралық заң нормаларына сәйкестендіріліп 21 желтоқсан 1995 жылы қабылданып, полиция атанды. Бірақ, ішкі істер органдарының атауы өткен ғасырдағы Кеңес заманының түсінігімен – «ішкі істер бөлімі», «ішкі істер басқармасы», «ішкі істер департаменті» болып қала берді. Тек қана, 2018 жылдың қазан айында ғана біздің құрметті қос палаталы «демократиялық Парламент» депутаттарының есіне

бұл ішкі істер органдарын «полиция бөлімшесі», «полиция басқармасы». «полиция департаменті»,- деп атау беру заңды қабылдаған уақыттан 23 жыл өткен соң ғана естеріне түсіп, полиция атауына өзгертілді. Бұл тек бір ғана тәжірибедегі мысалы.

Сондықтан, Қазақстан Республикасының қос палаталы Парламентінің депутаттары Республика Конституциясының 50 бабының 5 тармағының талаптарын бұлжытпай орындап, Сенат депутаттарының өкілеттік мерзімі – алты жыл, Мәжіліс депутаттарының өкілеттік мерзімі – бес жыл мерзімде ауыстырылуын ұсынамыз.

Бір депутат қатарынан екінші рет Сенатдепутаттығына, Мәжіліс депутаттығына сайлауға түсуіне Қазақстан Республикасының Конституциясымен және Қазақстан Республикасының Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы Конституциялық заңымен шектеу қоюды ұсынамыз.

Бұл ұсыныстар біздің пікірімізше Қазақстанның шынайы өркениетті парламентаризмнің институтының жаңа деңгейде қалыптасуы үшін кәсіби депутаттартың реформалардың негізін салады деп тұжырымдаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. 2016 жылдың 1 желтоқсанында Астанадағы Тәуелсіздік сарайында өткен республикалық жастар форумына қатысқан Н. Назарбаевтың сөзі. Астана. 2016 ж. Жастар форумы.
2. Интернет сайт: https://aikyn.kz/2017/07/05/19510.html
3. Интернет сайт: https://egemen.kz/article/zandar-zamanyna-say-bolsyn
4. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995. Алматы. Жеті Жарғы. 2018.

ӘОК – 343.57 (574)

Феткулов А.Х.
з.ғ.к., доцент,
жетекші ғылыми қызметкері
Экономикалық және құқықтық зерттеулер ҒЗИ
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті

Сейтхожин Б.У.
з.ғ.к., доцент,
аға ғылыми қызметкері
Экономикалық және құқықтық зерттеулер ҒЗИ
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті

Каржасова Г.Б.
Phd докторы, доцент
Жалпықұқықтық және арнайы пәндер кафедрасы
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті

Орынбеков А.С.
заң ғылымдарының магистрі,
ҒЗИ ғылыми қызметкері
Экономикалық және құқықтық зерттеулер
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті

ЕСІРТКІНІҢ ЗАҢСЫЗ АЙНАЛЫМЫНА ҚАРСЫ КҮРЕС САЛАСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ

Түйін. *Мақала есірткі бизнесіне қарсы күресудегі аймақтық істестікке, біріңғай құқықтық кеңістік құру, парламентарилердің евразиялық интеграцияны дамыту жұмыстары, құқықтық жүйені жетілдіру және трансұлттық есірткі қылмысына қарсы күрестің жалпы стратегиясын жасау мәселелеріне арналған.*

Түйін сөздер*: Заңнама, ынтымақтастық, есірткі, парламент, достастық.*

Резюме. *Статья посвящена региональному сотрудничеству в противодействии наркобизнесу, созданию единого правового пространства, работа парламентариев в развитии евразийской интеграции, совершенствования правовой системы и правового регулирования и выработка общей Стратегии по противодействию транснациональной наркопреступности.*

Ключевые слова: *Законодательство, сотрудничество, наркотики, парламент, содружество.*

Summary. *The article is devoted to regional cooperation in countering drug trafficking, creation of united legal space, work of parliamentarians in development of Eurasian integration, improvement of legal system and legal regulation and development of common strategy on combating transnational drug-related crime.*

Keywords: *Legislation, cooperation, drugs, parliament, commonwealth.*

1970 жылдың 24 қазанында БҰҰ Жарғысына сәйкес мемлекеттер арасындағы достық қарымқатынастар мен ынтымақтастыққа негізделе отырып қабылданған Халықаралық құқық принциптері туралы декларацияда былай делінген: «Жоғарыда айтылған қағидаттарды түсіндіру және қолдану кезінде (атап айтқанда: Қарардың 2-бабы 1514 (XV) «барлық халықтар өзін-өзі тағайындау құқығына ие, олар осы құқықтың арқасында саяси мәртебесін еркін орнатып, экономикалық, әлеуметтік және мәдени дамуын жүзеге асырады», 6-бап «кез-келген ішінара немесе толығымен елдің ұлттық бірлік пен аумақтық тұтастығын бұзуға бағытталған әрекеттер Біріккен Ұлттар Ұйымы Жарғысының мақсаттары мен қағидаттарына сәйкес келмейді) өзара байланысты болып табылады және әрбір қағида барлық басқа қағидалар түрғысында түсіндірілуі тиіс»[4]. Осы түрғыдан алғанда, қағидалар бір-біріне қайшы келмегенімен қоса, белгілі бір үйлесімде болуы керек.

Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы (бұдан әрі – ТМД) құрылуынан бастап, ұлттық заңнаманы біріздендіру және үйлестіру үшін айтарлықтай жұмыстар атқарылды. Бұған ТМД-ға қатысушы

мемлекеттердің Парламентаралық Ассамблеясы (бұдан әрі – ТМД ПАА) қатысады, бұл оның жұмысында Достастық мемлекеттерінің заңнамаларын үйлестіру мен жақындату мәселелеріне аса маңызды мән береді. Бұл жұмыс Достастық елдерінің парламенттері мен халықаралық парламенттік ұйымдардың тәжірибесін ескере отырып, Парламентаралық Ассамблея қабылдаған үлгі заң актілері мен ұсынымдарында жүзеге асырылады. ТМД ПАА-да қабылданған үлгілік заңнамалық актілер мен ұсынымдар, міндетті болып табылмаса да, ұлттық заңдардың негізін құрайды, үйлестіруді қамтамасыз етеді және кейбір жағдайларда ТМД мемлекеттерінің заңнамаларын біріктіреді. ТМД ПАА-да қабылданған үлгі заңдар – Достастықтың шарттарына бейімделген халықаралық, ең алдымен еуропалық, құқықтық стандарттар. Оларды пайдалана отырып, ТМД мемлекеттері тек ұлттық заңдарды өзара үйлестіріп қана қоймай, оны халықаралық және еуропалық стандарттарға сәйкес келтіреді. Бұл еуразиялық және еуропалық даму бағыттарындағы қарсылықтардың асыра айтылғандығын кезекті рет дәлелдейді. Іс жүзінде ТМД шеңберіндегі ынтымақтастық Достастық мемлекеттерінің еуропалық бағдарларын нығайтады[8]. Әлем жаһандану және аймақтандыру үдерістерін бастан өткеруде, тиісінше, «Батыс» пен «Шығыстың» интеграциясы жүзеге асуда, ал бұл жағдайда еуропалық ынтымақтастық моделі алда келе жатыр. Біздің пікірімізше, Достастық елдерінің заңнамасын үйлестіру және біріздендіру бойынша жұмыс жеткіліксіз деңгейде жүзеге асып жатыр. Ең алдымен, ұлттық парламенттер «Есірткі құралдары мен психотроптық заттардың заңсыз айналымына қарсы іс-қимыл туралы» Үлгілік заңның және ұлттық заңдардың жобаларын дайындау кезінде есірткінің заңсыз айналымымен күресуде ТМД мемлекеттерінің заңнамасын үйлестіру жөніндегі ұсынымдарды толық орындамайды. Осыған байланысты, Достастық мемлекеттерінің заңдар жинағы, яғни ТМД мемлекеттеріндегі есірткі айналымына қарсы күресті реттейтін егжей-тегжейлі және толық құқықтық шаралар жиынтығын ұсынатын, шұғыл құрастыруды талап ететін халықаралық нормативтік құжат әзірге жасалмаған.

Бүгінгі таңда үлгілік заңнама ТМД-ның бірыңғай құқықтық кеңістігін құрудың маңызды құралы болып табылады және ұлттық заңнамалардың жақындастырылуына ықпал етеді. Осылайша, Достастық мемлекеттері басшыларының Кеңесі 1996 жылғы 17 мамырда ТМД Жарғысының 4-бабын басшылыққа ала отырып, қылмыстылықпен тиімді күресу мақсатында «ТМД-ға қатысушы мемлекеттер аумағында ұйымдасқан қылмысқа және басқа да қауіпті қылмыстарға қарсы бірлескен іс-қимылдың 2000 жылға дейінгі Мемлекетаралық бағдарламасын бекітті[5]. Бағдарламаның 1.2.1-тармағына сәйкес ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің Парламентаралық Ассамблеясына ұйымдасқан қылмысқа және басқа да қауіпті қылмыстарға қарсы күрес туралы үлгілік заңнама жобаларын әзірлеуді тапсырып, ұлттық заңдарды әзірлеу кезінде ұлттық парламенттермен оны ескеруді ұсынды.

Өз кезегінде ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің Парламентаралық Ассамблеясы 1996 жылғы 2 қарашадағы «Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығында 1996-1998 жылдарға арналған үлгілік заң шығару бағдарламасы туралы» № 8-6 Қаулысымен «Парламентаралық Ассамблеяның үлгілік заңнамалық актілер мен ұсынымдарын әзірлеу жөніндегі 1996-1998 жылдарға арналған ұзақ мерзімді іс-қимыл жоспарын» бекітті[11].

1996 жылдың қараша айында ТМД ПАА-ның Мемлекетаралық Бағдарламасына сәйкес, «Есірткі құралдары мен психотроптық заттардың заңсыз айналымына қарсы іс-қимыл туралы» Үлгілік заң қабылданып, оны ұлттық заңдарды әзірлеу кезінде ұлттық парламенттермен қолдану ұсынылды.

Бұл құжат БҰҰ-ның есірткіге қарсы халықаралық күрес жөніндегі бағдарламасына сәйкес мемлекеттер ұсынған үлгі ережелерінің ұсыныстары негізінде әзірленген[1, с.8-11]. Осыған орай заңдық аспект күшейтіліп, тез арада федеративті немесе конфедеративті аумақтық бірлік қағидаларына негізделген ТМД елдеріндегі есірткі айналымына қарсы күресті реттейтін нақты және егжей-тегжейлі құқықтық шаралар жиынтығын болжайтын нормативтік құжат-Достастық мемлекеттердің заңдар Жинағы құрастырылды. Мұндай заңдар Жинағы, сөзсіз, өте маңызды және шұғыл құрастыруды қажет ететін бірлескен іс-қимыл бағдарламасының басты элементі болмақ.

Бұл бағыттағы маңызды жұмысты Достастықтың тұрақты атқарушы, әкімшілік және үйлестіруші органы ретінде ТМД Атқару комитеті мен Достастыққа мүше мемлекеттердің Тұрақты Өкілетті Өкілдер кеңесі жүзеге асырады. Мысалға алатын болсақ, 2002 жылғы 7 қазанда Кишинев қаласында ТМД мемлекеттері басшылары Кеңесі ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің есірткі құралдары, психотроптық заттар мен прекурсорлардың заңсыз айналымына қарсы іс-қимыл жөніндегі Тұжырымдамасын бекіту туралы шешім қабылдады[7]. Сондай-ақ ТМД мемлекеттерінің есірткіге қарсы саладағы ынтымақтастығының негізі 2004 жылғы 16 қыркүйекте ТМД мемлекеттері

басшыларының Кеңесі бекіткен 2005-2007 жылдарға арналған есірткі құралдары, психотроптық заттар мен олардың прекурсорларының заңсыз айналымымен күресу жөніндегі ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің ынтымақтастық бағдарламасы болып табылатындығы нақтыланып айтылды[3].

Осыған орай, 2004 жылы Киевтегі ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің қауіпсіздік органдары басшыларының қылмысқа қарсы күресте жетекшілік ететін Үйлестіру кеңесі шеңберінде кезекті кездесуден кейін ТМД ПАА Кеңесінің мүшелері ТМД ПАА жанындағы қорғаныс және қауіпсіздік жөніндегі тұрақты комиссиясының негізінде терроризм, қылмыс және есірткінің заңсыз айналымымен қарсы күреске байланысты заңдарды үйлестіру жөніндегі Бірлескен комиссия құруға бастамашы болды. Оның құрамына ынтымақтастығы тұрақты негізге ие парламент мүшелері, Достастық мемлекеттері қауіпсіздік пен қорғаныс саласындағы салалық органдар өкілдері, халықаралық мамандандырылған ұйымдар кірді.

Мұндай ынтымақтастық сенім, өзара түсіністік ахуалын нығайтуға, Достастық елдерінің құқықтық жүйелерін БҰҰ, Еуропа Кеңесі және Еуропалық Одақтың халықаралық құқықтық стандарттарына сәйкес бейімдеуге бағыттайды. Мемлекет басшылары кеңесі бекіткен ТМД елдерінің қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастық бағдарламаларында көзделген заңнаманы үйлестіру жөніндегі нұсқаулықтарды іске асыру, Біріккен Комиссияның қызметінде басымдыққа ие болды[12].

Нәтижесінде, 2006 жылы Ассамблея «Есірткі құралдары, психотроптық заттар және олардың прекурсорлары туралы» Үлгілік заңын және ТМД мемлекеттерінің есірткі айналымына қарсы күрес туралы заңнамасын үйлестіру туралы Ұсынымдарды қабылдады. Бұл актілер есірткіге қарсы үлгілік заңнама блогын айтарлықтай күшейтті. БҰҰ-ның Есірткіге қарсы күрес жөніндегі халықаралық комитетінің 2007 жылғы есебін талқылау кезінде олар жоғары бағаланды. Ал, 2009 жылдың 3 желтоқсанда Ассамблея заңсыз айналым үшін қылмыстық жауапкершілік көзделген есірткі құралдары мен психотроптық заттардың ең аз мөлшерін анықтаудың бірыңғай тәсіліне қатысты бөлігінде ТМД – ға қатысушы мемлекеттердің заңнамасын үйлестіру жөніндегі ұсынымдардың жобасын қабылдады, сонымен қатар, есірткі құралдарының, психотроптық заттар мен олардың прекурсорларының заңсыз айналымына қарсы күрестегі ТМД – ға қатысушы мемлекеттердің ынтымақтастығының 2008 – 2010 жылдарға арналған бағдарламасында көзделген қылмыстық заңнаманың мақсаттары үшін есірткі құралдарының, психотроптық заттар мен олардың прекурсорларының ірі және аса ірі мөлшерлері бар есірткі құралдарының, психотроптық заттар мен олардың прекурсорларының заңсыз айналымына қарсы күрестегі өзара іс-қимыл жасау көзделді[9].

Трансұлттық есірткі қылмысына қарсы іс – қимылда құзыретті органдардың күш-жігерін үйлестіру мақсатында Достастық елдерінің жеті мемлекетінің күш-жігерімен есірткі құралдарының, психотроптық заттар мен олардың прекурсорларының заңсыз айналымына қарсы күрес жөніндегі Орталық Азия өңірлік ақпараттық үйлестіру орталығы (бұдан әрі ОАӨАҰО) құрылды. ОАӨАҰО мен оның қызметкерлерін Қазақстан аумағында орналастыру жөнінде шаралар қабылданды. Үкіметтің 2009 жылғы 11 қыркүйектегі № 1358 қаулысымен ОАӨАҰО-ның Алматы қаласында болу шарттары туралы келісім мақұлданып, 2009 жылғы 16 қыркүйекте қол қойылды. Орталық өңір елдеріне есірткінің заңсыз айналымына қарсы іс – қимылда, соның ішінде қатысушы елдердің заңнамасын біріздендіруде, елеулі көмек көрсетуі және бұл қызметті сапалы жаңа деңгейге көтеруі тиіс екендігі қарастырылған[13, с. 214].

Тағы бір аймақтық ұйым – Шанхай ынтымақтастық ұйымы (бұдан әрі – ШЫҰ), ол 2001 жылы Қазақстан, Қытай, Ресей, Тәжікстан, Өзбекстан және Қырғызстан басшыларымен құрылған. Оның құрылуына 1996-1997 жылдары әскери саладағы сенімді нығайту және шекаралас аумақта қарулы күштерді өзара қысқарту туралы келісімдер үлкен әсер тигізді. Бүгінгі таңда ұйымның басты міндеттерінің бірі – нашақорлыққа қарсы күрес болып табылады.

2004 жылғы 17 маусымда өңірлік деңгейде ШЫҰ-ға мүше мемлекеттер арасында Есірткі құралдарының, психотроптық заттардың және олардың прекурсорларының заңсыз айналымына қарсы күрес бойынша ынтымақтастық туралы келісім қабылданды. Бұл келісімнің ережелері 1988 жылғы БҰҰ-ның Есірткі құралдары мен психотроптық заттардың заңсыз айналымына қарсы конвенциясына ұқсас болып келеді. Келісімде ШЫҰ-ға мүше мемлекеттердің құзыретті органдарының есірткі тасымалымен күрес саласындағы ынтымақтастық принциптері, бағыттары мен нысандары айқындалған.

Астанада өткен ШЫҰ-ның мерейтойлық саммитінде көшбасшылар 2011-2016 жылдарға арналған ШЫҰ-ға мүше мемлекеттердің есірткіге қарсы стратегиясын және оны іске асыру жөніндегі іс-қимыл

бағдарламасын бекітті. Бұл құжаттар үйым кеңістігінде есірткі қатерімен күресу бойынша бірлескен әрекеттердің тиімділігін арттыруға бағытталған[10]. Осы елдердің өзара іс-қимылы ұлттық заңнаманы біріктіру және үйлестіру жөніндегі жұмыстарды жаңа деңгейге шығарды.

Қазіргі уақытта Достастыққа мүше-мемлекеттердің заңнамалық, кедендік және шекаралық кеңістігін шоғырландырудың тиімді әдістерін қамтитын, есірткіге қарсы қызметті қоса алғанда ТМД және ШЫҰ қауіпсіздігінің жаңа даму доктринасын енгізу қажеттігі туындап отыр[2].

Есірткі қаупі ең алдымен Ауғанстаннан келетінін естен шығармау керек, сондықтан трансұлттық халықаралық есірткі қылмысына қарсы түрудың бірыңғай стратегиясын қатаң сақтау өте маңызды. Достастық және ШЫҰ-на мүше мемлекеттердің халықаралық стратегиясының арқасында есірткі тасымалымен күрес саласындағы қатынастарды құқықтық реттеуді үйлестіру үшін ел ішінде бірыңғай есірткіге қарсы саясат жүргізуге болады.

Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдерін одан әрі дамыту жөніндегі Түжырымдамаға сәйкес және ішкі заңнаманы біріктіру және үйлестіру жөніндегі аймақтық ынтымақтастық шеңберінде келесі әрекеттер жүзеге асуы тиіс. Біріншіден, халықаралық құқықтың жалпыға танылған қағидаттары мен нормалары негізінде есірткі бизнесіне қарсы күрестегі ынтымақтастықтың шарттық-құқықтық және ұйымдастырушылық негіздерін жетілдіру қажет. Екіншіден, ұлттық заңнамаларды біріктіру, жақындастыру және үйлестіру, азаматтардың құқықтары мен мүдделерін қорғау мақсатында, үлгілік заңдарды әзірлеуді жетілдіру және оларды ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің заңнамасына енгізу керек[7]. Үшіншіден, ТМД елдеріндегі есірткі айналымына қарсы күресті реттейтін нақты және егжей-тегжейлі құқықтық шаралар жиынтығын болжайтын нормативтік құжат-Достастық мемлекеттердің заңдар Жинағын құрастыру және қабылдау қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Андреева Л.А. Уголовно-правовое противодействие незаконному обороту наркотических средств и психотропных веществ: Серия «Современные стандарты в уголовном праве и уголовном процессе» / Ғылыми редактор проф. Б. В. Волженкин. СПб., 1998. 44б.
2. Батурин Е. Формирование антинаркотической политики стран – участниц СНГ в ……XXI. в. http:// www.isras.ru/files/File/Vlast/2011/01/Baturin.pdf
3. Глобализация и борьба с наркобизнесом и наркоманией http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=943
4. Біріккен Ұлттар Ұйымының Жарғысына сәйкес1970 жылғы 24 қазандағы Мемлекеттер арасындағы достық қарым-қатынастар мен ынтымақтастық туралы халықаралық құқық принциптерінің декларациясы http:// www. un. org/ru/documents/decl_conv/declarations/intlaw_principles. shtml
5. Информационный вестник Совета глав государств и Совета глав правительств СНГ «Содружество». – 1996. – № 3; «Российская газета» («Ведомственное приложение»). 1996. 22 маусым.
6. Касенов А.С. Сравнительная характеристика принципов международного права, регулирующих территориальную целостность государств // «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» журналы. 2016. № 2 (36). Б. 88-90.
7. Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығын одан әрі дамытудың 2007 жылғы 5 қазандағы тұжырымдамасы.// http://cis.minsk.by/page.php?id=18763
8. Кротов М.И. Генеральный секретарь – руководитель Секретариата Совета МПА СНГ – проблемы, опыт, перспективы // http://e-cis.info/page.php?id=19080
9. Объединенная комиссия по гармонизации законодательства в сфере борьбы с терроризмом, преступностью и наркобизнесом в СНГ // http://www.iacis.ru/html/?id=204
10. По пути безопасности и сотрудничества // Казахстанская правда. 2011. 16 маусым.
11. «Программа модельного законотворчества в Содружестве Независимых Государств на 1996-1998 годы». – Санкт-Петербург, 1997.
12. Решение о Концепции сотрудничества государств – участников СНГ в противодействии незаконному обороту наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров http://cis.minsk.by/page.php?id=598
13. Феткулов А.Х. Уголовно-правовые меры борьбы с незаконным оборотом наркотиков в Республики Казахстан // ҚЭУ жаршысы журналы: экономика, философия, педагогика, құқықтану. Қарағанды. 2011. № 4 (23). Б. 214.

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PEDAGOGICAL SCIENCE

Абдулова А.А.
магистрант
Сулейман Демирель атындағы университеті

Мұхамади Қ.Т.
тілдік білім беру кафедрасының профессоры,
филология ғылымдарының кандидаты,
Сулейман Демирель атындағы университеті

ЖОБАЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ТІЛ САБАҚТАРЫНДА ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІ ЖАҚТАРЫ

Түйін. *Мақалада қазақстандық білім беру кеңістігіндегі педагогикалық технологиялардың алар орны мен тіл сабақтарында жобалау технологиясының теориялық негізі, оны пайдаланудың тиімді жақтары, қолданудың артықшылықтары туралы айтылған. Қазіргі таңдағы жобалау технологиясы қаншалықты қолданылады, сонымен қатар оның білім алушының қандай қабілеттілігін дамыта алатындығы туралы сипатталған. Сонымен қатар, жобалау технологиясына қатысты зерттеу жұмысы негізінде жүргізілген сауалнама нәтижелері талданған. Сауалнама нәтижесі бойынша жобалау технологиясының артықшылықтары мен кемшіліктеріне тоқталып кеткен.*

Кілт сөздер: *педагогикалық технология, жобалау технологиясы, шығармашылық қабілет, жоба түрлері, креативтілік, идея, атқарушылық жоба, конструктивтік жоба, шығармашылық жоба.*

Резюме. *В данной статье рассматривается роль педагогической технологии, ее теоретические основы и преимущества использованияв казахстанском образовательном пространстве. Также описывается степень использования современных технологий, и как они могут развить способности студента. В то же время были проанализированы результаты анкетирования по технологии проектирования. Результаты опроса сосредоточены на преимуществах и недостатках технологии проектирования.*

Ключевые слова: *педагогическая технология, технология проектирования, творческая способность, виды проекта, креативность, идея, исполнительный проект, конструктивный проект, творческий проект.*

Summary. *This article discusses the role of pedagogical technology, it's theoretical foundations and the advantages of using in the Kazakhstan educational space. It also describes the extent to which modern technology is used, and how they can develop student abilities. At the same time, the results of the survey on design technology were analyzed. The survey results focus on the advantages and disadvantages of design technology.*

Keywords: *pedagogical technology, design technology, creative ability, types of project, creativity, idea, executive project, constructive project, creative project.*

Жаһандану үдерісінде тілді меңгеру– уақыт талабы. Өйткені тіл тек тілдік бірліктер мен олардың өзара байланысының қатаң құрылымды жүйесі ғана емес, сонымен қатар тіл ең алдымен қатысым құралы.

Кез-келген елдің экономикалық қуаты, халқының өмір сүру деңгейінің жоғарылығы, дүниежүзілік қауымдастықтағы орны мен салмағы сол елдің технологиялық даму деңгейімен анықталады. Жалпы қоғам дамуы мен жаңа технологияны енгізу сапалығы осы елдегі білім беру ісінің жолға қойылғандығы мен осы саланы ақпараттандыру деңгейіне келіп тіреледі. Қазіргі қазақстандық білім беру кеңістігіндегі түбегейлі өзгерістер – тарихи объективті процес. Білім беру саласын реформалаудағы мақсат – білім беру жүйесін қайта қарап, студенттердің шығармашылық бейімделуіне қарай бағдарлы, сатылы білім алуларына жағдай жасау болып табылады. Бүгінгі таңда білім алушының сапасын бұрынғыдай білім, білігі және дағдысымен өлшеу жеткіліксіз. Қазіргі талап білім сапасы білім алушының алған білімін жеке басының әрі қарай дамуына, түлға ретінде қоғамның өркендеуіне пайдалана білуімен өлшенеді деп түжырымдалады. «ҚР білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының» түжырымдамасында: «Білімді, білік-дағдыларды механикалық түрде беру емес, ақпараттық-зияткерлік ресурстарды өз бетінше тауып, талдап және пайдалана білетін, идеялардың қуат көзі болатын, жедел өзгеріп отыратын әлем жағдайында дамитын және өзін-өзі ашып көрсете алатын жеке тұлғаны қалыптастыру басымдық болып табылады» делінген. Демек, бұл түжырымдама білім берудің басты философиясы болмақ. Ал білім беру саласындағы технологиялық идеялар бұдан 400 жыл бұрын пайда болған. Бұл күнде оқыту технологиясы үлкен өзгеріске ұшырап отыр.

Оқыту технологиясы педагогикалық әдістерге негізделген 1960 жылдарда шетел зерттеушілері «педагогикалық технология» терминін енгізді. «Педагогикалық технология дегеніміз – тәжірибеде жүзеге асырылатын белгілі бір педагогикалық жүйенің жобасы, ал педагогикалық жағдайларға сай қолданылатын әдіс-тәсілдер – оның бөлігі ғана» – деп көрсеткен В. Беспалько [1].

Педагогикалық технологияның мәні тұлғаның дамуы мен өзін-өзі дамытуы ретінде қалыптасады, олардың сапасы мен мазмұны мұғалімдердің, оқу мекемелері мен бүкіл білім жүйесі жұмысында маңызы зор. Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгеру оқытушының интелектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және де басқа көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу тәрбие процесін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі деп көрсетеді [2].

Кәсіби дайындықтың мазмұны тек қана технология және оның қорытындыларының бағалауынан ғана түрмауы тиіс, сонымен қатар кәсіби іс-әрекеттің мақсатынан түруы керек. Маманның кәсіби дайындығы

«құндылықтар-мақсаттар-әдістер құралдар-ресурстар-нысандар» сынды формуламен берілетін көпдеңгейлі кешеннен түруы тиіс [3].

Ал қазіргі таңда жобалау технологиясы тілді меңгертудегі озық технологиялардың бірегейі болып табылады.

Жоба –нәтижесінде қандай да бір өнім, бағдарлама, фильм, кітап, сұлба, презентация пайда болатын мәселелерді шешуге бағытталған құрастырылған жоспар [4].

Жобалау технологиясының басты мақсаты сан алуан түрлі жаттығуларды орындауды белсенді танымдық әрекетке алмастыру, сонымен қатар жоба орындаушысын студенттік топтың ішінен шығару болып табылады. Тілді меңгертуде жобалау технологиясының бірнеше түрін бөліп көрсетуімізге болады [5].

Бірінші түрі – *атқарушылық жоба*. Бұл жоба түрі оқытушының тікелей қатысумен жүзеге асады, яғни оқытушының талаптарына бағынады. Бұндай жоба түрі 1-курс студенттері үшін тиімді. Қандай да жоба орындауда студенттердің жобалық, ізденушілік, коммуникативтік, жазба, сөйлеу, презентациялық әрекеттері көріне бастайды.

Екінші түрі – *конструктивтік жоба*. Бұл жоба түрі студенттер мен оқытушының кез келген тақырыпты, мәселені, жұмыстың орындалу уақыттарын айқындап алып, студенттердің өзбетінше жұмыс істеуіне жағдай туғызатын түрі.

Үшінші түрі – *шығармашылық жоба*. Бұл жобада студенттер өзіндік идея ұсынады, жоспар құрып, оны орындап нақты бір жұмыс жемісін береді.

Жобаны қорғаудың өзіндік ерекшелігінің бірі – бұл оның халық алдында қорғалуы болып табылады. Ал қорғауға ұсынылатын жобаның элементтерін төмендегі тетіктер құрай алады:

Жобаның қысқаша атауы;

Ұсынылатын жобаның өзектілігі;

Жобаға жетудің әдістері;

Жоба жетістіктері.

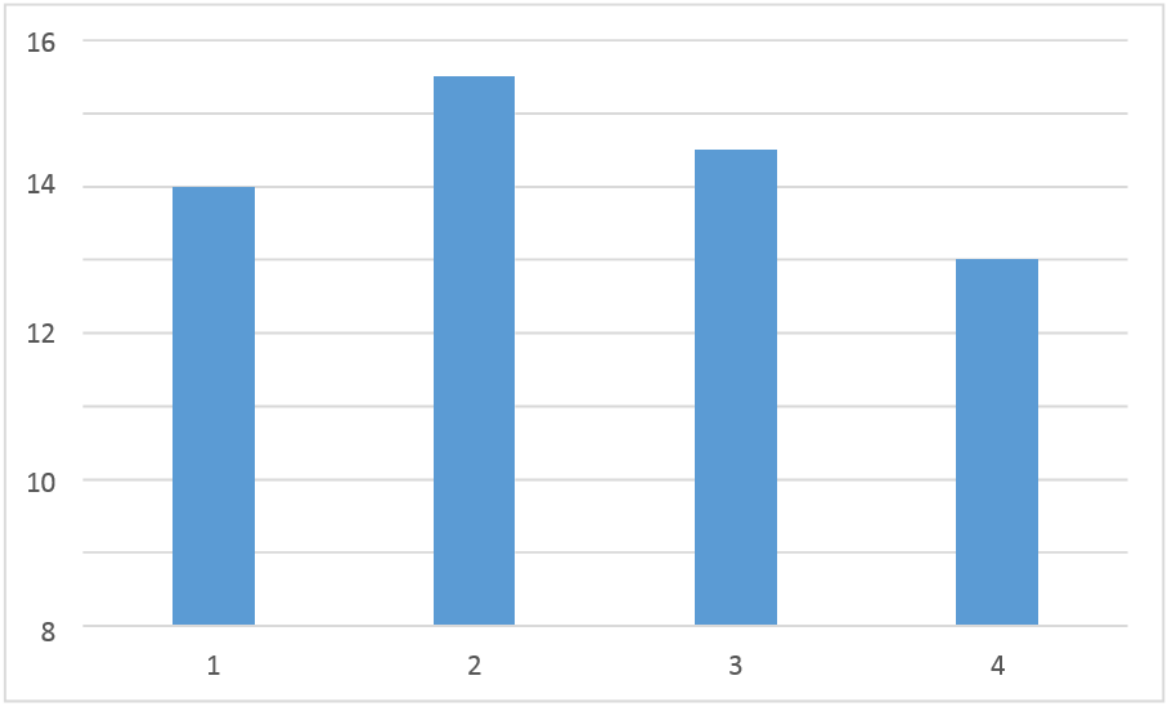
Ал қорғалар жоба төмендегі қағидлар бойынша бағаланады:

– *Идеяның креативтілігі;*
– *Жобаның тиімділігі;*
– *Презентацияның тілін толық жеткізе алуы;*
– *Идеяға деген шығармашылық көзқарастың қызығушылығы*

Кез келген жобалау технологиясы кәсіби бағытталған іс-әрекеттерді қамтиды, яғни ол жоба қатысушыларының ізденімпаздық, аналитикалық, коммуникативтік, аудармашылық, презентациялық қабілеттерін арттыра алады.

Біздің зерттеу жұмысымыз осы жоғарыда аталған жобалау технологиясы әдістерін қаншалықты елімізде студенттер меңгерген, сонымен қатар қандай сабақтарда пайдалана алады, қандай қабілеттерін шыңдауда көмектесе алады деген сұрақтарға жауап іздеуден туған ғылыми жұмыстың бір бөлшегі деп айтсақ та артық емес. Осы мақсатқа сай жобалау технологиясының теориялық негіздері сараланып және оның практикалық маңызын айқындау үшін эксперименттік жұмыс жүргізілді.

Жалпы алғанда зерттеу жұмысына жоғары оқу орындарының 1 мен 4 курс студенттері жұмылдырылды. Ол туралы 1-сурет бойынша көре аламыз.

1-Сурет. Студент саны мен курс көрсеткіші

1-сурет бойынша сауалнамаға қатысқан студенттердің он екісі 1-курс студенттері болса, 2-курстан он бес, ал 3-курстан барлығы он үш, сонымен қатар 4-курс студенттерінің саны он балаға жетеді. Яғни сауалнамаға барлығы 1 мен 4 курс аралығынан жалпы 50 студент қатынасқан.

Сауалнамада *Жобалау технологиясы әдісімен таныссыз ба?* деген сұраққа 50 респонденттің ішінен тек 2-еуі ғана жоқ деген жауап нұсқасын көрсетті. Ал қалған 48 респондент иә деген жауап нұсқасын таңдаған. Бұл дегеніміз нені байқатады, әрине бұл қазіргі таңда жобалау технологиясын кез келген сабақта қолданылады деген сөз. Өйткені сауалнамаға қатысқан әрбір студент жобалау технологиясының артықшылықтары мен кемшіліктерін атап көрсетті. Бұл туралы мәліметті келесі кестеден ала аламыз.

Кесте 1

Жобалау технологиясының артықшылықтары

Артықшылықтары	Респондент саны
Үйымдастырушылыққабілеттіарттырады	48
Өз бетінше жұмыс жасау қабілетін жоғарылатады	45
Топтық ортада өзін көрсете алу қабілетін дамытады	35
Өзіндік идеяны тудырта алады	45
Шығармашылық қабілетті арттырады	47
Тілдік дағдыны арттырады	41
Кәсіби біліктілікке жетелейді	46
Коммуникативті ққатынасты күшейтеді	48

Ойлау қабілетін дамытады	47
Кез келген пәнді оқытуда ұтымды әдіс болып табылады	38
Тұлға ретінде дамытады	29

Ал жобалау технологиясының кемшіліктері ретінде сауалнама респонденттері келесі кестедегі мәліметтерді берді.

Кесте 2

Жобалау технологиясының кемшіліктері

Кемшіліктері	Респондент саны
Барлық студенттің еленбей қалуы	15
Жекелей индивидтің пікірі елеусіз қалуы	11
Кейбіртақырыптар жобалау технологиясына сай келмеуі	9

Дегенмен, респонденттердің басым көпшілігі жобалау технологиясының кемшіліктеріне қарағанда артықшылықтарын көрсетуге тырысқан. Біздің пікірімізше, заманауи студенттер тілді меңгертуде жобалау технологиясын меңгерудің тиімді жолдарын таңдап, тілді үйренудегі ақпараттар көзіне баса үңілсе екен деп ойлаймыз. Жобалау технологиясын меңгеру немесе қолдану студенттің шығармашлық потенциалын арттырады, олардың білік-дағдыларын дамытып, зерттеу жұмыстарына деген көзқарастарын нығайтады. Атап өтер бір жайт, жобалау технологиясы өз бетінше жұмыс жасауға баулып, зерттеу жұмысын жүргізуде стратегиялық жоспар құруға бейімдеп, студенттердің белсенділігін, шығармашылығын арттырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологий. – М.: Педагогика. – 1989.
2. Колесникова И.А. Основы технологической культуры педагога. – М., 2003.
3. Новиков, А. М. Методология образования [Текст] / А. М. Новиков. – 2- е изд. – М.: Эгвес, 2006. – 488 с.
4. Куценко-Барскова, Л.Б. Значение инновационного педагогического опыта в обновлении образовательного процесса [Текст] /Л.Б. Куценко- Барскова // Вестник ЛОИРО. – № 3. – С. 95-99.
5. Дворецкий С.И., Пучков Н.П., Муратова Е.И. Формирование проектной культуры // Высшее образование в России. 2003. – №4. – С. 15-22.

УДК 37.01

Абильдина С.К.
п.ғ.д., профессор

Асетова Ж.Б.
6D010200 – Бастауыш оқытудың педагогикасы
мен әдістемесі мамандығы докторанты
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
Қарағанды қ.

КӘСІБИ ШЕБЕРЛІКТІҢ БЕРІК ІРГЕТАСЫ – МҰҒАЛІМНІҢ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІ

Түйін: *аталмыш мақалада мәдениет, рух, руханилық, руханият, рухани мәдениет, мұғалімнің рухани мәдениеті ұғымдарының мәні мен маңыздылығы ашылып көрсетіледі. Сондай ақ мұғалімнің кәсіби іс – әрекетіндегі рухани мәдениеттің ролі айқындалады.*

Кілт сөздер: *мәдениет, рух, руханилық, рухани мәдениет, мұғалімнің рухани мәдениеті.*

Резюме: *в данной статье раскрывается сущность и значимость понятий культура, дух, духовность, духовная культура, духовная культура учителя. А также определяется роль духовной культуры в профессиональной деятельности учителя.*

Ключевые слова: *культура, дух, духовность, духовная культура, духовная культура учителя.*

Summary: *this article reveals the essence and significance of the concepts culture, spirit, spirituality, spiritual culture, and spiritual culture of a teacher. And also the role of spiritual culture in the professional activity of a teacher is defined.*

Keywords: *culture, spirit, spirituality, spiritual culture, spiritual culture of a teacher.*

Болашағымыздың айқын көрінісі бүгінгі жастардың үлесі екені ақиқат, дегенмен олардың келешегі ақпараттық технологияның, ғаламданудың уақыттан да жылдам өзгерістер әкеліп жатқан заман екенін ұмытпау керек. Сондықтан да, болашағымыздың тұтқасын ұстар қазіргі буынды өз және келешек замандарында өмір сүре алатындай етіп білім беріп, тәрбиелеу қажеттігі талқыға салынбайтын мәселелердің бірі. Еліміздің ертеңі жарқын болуы бүгінгі жас буынның рухани байлық, адамгершілік қасиеттер, имандылық көзқарастар, тектілік, тазалық секілді парасатқа толы ұғымдарды қамтитын білім мен тәрбие көзіне байланысты.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздікке қолы жетіп қоғамның саяси- әлеуметтік, мәдени, рухани салаларындағы пайда болған түбегейлі өзгерістер – қазіргі заманда жаңаша зерделеу міндетін туғызды. Әрине, мұндай жағдайда халқымыздың болашағына жол сілтейтін бірден-бір мүмкіндік – бұл руханилықты өркендету, оны қалай да сақтап қалу. Қоғамның рухани жадаулығы өте қауіпті дерт, өйткені ол адамдардың тұлғалық қасиеттері мен қабілеттерінің төмендеуіне, материалдық түрғыда азып-тозуына, саяси-экономикалық және қоғамдық құлдырауға әкелуі мүмкін.

Қазіргі уақытта етек жайып белең алып жатқан адами қасиеттерге, адам қолымен жасалған еңбекке немқұрайлықпен қарау, жан жадаулыққа, рухани азғындалуға қарсы қоятын бірден-бір әлеуметтік күш – руханилық болып табылады. Рухани өрлеу өрісінің белгілері қоғамның барлық кезеңінде айқын көрініс тауып отыр (адамдардың саяси бостандығы, білім берудегі жаңа ізденістер, т.б.). Осы түрғыда Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты стратегиялық мақаласында «Күн санап өзгеріп жатқан дүбірлі дүниеде сана сезіміміз бен дүниетанымымызға әбден сініп қалған таптаурын қағидалардан айырылмасақ, көш басындағы елдермен тереземізді теңеп, иық түйістіру мүмкін емес» деп атап өткен еді[1]. Шын мәнінде қоғамымызда экономикалық өрлеу болуы үшін сыртқы, әлеуметтік-саяси өзгерістерімен бірге рухани өмірімізде терең серпілістер болуы қажет. Жалпы тұлғалық құндылықтар ұлт мүдделерінен әр уақытта жоғары түруы тиіс. Өркениетті және ізгілікті болуға ұмтылатын әр қоғам рухани әлемін жаңғыртып, ғаламдастыру кезеңінде өзіндік орнын, мәдениетін сақтап қалуы қажет.

Жоғарыда аталған Елбасының мақаласы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: Жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты ел тағдырына арнаған Жолдауының заңды жалғасы іспетті. Мақалада халықты ру-

хани жаңғырту мәселелері қозғалады. Ақиқатында, рухани жаңғырудың ең басты мақсаты – ұлттық кодымызды сақтау екенін ескерте келе, дүниежүзілік қарыштауға қарсы жаңаша ойлау жүйесін қалыптастырғанымыз абзал екендігі түсінікті де. Ұлттық кодты сақтау дегеніміз – ұлттық болмысымызды бекітіп, оны ұрпақтан ұрпаққа мұра етуде көпір болу деген сөз. Ұлттық болмыстың өзі біздің ата-бабадан қанымызға сіңіп қалған салт-дәстүрлерімізден, мәдениетімізден, барлық рухани құндылықтарымыздан бастау алады десек, қазіргі кезеңде сол құндылықтарымызды заманға сай одан әрі байытып, дамытып, оны бүгінгі ұрпақтың санасы мен тұрмысына сіңіру арқылы жаңа ғасырдың жаңа ұрпағын қалыптастыра аламыз.

Елбасы рухани жаңғыруымыздың басты құндылығы ретінде бәсекеге қабілеттілікті ұсынады. Бүгінгі таңда жеке-дара тұлға емес бірегей елдің өзі бәсекелестік қабілетін арттыру арқылы ғана табысқа жету мүмкіндігі боларына Ұлт Көшбасшысы ерекше назар аударып отырғаны бекер емес. Өйткені әлемдік бәсекеге қабілеттілік халқымыздың экономикада ғана емес, рухани әлемде де озық болуын қажет етіп отырғаны айтпаса да түсінікті. Елбасы айтқандай, ұлттық салт-санамыз, тіліміз бен діліміз, талантымыз бен тағылымымыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, жалпы руханилығымыз өзімізбен мәңгі болуы керек. Әрине, ұлттық рухани құндылықтардың бәрі жеткіншек ұрпаққа отбасынан, балабақшадан, мектептен беріледі. Сондықтан ата-ана да, білім беретін оқу мекемелерінің ұстаздары да ұлттық рухани құндылықтарымызды бірінші кезекке қойғаны абзал.

Осыдан шығатын түйін болашақтағы елдің тағдыры, бүгінгі оқушылардың сапалы білім алуы мен рухани нәрмен тәрбиеленуіне байланысты. Осы ретте педагогтың жауапкершілікпен атқаратын қызметі, сіңіретін еңбегі зор: ол еліміздің жас жеткіншектерін рухани бағытта дамытумен және тәрбиелеумен айналысады, бұл ел дамуының, халықтың рухани бірлігін қамтамасыз етудің және оның моральдық құндылықтарын, саяси және экономикалық тұрақтылықты біріктіретін негізі болып табылады.

Десек те, қазіргі ақпарат ағыны толассыз құйылған, өзгермелі заманда жас ұрпаққа білім мен тәрбие беретін мұғалімнің қызметі күрделене түскені белгілі. Заман ағысына сай заманауи білім талаптарына сай қаруланған, ой өрісі жоғары, зерделі, жан жақты дамыған, рухани мәдениетті маман даярлау қазіргі заман талабы. Елбасымыз: «Мұғалімдер – қоғамның ең білімді, ең отаншыл, білгілеріңіз келсе, «ең сыншыл бөлігі болып табылады»[1], деп бекер айтпаса керек. Өткені адамзат қажырлы еңбегімен табиғатты өзгертсе, мұғалім жалпы жасампаз еңбегімен жаңа адамды қалыптастырып, жетілдіріп, өмірге дайындайды.

Яғни, оқушы тұлғасының қалыптасуы алғашқы бастауыш білімнің негізі қалануынан бастау алады. Сондықтан мұғалімнің кәсіби құнды қабілеті, педагог тұлғасындағы терең рухани білімділігімен тұтасқан идеялық сенімділігі, оның кәсіби шеберлігінің берік іргетасын қалайды. Бастауыш сынып мұғалімдерінің жоғарыда аталған құнды ұғымдармен сабақтаса жүретін парасат иесі болуы осы таңдағы өзекті мәселе екені түсінікті болғандай.

Бастауыш сынып мұғалімінің рухани мәдениетін қалыптастыру мәселесінің төркіні қайдан бастау алатындығына көз жеткізу үшін, алдымен "рухани мәдениет" ұғымын талдап көргеніміз жөн.

Көне заманда «мәдениет» сөзі «жерді өңдеу» сөзімен мағыналас болған. Уақыт өткен сайын «мәдениет» сөзі білім беру, даму, қабілеттілік, құрметтеу және т.б. мағыналарға ие бола бастаған. «Мәдениет» сөзінің алғашқы қолданысқа түсуі, ол адамның табиғатқа ықпал етуін анықтау үшін, адамзаттың табиғатты өзгеріске ұшырата алу қабілетін көрсетуде, көздеген мақсатына жететіндігін білдіру үшін пайдаланған. Әсіресе «мәдениет» туралы түсініктің кең қолданылуы 19ғ-да мәдениеттің өрлеу дәуірінде тарихшылар мен этнографтардың еңбектерінде ерекше орын алды.

Сонымен энциклопедиялық сөздікте, «мәдениет» (араб тілінде «маданият» – қала деген мағынаны білдіреді) – адамдардың әлеуметтік болмысты сақтау мен жаңарту жөніндегі қызметі және осы қызметтің жемістері мен нәтижелері. Мәдениет – халықтың мыңдаған жылдар бойындағы шығармашылығы, онда қауым мен жеке адамның рухани ізденісі, халықтың даналығы мен адамгершілік нышандарының жиынтығы іспеттес. Адамзаттың рухы мен келбеті, оның ерік-бостандығы мен тарихи зейіні, философиялық жүйелері мен рәміз-таңбалық өсиеттері, орын толмайтын шығындары мен өмірлік сабақтары, діні мен тілі, мұраты – осының бәрі мәдениетпен біте қайнасқан. Мәдениет өзінің кең мағынасында бір ұрпақтың келесі ұрпаққа жолдаған өмір сүру тәсілі болғандықтан, осы жалғастықты мұрагерлікті жүзеге асыратын салт-дәстүрлер жүйесі мәдениет өзегін құрастырады[2] делінген.

Ал, мына бір педагогикалық сөздікте, «мәдениет» – қоғам дамуының тарихи анықталған деңгейі, адам өмірі мен іс-әрекетінің ұйымдастырылу типі мен формаларында көрінетін оның шығармашылық күштері мен қабілеттерінің, олардың өзара қатынастарында және олардың жасаған материалдық және рухани құндылықтарда көрінетін деңгейі. Білім беруде мәдениет оның мазмұндық бөлігі, табиғат, қоғам, іс-әрекет тәсілдері жайында білім көздері, адамның қоршаған адамдарға, еңбекке, қарым-қатынасқа және т.б. эмоционалдық-еріктік және құндылық қатынастарында көрінеді[3] деп анықтама берілген.

Тағы бір түсіндірме сөздікте, «мәдениет» – (лат. Cultura – өңдеу, өсіру, тәрбие, білім, даму) 1) қоғамның, адамның шығармашылық күштері дамуының тарихи анықталған деңгейі, материалдық және рухани құндылықтардың жиынтығы; 2) белгілі бір білім немесе қызмет саласында қол жеткен дамудың деңгейі, дәрежесі[4], деп анықтаманы екіге жарған.

Дәлірек айтар болсақ, жоғарыдағы ойларды түйіндей келе, «мәдениет» әр түрлі адамзат бойындағы кезең-кезеңімен пайда болып, жетіліп, жаңаланып, кейінгілерге берілетін құндылықтардың бірлігі ретінде адамды рухани бостандыққа, рухани мәдениеттілікке, руханилыққа жетектейтінін анықтауға болады. Сонымен, мәдениетті адам рухани бастаулардан нәр алатын қоғамда ғана қалыптасуы мүмкін деген тұжырым жасаймыз. Ал, рухани байлығы мол қоғам мүшесі ғана шын мәдени өрлеудің дамуына өз үлесін қоса алады. Осы «мәдениет» сөзінен шығатын бастауыш сынып мұғалімдерінің қызметіне арнайы бағытталған «мәдениеттілік» ұғымына келсек, «мәдениеттілік дегеніміз – әдептіліктің, имандылықтың, ізеттіліктің ұлттық көрінісі. Ұлттық мәдениетті қастерлеу – мәдениеттілік белгісі. Әдеп сақтау, әдеппен сөйлеу, көрегендік белгісі, жан тазалығы, тән тазалығы – мәдениеттілік болып табылды» [5] деген сөздермен қорытынды жасауға болады.

Философиялық сөздікте, «мәдениет – адамзаттың болмыс пен сананың барлық салаларындағы әлеуметтік-прогрестік шығармашылық қызметі, бұл қызмет заттандыру (қазыналар, нормалар, белгі жүйелерін және т.б. жасау) және затсыздандыру (мәдени мұраны меңгеру) процестерінің диалектикалық бірлігі болып табылады, өмір шындығын өзгертуге, адамзат тарихының байлығын жеке адамның ішкі байлығына айналдыруға, адамның мәндік күшін барынша айқындап, дамытуға бағытталады. Неғұрлым тар мағынасында, әдетте, материалдық, рухани, сондай-ақ саяси мәдениет жөнінде айтылады. Мәдениет – қоғамдық экономикалық формациялардың алмасуына байланысты дамитын тарихи құбылыс. Материалдық жағдайларға тәуелді болатын рухани мәденит өзінің матеиалдық негізінің ізінше өзінен-өзі өзгермейді, қайта біршама дербестігімен сипатталады» делінген[6].

Көптеген «мәдениет» жайындағы жазбаларды зерделей келе, мәдениет негізінен тар мағынасында, материалдық және рухани болып қарастырылатынын байқадық. Сондықтан бізге керегі мәдениеттің рухани түсы болғандықтан, «рух», «руханилық», «руханият» сөздерінің мағынасына үңіліп көрейік. Адамның тәні, жалпы тұлға бейнесі, ол ең алдымен – рухтың болуымен ерекшеленеді. Өткен замандағы және қазіргі ойшылдардың бәрі де адамның рухани пенде екенін қажымай айтып келеді. Оған дәлел, неміс философы Иммануил Кант «Адам – жоғары мәдени құндылық» деп бекер айтпаған. Кең түрде алғанда, «рух» деп біз адамның психикалық өмірінің ең биік, санамен байланысты оны жетілдіруге, кемеліне келуге итермелейтін, дүние мен қоғамды бірлікке, үндестікке шақырып, осы жолда оны өзгертуге бағытталған көріністерін айтамыз. Жоғарыда айтылған ойға сүйенсек, рухтың қайнар көзі материалдық дүниенің терең қабаттарының астында. Ол заттардың тұтастығын және бір-бірімен байланысын қамтамасыз етеді де, оларды жетілуге итермелейтін күш болып есептеледі. Уақытында П.Т. де Шарден айтқандай, оны біз молекуланың өз ішкі тартуынан ақ байқауымызға болады. Оны Платон “морфе” (заттың болмыс формасы), Аристотель қайсыбір дененің “энтелехиясы” (оның болмысын анықтайтын ішкі мақсат-мұраты), В.Г. Лейбниц “монада” (көзге көрінбейтін рухани күш),- деп атап кеткен болатын.

Психологияда «рух» – ой мен сананың шоқтығы, адамның психикалық белсенділігінің көрінісі, адамның сана-сезімі мен қимыл-әрекетінің ең жоғары деңгейі. Ол адамның өмірі мен өзіндік құндылығын субъективті тұрғыдан салыстыруға, бағалауға мүмкіндік береді. Рух санамен, жанмен үйлесе келіп, адамның танымға деген қажеттілігін, өмірге деген құмарлығын арттырады. Рухы жоғары адам тыныс-тіршіліктегі қиыншылықтармен түйықталып қалмай, өзгенің адамгершілігін құрметтеп, оған ілтипатпен қарап, көмектесуге бейім тұрады. Ол жағымды істен қанағат табады. Рухты, рухани қабілетті қалыптастыру – тәрбиенің түбегейлі мақсаты. Халық рухы – халықтық психология ұғымының синионимі, әр ұлттың өзіне тән психологиялық ерекшелігі, олардың психологиялық ерекшеліктерінің жиынтығы[7]. Сонда, рухани құндылықтар өмірге мағына береді деп түсінуіміз қажет те, болашаққа

жол ашатын тұлғаның руханилығы жалпы адамзаттық құндылықтарды құрметтеуінен, саналы түрде құндылық атаулыны тани білуінен, игілікті құндылықтарды іске асыра алуынан көрінеді.

Ә.Табылдиевтың этнопедагогикалық сөздігінде, «рух – жан, тіршілік қуаты, рухани азық болмаса, рух мерейі үстем болмай, адамдық қасиет бұзылады» деп ойын білдірген[8]. Осыған сүйене отырып, рухани мәдениет иесінің әрекеттерінен жоғарыда айтылған адамдық қасиеттерге жататын мейірімділік, ар сақтау, ұятқа қалмауға тырысу сезіліп тұратындықтан, жеке адамның рухани дамуы халықтың санасымен, психологиясымен, саяси белсенділігімен ұштасып жатады деген ой келеді.

«Рух» сөзінің қолданыстағы «руханият» ұғымына келсек – адамның дүниетанымының кеңдігінен, жанының нәзіктігінен, санасының жоғарлығынан, әділеттілік үшін белсенділігінен, өзгелерге қайырымдылығы мен ізгі ниеттілігінен көрініс беретін оның ішкі әлемі. Адамдарды моральдық азғындықтан, сезімдік жадаулықтан құтқаратын бір күш бар. Оның аты – руханият. Керек десеңіз, руханият қоғамды әлеуметтік-экономикалық құлдыраудан да алып шығады. Руханиятты қадірлейтін қоғамның ғана болашағы бар[9]. Осы орайда қоғамның әлеуметтік-психологиялық жағдайы мен мұғалімнің рухани-адамгершілік мәдениеті тығыз байланыста қарастырылатыны сөзсіз. Сауаты бар, мәдениеті қалыптасқан ел өз үрпағының білім алуға деген құлшынысын көтеруде және жас жеткіншекке ата-баба тәрбиесін беруде, тәрбие мәселесіндегі тұлғалық дүниетанымын қалыптастыру жағдайына өркениетті, болашағына зор сеніммен қараған әлеуметтік ортада ғасырлар бойы өзектілігін жоғалтқан емес.

Ал «руханилық» түсінігі педагогикалық сөздікте – пісіп жетілген тұлғаның дамуы мен өз әс-әрекетін өзі реттеудің жоғары деңгейі. Бұл уақытта оның өмір іс-әрекетінің негізгі бағдарлары негізгі адамзаттың аса зор құндылықтары болады; өзін қоршағандардың игіліктерін бағдарланған тұлғаның іс-әрекеті, оның асқан мінез-құлықтарды іздеуі»[10].

Сонымен, түрлі ғылыми әдебиеттерді қарастыру барысында талдауларға сараптама жасай отырып, рухани мәдениет ұғымының тәрбие мен біліммен байланыстылығының тамыры да сонау көне заманда жатқандығын анықтауға болады. Ежелгі гректер «адамзаттың рухани мәдениетінің классикалық үштігін қалыптастырған: ақиқат, жақсылық, сұлулық және рухани мәдениеттің негізгі формалары ретінде ғылым, өнер, дін, философиялық мәдениет, құқықтық мәдениет, көркемөнер мәдениеті, зияткерлік мәдениеті, адамгершілік мәдениеті жатқызылады» деп анықтамалар жасаған.

Сонымен, рухани мәдениет дегеніміз – ғасырлар тереңінен бастау алған рухани қазына. Осы рухани қазынаны үрпақтан үрпаққа жоғалтпай жеткізу кемеңгер халқымыздың еншісінде.

Бастауыш сынып мұғалімдерінің ішкі рухани жан-дүниесі мамандығына, білім беретін оқушылары арасындағы кәсіби қатынасына, айналасына, қоғам мен мемлекеттегі өзгерістерге көзқарасы оқу үрдісіне ғана емес, білім алушының тұлға ретінде қалыптасуына да өз әсерін тигізеді.

Сондықтан да жарқын болашақтың кепілі бастауыш сынып мұғалімдерінің дүниетаным көкжиегі мен оның рухани құндылықтары арқылы айқындалады десекте артық емес. Руханилық ұстаздың негізгі сапалық көрсеткішінің деңгейі. Руханилықтың бастапқы сатысында бастауыш сынып оқушыларының тегіне қарай мінез-құлқы қалыптасады, сеніміне қарай ар-ұяты бекиді, өзін-өзі бағалауы, өзіне сын көзбен қарауы, ақиқатты талдауға шамасының жеткілікті болуы секілді адамгершілік сапалары дамиды. Бұл оқушы бойына мейірімділік, ізгілік, парасат ұғымдарын топтастырады. Демек, адам жанының бағбаны бола білген ұстаз, осы жауапкершілікті сезіне білуі керек. Бастауыш сынып мұғалімінің рухани мәдениеті, алдымен тұла бойындағы атадан сіңген адамгершілік сапалардың жоғары деңгейде болуынан деп есептесек, осының нәтижесінде білім мен тәрбие алып отырған оқушы қалыпты әлеуметтік ортада жүзеге асатын адамгершілік нормаларын бойына сіңіреді.

Сонымен бастауыш сынып мұғалімінің рухани мәдениеті оның, алдымен өзінің тектілік құндылықтарынан, оқушылармен, әлеуметтік ортамен, қоғаммен мәдени қарым-қатынасынан, қадірі мен адамшылығынан, ұяттылығы мен тәрбиелігінен, зиялылығы мен қарапайымдылығынан көрінеді деген ой түюге болады. Бастауыш сынып мұғалімінің рухани мәдениетінің негізі – адамгершілік қасиеттерінің жиынтығы. Адамгершілік қасиеттерді қастерлейтін кәсіби маман белгілі бір рухани мұраттар мен құндылықтарды ұстанады десек артық айтпаймыз. Ең жоғарғы кәсіби дайындықтың өзі егер де жоғары кәсіби этикаға, еңбексүйгіштік дәстүрлеріне, жауапкершілікке, ынталылыққа негізделген адамгершілік құндылықтарды тірек етпесе қажетті нәтижеге жетпейді. Ұстаз ғана қоғам үшін өзінің адамгершілік тазалығымен, бекзаттығымен, кәсіби борышына берілгендігімен, дүниені жетілдіре беруге талпынуымен үлгі бола алады. Осыған орай бастауыш сынып мұғалімі оқушыларды руханилыққа тәрбиелеуде өзгеріп жатқан өмір жағдайларына бейімделту, әлеуметтік-саяси жағдайда,

өз көзқарасы мен сеніміне, идеалына және ізгіліктік құндылықтарға сүйене отырып мақсат қойғызу, ұлттық санасының, отансүйгіштік қасиеттерінің жоғары болып, өз елінің ұлттық санасы, елінің экономикалық дамыған, әлемдік қоғамда өзіндік орны бар зиялы мемлекет болып қалыптасуына қатысуға талпынтып, заңды сыйлап, қоғам алдында әлеуметтік жауапкершілігі қалыптасқан, азаматтық ерлігі, ішкі еркіндігі мен өзіндік ар-намысы бар жастарды қалыптастыруы қажет.

Қалай десек те, бастауыш сынып мұғалімінің рухани мәдениеті өз шәкірттерінің білімі мен мүмкіндіктерін бағалай білуі және педагогикалық үдерістерден тыс қалмауы арқылы да бағаланады.

Ұстаз тұлғасы, оның кейбір жеке қасиеттері оның ондаған оқушыларына дариды, алайда бұл оның жақсы қасиеттерімен қатар оның кемшіліктеріне де қатысты екенін ұмытпаған жөн [11].

Жоғарыда келтірілген ой-пікірлерді түйіндей келе бастауыш сынып мұғалімінің моральдық санасының жоғары болуы, эмоциялық сезімі мен адами құндылықтарға бай болуы рухани мәдениетінің біртұтас жүйесі болатынын көруге болады. Сондықтан кәсіби маманның рухани мәдениетті болуы – қоғамда қалыптасқан тарихи, рухани және мәдени құндылықтарға, ұлттық салт-дәстүрге негізделген адамгершілік, рухани тәртіпті қатаң ұстануымен тепе – тең. Көптеген әдебиеттерді зерделеу кезінде, «руханилық» адамгершілік сөзімен тығыз байланыста екендігін байқадық. Яғни, адамгершілікті мінез-құлық нормалары мен ережелері құрайды.

Адамгершілік тәрбиенің нәтижесі – адамдық тәрбие, ол тұлғаның қоғамдық бағалы қасиеттері мен сапалары, қарым-қатынастарында қалыптасады [12].

Қорыта айтсақ рухани мәдениеттің дамуы қоғамның рухани жаңғыруына алып келетін үлкен күш деп білеміз.

Осы ретте, «Жаңа жағдайда жаңғыруға деген ішкі ұмтылыс – біздің дамуымыздың ең басты қағидасы. Өмір сүру үшін өзгере білу керек. Бұл – тарлан тарихтың, жасампаз бүгінгі күн мен жарқын болашақтың көкжиектерін үйлесімді сабақтастыратын ұлт жадының тұғырнамасы. Мен халқымның тағылымы мол тарихы мен ықылым заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діңі ете отырып, әрбір қадамын нық басуын, болашаққа сеніммен бет алуын қалаймын» [1], деп Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында да рухани мәдениеттің алар орнын атап көрсеткен.

Білімсіз әрі тәрбиесіз адам еш уақытта да мәдениетті бола алмайды, ал білім мен тәрбие барлық халықтар мәдениетінің басты мазмұны екенін білеміз. Рухани мәдениет халық шығармашылығының ерекшелігін, оның дүниетанымы мен көзқарасының даму өзгерісіне жол ашады. Сондықтан болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің оқу үрдісіндегі басты мақсаты: білім деңгейі бойынша дамыған елдерден қалмай, халқымыз бен мемлекетіміздің мәдени тәуелсіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін мәдениеттің ұлттық жүйесінің қалыптасуын басшылыққа алатын жастарды жетілдіру. Ал ол үшін біз, санамыз бен рухымызды көтеруге міндеттіміз.

Сөз соңын, дана Шәкәрім Құдайбердіұлының «Адам баласы жамандықтың алауын өшіріп, өз ішіне тазалық орнатып, рухани дамуға көңіл тоқтатуы қажет», – деген ойымен сабақтағымыз келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы.
2. http://www. akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakkabagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy Сұраныс уақыты – 26 қараша, 2017 жыл.
3. Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы, 2005. – 437 б.
4. Ыбырайымжанов Қ.Т., Қоянбаева Г.Р. Педагогикалық сөздік. – Алматы, 2016. – 96-97 б.
5. Білдебаев Т. Қазіргі заман ұғымдары мен терминдерінің қысқаша түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2001. – 144 б.
6. Табылдиев Ә. Этнопедагогикадық қазақша-орысша сөздік. – Алматы, 2002. – 101 б.
7. Философиялық сөздік. – Алматы, 1996. – 264 б.
8. Психология. Энциклопедиялық сөздік. – Алматы, 2011. – 474 б.
9. Табылдиев Ә. Этнопедагогикадық қазақша-орысша сөздік. – Алматы, 2002. – 110 б.
10. Интернет ссылка: https://kk.wikipedia.org/wiki/Руханият
11. Ыбырайымжанов Қ.Т., Қоянбаева Г.Р. Педагогикалық сөздік. – Алматы, 2016. – 150 б.
12. Педагогикалық мамандыққа кіріспе: оқулық/ Абильдина С.К., Жекибаева Б.А., Асетова Ж.Б. – Алматы: ССК. – 2017. -228 бет.
13. Ахметова Г.К., Исаева З.А., Әкожаева Н.С. Педагогика. Оқулық. – Алматы, 2006. – 108 б.

Абильдина С.К.
профессор, п.ғ.д.
Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі кафедрасы
академик Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ
Қарағанды, Қазақстан

Бозахаева Г.К.
докторант
Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі кафедрасы
академик Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ
аға оқытушы
Атырау инженерлік-гуманитарлық институт
Атырау, Қазақстан

ТАРИХИ ТҮСІНІКТЕР: ЗЕРДЕЛЕУДЕГІ АЛҒЫШАРТТАР

Түйін: *Орта мектептің кез келген деңгейі, аталмыш мақалада бастауыш сыныпта, тарихи түсінікті ұсыну мәселесіне арналған мақала. Авторлар тарих танымы үрдісінің жүйесінде түсініктің қалыптасуы аса маңызды екенін топшылайды, осы бағытта қалам тартқан галымдардың еңбектеріне сүйене отырып ғылыми талдау жасаған.*

Түйін сөздер: *тарих, түсінік, таным, факті.*

Резюме: *Данная статья посвящена овладению системой исторических понятий в система среднего образования, в данном случае в начальных классах. Авторы статьи считают, что в общей системе процесса познания истории формирование понятий является важным звеном, проведен научный анализ трудов ученых.*

Ключевые слова: *история, понятие, познание, факт.*

Summary: *This paper is devoted to the historic issues coherence in the secondary education system, in this case it is researched out in the elementary school. The authors consider that in the whole process of history cognition the knowledge forming process is the most important, and they worked over the researchers' scientific analyses.*

Keywords: *history, cognition, knowledge, facts, perception.*

Тарихи түсініктерді қалыптастыру мұғалім оқыту кезінде күнделікті кездесетін проблема қатарына жатады [1], [2]. Осы бағытта қалам тартқан ғалымдар баршылық, атап айтар болсақ, психологиялық, педагогикалық және әдіснамалық әдебиетте ғалымдар: А.А. Вагин [3], Н. Г. Дайри [4], Е.Е.Вяземский [5; 6] және басқалары.

Кез келген ғылымның негізін игеру дегеніміз түсініктер жүйесін меңгеруге саяды. Мектепте оқу барысында оқушылар тарихи түсініктердің жүйесін игереді. Тарихи таным үрдісі жалпы жүйесінде түсініктерді қалыптастыру аса бір маңызды екені түсінікті.

Тарихи түсініктерді игеру дегеніміз тарихи фактілердің айрықша қасиеттерін, мейлінше маңыздыларын түсіну әрі түйсінуді, аса мәнді байланыс пен қатынаста тарихи құбылыс пен оқиғалардың саналарында жатталып қалуды бідіреді. Тарихи түсініктер – ғылыми білім жүйесінің діңгегі [2, б.90].

Тарихи түсініктер қалыптастыру мәселесінің теориялық негізі В.Н.Ашурков, Т.А. Бабакова, А.С. Барков, В. Хамзин, А.А. Вагин, Т.Е.Вендрова, И. Верба, В.Е. Глуздовский, А.В. Дариян, В.П. Есипов, Н.В.Ефременков, Б.А. Заруцкий, Е.А. Звягинцев, П.В. Иванов, Д.В.Кацюба, Г.Н. Матюшин, Г.П. Пирожков, Т.О. Размустова, А.Е. Ставровский, К.Ф.Строев, В.Е. Туманов, Т.В. Хорхорди, С.О. Шмидт және т. б. ғалымның еңбектерінде қаланған [7].

Тарихи түсініктердің психологиялық аспектілеріне В.Г. Ананьев, П.П.Блонскоий, А.С. Выгодский, Е.И. Игнатьев, В.С. Кузин, Н.А.Менчинская, П.А. Рудин, Б.М. Теплов және т. б. зерттеуші назар аударған [7].

Тарихи түсініктерді қалыптастыру мәселесі психологиялық, педагогикалық, дидактикалық әрі әдістемелік әдебиеттерде кеңінен сипатталды. Психологтар аталмыш түсінікті ойлау формасы ретінде сипаттайды, негізгі әрі басты қисындық «таным жасушасы» деп санайды. Тарихи түсініктерді қалыптастыру үрдісі ойлаудың дамуы, толық емес, жүйесіз білімнен толыққанды әрі терең білімге қарай қозғалыс ретінде қарастырылады [2,б.90].

Психологтар тарихи түсініктерді игеру барысында оқушылардың жасайтын негізгі қателіктерін жүйелеп, топтап анықтап берген. Ғалымдардың пайымдауынша ол қателіктерге: (а) түсінік, біздің жағдайда тарихи түсініктің, барлық қасиетін айқындай алмауы, (ә) ішінен бір не екі мейлінше айқынын ғана көрсетуге тырысуы; (б) маңызды қасиетті маңызсызынан айыра алмауы; (и) толық емес қасиетіне қарай ой, түсінікті топшылау тенденциясы жатады [1].

Тарихи түсінікті игеру тиімділігін көтеру және жиі кездесетін қателіктің алдын алу мақсатында психологтардың ұсынатыны: (а) түрлі тарихи құбылысты салыстыру кезінде түсініктердің жалпы әрі айрықша қасиеттерін анық айыра әрі бөле білу; (ә) оқушылардың (Д. Н. Богоявленский әзірлеген «бастапқы жүйелеу» принципіне сүйене отырып) сол түсінікті нақты игеруін қамтамасыз ету; (б) түсініктің мәнін аша отырып оқушылардың игеруін, маңызды әрі маңызсыз қасиеттерінің ара-жігін айыра білуге үйрету; (в) негізгі емес қасиеттерін санамалап беріп (Е. Н. Кабанова-Меллер ұсынған «бөлшектеуші абстракция» қағидатына сүйене отырып), негізгі қасиетті негізгі емесіне қарсы қоя білуге үйрету; (г) шамасына қарай мейлінше мол нұсқа ұсына білу, жалпылау негізі болатындарын ғана сақтап қалу (Н. А. Менчинская әдісі); (ғ) зерттелуші мәнін сипаттаушы өзекті қасиеті, яғни ең бастысынан бастап құбылысты оқу, зерттеу, үйрету (В. В. Давыдов әдісі) болмақ. Осылайша, тарихи түсінікпен жұмыс жасауды бастар алдында мұғалім мен оқушыға түсінік мәнін игеру әрі түйсінуге көмек етуші бағдар ұсынылады [2, б.90-91].

Бастауыш сыныпта тарихи түсінікті қалыптастыру мәселесін И.В.Гиттис және В.Г.Карцов қарастырған болатын. Тарихи түсініктерді бастапқы кезеңде (бастауыш сынып, ортаңғы буын, жоғары буын болсын) үйрету үшін тек тарихи факті мен бейнелерді топшылаумен ғана шектелмей, бастапқы кезеңде жалпылау әрі жүйелеуге де айрықша назар аудару қажет деп санайды [2, б.91].

Әдіснамалық ғылым болса негізгі назарды түсініктерді жіктеу мәселесіне аударады. Өткен ғасырдың 50-жылдары жалпылану дәрежесі мен түсінік мазмұны өзек ретінде топшыланған түсінікті жіктеу ұсынылған болатын. Уақыт өте келе Г. М. Донской тарихи құбылыс, уақиға мен үрдісті оқу кезінде дара, жалпы әрі айрықшаның диалектикалық қатынасы ескерілген мектеп оқулықтарын ашатын түсінік категорияларының кестесін әзірлеген болатын. Осы кестені негізге алып Г. В. Клокова он бір сыныпты мектептерда тарихи бағдарламасына сай тарихтың жеке курсына шақталған тарихи түсініктердің жіктемесін құрастынған болатын, осы орайда айта кететініміз жіктеме негізінен V-VII сыныпқа арналып жасалған болатын. Қызметін жаңа бастаған мұғалім түсініктердің жіктелуімен танысқаны абзал, себебі бұл жұмыс реті мен тәсілдерін дұрыс таңдауға септігін тигізеді. Тарих сабағы курсында түсініктің мән-мағынасын ашуда белгілі әдіснамалық шартты сақтауды түсініктің жекелеген тобы талап ететінін айта кеткен жөн [8].

Әдіснамалық әдебиетте тарихи түсініктердің қалыптасу жолы мен амалдары әзірленген. Осы мәселені шешу әрі талдауға зор еңбек сіңірген А.А. Вагин[3]. Ол тарихи түсініктердің қалыптасу кезеңдерін: (а) тарихи құбылыстың біртұтас бейнесін құру; (ә) тарихи факт маңызды қасиетін аша әрі айыра білу; (б) түсінік, әрі оны қолдану жаттығуларын анықтау; (в) түсінікті орынды қолдана білу дағдысын қалыптастыру; (г) тарих материалды түсіну әрі талдау кезінде сол дағдыны қолдана білуді ешкеп, белгілеп берген ғалым. А. А. Вагин тарихи түсініктердің қалыптасуының негізгі жолын индуктивтік, яғни нақты тарихи материал негізінде түсініктің жекелеген белгісі мен қасиетін ашудан бастап жұмыстың ақтық (соңғы) кезеңінде анықтама және терминді енгізуге дейінгі күрделі жұмыс деп санаған [3]. Жүргізілетін тәжірибелік зерттеулер және заманауи мектепте сабақ беру тәжірибелерін жинақтаудан мынадай қорытындығы келіп отырмыз: тарихи түсініктерді түсіндіру әрі ашып анықтауда индуктивтік әдіспен қатар дедуктивтік жолға да жүгіну керек, ол, әрине, жоғары сыныпта кеңінен қолданылады. Алайда соңғы жылдары жоғары сыныптың еншісінде деген тұжырымды жоққа шығарған ғалымдар да баршылық, яғни дедуктивтік әдісті төменгі сыныпта қолданудың тиімділігі барын Л. Н. Боголюбов, Н. Г. Дайри, И.Я. Лернер секілді ғалымдар қолдап отыр. Тарихи түсініктерді анықтау, талдау, түсіну әрі сараптауда дедукция оқушыларға толық еркіндік береді, балалар өз еркімен белгілі деңгейге жетеді, өздігінен қорытынды жасай алады. Тарихи түсініктерді беруді кейінге қалдыру, кеш беру оқушылардың білімін бөлшектеп, жүйесіз етеді, белгілі бір бағыттан ауытқуға әкеліп соқтырады. Тарихи фактілердің көптігі, молдығы және оларды белгілі бір жүйеге келтіре алмау оқу білімін тек жеңіл мәлімет түрінде қалдырмақ [2, б.92].

Тарих бойынша бағдарламаларда қазіргі таңда негізгі түсініктердің тізімі (белгілі дәрежеде, деңгейлеріне сай, әрине) келтіріледі. Бұл курстың ғылыми мазмұнын ашу, іріктеу, идеялық тақырыптық

негізін анықтау, нақты тарихи материалды талдау, саралау әрі жалпылау, қорытындылау жұмыс жолын белгілеп алуға сол мүмкіндік бермек.

Он екі жылдың мектепте тарих бойынша бағдарламаға түсініктерді іріктеу оқыту міндеті, курс құрылысы мен қисын қағидаты, курс әрі пән аралық байланысты орнату қажеттілігі, оқушылардың жас әрі физиологиялық ерекшелігі, білім алушылардың танымдық қабілеттерінің даму деңгейіне тура байланысты болады [2, б.92].

Дидактика әрі әдіснама зерттеушілері мектептегі тарих курсындағы тарихи түсініктерді оқыту кезінде нақты фактіге жүгіну арқылы ғана оң нәтижеге жетуге болады деген қорытындыға келіп отыр.

Термин, түсінік, категорияның (мектепте, тәжірибе көрсетіп отырғандай, бұл тізімді әдетте тек термин деген бір ғана сөзбен ұсынады) бекітілген мән, мағынасын қатаң сақтау керек.

Термин (лат. terminus – шек, шеті, шекарасы деген мағынада) -ғылыми ұғымға айқын анықтама беретін, оның мағыналық шегін дәл көрсететін сөздер. Әдетте тілдегі қандай сөз болсын көп мағыналы болып келеді де, оның мағыналық шегі айқын болмай, жылжымалы болады. Ал ғылыми ой-пікірді дәл білдіру үшін сөздің мағынасы тұрақты,айқын болу қажет. Сондықтан сөздің мағыналық шегін дәл белгілеп, сөзді сол нақтылы бір мағынада ғана алып қолдану арқылы жасалады[9; 10].

Термин – нақты затты (дулыға, кебеже, сәукеле, қоржын және т.т.), сонымен қатар бейтарап түсінікті (рухани азық, қоғамдық қатынас және т.т.) белгілеуші сөз әрі сөз тіркестері.

Түсінік – айтарлықтай жалпы және жиынтығында өзіне тән қасиетіне сай белгілі топ заттары топтастырылатын әрі бөлінетін ойлар (буржуазялық революция, авторитарлық режім).

Категория – шынайы құбылыс әрі түйсіну жалпылауыш қасиеті мен қатынасы, мейлінше ортақ әрі іргелі түсініктердің басым көпшілігі (уақыт категориясы, сепеб-салдар категориясы) [4].

Оқушылардың, біздің жағдайда бастауыш сынып оқушыларының, терминологиялық сауаттылығы бойынша жұмыс бірқатар мәселені танып білу әрі шешуді меңзейді: (1) оқушылардың тарихты оқу барысында терминологиялық мәселенің барын сезінуілері; (2) оқушылардың терминологиялық сауатсыздығығының себебін айыра әрі анықтау білу; (3) терминологиялық аппаратпен тиімді жұмыс жасау әдіснамасын іріктей (әзірлей) білу [4].

Тәжірибе көрсетіп отырғандай, терминология мәселесі әр сабақта туындайды.

Шын мәнінде, тәжірибеден байқағанымыз, тарихи байлам мен түсініктің қалыптасуы бір мезгілде жүзеге асырылады: түсінік негізінен белгілі бір байламға негізделе отырып қалыптасады. Алайда тарихи байлам мен түсініктің арасында белгілі бір айырмашылық та болады. Тарихи байлам үнемі жекеленген, яғни бір сынып ішіндегі балалардың әрқайсысында әртүрлі бола береді. Бұл баланың мінезі, психологиялық ерекшелігіне тура байланысты. Байламның негізінде қалыптасушы бейнені бала тек тарих, біздің жағдайда дүниетану, сабағынан ғана алмайды, ол байлам, топшылау сәби кезінен көрген деректі кино, мультфильм, оқыған ертегі, БАҚ, кітаптардан туындауы мүмкін. Тарихи фактілер маңызды қасиеті мен байланысын сипаттаушы түсініктер барлық оқушы бойында бірдей қалыптасқаны абзал [4].

Сонымен қатар, барлық оқушыға бағытталған мұғалім мәліметінің әртүрлі қабылдануының тағы да бір күрделі себебі – оқушылардың қабылдау түйсігінің бір деңгейде болмауы. Бір қарасақ, мұғалім барлық оқушыға бірдей мәлімет берелі, бір сөзді қолданады, дегенмен әр оқушы әртүрлі қабылдайды. Осы мәселеге қатысты жақсы бір тұжырымды профессор Э.Стоунс айтып өткен, «мұғалім мен оқушының түсінікті игеру деңгейлерінің сәйкессіздігі – оқытудың барлық деңгейін талдаудың басты мәселесі болмақ, әрине ең басты мәселе оқушыға көмек көрсетуге бағыттылса керек» [4].

Бүгінгі таңда ғалымдарды толғандыратын басты мәселе, біздің жағдайда терминологиялық мәселе, оқушы терминологиялық сауаттылығының олар игеретін тарихи білімінің тереңдігіне тура байланысты екенін оқушылардың толыққанды түсіне бермеуі болмақ. Ендеше, оқушылардың тарих пәнін, біздің жағдайда дүниетанымды, жоғары деңгейде игеруі үшін оқулықта берілген тарихи дерек ұсынылған терминді мейлінше толық игермейінше, бүкіл параграфты жаттап алғанның өзінде де пәнді игере алмайды.

Терминологиялық сауатсыздықтың басты себебін білмеу, салдарына бойламау оқушының сабақты түсінбеуінің бірден бір қыры. Тәжірибе көөрсетіп отырғандай, терминологияны үйретудің дұрыс әдіс-тәсілін әзірлеу, жүйелеу әрі қолдану тарих пәні мұғалімінің басты міндеті болмақ[11].

Терихи терминологияны игеру үшін оқушылардың үнемі ізденісте болып, тұрақты түрде жұмыс жасау қажеттілігі келесі негізгі себептермен негізделген:

Бастапқы себеп – тарихи бағыттағы ттерминдердің мәнін толықтай білмеуі. Тарихпен танысудың ең бастапқы кезеңінде түрлі термин кездеседі. Уақыт тапшылығына орай мұғалім аталмыш терминдердің мәнін ашпай, жалпылама түрде ұсынуына тура келеді.

Екінші себеп – тарихи деректерді бастапқы кезеңде игергенде танысқан терминдер мейлінше жылдам ұмытылады, жүйелі әрі сабақтастықта терминдерге қайтадан жүгінуге тура келеді, себебі тарихи деректер, әсіресе терминдер үнемі сабақтастықты талап етеді де, өткен мен бүгінді салыстыра отырып оқытуда аталмыш деректер таптырмайтын мәлімет болмақ. Бастауыш сыныпта оқылған, түсіндірілген деректер, уақыт өте келе түрлі қырдан жаңаша көзқараспен ұсынылуды талап етеді. Бастауыш сыныпта, әрине, ғылыми аппаратқа сүйенбей, жеңіл, үстіртін түрде ұсынылатыны түсінікті.

Үшіншіден, оқушылар игерген білім уақытылы ғылыми негізде терминологиялық арсеналға (діңгек, негізге) енгізілген жоқ, нәтижесі де көп күттірмейді, жеңіл-желпі түсіндірілген мәліметтер жадыда қалмай, ұмытылады.

Төртіншіден, терминологиялық сауаттылықты жоюға бағытталған жұмысты мұғалім мейлінше төмен деңгейде жүргізген болса, оқушыларда термин туралы түрмыстық, күнделікті өміршеңдік көзқарас қалыптасады. Осылай болу заңдылық деп қабылдаған оқушылар терминдер сөздігіне жүгіну тәжірибесіне жүгіне бермейді.

Қарастырылып отырған себеп түрғысынан оқушылардың терминологиялық сауаттылығы деңгейін анықтауда кездескен бірқатар қателіктің барын байқадық.

Бесінші себеп – уақыт талабы, тарихи құбылыс, қолданыс аясына қатысты жекелеген термин мазмұны ішінара немесе тіптен түбегейлі өзгеріске ұшырауы.

Алтыншы себеп – тарихи тілдің жаңа терминдермен тұрақты түрде толығуы әрі баюы.

Соңғы кезде салыстырмалы түрде жаңа терминдер қолданысқа түсе бастады: жекешелендіру, контрмәдениет, ментальдық, пассионарлық және т.т.. Аталмыш терминдерді игерудегі бастапқы қиындық ғылыми анықтаманың берілмеуімен тура байланысты деп санаймыз. Оларды пайдаланбау тағы да мүмкін емес, себебі олар оқулықта, БАҚ, басқа да ақпарат бетінде жиі кездеседі.

Жетінші себеп – ежелгі әрі орта ғасыр авторлары жиі қолданатын терминдер заманауи адамдар қолданыс аясынан шығуы немесе қазіргі әдебиетте сирек қолданылуы. Өткен, ежелгі дәуір тілін заманаи қазақ тіліне аудару (түсіндіріп өту) қажет: тарих бір орында қалып қоймайды.

Сегізіншіден, терминологиялық аппарат қазіргі кезеңде идеологияға қатысты қызу тартыстың өзегіне айналып отыр. Жаңаша көзқарас пен жаңашыл ой, болжамға бейімделу – адамдарға тән құбылыс[12; 13; 14; 15].

Елімізде болып жатқан идеологиялық, діни, саяси әрі өзге де көзқарасқа байланысты қандай терминге түрлі түсінік беру болатыны даусыз. Мәселен, жалпыадамзаттық құндылық, ашық қоғам, демократия, сөз еркіндігі және т.т. сөзді түрліше түсіндіру бары жасырын емес[16; 17].

Терминологиялық аппаратты кеңейту әрі меңгерту, ғылыми негізде өңдей білуге деген жүйелі әрі толыққанды жұмыстың қажеттілігін түйсіну негізгі себептері деп танылып отырғанын мұғалімдер де, оқушылар да мойындады.

Сонымен тарихи түсініктерді игеру дегеніміз тарихи фактілердің мейлінше маңызды, айрықша қасиетін оқушылардың игеруін, саналарында мейлінше маңызды байланыс пен қатынастағы тарихи құбылыс пен деректердің сипатталуын білдірсе керек. Кез келген пәнді оқытудың маңызды бөлігіне түсінікпен жұмыс жататыны түсінікті, себебі оларды білмейінше және түбегейлі түйсініп меңгермеінше оқу үрдісінің нәтижесі болады деп айтуға қиынға соғады. Ғалым дидактиктер мен әдіскерлер нақты фактіге сүйене отырып қана тарихтың мектеп курсында түсініктер мен терминологиялық деректі игеруге болатынын нақты дәлелдеді. Осы аса маңызды қорытынды факті мен түсініктерді игерудегі сабақтастықтың барын дәлелдесе керек. Бастауыш сыныпта аталмыш фактінің орны мен рөлін айқындау, саралау әрі сараптау болашақ еңбектердің еншісінде деп анық айта аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Методика формирования понятий в школьном курсе истории. Жұмыстың samzan.ru сайтына жүктелген мерзімі: 2016-06-20.
2. Методика преподавания истории в средней школе: учеб. пособие/ С.А. Ежова, И.М. Лебедева, А.В. Дружкова – М: Просвещение, 1986. – 272 с.
3. Вагин А.А. Методика обучения истории в школе. А.А. Вагин – М.: Просвещение, 1972.

4. Дайри Н.Г. Обучение истории в старших классах средней школы/ Н.Г. Дайри – М.: Просвещение, 1986. – 253 с.
5. Вяземский Е.Е. Стрелова О.Ю. Методические рекомендации учителю истории: основы профессионального мастерства/Е.Е. Вяземский, О.Ю. Стрелова – М.:ВЛАДОС, 2000. – 160 с.
6. Вяземский Е.Е., Стрелова О.Ю. Теория и методика преподавания истории/ Е. Е. Вяземский, О.Ю. Стрелова – М.:ВЛАДОС, 2003. – 384 с.
7. Бозахаева Г.К. Тарихи түсініктерді қалыптастыру: ғылыми баян/ Журнал «Интернаука» №3 (85) секция «Педагогика». 2019 г.
8. Методика преподавания истории в школе/сост. И.В.Берельковский, Л.С. Павлов – М: Проматур, 2001. – 336 с.
9. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010 жыл. ISBN 9965-26-096-6.
10. Рахимбекова З.М. Материалдар механикасы терминдерінің ағылшынша-орысша-қазақша түсіндірме сөздігі ISBN 9965-769-67-2.
11. Бархинцева Н.Е. Формирование понятий в процессе обучения/Н.Е. Бархинцева [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://festival. 1september.ru/articles/410040
12. Волкова Т.И. Методика работы с историческими и общество-ведческими понятиями/Т.И. Волкова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://edu.znate.ru/docs/653/index-20421-1.html
13. Грибов В.С. Как изучать в школе историю нового времени/ В.С.Грибов//Открытая школа. – 2003. – № 5. – С. 42-50.
14. Короткова М.В. Студеникин, М.Т. Практикум по методике преподования истории в школе/М.В. Короткова, М.Т. Студеникин – М.: ВЛАДОС, 2000. – 272 с.
15. Шоган В.В. Методика преподавания истории в школе: новая технология личностно-ориентированного исторического образования/ В.В.Шоган – Ростов-на-Дону: Феникс, 2007. – 475 с.
16. Түрлығұлов Т. Мектепте Қазақстан тарихын оқыту териясы мен әдістемесі, Алматы: 2003 ж.
17. Шолпанқұлова Г. Педагогика ғылымында пәнаралық байланыс дамуының теориялық негізі//Үлт тағылымы, 2005 ж. №3.

УДК 372.851

Арепьева С.В.
к.ф. – м.н., старший преподаватель
кафедры инженерных и социально-гуманитарных дисциплин
Рудненский индустриальный институт
г. Рудный

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МАТЕМАТИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗОВ

Түйін. *Мақалада техникалық колледжде оқитын студенттердің математикалық дайындық мәселелері талқыланды. Фундаменталды математикалық оқытусыз технологиядағы зерттеулер мүмкін емес. Осыған байланысты математикалық білім сапасын арттыру жолдары ұсынылады.*

Түйін сөздер: *математика, оқыту, әдіснама, құзыреттілік.*

Аннотация. *Статья посвящена вопросам математической подготовки студентов в техническом вузе. Проведение исследований в сфере технологий невозможно без фундаментальной математической подготовки. В связи с этим предлагаются пути совершенствования повышения качества математического образования.*

Ключевые слова: *математика, обучение, методика, компетенция.*

Annotation. *The article is devoted to the issues of mathematical training of students in a technical college. Research in technology is impossible without fundamental mathematical training. In this regard, ways to improve the quality of mathematical education are proposed.*

Keywords: *mathematics, training, methodology, competence.*

Целью деятельности каждого высшего учебного заведения является качественная подготовка высококвалифицированных специалистов, востребованных на рынке труда. Одной из задач Государственной политики в области образования и подготовки профессиональных кадров является создание на основе международного опыта новых и перепрофилирование действующих высших учебных заведений в специализированные университеты для подготовки квалифицированных кадров в области высокотехнологичных производств. Модели технических вузов должны состоять не только из типовых элементов, но и из инновационных элементов. А инновационные модели состоят из интеграции науки, образования с производственной средой. Реализация состоит в проведении исследований фундаментального и прикладного характера. Проведение исследований в сфере высоких технологий невозможно без фундаментальной естественно-научной и математической подготовки.

Н. Назарбаев в своем Послании «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции» очень точно сказал: «Необходимо усилить качество преподавания математических и естественных наук на всех уровнях образования. Это важное условие для подготовки молодежи к новому технологическому укладу».

Поэтому математическая подготовка студентов в технических вузах должна быть усилена.

Главная цель обучения математике – получение современного инновационного образования. Обучение математике прививает студенту строгую дисциплину мышления.

Математические знания формируют у студентов еще три важнейших умения, которые не способна дать ни одна из учебных дисциплин:

– умение отличать истину от ложности (которую понимают как отрицание истины);

– умение отличать смысл от бессмысленности;

– умение отличать понятное от непонятного.

В каждом техническом вузе математика является базовой дисциплиной. На современном этапе особенности преподавания высшей математики заключаются в переосмыслении педагогического опыта, который был наработан. Должен быть пересмотрен формат проведения занятий типа «доска-преподаватель».

Качество преподавания высшей математики зависит от многих факторов: от профессионализма преподавателя, от фундаментальной подготовки студентов и т.д.

На основе активного использования информационных и коммуникационных технологий эффективное повышение уровня и качества преподавания должно стать результатом инновационных подходов к организации обучения. Необходимо внедрять новые модели образования и образовательные механизмы на основе активного использования информационных и коммуникационных технологий. При этом акцент должен делаться на студентоцентрированное обучение (СЦО).

Принципы СЦО реализуются через современные образовательные технологии личностно-деятельностного характера. Немало в копилке преподавателя должно быть вариантов проведения занятий. И чем больше, тем эффективнее его взаимодействие со студентами. Таким должно быть основное правило профессорско-преподавательского состава вуза. При соблюдении данного условия качество образования повысится, и, следовательно, повысится конкурентоспособность вуза на рынке образовательных услуг.

Студентоцентрированное обучение требует постоянного рефлексивного процесса. Этот принцип реализуем при использовании современных технологий обучения (проблемное обучение, проектное обучение, технологии развития критического мышления).

Бесспорно, занятия по высшей математике, как лекционные, так и практические требуют применения наглядности для лучшего усвоения учебного материала. Одной из ведущих ролей в обучении высшей математики занимает современная технология обучения-информационно-коммуникационные технологии (ИКТ).

Компьютер с его неограниченными возможностями позволяет использовать наглядность еще более качественно и эффективно: иллюстрирует текст лекций, громоздких заданий, помогает увидеть своими глазами различные геометрические построения. Но в информационных технологиях появилась еще и Smart-технология. Использование Smart-технологий в учебном процессе – это необходимость, которая диктуется сегодняшним уровнем развития образования. Smart-обучение –это обучение не вместо, а в сочетании с традиционным обучением. Формат Smart-обучения определяется для каждого учебного занятия с учетом его специфики, уровня подготовки студентов и т.д.

Современное молодое поколение студентов – это поколение, для которого так называемые «Smart – устройства» стали незаменимыми. Смартфоны, ноутбуки, планшеты, игровые приставки – гаджеты, которые можно эффективно использовать в учебном процессе.

Преподаватель должен уметь создавать новые идеи, знания и интеллектуальный капитал с использованием Smart-технологий, постоянно повышать свою методическую и ИКТ-квалификацию.

Главное намерение использования Smart-технологий в обучении математики в вузе состоит в создании новых образовательных механизмов, инновационных подходов. Таких методик, которые обеспечивали бы высокий уровень конкурентоспособных специалистов. И развивали бы у студентов знания и навыки современного общества.

Smart-технологии предполагают применение при проведении лекционных и практических занятий по математике максимальное разнообразие мультимедиа (аудио, видео, графика). Они сочетаются (не заменяют полностью) с традиционными формами занятий, дополняют и обогащают их.

Выбор формы Smart-технологий определяется для каждого учебного занятия с учетом его специфики. При этом производительность на занятиях повышается благодаря автоматизации технических расчетов, операций поиска необходимой информации, возрастает эффективность учебной деятельности.

Устройства, которые выступают помощниками в учебном процессе: компьютер, как современное средство контроля знаний; лабораторный практикум с применением компьютерного моделирования; мультимедиа-технологии, как иллюстративное средство при объяснении нового материала.

Современный преподаватель должен использовать в учебном процессе различные медиа компоненты: электронные учебники, презентации лекций, видеофильмы, слайды-презентации. Активное применение которых, позволяет эффективно повысить уровень и качество проведения учебных занятий.

Если у преподавателя в наличии имеется достаточная база медиа компонентов, тогда будет эффективен метод преподавания «Flipped Classroom» – «перевернутое обучение». Студенты перед изучением теоретического материала предварительно просматривают обучающие материалы, а затем на занятии происходит совместное обсуждение вопросов, выполнение заданий.

Рассмотрим примеры использования «Flipped Classroom» и Smart-технологий на занятиях по высшей математике. Перед изучением темы «Поверхности 2 порядка» студенты самостоятельно дома просматривают видеофильм «Образование поверхностей вращением кривых». Мультимедиа обеспечивает реалистичное представление геометрических объектов и процессов. На лекцию и практические занятия студенты приходят с уже сформированным наглядным представлением о поверхностях, а преподавателю нет необходимости тратить учебное время на выполнение чертежей. При необходимости отдельные эпизоды можно отсмотреть еще раз. Учебное время эффективно распределяется на решение практических заданий, совместное обсуждение темы. Упор делается на активное, а не пассивное обучение, что соответствует принципам СЦО.

При изучении дифференциального исчисления функции одной переменной и нескольких переменных при построении графиков функций используются приложения GeoGebra, 3D Grapher, которые студенты устанавливают на свои мобильные устройства через Play Маркет. С помощью этих приложений обучающиеся строят графики функций на плоскости, поверхности в трехмерном пространстве. Решая задачи по теме «Исследование функций и построение графиков», некоторые студенты испытывают трудности при построении графиков. Проводят необходимые расчеты: находят область определения, интервалы монотонности, экстремум функции, перегибы, асимптоты. Первые задания на построение графика функции, по полученным результатам могут вызывать у студентов трудности, так как они имеют различный опыт и базовые знания. Поэтому предлагается преподавателем через приложения построить график и сверить свои расчеты и исследования с результатом- графиком функции. При необходимости сделать работу над ошибками. Студенты– непосредственные участники и партнеры в развитии своего обучения. Обучение должно быть адаптировано к жизненному и профессиональному опыту каждого студента

Для решения двойных и тройных интегралов необходимо сначала построить графики функций или поверхностей. Без геометрических образов невозможно выполнить вычисления площадей, объемов. Сложнее студенту приходится в построении тела, образованного пересечением нескольких поверхностей. В помощь приходят графические приложения. В процессе выполнения заданий, где используются построения, студенты проявляют творчество, самостоятельность, а не автоматически списывают с доски чертежи преподавателя, который еще потратит время на их построение. Оперативность, доступность, наглядность – критерии применения Smart-технологий на занятиях по математике.

Преподаватель выступает в роли организатора и координатора процесса обучения, должен гибко направлять учебный процесс с учетом индивидуальных возможностей каждого студента.

Отметим следующие преимущества использования Smart-технологий:

- в условиях применения «Smart – устройства» уровень математической подготовки студентов технического вуза значительно повышается;

- методическая система обучения математике при помощи внедрения новой информационной технологии приобретает качественно иной характер;

- формы, методы, средства обучения совершенствуются по мере более широкого и глубокого внедрения гаджетов в повседневную учебную жизнь студента.

Базовую подготовку по высшей математике студенты технических специальностей в вузах получают обычно на 1-2 курсах.

Помимо познавательной значимости овладения студентом математическими методами исследования и решения задач, приобретения определенного запаса конкретных знаний, умений, навыков, выработки умения самостоятельно расширять математические знания, проводить решение и анализ прикладных задач, изучение математики оказывает влияние на интеллект в целом.

Всесторонняя интеллектуальная подготовка становится важнейшей частью профессионального высшего образования. Исследовательские умения и навыки необходимы сегодня студентам в самых разных сферах их деятельности, так как творческий исследовательский поиск становится неотъемлемой частью любой профессии.

Одной из эффективных форм работы в этом направлении является научно-исследовательская работа студентов.

Научное исследование- это систематическое и целенаправленное изучение объектов, в котором используются научные средства и методы, завершающиеся формированием новых знаний об изучаемых объектах.

К основным этапам исследовательской работы относятся:

– актуализация проблемы (выявить проблему и определить направление будущего исследования;

– определение сферы исследования (сформулировать основные вопросы, ответы на которые хотели бы найти;

– выработка гипотезы (разработать гипотезу, должны быть высказаны и нереальные идеи);

– выявление и систематизация подходов к решению (выбрать методы исследования);

– определение последовательности проведения исследования;

– сбор и обработка информации;

– анализ и обобщение полученных материалов (структурировать полученный материал, используя известные логические правила и приемы).

Самостоятельные исследования позволяют развивать интеллектуальные и творческие способности, мыслительные и исследовательские умения. Поэтому очень важно именно на первом курсе выявить всех, кто интересуется различными областями науки и техники, помочь наиболее раскрыть свои способности.

Обучение математике будущих инженеров может нести в себе большой профессиональный контекст: с одной стороны решением прикладных проблем средствами математики происходит интеграция математических знаний, предметная визуализация математических методов, с другой стороны, естественнонаучные и специальные дисциплины реально взаимодействуют с математикой в процессе моделирования и поиска адекватного решения проблем.

С развитием науки и технологий и для усиления прикладной направленности в учебные планы специальностей Рудненского индустриального института введены специальные курсы, такие как «Математическое обеспечение технологических процессов», «Математические задачи на транспорте», «Оптимизация технических решений», «Математические задачи в электроэнергетике и компьютерное моделирование».

Фундаментальная и прикладная математическая подготовка позволит будущему инженеру ориентироваться в любой «специальной» дисциплине, уметь критически анализировать достижения в технике, экономике, управлении. Сравнивать разные точки зрения при рассмотрении одного и того же предмета. Придумывать новые технологические решения, нестандартные методы управления производством и ресурсами. Проводить разработку студентами реальных проектов в различных секторах экономики и производства. Так как современное инновационное образование предполагает обучение в процессе создания новых знаний – за счет интеграции фундаментальной науки, непосредственно учебного процесса и производства.

Таким образом, пути совершенствования математической подготовки студентов следующие:

1. Соблюдение принципов студентоцентрированного обучения.
2. Применение Smart-технологий в учебном процессе.
3. Усиление ИКТ-компетенций преподавателей в электронной среде со Smart-устройствами.
4. Применение новых методов обучения, в т.ч. «Flipped Classroom» – «перевернутое обучение».
5. Введение в учебные планы специальностей специальных дисциплин прикладной математической направленности.
6. Привлечение студентов к научно-исследовательской работе. НИРС – важная форма повышения математического образования студентов.
7. Интеграция фундаментальных математических знаний в разработку студенческих проектов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Арепьева С.В. Smart – технологии в обучении математики в техническом вузе // Процесс цифровизации системы образования / Сборник статей. Ответственные редакторы: Л.Б. Байболат, Л.М. Алибаева – Астана: РНПЦ «Білім-Образование-Education», 2019. – 204 с.
2. Жунисбекова Д.А. Особенности использования информационных технологий при обучении математическому анализу в вузе // Научное обозрение. Педагогические науки. – 2017. – № 3. – С.7-9.
3. Жунисбекова Д.А., Такибаева Г.А., Аширбаев Х.А., Рустемова К.Ж., Суйгенбаева А.Ж. Некоторые особенности использования информационных технологий при обучении высшей математике в вузе // Международный студенческий научный вестник. – 2018. – № 5.

4. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции». 10 января 2018 г.
5. Сагимбаев А.А., Т.К. Узакбаев Роль самообразовательной деятельности в подготовке будущих специалистов // Наука и жизнь Казахстана. – 2018. – №1 (54) – С. 176 -179.
6. Smart-обучение в системе повышения квалификации педагогов: Метод. пособие / А.С. Тен, Е.М. Кушкарбаев, Г.Ш.Бектыбаева, Н.В.Цой, М.К. Умербеков, Н.А.Филинова, Д.Д.Ускенбаев, Д.Т.Омаров, Н.К.Дускалиев, Г.С. Жарылгамысова; АОО НЦПК «Өрлеу» . – Алматы, 2014. – 112 с.

ГРНТИ 14.09.95
УДК 37.06(574)

Аубакирова Р.Ж.[1], Тайболатов Қ.М.[2]
д.п.н. РФ, профессор[1],
магистр педагогических работ, преподаватель[2]
Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова
г. Павлодар

Ж. ЕСЕКЕЕВ И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ МОДЕРНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. *Статья посвящена Жумагали Есекееву, в научных трудах которого нашли отражение вопросы революционной перестройки системы педагогического образования и вопросы курсовой системы подготовки учителей и повышения их квалификации в Казахстане в 1917-1930 гг. Он более 40 лет посвятил научно-педагогической деятельности в вузе, внес весомый вклад в развитие казахстанской науки. Изучение бесценного опыта Жумагали Есекеева является, безусловно, востребованным и нужным, так как воспитание подрастающего поколения в государстве на примере жизнедеятельности его лучших сыновей и дочерей и есть та связующая нить между поколениями.*

Ключевые слова: *Жумагали Есекеев, учебное заведение, педагогические кадры.*

Аубакирова Р.Ж. [1], Тайболатов Қ.М. [2]
п.ғ.д. РФ, профессор[1],
педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы[2]
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті
Павлодар қ.

Е. ЕСЕКЕВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН ЖАҢҒЫРТУДАҒЫ ЗАМАНАУИ ҮРДІСТЕР

Түйін. *Мақала Жұмагали Есеевке арналады, оның ғылыми еңбектерінде 1917-1930 жж. Қазақстандағы педагогикалық білім беру жүйесін революциялық қайта құрылымдау және мұғалімдерді оқытудың курстық жүйесі мен олардың біліктілігін арттыру мәселелері қарастырылды. Ол 40 жылдан астам уақытты жоғары оқу орнындағы ғылыми-педагогикалық қызметке арнап, қазақстандық ғылымның дамуына елеулі үлес қосты. Жұмагали Есекеевтің бага жетпес тәжірибесін зерделеу, сөзсіз, өте маңызды, себебі жас ұрпақты туған елінің үздік ұлдары мен қыздарының өмірлік жолын үлгі тұтып тәрбиелеу, ұрпақтар арасындағы байланыстырушы көпір болып табылады.*

Түйінді сөздер: *Жұмагали Есекеев, оқу орны, педагогикалық ұжым.*

Aubakirova R.Zh.[1], Taibolatov K.M.[2]
[1]PhD in Pedagogics Russian Federation, professor
[2]master of Pedagogical Sciences, teacher
S. Toraigyrov Pavlodar State University
Pavlodar city

ZH. YESEKEYEV AND MODERN TRENDS IN MODERNIZATION OF THE EDUCATION SYSTEM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. *The article is dedicated to Zhumagali Esekeev, whose scientific works reflected the issues of the revolutionary restructuring of the pedagogical education system and course system for training teachers and improving their skills in Kazakhstan in 1917-1930. He devoted more than 40 years to research and teaching activities at the university, made a significant contribution to the development of science in Kazakhstan. The study of Zhumagali Esekeev's invalu-*

able experience is certainly in demand, since the education of the younger generation in the state, using the example of life activity of his best sons and daughters, is the connecting thread between generations.

Keywords: *Zhumagali Yesekeyev, educational institution, pedagogical staff.*

Модернизация отечественного образования и образовательная политика Республики Казахстан стимулируют инновационные педагогические процессы в профессиональной подготовке будущих учителей. Образование необходимо рассматривать как национальный ресурс, позволяющий решать сложные проблемы социального и экономического развития страны. Для Республики Казахстан развитие науки и образования становится неотъемлемым условием повышения конкурентоспособности экономической системы, способом занять достойное место на региональном и мировом уровнях, укрепить государственность и развивать национальные интересы.

Образовательная политика Республики Казахстан, осуществляемая в последние десятилетия, стимулируют инновационные педагогические процессы в профессиональной деятельности педагога, реализуемые через:

1) повышение социального статуса учителя как основного субъекта образовательного процесса, обновление содержания и структуры педагогического процесса на основе отечественных традиций и современного мирового опыта посредством повышения качества учебно-методического, материально-технического и ресурсного обеспечения системы непрерывного педагогического образования, целостности его процесса;

2) подготовку нового поколения компетентных, высокообразованных, конкурентоспособных, творческих педагогов, способных самостоятельно формулировать проблемы, умеющих эффективно решать практические задачи обучения и воспитания на научной основе через целенаправленное функционирование системы дополнительного профессионального педагогического образования в Республике Казахстан.

Модернизация казахстанского высшего образования происходит на основе сложившихся традиций, особенностей и потребностей развития национальной модели образования. В условиях модернизации современной системы образования актуализируется необходимость тесного взаимодействия всех ее уровней, в том числе и в плане обеспечения непрерывности во взаимодействии вуза и школы.

Модернизация образования – это процесс развития и постоянного движения вперед, это изменения, которые должны поэтапно происходить в образовании и подвергаться анализу, корректировке в соответствии с полученными результатами. Но вместе с тем процесс модернизации образования, являющегося одной из стабильных систем, требует бережного отношения к традициям, культурному наследию, общенациональным ценностям. В связи с вышесказанным, обращение к педагогическому наследию Ж.Есекеева приобретает некий символизм.

Жумагали Есекеев – кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики, декан историко-педагогического факультета. В 1950 году он окончил Семипалатинский педагогический институт имени Н.К. Крупской по специальности «Казахский язык и литература». Прошел путь о преподавателя-ассистента до профессора. Наряду с Ж. Даукеевым, А. П. Нечаевым, А. П. Романовым, В. И. Журавлевым, Г. И. Аймановым и многими видными учеными вошел в историю Семипалатинского государственного педагогического института имени Н.К. Крупской. На протяжении многих лет исполнял обязанности декана историко-педагогического факультета [1].

Более 40 лет Жумагали Есекеев посвятил научно-педагогической деятельности в вузе. Его научное исследование было посвящено проблеме профессиональной подготовки педагогических кадров. В марте 1968 года он успешно защищает диссертацию на соискание ученой степени кандидата педагогических наук на тему «Педагогическое образование в Казахстане 1917-1930 гг.» [2, 3]. В научном труде нашли отражение вопросы революционной перестройки системы педагогического образования и вопросы курсовой системы подготовки учителей и повышения их квалификации в Казахстане. Работа уникальна тем, что проанализирован большой спектр педагогических проблем в период с 1917 по 1930 годы. Это период – особенный для Казахстана в историческом плане. Мышко Н.С. [4] в своем исследовании, опираясь на исследования Ж.Есекеева, писала, что «огромную значимость приобретала борьба за грамотность в условиях Казахстана, который накануне Великой Октябрьской социалистической революции был одной из наиболее отсталых окраин царской России. От развития уровня культуры

и образования населения республики во многом зависели успехи социалистического строительства в Казахстане, миновавшего капиталистическую стадию развития». Ж.Есекееев опирался в своих исследованиях на труды мэтров педагогической науки в Казахской Республике, а именно А.И. Сембаева, К.Б. Бержанова и многих других. Позднее его исследование стало звеном в цепочке научных поисков и создания научных школ Г.А. Уманова, Н.Д. Хмель и многих других казахстанских ученых. На основе большого фактического материала Ж. Есекеевым отражено необычайно низкое состояние народного образования в республике, что позволяет более конкретно и ясно представить успехи Советского Казахстана в развитии общеобразовательной школы и педагогических учебных заведений достигнутые за годы советской власти. Ученый отмечает, что ощущается острый недостаток учителей для школ Казахстана, а причины им видятся в колонизаторской политике царской России, недостатке материальных средств и отсутствии квалифицированных кадров. Вызывает восхищение глубина проработки изучаемых вопросов, смелость во взглядах и интерпретации фактов, системный подход к изучению проблемы, широкий кругозор исследователя. Ж.Есекеев отмечает, что перестройка учреждений педагогического образования в Казахстане осуществлялась на основе единого плана, разработанного Наркомпросом РСФСР. Исследователем замечено, что из всех учительских семинарий только одна, Семипалатинская, была преобразована в институт народного образования, а остальные – в трехгодичные педагогические курсы.

Для современной педагогической общественности свойственен поиск новых моделей профессионального роста. Новым ориентиром в системе повышения квалификации педагогов становится процесс не столько информирования учителей о научных достижениях, сколько проектирования деятельности самих педагогов путем самообразования, самоорганизации и саморазвития по овладению новыми компетенциями и развитию педагогического творчества. В контексте этого, модернизацию профессионального образования мы рассматриваем как целостную, основанную на достижениях науки, педагогическом опыте и на конкретном анализе учебно-воспитательного процесса систему взаимосвязанных мер, направленных на всестороннее повышение квалификации каждого учителя, что в целом отражается на результативности его педагогической деятельности. Одним из приоритетных направлений модернизации системы образования является определение стратегии развития образовательной и методической базы на основе принципов востребованности и адресности с использованием дистанционной технологии обучения.

Большинство технологий, форм, методов и приемов, применяемых педагогами, направлены на совершенствование своей профессиональной деятельности. Практически все учебные заведения сегодня приступили к радикальным изменениям, стремясь создать гибкую мобильную систему образования, отвечающую новым требованиям в условиях глобальной конкуренции.

В настоящее время в ГУ имени Шакарима в Семее, где продолжается осуществляться профессиональная подготовка будущих учителей, состоялось открытие кабинета имени Ж.Есекеева. Весьма отрадно и символично, что учебную аудиторию характеризует мощная материально – техническая оснащенность последними новинками техники, что в полной мере способствует формированию профессиональных компетенций современных студентов на основе инновационных компьютерных технологий. И хотя уже много лет нет Жумагали Есекеева, тем не менее, аудитория, созданная его детьми и внуками, продолжает дело уважаемого педагога, ученого, Человека с большой буквы в обучении и воспитании подрастающего поколения.

Таким образом, задача казахстанских вузов – предоставлять образование на уровне мировых стандартов. Трансформация отечественной системы образования из репродуктивной в непрерывно развивающуюся, открытую, вовлечение обучающихся в реализацию собственных образовательных технологий обусловливают необходимость изменения отношения к своей деятельности главных субъектов образовательной системы – учащихся и учителей, студентов педагогических вузов и преподавателей. Это вполне закономерно и реально в условиях вуза и школы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Материалы Центра документации новейшей истории Восточно-Казахстанской области.
2. Есекеев Ж. Педагогическое образование в Казахстане 1917-1930 гг. Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. А-А, 1968 г.

3. Есекеев JL Педагогическое образование в Казахстане I9I7-I930 гг. * Автореф. дис. . канд. истор. наук. Алма-Ата, 1968. – 26 с.
4. Мышко Н.С. Рост образовательного уровня населения Казахстана в период построения социализма (1917-1937 гг.) (Историко –демографическая характеристика) автореферат диссертации по истории, специальность ВАК РФ 07.00.02 - Усть-Каменогорск, 1984.
5. URL: http://cheloveknauka.com/rost-obrazovatelnogo-urovnya-naseleniya-kazahstana-v-period-postroeniya-sotsializma-1917-1937-gg-istoriko-demograficheska#ixzz5jR5DwmN

Галиев Т.Т.
доктор педагогических наук, профессор
Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина

Есекешова М.Д.
кандидат педагогических наук, доцент
Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина

Исакова Г.О.
докторант PhD
Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина

МОДЕЛИРОВАНИЕ ПРОЦЕССА ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО СПЕЦИАЛИСТА: СИСТЕМНЫЙ ПОДХОД

Түйін. *Жұмыста жүйелік тәсіл негізінде өзірленген білім алушының кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру жүйесінің моделі ұсынылған. Осы жүйенің құрылымдық компоненттері көрсетілген, олардың негізгілері: білім беру үрдісінің интеграцияланған жүйесі; кәсіптік құзыреттілікті қалыптастырудың мақсатты бағдарламалары; білім алушылар қызметінің бағдарлы негізі; құзыреттілік, болашақ мамандардың тұлғалық және кәсіби маңызы бар қасиеттері мен жүйелі түсінігі болып табылады.*

Түйінді сөздер: *кәсіби құзыреттілік, жүйелі тәсіл, кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру жүйесінің моделі, осы жүйенің компоненттері, мақсатты бағдарламалар, қызметтің бағдарлы негізі, құзыреттілік.*

Резюме. *В работе представлена модель системы формирования профессиональной компетентности обучающегося, разработанная на основе системного подхода. Показаны структурные компоненты данной системы, основными из которых являются: интегрированная система образовательного процесса; целевые программы формирования профессиональной компетентности; ориентировочная основа деятельности обучающихся; компетенции, личностные и профессионально-значимые качества и системные представления будущих специалистов.*

Ключевые слова: *профессиональная компетентность, системный подход, модель системы формирования профессиональной компетентности, компоненты данной системы, целевые программы, ориентировочная основа деятельности, компетенции.*

Summary. *The paper presents a model of the system of formation of professional competence of the student, developed on the basis of a systematic approach. The structural components of this system are shown, the main of which are: the integrated system of educational process; target programs of formation of professional competence; the approximate basis of activity of students; competence, personal and professionally significant qualities and system representations of future specialists.*

Keywords: *professional competence, system approach, model of system of formation of professional competence, components of this system, target programs, approximate basis of activity, competence.*

Моделирование [от лат. *modulus* мера, образец] представляет собой исследование каких-либо объектов (явлений, процессов) путем построения и изучения их моделей. Модель в данном случае – это мысленный или условный образ, аналог какого-либо объекта, процесса или явления, воспроизводящий в символической форме их основные типические черты.

Разнообразные модели профессиональной компетентности широко представлены во многих работах современных ученых. Примеры подобных моделей рассмотрены нами в работах [1-5].

Формирование профессиональной компетентности и компетенций обучающегося, так же как и процесс профессионального образования, являются сложными интегрированными объектами педагогической действительности, для целостного познания и осуществления которых необходим системный подход.

Реализацию системного подхода в профессиональном образовании мы рассматриваем как фактор эффективного формирования профессиональной компетентности и компетенций обучающихся. Этот феномен принимается нами в качестве ключевого специфического принципа обеспечения качества и эффективности обучения и подготовки будущих специалистов [6].

Рассмотрение профессиональной компетентности и составляющих ее компонентов (компетенций, личностных и профессионально-значимых качеств и системных представлений обучающегося) как систем позволяет построить соответствующую модель и логическую схему их воплощения в

Рис.1 Модель формирования профессиональной компетентности обучающегося

нашем исследовании (рис.1), где:

(1) – Требования стандартов, законодательства, общества, экономики, рынка и т.д.

(2) – Цель процесса: формирование профессиональной компетентности обучающегося.

(3) – «Системный подход», который способствует формированию системных знаний, определенных системных представлений, умений и навыков системного мышления и системного подхода в осуществляемой и предстоящей познавательной и иной (в том числе профессиональной) деятельности обучающихся.

(4) – «Педагогические условия», способствующие реализации системного подхода, формированию и развитию знаний, умений, навыков, способностей, компетенций, социально-личностных и профессионально-значимых качеств личности и профессиональной компетентности обучающихся.

(4) – «Целевые программы» подготовки будущих специалистов, которые рассматриваются нами в качестве основных функций интегрированной системы образовательного процесса.

(5) – «Модель интегрированной системы образовательного процесса», компонентами которой являются: система в категориях «вход – образовательный процесс – выход – обратная связь»; программы (информационного, материально-технического, кадрового, научного, методического, психологического и иного) обеспечения; мониторинг процесса и полученных результатов.

«Вход» системы отражает все то, что необходимо для осуществления образовательного процесса (компетентность преподавателя, наличие надлежащего оборудованного помещения, технических средств, учебного плана, силлабуса, учебно-методического комплекса дисциплины, методических материалов, тестов, раздаточного материала, презентаций и т.д.).

«Образовательный процесс» является самостоятельной системой. В состав данной системы включены: субъекты (деятельность обучающего, деятельность обучающегося и их взаимодействие), содержание, технологии (методы), формы и средства обучения. Образовательный процесс служит основой и средством формирования знаний, умений, навыков, способностей, компетенций, всестороннего развития личности, профессиональной компетентности и т.д. обучающихся.

«Выход» системы отражает полученные результаты учебной, исследовательской, практической и иной деятельности обучающихся, результаты образовательного процесса, их оценку, иные результаты.

«Обратная связь» служит своевременной корректировке «входа» и «образовательного процесса» системы с точки зрения достижения цели и решения поставленных задач подготовки будущих специалистов, обеспечения качества и эффективности образовательного процесса и деятельности его участников. Кроме того «обратная связь» является механизмом активного взаимодействия участников образовательного процесса.

(6) – «Целевые программы» подготовки будущих специалистов, которые рассматриваются нами в качестве основных функций

интегрированной системы образовательного процесса.

Целевыми программами в нашем исследовании являются:

1) профессиональная подготовка, направленная на формирование у обучающихся общепрофессиональных и специальных компетенций, профессиональной компетентности, культуры профессиональной деятельности и профессионального мышления, чувствительности к инновациям, способностей и готовности к самосовершенствованию и саморазвитию профессиональных знаний и умений и т.д.

2) профессиональная социализация, в процессе которой обучающиеся усваивают социальные компетенции, социальные и гражданские нормы, соответствующие знания, приобретают умения и опыт быстрой адаптации к жизнедеятельности в иной социальной среде, взаимодействия с другими людьми в группе и коллективе и т.д.

3) развитие личностных и профессионально-значимых качеств обучающихся. Это могут быть такие качества, как: общечеловеческие ценности, нравственность, коммуникабельность, психическая устойчивость, рефлексия, инициативность, настойчивость, трудолюбие, гибкость мышления, ответственность, способность принятия решения, профессиональная самостоятельность и т.д.

4) формирование общих специфических компетенций, под которыми понимаются способности и готовность применения знаний умений, навыков и способностей: на уровне «стандарта» (знания, умения и навыки, отвечающие образовательному стандарту); на уровне творчества; на уровне исследования.

5) формирование компетенций системного подхода и системных представлений в осуществляемой и предстоящей профессиональной деятельности.

Структура компетенций системного подхода включает:

1) целостное познание объектов окружающей действительности с учетом их существующих или будущих состояний;

2) системная организация деятельности людей;

3) аналитическая деятельность и аналитическое мышление;

4) синтетическая деятельность и синтетическое мышление;

5) сворачивание (сжатие) и разворачивание изучаемой информации, перенос усвоенных знаний (полученной информации) в иные ситуации, области знаний и деятельности;

6) применение системного подхода в познавательной, теоретической, практической, управленческой и иной деятельности;

7) рассмотрение изучаемых объектов в их статическом и динамическом состояниях, с учетом их взаимодействия с внешней средой;

8) самостоятельное развитие системных знаний, адекватной системе
изучаемой науки;

9) системное развитие личности;

10) системное изучение конкретных ситуаций и проблем;

11) подготовка и принятие решений;

12) умения и навыки системного мышления;

13) системное развитие «предметного» и профессионального мышления;

14) конструирование концептуальных моделей систем изучаемых объектов;

15) системное изучение объектов в условиях полной или частичной определенности;

16) изучение динамики изменения состояния системы (подсистем) изучаемого объекта и надсистемы в прошлом, наступающем и будущем;

17) системное структурирование и изучение информации;

18) умения и навыки самоуправления в познавательной и иной деятельности;

19) производство (на основе системного подхода) новых знаний;

20) иное.

Системные представления обучающегося представляют собой общие и определенные представления обучающегося о теории и практике системного подхода, системном анализе, теории систем, системологии профессионального образования и т.п.

(7) – «Ориентировочная основа предстоящей профессиональной деятельности обучающегося».

Ориентировочная основа предстоящей профессиональной деятельности будущего специалиста как система включает в себя:

системные представления о соответствующей государственной политике и стратегии государства, об актуальных отраслевых, государственных и международных программах, о нормативно-правовом обеспечении их реализации, актуальных проблемах и (существующих и возможных) путях их решения, о «предметной» области, включая будущее состояние её объектов, об основных положениях теории и практики, о целях (в том числе стратегических), основных принципах, содержании, функциях, плане, методах, средствах, требованиях, условиях, особенностях, ресурсах и т.д. предстоящей профессиональной деятельности,

а также усвоенные субъектом требуемые компетенции, умения, навыки, способности и способы мышления, обеспечивающие готовность данную деятельность осуществлять эффективно.

(8) – Совокупность компетенций (компетенции, профессиональной подготовки, компетенции профессиональной социализации, компетенции системного подхода, общие специфические компетенции) а также личностных и профессионально-значимых качества и системных представлений обучающегося, составляют основу профессиональной компетентности выпускника вуза.

(9) – «Профессиональная компетентность обучающегося».

Профессиональная компетентность обучающегося должна формироваться в контексте профессиональной компетентности соответствующего специалистов и соответствовать ее модели. Периодическое уточнение и развитие подобной модели профессиональной компетентности специалиста конкретной специальности должно осуществляться выпускающей кафедрой.

Системный подход позволяет установить и поддерживать в надлежащем состоянии органическую связь (иерархию) изучаемой системы профессиональной компетентности обучающегося, ее подсистем (компетенций, личностных и профессионально значимых качеств личности) и надсистемы – модели профессиональной компетентности соответствующего специалиста.

Важным условием подготовки будущих специалистов является постоянное поддержание адекватности системы формирования профессиональной компетентности обучающихся ее надсистеме – модели профессиональной компетентности специалиста соответствующей специальности.

В целом профессиональная компетентность обучающегося определяется нами как динамическая система, как совокупность компетенций, социально-личностных и профессионально-значимых

качеств личности, а также определенных системных представлений, обеспечивающих готовность обучающегося с осознаваемой ответственностью осуществлять профессиональную деятельность при условии ее непрерывного совершенствования и развития.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Райцев А.В. Развитие профессиональной компетентности студентов в образовательной системе современного вуза: автореф. дис…. докт. пед. наук: 13.00.08 / Райцев Анатолий Васильевич – Санкт-Петербург, 2004. – 34 с.
2. Слаутина Н.М. Формирование профессиональной компетентности студентов вуза: автореф. дис….канд. пед. наук: 13.00.08 / Слаутина Надежда Михайловна. – Кемерово, 2005. – 24 с.
3. Турсынова Ж.Ж. Формирование профессиональной компетентности студентов в условиях производственной практики на основе информационных технологий: автореф. дис….канд. пед. наук: 13.00.08 / Турсынова Жанагул Жарековна. – Караганда, 2008. – 24 с.
4. Матвееева Т.А. Формирование профессиональной компетентности студентов технического вуза в условиях информатизации образования: автореф. дис…. докт. пед. наук: 13.00.08 / Матвеева Татьяна Анатольевна. – Нижний Новгород, 2008. – 46 с.
5. Перехожева Е.В. Формирование профессиональной компетентности студентов технических вузов на основе междисциплинарной интеграции: автореф. дис….канд. пед. наук: 13.00.08 / Перехожева Елена Владимировна. – Чита, 2012. – 24 с.
6. Галиев Т.Т., Абдыров А.М. Теория и практика опережающего обучения: Учебник / – Астана: Изд-во КазАТУ им. С.Сейфуллина, 2018. – 303 с.

УДК 378.147

Джумашева А.Б.
магистр пед. наук, лектор
КазНИТУ им. К.И. Сатпаева
г. Алматы

КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК НЕРОДНОМУ

Түйін: *Мақала орыс тілін мәдениеттану тұрғысынан қарағанда туған тіл емес ретінде оқыту мәселесіне арналған. Мақалада жоғары мектептің оқу үдерісіне мәдениеттану бағытындағы материалдарды пайдалану қажеттілігі негізделеді. Бұған қоса мақалада нәтижелі әдістерді және жұмыстың түрлері мен тәсілдерін осы тұрғының аясында зерттеу әрекеті жасалды.*

Түйінді сөздер: *мәдениеттану аспекті, лингвомәдениеттаным, менталитет, ұлттық белгі, салт-дәстүрлер, көркем әдебиет, өнер, мәдени-тарихи орта.*

Резюме: *статья посвящена проблеме преподавания русского языка как неродного в культурологическом аспекте. В статье обосновывается необходимость использования материалов культурологической направленности в учебный процесс высшей школы. Предпринята попытка анализа продуктивных методов, приемов и форм работы в рамках данного аспекта.*

Ключевые слова: *культурологический аспект, лингвокультурология, менталитет, национальный символ, обычаи, традиции, художественная литература, искусство, культурно-историческая среда.*

Summary: *The article is devoted to the problem of teaching Russian as a non-native in the cultural aspect. The article substantiates the need to use materials of cultural studies in the educational process of higher education process of higher education. An attempt was made to analyze the productive methods, techniques and forms of work within this aspect.*

Keywords: *cultural aspect, linguistic cultural studies, mentality, national symbol, customs, traditions, fiction, art, cultural and historical environment.*

В настоящее время в связи с гуманизацией образования, предполагающей единство общекультурного, социально-нравственного и профессионального развития личности, роль культурологического аспекта в обучении языкам возрастает. Справедливо замечено, что современный процесс обучения характеризуется нагружением памяти и наращиванием эрудиции учеников, «но не происходит самого главного: включения молодого человека в контекст культуры» [1, с. 7]. До недавнего времени культуроведческий и страноведческий подходы широко применялись в преподавании иностранных языков. Сегодня одной из важнейших задач педагогики является формирование социокультурной компетенции, а это значит, что мы можем говорить о реализации социокультурного аспекта в преподавании языка как родного, неродного и иностранного.

90-е годы XX века ознаменовались появлением лингвокультурологии – науки, возникшей на стыке лингвистики и культурологии, занимающейся исследованием проявлений культуры, нашедших отражение в языке. Язык отражает не только духовную жизнь отдельного народа, но и особенности национального мышления, образа жизни, менталитета, общественного и речевого поведения, что позволяет использовать этот богатейший материал в лингвометодических целях.

Задача педагога высшей школы – оптимальное использование дидактических возможностей межкультурологической методики. Кажигалиева Г.А. отмечает необходимость соблюдения «баланса интересов» между «лингвокультурологическим подходом к обучению языкам, интерактивной методикой (интерактивные виды и формы работы – приоритетное направление в кредитной системе обучения, функционирующей сегодня в вузах РК) и уровневым подходом к обучению» [2, с. 144]. При этом необходимо учитывать разность задач при обучении русскому языку как родному и как неродному. В первом случае работа с краеведческой информацией, отрывками художественных произведений, проводится, главным образом, с целью формирования у обучающихся эстетического отношения к человеку, природе, искусству; во втором – работа ориентирована на обучение межкультурному общению, язык преподносится как социокультурная реальность. Наиболее эффективным можно считать матери-

ал, который в большей степени способен удовлетворить интерес студентов к культуре и образу жизни носителя русского языка.

В процессе обучения русскому языку в вузе реализация культурологического аспекта особенно важна на начальном этапе (элементарный и базовый уровни), поскольку успешно подобранные задания способствуют появлению познавательного интереса и мотивируют активность студентов.

Культурологическая информация может включать общие сведения о стране, исторические и географические данные, данные о природных условиях, о населении, религии, традициях (культурных обычаях как устойчивых элементах культуры), данные о бытовой культуре и повседневном поведении (о привычках носителей языка), а также ознакомление с художественной культурой (литературой, музыкой, живописью и др.). Остановимся подробнее на материалах культурологической направленности, которые можно использовать в процессе преподавания русского языка как неродного.

Социокультурные тексты – тексты, содержащие сведения о реалиях культуры: традициях, обычаях, устном народном творчестве.

Социо- и лингво- культурные комментарии. На сегодняшний день подобные комментарии сопровождают тексты в учебниках и хрестоматиях для иностранных читателей. Сегодня необходимость комментирования очевидна даже в группах с русским языком обучения. И если у носителей русского языка затруднения вызывают преимущественно архаизмы, для национальной аудитории круг понятий и явлений, требующих пояснений, значительно расширен.

Этимологический этюд слов – эффективное упражнение для студентов, владеющих русским языком на среднем уровне. Студенты готовят подобные «этюды», обращаясь к этимологическому анализу, который может быть представлен не только в виде словарных статей, но и в виде занимательных иллюстрированных заметок. Данное упражнение можно применять в рамках изучения тем, связанных с искусством и культурой, терминологией (научный стиль), будущей профессией и др. Подобные задания позволяют взглянуть по-новому на общеупотребительную лексику, повышают интерес к истории слова, способствуют расширению кругозора и формированию культуроведческой компетенции.

Пословицы, поговорки, фразеологизмы – обширный и уникальный материал, отражающий национальные особенности восприятия мира русским народом, использование которого на занятиях помогает решить сразу несколько задач. Во-первых, это позволяет значительно расширить словарный запас, поскольку в составе пословиц, поговорок и фразеологизмов содержатся разнообразные пласты лексики, включая архаичную. Во-вторых, на начальном этапе обучения пословицы и поговорки могут стать отличным подспорьем для закрепления грамматических знаний. В-третьих, их можно применять в качестве материала для визуализированных заданий. Существует множество арт-проектов (ожившие фразеологизмы в картинках, юмористические иллюстрации, комиксы и др.), использование которых неизменно вызывает интерес у студентов. Кроме того, студенты могут проявить творчество, составляя небольшие рассказы, создавая иллюстрации и цифровые истории к пословицам и поговоркам. Подобные задания позволяют глубже понять особенности русского менталитета, выявить сходства и различия, научиться выражать свои эмоции ярко и образно.

Детали национального быта, фольклора, истории – могут стать прекрасным материалом для организации поисковой деятельности студентов. Речь идет о т.н. неофициальных символах, в число которых входят прочно ассоциируемые с Россией предметы, места, архитектурные памятники (напр. Кремль, самовар, матрешка, балалайка, валенки, береза и др.). Проектная работа может включать этимологический и историко-культурный анализ понятий, ЛАЭ (лингвистический ассоциативный эксперимент), работу с НКРЯ (национальный корпус русского языка) [3]. Порядок проведения ассоциативного эксперимента предельно прост. Участникам предлагается слово (или набор слов), к которым они должны подобрать ассоциации, руководствуясь первыми приходящими в голову словами. В качестве ассоциаций могут выступать также устойчивые сочетания, цитаты из литературных произведений и фильмов, пословицы и поговорки. Данный эксперимент можно проводить среди студентов и преподавателей. Особый интерес представляет сравнительная характеристика ассоциаций студентов русскоязычных и национальных групп. Одним из этапов выполнения данного задания может стать работа с РАС (русский ассоциативный словарь). Структурно словарь состоит из слов-стимулов и ответных реакций (ассоциаций). На сегодняшний день наиболее полным можно считать словарь под ред. Ю.Н. Караулова и др. [4], который содержит около 1300 слов-стимулов и свыше миллиона словесных реакций. Существует также множество онлайн-сервисов подбора ассоциаций, группирующих слова по

смыслу, значению и психологическому восприятию, например, WordAssociation.RU [5]. Данный вид работы расширяет словарный запас, позволяет улучшить память и ускорить запоминание информации, формирует ассоциативное мышление, что, в свою очередь, способствует образованию смысловых связей, развитию воображения и фантазии.

Национальный корпус русского языка – доступный для поиска электронный онлайн-корпус русских текстов, который охватывает период с середины XVIII века до начала XXI век и представляет язык в разных социолингвистических вариантах – литературном, разговорном, просторечном, отчасти диалектном [6]. Помимо основного подкорпуса (куда входят прозаические (включая драматургию) письменные тексты XVIII – начала XXI века) поиск можно осуществлять в устном, газетном, диалектном, поэтическом, мультимедийном, историческом и др. подкорпусах.

Работа с НКРЯ дает возможность получить очень интересную информацию о частотности, примерах употребления и лексической сочетаемости тех или иных слов, что позволяет лучше понимать их значение, находить взаимосвязь между культурами, изучить историю их употребления в русском языке.

Обычаи, традиции, обряды – при помощи данного материала можно ввести элемент занимательности в занятия, и активизируя, тем самым, учебный процесс. Многие педагоги ошибочно отказываются от использования занимательных приемов в процессе обучения в вузе, между тем, использование их совершенно необходимо, особенно на начальном этапе изучения русского языка (элементарный и базовый уровни). Важно понимать, что подобные элементы вводятся не для развлечения. Они призваны вызвать их интерес и внимание к дисциплине, возбудить стремление к преодолению трудностей. Реализуя занимательность через различные организационные формы обучения, педагогу необходимо умело соединять игровые и учебные мотивы. Любая игра должна способствовать воспитанию познавательных интересов, давать возможность активно приобретать нужные сведения, восполнять пробелы в знаниях. Обычаи, традиции и обряды – важный элемент культуры, организующий связь поколений, недаром отмечено, что в них, как в зеркале отражаются лучшие черты национального характера. Остановимся подробнее на некоторых заданиях, содержащих элемент занимательности.

Угадай обычай/ обряд по картинке – выполнение данного упражнения актуально при проверке имеющихся знаний до начала изучения новой темы. В качестве материала могут быть использованы как иллюстрации/фотографии, запечатлевающие тот или иной обряд, так и произведения искусства (например, серия картин Б.М. Кустодиева «Масленица», К. Брюллов «Гадающая Светлана» (1836), Э.Р. Миляр «Хлеб и соль» (1939) и др.).

Отгадай праздник по описанию – работу можно проводить в группах. Задача одной группы – лаконично описать один из праздников, другая группа должна угадать, о каком празднике идет речь. Примеры описаний: 1. Цель этого праздника – прощание с зимой. Традиции: печь блины, ходить в гости, устраивать застолья, кататься на санях, наряжаться, сжигать чучело. (Масленица). 2. Летний праздник, одна из его традиций – жечь костры и прыгать через них. Также принято водить хороводы, плести венки, собирать травы. (Иван Купала).

Рубрика «Знаете ли Вы?» – группы должны предоставить интересные факты о традициях гостеприимства в разных странах мира. На этапе подведения итогов аудитория должна ответить на вопросы: «К кому в гости вам захотелось пойти, к кому – нет? Почему?» (развитие навыков аргументации).

Пантомима «Приметы и суеверия» – при помощи жестов, пластики и мимики группы поочередно должны обыграть некоторые приметы и суеверия. Например: рассыпал соль – жди ссоры с близким человеком, черная кошка перебежала дорогу – жди беды, свистеть в доме нельзя – денег не будет, разбитое зеркало – к несчастью и др. Побеждает та команда, чью пантомиму быстрее разгадают зрители.

Изучение художественной литературы – бесценным дидактическим материалом являются произведения русскоязычных писателей, они «позволяют познать лингвокультурную систему во всей специфике и в связи с географией, историей, бытом и ценностной картиной русского и казахского народов» [7]. Практически каждую лексическую тему можно соотнести с произведениями художественной литературы. Такая форма работы как поэтическая пятиминутка не только повышает общую и читательскую культуру, формирует эстетический вкус и культуру речи. Чтение стихов позволяет совершенствовать навыки звуковой выразительности (тон, тембр голоса, темп, сила голоса, интонация) и вырабатывать четкую дикцию. Кроме того, поэтические пятиминутки способствуют преодолению языкового барьера (следует отметить, что на начальном этапе обучения данная проблема входит в

число актуальных), поскольку создают ситуацию успеха даже для слабых обучающихся, позволяют им поверить в собственные силы и способности.

В качестве примера приведем перечень произведений русской литературы, которые можно использовать в рамках тематического блока «Наука»: А.С. Пушкин «О, сколько нам открытий чудных…», М.В. Ломоносов «Науки юношей питают» (отрывок), И.А. Крылов «Свинья под дубом», Б. Слуцкий «Физики и лирики», В.С. Высоцкий «Не отдавайте в физики детей», А.П. Чехов «Письмо к ученому соседу», М.М. Зощенко «Точная наука», М.А. Булгаков «Собачье сердце» (отрывки), В.М. Шукшин «Срезал» и др. В методике обучения РКИ в европейских вузах практикуется такой вид работы как домашнее чтение. В нашем случае преподаватели с глубоким сожалением и беспокойством вынуждены констатировать тот факт, что в молодежной среде незнание (а порой даже отрицание) художественной литературы с каждым годом приобретает угрожающие масштабы. Между тем, знакомство с произведениями русской литературы (пусть даже фрагментарно) может стать дополнительным заданием, проверку которого преподаватель может осуществить в нестандартной форме, не затрачивая большое количество времени. Остановимся подробнее на некоторых способах проверки.

Сюжет за 5 минут – вид командной работы. Обучающиеся поочередно отвечают на вопросы по прочитанному произведению. Ответы записываются на бумажке, при передаче листок загибают, чтобы не было видно написанного. Примерный перечень вопросов: 1. Кем был (-а) главный персонаж? 2. Как он выглядел (-а)? 3. Куда пошел (-шла) / поехал (-а)? 3. Кого встретил (-а)? 4. С кем и о чем говорил (-а)? 5. Чего добился (-ась?) 6. Чем закончилась история? Побеждает команда, которая с наименьшим количеством ошибок передаст содержание сюжета и справится с заданием раньше других.

Интервью с главным героем – один из необычных и интересных способов проверки прочитанного. Работа может выполняться как в группах, так и индивидуально. Для выполнения задания обучающимся предлагается задать вопросы главному герою произведения и дать возможные варианты ответов.

«Правда или ложь» – прием, благодаря которому можно проверить знание прочитанного текста, практически не затрачивая на это время. Преподаватель зачитывает заранее подготовленные утверждения, каждое из которых заканчивается вопросом «Правда или ложь?». Примеры утверждений: 1. Рассказ И.С. Тургенева «Муму» основан на реальных событиях (правда /ложь). 2. Герасим утопил собаку по приказу слуги Степана (правда /ложь). 3. После смерти собаки Герасим остался служить барыне в ее доме до конца жизни (правда/ложь) и др. Данный прием можно использовать при проверке знания разнопланового учебного материала, включая грамматику.

Литературный суд – одним из элементов этой известной формы работы может стать дискуссия между двумя командами, одна из которых играет роль «адвокатов», другая – роль «прокуроров». Команды поочередно высказываются относительно предложенных тезисов, при этом «адвокаты» акцентируют внимание на положительных сторонах, приводя подтверждающие примеры, «прокуроры» же аргументировано доказывают обратное. Данная форма работы развивает навыки убеждения и аргументации собственной точки зрения.

Конкурс инсценировок – сюжетно-ролевые игры и спектакли по фрагментам известных классических произведений, могут применяться не только в текущей работе, но и стать частью СРСП. Критерии оценки устанавливаются членами жюри. Оценивать можно артистизм, выразительность чтения, оригинальность замысла, костюмы, декорации, музыкальное оформление и др.

Создание сюжетных комиксов – данный вид работы может разнообразить учебный процесс. Зашифровывать в комиксах можно не только литературные произведения, но и оригинально выражать свой взгляд на ту или иную проблему. В настоящее время существует множество интернет-ресурсов, предоставляющих информацию в данной области. Например, сетевой журнал «Комиксолет» [8] содержит огромное количество комиксов, сгруппированных по различным тематическим направлениям: приключения, фантастика, сказки, ретро, рекламные, документальные комиксы и др.

Изучение произведений искусства. Одной из форм проведения работы может стать экскурсия. Каждая команда выбирает один из известных музеев (Эрмитаж, Третьяковская галерея, Московский Кремль, Музей Победы, Музей декоративно-прикладного искусства, Музей театрального и музыкального искусства и др.) и выступает в роли экскурсоводов: готовит интересные факты об истории музея, путеводитель и презентации с описанием экспозиции, викторину для посетителей по результатам экскурсии и др. Преподаватель может принимать данное задание с определенным интервалом, уделяя

командам по несколько минут для выступления на каждом занятии. Возможно также избрать данную форму проведения занятия в качестве основной при изучении темы «Искусство».

Изучение топонимов – важным элементом культурологической составляющей является использование топонимического материала. Наиболее интересным представляется такой вид задания как топонимическая экспертиза, куда может входить этимологический анализ географических объектов, анализ топонимов конкретной исторической эпохи (например, топонимы времен СССР), составление топ-10 самых необычных названий городов, сел, улиц России и Казахстана, создание графических эмблем и гербов населенных пунктов (по аналогии с гербами городов России) и др.

В заключении хотелось бы отметить, что проблема представления языка как части национальной культуры, на протяжении двух последних десятилетий является одной из актуальных. Нами представлены лишь немногие из возможных заданий культурологической направленности, которые могут быть использованы в учебном процессе. Задача каждого преподавателя – апробировать и включать в структуру занятия новые приемы и формы работы, способствующие формированию культуроведческой компетенции и развитию языковой личности обучающихся в системе высшего образования РК.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ямбург В.А. Культурно-историческая педагогика: ценностный взгляд на качество образования // Учительская газета. 1999, 16 марта. С. 7.
2. Кажигалиева Г.А. О лингвокультурологическом аспекте интерактивно-уровневых форм и видов работы по русскому языку как неродному в казахстанском педагогическом вузе // Международный журнал экспериментального образования. – 2014. – № 5–1. – С. 144–146.
3. [Электронный ресурс]. Режим доступа URL: http://expeducation.ru/ru/article/view?id=5650/свободный. (Дата обращения: 26.03.2019).
4. Национальный корпус русского языка. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: http://www.ruscorpora.ru/ свободный. (Дата обращения: 26.12.2018).
5. Караулов Ю.Н., Черкасова Г.А., Уфимцева Н.В., Сорокин Ю.А., Тарасова Е.Ф., Русский ассоциативный словарь. В 2 т. Т. I. От стимула к реакции: Ок. 7000 стимулов. – М.: АСТ – Астрель, 2002. – 784 с.
6. Словарь ассоциаций WordAssociation.RU [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: http://www.wordassociation.ru/ свободный. (Дата обращения: 16.04.2019).
7. Суровцева Е. В. Общеязыковые корпусы русского языка: подкорпусы художественных текстов // Молодой ученый. – 2018. – №49. – С. 420–422. [Электронный ресурс]. Режим доступа URL: https://moluch.ru/archive/235/54583/ свободный. (Дата обращения: 03.01.2019).
8. Старченко Г. Н. Работа с художественным текстом на уроках русского языка // Молодой ученый. – 2017. – №47. – С. 225–227. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL https://moluch.ru/archive/181/46588/ свободный. (Дата обращения: 18.04.2019).
9. Комиксолет. Сетевой журнал комиксистов. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: https://www.comicsnews.org/galleries/humor/ свободный. (Дата обращения: 18.04.2019).

УДК 37.013.31

Жумашева А.Ш.,[1] Саметова Ф.Т.[2]
[1]филология ғылымдарының докторы,
мектепке дейінгі және бастауыш білім беру кафедрасының профессоры
Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті
Павлодар, Қазақстан
[2]филология ғылымдарының кандидаты,
тіл және журналистика кафедрасының профессоры
Қайнар Академиясы
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА КӨПТІЛДІ БІЛІМ БЕРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. *Мақалада Қазақстан Республикасында көптілді білім берудің өзекті мәселелері талқыланады.*

Жұмыстың негізгі бөлігі мемлекеттік саясат аясында көптілді білім беру мәселелерін егжей-тегжейлі талдайды, көптілді білім берудің теориялық және әдістемелік деңгейде енгізілу тәжірибесін зерделейді, көптілді білім берудің негізгі аспектілерін тұжырымдамалық деңгейде қарастырып, көптілді білім берудің негізгі қағидаларын сипаттайды.

Авторлардың пікірінше, білім берудің жаңартылған мазмұны аясында көптілді білім беруді қалыптастыруды қамтамасыз ететін тілдерді оқытудың сапалы жаңа әдістерін және технологияларын дамыту қажеттілігі туындайды. Бұл тапсырманы жүзеге асыруға жетелейтін құралдардың бірі пәнаралық байланыстыра оқыту мен білім берудің тиімді құралы ретінде пайдалануға негізделген интеграцияланған тілдік оқытуды енгізу болып табылады.

Мақалада орыс, қазақ және ағылшын тілдерінің пәнаралық интеграциясына негізделген интеграцияланған элективті курстың «Үш тілдің әлемінде» бағдарламасы түрінде интеграцияланған тіл үйретудің эксперименттік тексерілген технологиясы қысқаша сипатталады.

Авторлар қазақстандық білім берудің жаңартылған мазмұны аясында пәнаралық интеграция және үйлестіру негізінде интегралды тілдік оқытуды қамтитын көптілді білім беруді дамытуды қамтамасыз ететін тілдерді оқытудың сапалы жаңа әдістерін және технологияларын дамыту қажеттілігі туралы қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: *көптілді білім беру мәселелері, көптілді оқытудың халықаралық тәжірибесі, көптілді оқыту принциптері, тілдерді кіріктіріп оқыту, пәнаралық интеграция және үйлестіру, жаңартылған білім мазмұны.*

Жумашева А.Ш.[1], Саметова Ф.Т.[2]
[1]доктор филологических наук,
профессор кафедры дошкольного и начального образования
Павлодарский государственный педагогический университет
Павлодар, Казахстан
[2]кандидат филологических наук,
профессор кафедры языков и журналистики
Академия Кайнар
Алматы, Казахстан

К ПРОБЛЕМЕ ПОЛИЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. *В статье рассматриваются актуальные проблемы полиязычного образования в Республике Казахстан.*

В основной части работы подробно анализируются проблемы полиязычного образования в свете государственной политики, рассматривается опыт внедрения полиязычного образования в Казахстане на

теоретико-методологическом уровне, рассматриваются основные аспекты полиязычного образования на концептуальном уровне, описываются базовые принципы полиязычного образования.

По мнению авторов, на сегодняшний день в рамках обновленного содержания образования возникает необходимость разработки качественно новых методик и технологий обучения языкам, обеспечивающих формирование полиязычного образования. Одним из средств, ведущих к осуществлению этой задачи, является реализация интегрированного обучения языкам, в основе которого лежит использование межпредметных связей как эффективного средства обучения и воспитания.

В статье кратко описывается разработанная и экспериментально апробированная технология интегрированного обучения языкам в виде программы интегрированного элективного курса «В мире трех языков», основанного на межпредметной интеграции русского, казахского и английского языков.

Авторы приходят к выводу о том, что в условиях обновленного содержания казахстанского образования возникает необходимость разработки качественно новых методик и технологий обучения языкам, обеспечивающих развитие полиязычного образования, к которым и относится интегрированное обучение языкам на основе межпредметной интеграции и координации.

Ключевые слова: *проблемы полиязычного образовании, международный опыт полиязычного образования, принципы полиязычного образования, интегрированное обучение языкам, межпредметная интеграция и координация, обновленное содержание образования.*

Zhumasheva A.Sh, Sametova F.T.
[1]doctor of Philological Sciences,
professor of Preschool and Primary Education Department
Pavlodar state pedagogical university
Pavlodar, Kazakhstan
[2]candidate of Philological Sciences
professor of Languages and Journalism Department
Kainar Academy
Almaty, Kazakhstan

TO THE PROBLEM OF MULTILINGUAL EDUCATION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Annotation. *The article discusses the current problems of multilingual education in the Republic of Kazakhstan.*

The main part of the work analyzes in detail the problems of multilingual education in the light of state policy, examines the experience of introducing multilingual education in Kazakhstan at the theoretical and methodological level, examines the main aspects of multilingual education at the conceptual level, describes the basic principles of multilingual education.

According to the authors, today, within the framework of the updated content of education, there arises the need to develop qualitatively new methods and technologies for teaching languages that ensure the formation of multilingual education. One of the means leading to the implementation of this task is the implementation of integrated language teaching, which is based on the use of interdisciplinary connections as an effective means of training and education.

The article briefly describes the developed and experimentally tested technology of integrated language teaching in the form of an integrated elective course program "In the world of three languages", based on the interdisciplinary integration of Russian, Kazakh and English.

The authors come to the conclusion that in the context of the updated content of Kazakhstan's education there is a need to develop qualitatively new methods and technologies for teaching languages that ensure the development of multilingual education, which include integrated language teaching based on interdisciplinary integration and coordination.

Keywords: *problems of multilingual education, international experience of multilingual education, principles of multilingual education, integrated language teaching, interdisciplinary integration and coordination, updated education content.*

Введение

В настоящее время проблема развития полиязычного образования в Республике Казахстан является все еще достаточно актуальной. Это связано с тем, что в Казахстане живут более 130 национальностей и этносов [1], в соответствии с чем Казахстан является полиязычной страной с государственным и официальным языками, закрепленными Конституцией [2].

Преимущества полиязычного образования очевидны, они заключаются в следующем:

– более 150 крупных научных исследований за последние 50 лет свидетельствуют о том, что дети, изучающие 2 и более языков в начальной школе, глубже понимают язык, имеют более эффективные коммуникативные навыки [3].

– изучение иностранного языка улучшает внимание и навыки концентрации. В 63 % случаев дети-билингвы более эффективны в шумной среде при отвлекающих факторах, против 51 % монолингвов [4].

– полиязычные учащиеся имеют более высокую функциональную грамотность, чем одноязычные учащиеся и умеют применять полученные знания и навыки в новых ситуациях [5].

– программы полиязычного образования положительно влияют на учебные достижения учащихся с низкой успеваемостью **[**6**].**

Материалы и методы

В настоящее время в Казахстане интенсивно развивается полиязычное образование:

– В 2007 г. инициирован эксперимент обучения на трех языках в 33 школах [7].

– Полная модель полиязычного образования реализуется с 1992 г. в образовательных инновационных (бывших казахско-турецких) лицеях (БИЛ), с 2008 – в Назарбаев Интеллектуальных школах (НИШ) [8].

– В 2008 году КарГУ и КазУМОиМЯ утверждены базовыми вузами по реализации обучения на трех языках [9].

– Дорожной картой развития трехъязычного образования на 2015-2020 годы определены меры по поэтапному внедрению обучения на трех языках на всех уровнях образования [10].

– Госпрограммой развития образования и науки на 2015-2020 годы (ГПРОН) внедрение обучения на трех языках в школах начнется с 2019 г. по опыту экспериментальных школ, НИШ и БИЛ [11].

Однако внедрение полиязычного образования требует дальнейшего решения ряда проблем, связанных с определением целей, содержания, методов и технологий внедрения полиязычного образования в учебно-воспитательный процесс различных образовательных учреждений.

В первую очередь, внедрение полиязычного образования в Казахстане происходит на уровне государственной политики. Этому посвящен ряд выступлений и Посланий Президента страны Назарбаева Н.А. Согласно новым требованиям базовое содержание образования реализуется в рамках трехъязычной политики образования. Цель такого обучения заключается в формировании полиязычной личности – гражданина Казахстана, который владеет тремя языками, умеет успешно вести диалог в различных сферах деятельности, ценит культуру своего народа, понимает и уважает культуру других народов [12].

Кроме того, немаловажным аспектом является решение проблем полиязычного образования в научных исследованиях и разработках. Научные исследования в этом плане способствовали созданию научно-теоретических основ полиязычного образования. Однако решение данной проблемы требует дальнейшего проведения исследований в плане разработки методического сопровождения данного аспекта.

Реализация полиязычного образования предполагает создание экспериментальных школ по обучению на трех языках[13]. В Казахстане обучение на трех языках внедряется на 3 экспериментальных площадках: 33 школы сети РНПЦ «Дарын», 20 НИШ и 30 БИЛ. В НИШ городов Кокшетау и Талдыкорган реализуются программы раннего погружения в казахский язык. Дети, не владеющие казахским языком, с 1 класса обучаются на казахском языке. Начиная со второй четверти 2 класса в программу вводится русский как Я2. Начиная с 3 класса, изучается английский. На наш взгляд, в этом аспекте также недостаточным является методическое сопровождение данного процесса: практически нет учебников и учебных пособий на трех языках, методических рекомендаций и разработок.

Требует также дальнейшего развития внедрение полиязычного образования в вузе. Хотя в настоящее время в 42 вузах страны осуществляется подготовка специалистов на трех языках, 17 вузов готовят педагогические кадры для преподавания на английском языке [14], уровень подготовки все еще остается недостаточным. Как показывает практика, при подготовке кадров с полиязычным образованием, при получении второго высшего образования на изучение английского языка отводится недостаточное количество кредитов, желательно увеличить количество кредитов за счет уменьшения количества часов, отводимых на изучение других дисциплин.

Немаловажным также является использование международного опыта полиязычного образования. Хотя данной проблеме уделяется достаточное внимание в теоретических разработках, на практике её методическая система еще не находит должного применения.

Основная часть

На уровне государственной политики идею триединства языков в Казахстане Президент страны впервые озвучил в 2004 году на сессии Мажилиса Парламента 3 созыва [15].

В 2006 году, на XII сессии Ассамблеи народов Казахстана «Казахстанский путь: стабильность, единство, модернизация» Лидер нации отметил, что знание, как минимум, трех языков важно для будущего страны[2]. В 2007 году, в Послании Президента Республики Казахстан Нурсултана Абишевича Назарбаева «Новый Казахстан в новом мире» в целях обеспечения конкурентоспособности страны и ее граждан предложена поэтапная реализация культурного проекта «Триединство языков», согласно которому необходимо развитие трех языков: казахского как государственного языка, русского как языка межнационального общения и английского как языка успешной интеграции в глобальную экономику [16]. С этого момента началось постепенное внедрение политики трехъязычного образования [17]. Безусловно, ведущим фактором успешной реализации данной идеи является система образования, что и было обсуждено на состоявшемся в июне 2012 году республиканском совещании МОН РК «Полиязычное образование в Республике Казахстан: стратегия развития» [18].

В Послании 2011 года было озвучено, что к 2020 году доля населения Казахстана, владеющая английским языком, должна составить не менее 20 % [19].

В 2012 году в Послании «Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана» была отмечена необходимость модернизации казахского языка, сохранения русского языка как исторического преимущества нашей нации и совершении рывка в изучении английского языка [20].

В 2014 году в Послании «Казахстанский путь – 2050» отмечено, что выпускники школ должны знать казахский, русский и английский языки [21**].**

В книге «Стратегия радикального обновления глобального сообщества и партнерство цивилизаций» Лидер нации Н.А. Назарбаев обозначил, что «в условиях глобализации и миграции рабочей силы мироустройство становится многополярным и многоязычным. Диалог и партнерство цивилизаций охватывает различные сферы жизни общества – науку, культуру, образование. Фундаментом этого партнерства является формирование полиязычной среды в ответ на глобальные вызовы 21 века» [22]. Таким образо**м,** создание эффективной полиязычной среды в наших образовательных учреждениях является одним из главных факторов конкурентоспособности системы образования и условием для продвижения Болонских инициатив.

Опыт внедрения полиязычного образования в Казахстане проявляется в наличии научных исследований и разработок.

Так, в рамках культурного проекта «Триединство языков» проводятся диссертационные исследования и научные проекты в области полиязычного образования по грантовому финансированию [23].

В 2008 году КарГУ разработана «Концепция развития полиязычного образования в Республике Казахстан». В Концепции отмечены нормативно-правовое, теоретико-методологическое, научно-методическое и учебно-организационное обеспечение полиязычного образования и этапы ее реализации. Документ ориентирован на начальный этап внедрения обучения на трех языках [24]**.**

В Концепции разработаны основные аспекты полиязычного образования, которые определяют его стратегию, цели, задачи, содержание, основные направления его развития, этапы реализации.

Нормативно-правовую основу составляют законодательные документы, существующие в сфере образования и области государственной языковой политики. Развитие языков в изменившихся условиях, задачи, поставленные Президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым, требуют совершенствования нормативно-правовой базы, направленной на усиление институционального статуса казахского языка как государственного, на сохранение социолингвистической активности русского языка и на развитие иностранных языков как средства интеграции в мировое пространство.

Теоретико-методологический аспект полиязычного образования заключается:

1) в организации научно-педагогических исследований в области развития полиязычного образования;

2) разработка концептуальных основ полиязычного образования;

3) разработка программ;

4) организация педагогического эксперимента по внедрению обучения на трех языках и т.д.

Реализация научно-методического аспекта полиязычного образования предполагает:

5) разработку учебно-методических комплексов дисциплин на различных языках;

6) использование в учебном процессе зарубежных методических материалов на различных языках;

7) создание авторских коллективов по написанию и переводу учебно-методических материалов на различных языках, предназначенных для уровневого обучения;

8) создание творческих коллективов по переводу лучших зарубежных учебников на русский и государственный языки;

9) организация издания учебников и учебных пособий по английскому, казахскому и русскому языку как неродному;

Учебно-организационный аспект полиязычного образования заключается в финансовом обеспечении вышеперечисленных направлений по реализации полиязычного образования, в материально-техническом оснащении учебно-воспитательного процесса с целью создания полиязычной образовательной среды. Успешности реализации указанных направлений будет способствовать внедрение инновационных технологий, создание мультимедийных языковых центров, оснащенных современной цифровой аудио-видеоаппаратурой, компьютерами, подключенными к сети Интернет, спутниковым ТВ, интерактивными досками и другими средствами, позволяющими компенсировать отсутствие языковой среды.

Данный документ лег в основу разработки Программ полиязычного образования в вузах, в частности, в Программу развития полиязычного образования в Павлодарском государственном педагогическом институте на 2012-2015 годы [25].

В 2010 году КазУМОиМЯ была разработана «Концепция языкового образования Республики Казахстан», в которой представлена национальная уровневая модель обучения трем языкам. Она предусматривает «языковое» и «иноязычное» образование. Языковое образование рассматривает изучение казахского и русского языков как родного и неродного языков, а иноязычное образование основано на изучении английского языка как иностранного языка. Отличительной чертой этой концепции является определение диапазона уровней владения тремя языками в организациях среднего, высшего и послевузовского образования [26].

В настоящее время в Казахстане разработана методология обучения на трех языках. Так, базовыми принципами полиязычного образования являются:

1. Полиязычное образование не является элитарным: все учащиеся могут обучаться по программе полиязычного образования.

2. Родной язык должен стать основой для развития навыков других языков.

3. Учащиеся, имеющие хорошую базу родного языка, демонстрируют сильные навыки письма и чтения по другим языкам.

4. Языку следует обучать в благоприятной и доброжелательной языковой среде, в которой учащиеся не испытывают тревогу и активно принимают участие в процессе овладения языком.

5. При обучении языку фокус должен быть на значении, а не на форме. Язык должен изучаться не ради самого языка, а ради получения конкретных знаний.

6. Языковые навыки, в свою очередь, развиваются не только на языковых предметах, но и через другие предметные области (через содержание).

7. Сквозные общие темы при их параллельном изучении на языковых и других предметных уроках способствуют лучшему усвоению предметного содержания и языков.

8. Билингвальное командное преподавание (ведение урока двумя учителями: один на Я2 или Я3 ведет урок, второй на Я1 оказывает поддержку в понимании) повышает эффективность полиязычия.

9. Существующая система трехъязычного образования в Казахстане уникальна и не похожа на примеры других полиязычных стран. Это отражается в ее масштабности, региональных социально- демографических особенностях (преимущественное использование казахского языка в одних регионах, русского – в других) и типологических различиях трех языков (казахский – тюркский язык, русский – восточнославянский, английский – западногерманский. В контексте Казахстана три языка отличаются типологически, принадлежат к разным языковым семьям, ветвям, группам и используют разные алфавиты (кириллица и латиница), что усложняет внедрение обучения на трех языках.

10. Важным фактором эффективной реализации трехъязычного образования является отношение и понимание родителей, учителей и руководителей учебных организаций к трехъязычному образованию. Поэтому надо укреплять сотрудничество родителей, учителей и руководителей, которое значительно влияет на успех реализации трехъязычного образования.

11. В Казахстане в основе обучения языкам до сих пор лежит грамматико-переводной метод, а не коммуникативная методика, как в других странах.

12. У руководства школ и учителей отсутствует четкое видение этапов, механизмов внедрения и методических аспектов обучения на трех языках.

13. Эффективному внедрению обучения на трех языках препятствует отсутствие единого инструктивно-методического документа.

14. Слабая языковая подготовка учащихся, недостаточное количество часов для изучения английского языка (2 часа в неделю) и отсутствие языковой среды для практики навыков разговорной речи.

15. Обучение на трех языках может быть неприемлемым для всех учащихся – резкий переход на трехъязычное образования может отрицательно повлиять на физическое и психическое состояние ребенка.

Следует отметить, что на сегодняшний день одним из требований обновленного содержания образования является развитие полиязычного образования, в связи с чем возникает необходимость разработки качественно новых методик и технологий обучения языкам, обеспечивающих формирование полиязычного образования. На наш взгляд, одним из средств, ведущих к осуществлению этой задачи, является реализация интегрированного обучения языкам, в основе которого лежит использование межпредметных связей как эффективного средства обучения и воспитания [27]. Так, например, в ряде средних общеобразовательных учреждений г. Павлодара нами была разработана и экспериментально апробирована технология интегрированного обучения языкам в виде программы интегрированного элективного курса «В мире трех языков», основанного на межпредметной интеграции русского, казахского и английского языков.

Программа была рассчитана на 33 часа, в соответствии с чем занятие проводилось один раз в неделю. На каждое интегрированное занятие отводилось в целом по 3 часа, они были построены в занимательной, игровой форме. Основная цель занятий: формирование коммуникативной компетенции школьников на трех языках на базе типичных лексических тем и ситуаций общения. При этом приоритетной целью является формирование умений и навыков говорения, а затем чтения и письма. В основе занятия находился текст на одну из заданных лексических тем на трех языках и речевые задания к нему.

Результаты опытно-экспериментального обучения показали, что в процессе реализации интегрированного обучения:

– у школьников формируется коммуникативная компетенция на трех языках в рамках наиболее употребительных лексических тем и речевых ситуаций;

– развивается логическое мышление;

– формируется и развивается речевая деятельность (слушание, говорение, чтение и письмо);

– развивается речевая культура и культура общения;

– развиваются умения и навыки анализа связного текста.

Результаты и выводы

Анализ существующих проблем в области полиязычного образования свидетельствует о том, что, хотя вопросы развития полиязычного образования решаются на уровне государственной политики, разработаны теоретико-методологические основы полиязычного образования на концептуальном уровне, созданы экспериментальные школы по обучению на трех языках, происходит внедрение полиязычного образования в вузах, ведется учет международного опыта полиязычного образования, на практике внедрение полиязычного образования происходит крайне замедленными темпами.

В условиях обновленного содержания казахстанского образования возникает необходимость разработки новых учебников и учебных пособий на трех языках, качественно новых методик и технологий обучения языкам, обеспечивающих развитие полиязычного образования. Одним из средств реализации этой задачи является интегрированное обучение языкам, в основе которого лежит использование межпредметной интеграции и координации. Внедрение такой методики возможно путем включения в учебный процесс средних общеобразовательных учреждений интегрированного элективного курса «В

мире трех языков», эффективность которого была проверена в процессе опытно-экспериментального обучения. Как показывает проведенное экспериментальное исследование, лингвометодическая система интегрированного обучения языкам может быть успешно реализована в процессе преподавания всех дисциплин лингвистического цикла. Методика развития полиязычного образования, основанная на интегрированном обучении языкам, способствует осознанному овладению вторым и третьим языками.

Реализация интегрированного обучения языкам на основе межпредметных связей является оптимальным средством развития полиязычного образования, являющегося одной из государственных задач, стоящих на сегодняшний день перед казахстанским обществом.

Таким образом, учет указанных проблем при реализации полиязычного образования будет способствовать более успешному овладению языками, особенно на начальном этапе обучения, когда закладываются основы формирования языковой личности, человека, способного к активной жизни в многонациональной и поликультурной среде, обладающего развитым чувством понимания и уважения других культур, умением жить в мире и согласии с людьми разных национальностей, рас и верований. Именно через знание языков можно непосредственно ощутить свою принадлежность к мировой истории и одновременно глубоко понять свою национальную культурно-историческую уникальность.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Аналитический отчет «Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года» http://www.stat.gov.kz
2. Конституция Республики Казахстан (Конституция принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года). http://adilet.zan.kz/rus/docs/K95000100 (дата обращения: 10.01.2017)].
3. The World`s largest ranking of countries by English skills. EF (Education First) (n.d.). Retrieved January 18, 2017, from http//www. ef.kz/epi
4. Университет Англия Раскин, 2014. http://www.anglia.ac/uk/news/bilingual-pupils-cope-better-in-noisy-environments
5. Genessee F. (2007). French immersion and at-risk students: A review of research findings.Canadian Modern Language Review, 63, 655-688.
6. Gajo, L.&Serra C. (2002). Bilingual teaching: Connecting language and concepts in mathematics. In D. So & G.Jones (Eds), Education and Society in Plurilingual Contexts (pp. 75-95). Brussels: VUB Press.
7. Mehisto P., Kambatyrova, A. & Nurseitova, Kh. (2014). Three in one? Trilingualism in policy and educational practice. In D. Bridges (Ed.), Educational reform and internationalisation: the case of school reform in Kazakhstan. Cambridge: Cambridge University Press.
8. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ ресми сайты. http://nis.edu.kz/kz/ (http://nis.edu.kz/ru/).
9. Приказ МОН РК № 441 от 22. 07. 2008 года «Об утверждении базовых организаций образования по приоритетным направлениям развития высшего и послевузовского образования». http://iqaa.kz/normativnopravovye-dokumenty-rk/prikazy-mon-rk (дата обращения: 31.01.2017).
10. Үш тілде білім беруді дамытудың 2015-2020 жылдарға арналған жол картасы (Дорожная карта развития трехъязычного образования на 2015- 2020 годы). http://nao.kz/loader/fromorg/2/51?lang=kz (кіру уақыты: 31.01.2017)].
11. Об утверждении Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы (Указ Президента Республики Казахстан от 7 декабря 2010 года № 1118. Утра- тил силу Указом Президента Республики Казахстан от 1 марта 2016 года № 205). http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1000001118 (дата обращения: 16.01.2017)].
12. Назарбаев Н.А. Послание народу Казахстана Стратегия «Казахстан –2050»: новый политический курс состоявшегося государства. – Астана, 2012. – 126 с.
13. Назарбаев Н. А. Стратегия радикального обновления глобального сообщества и партнерство цивилизаций. – Астана, 2011. -С.187.
14. Ирсалиев С.А., Карабасова Л.Ч., Мухаметжанова А.З., Адиль А.Б., Бекова М.А., Нурланов Е.Б. Организация обучения на трех языках: международный опыт и рекомендации для Казахстана /АО «Информационно-аналитический центр», Астана, 2017. – 184 с.
15. От идеи «Триединства языков» Н.А. Назарбаева до полиязычного образования в Казахстане. http://articlekz.com/article/5831 (дата обращения: 18.01.2017)].
16. Назарбаев Н.А. Послание народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире». – Астана, 2007. – С.141.

17. Үштілділік – жаңа заман сұранысы. http://old.el.kz/m/articles/view/content-19737. (кіру уақыты 18.01.2017.
18. Назарбаев Н.А. Выступление на XIX сессии Ассамблеи народа Казахстана «Казахстанский путь: стабильность, единство, модернизация». – Астана, 27 апреля 2012 года.
19. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана «Построим будущее вместе», 28 января 2011 г. www.akorda.kz
20. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана «Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана», 27 января 2012 года. www.akorda.kz.].
21. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана « Единая цель, единые интересы, единое будущее», 17 января 2014 г. www.akorda.kz
22. Полиязычное образование в Республике Казахстан: стратегия развития// Материалы Республиканского совещания МОН РК. – Астана, 2012. -252 с.
23. Внедрение полиязычного образования: опыт, проблемы и перспективы. http://articlekz.com/article/11917 (дата обращения: 19.01.2017).
24. Концепция развития полиязычного образования в Республике Ка- захстан (2008). КарГУ им. Е. Букетова.
25. Программа развития полиязычного образования в Павлодарском государственном педагогическом институте на 2012-2015 годы. – Павлодар: ПГПИ, 2012. – 22 с.
26. Концепция языкового образования Республики Казахстан. – Алматы: КазУМОиМЯ, 2010.
27. Жумашева А.Ш. Взаимосвязь в обучении казахскому и русскому языкам: учебное пособие. – Павлодар: ПГУ им. С.Торайгырова, 2001. – 71 с.

ГРИНТИ 14.35.09

Issabekova G.B.[1], Tynyshtykova G.[2]
[1]PhD
Faculty of Philology
Taraz State Pedagogical University
Taraz, Republic of Kazakhstan

[2] master student
Taraz State Pedagogical University
Taraz, Republic of Kazakhstan

CLIL METHOD IN TEACHING PHYSICS

Summary: *In the article dealt with in an educational and methodical grant issues are among the many educational technologies focuses on 23 of the most successful technology used CLIL in language teaching. CLIL is essentially Content and Language Integrated Learning – it involves integrated foreign language learning with other academic disciplines.*
Keywords: *CLIL method, knowledge, languages, training, principles.*

Исабекова Г.Б.[1], Тыныштықова Г.[2]
[1]PhD
Филология факультеті
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті
Тараз қ., Қазақстан Республикасы

[2]магистрант
Филология факультеті
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті
Тараз қ., Қазақстан Республикасы

ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДАҒЫ CLIL ӘДІСІ

Резюме: *Мақалада көптеген білім беру технологиялары бар оқу-әдістемелік құралдардың мәселелері талқыланып, CLIL-тің тіл үйретуде пайдаланатын 23 ең табысты технологиясына бағытталған. CLIL, шын мәнінде, тақырып пен тілде кешенді зерттеу болып табылады – ол басқа оқу пәндерімен шет тілдерін кешенді зерттеуді қамтиды.*
Ключевые слова: *метод CLIL, знание, языки, обучение, принципы.*

Исабекова Г.Б.[1], Тыныштықова Г.[2]
[1]PhD
Филологический факультет
Таразский государственный педагогический университет
г. Тараз, Республика Казахстан

[2]магистрант
Филологический факультет
Таразский государственный педагогический университет
г.Тараз, Республика Казахстан

МЕТОД CLIL В ПРЕПОДАВАНИИ ФИЗИКИ

Резюме: *В статье рассматриваются вопросы образовательного и методического пособия, среди которых много образовательных технологий, фокусируется на 23 наиболее успешных технологиях, используемых CLIL в*

преподавании языков. CLIL, по сути, представляет собой интегрированное обучение по предмету и языку – оно включает в себя интегрированное изучение иностранных языков с другими учебными дисциплинами.

Ключевые слова: *метод CLIL, знание, языки, обучение, принципы.*

INTRODUCTION

The head of state Nursultan Nazarbayev in his Address to the people of Kazakhstan noted: "The people of Kazakhstan should be recognized as a highly educated country using three languages in the world. Language is the most important wealth of the people. Now we all support a trilingual language policy that meets modern requirements. The younger generation should know three languages. The idea of "trilingualism" was announced by the head of state in October 2006 at the XII Congress of the Assembly of people of Kazakhstan. And in 2007, the Address to the people "new Kazakhstan in the new world" proposed a phased implementation of the cultural project "Trinity of languages" [1].

President Nursultan Nazarbayev, setting the task for the government to accelerate the implementation of the cultural project "Trinity of languages", paid special attention to the need to improve the quality of teaching the Kazakh language as a state language, consolidating our society.

MAIN PART

Kazakh is the state language and symbol of independence. The future of Kazakhstan is in the Kazakh language, that is, the Kazakh language is the language of the future. Knowledge of English will be the key to learning the world for young people. Knowledge of English opens up unlimited opportunities for our young people. This is the key to globalization. Knowledge of the Russian language is a historical advantage. Through the Russian language, Kazakhstan receives additional education for several centuries; expand their worldview and community both within the country and abroad.

Today, the goals of general secondary education are changing; new approaches to the meaningful reflection of the content are being developed not through new curricula, individual disciplines, but through integrated educational areas. New concepts of education based on an effective approach are being developed. These conditions create the basis for new theoretical studies in the framework of the methodology and require new approaches to the organization of the educational process [2].

CLIL (Content and Language Integrated Learning – subject and integrated language learning) with the help of this CLIL method – studies various subjects in a foreign language. The term CLIL includes several subjects such as an umbrella, such as mathematics, biology, geography, and physics, we can teach in a foreign language, using the discipline. For the first time this concept was invented by David Marsh in 1994, numerous research works were carried out, seminars were held, developed from a pedagogical point of view, only in 2001 the term CLIL was introduced . This concept has been introduced in Kazakhstan since 2010 on the Bologna system, the CLIL method has led to great changes, as all educational institutions (University, College, and school) began to apply integrated methods of education. Currently, Nazarbayev Intellectual schools and Nazarbayev Intellectual schools, lyceums of educational innovation, schools "Zhas Daryn" for gifted students use integrated educational methods.

The basis of CLIL is four C's: – CONTENT (content) − advanced knowledge and skills in the field of the subject; – COMMUNICATION (the relationship) is the ability to use a foreign language in learning; – COGNITION (knowledge) is the development of cognitive abilities that form a common understanding of the (real and abstract); – CULTURE (culture) is the understanding of oneself as part of the culture and the perception of alternative crops.

The main principles of CLIL technology training are: – principles located within the concept of CLIL. This includes interdisciplinary connections, as well as language competence, focus on success, preparation for the use of new knowledge in life, respectively, to increase life motivation. All of this can be attributed to the benefits of CLIL learning; – a successful CLIL lesson that implements four of the above components; – in addition, all kinds of language skills should be applied in each lesson. The objectives of training on CLIL technology:

1) the study of a foreign language through the subject;

2) the study of the subject through a foreign language.

When using CLIL methods, the teacher should take into account the following: – the educational environment should contribute to the study and improvement of three languages; − when scheduling classes, it is necessary to determine the time of organization of cooperation between teachers of language and non – lan-

guage disciplines; – when planning the work of methodical associations, it is necessary to make a plan of interaction of methodological associations of teachers of language and non-language disciplines; – when organizing interaction between teachers of language and non-language disciplines; – to create a language environment in the plan of educational work in the school must include extracurricular activities in the target languages[3].

We would like to tell you how you can use CLIL technology in physics lessons.

When planning a lesson, it is necessary to formulate both subject and language goals, while respecting the criteria of SMART goals. Goals should be specific, measurable, achievable, relevant, time-limited.

There are some basic principles of the CLIL method that can be considered as important for teaching physics. First, the lexical approach in CLIL subject classes is important from a grammatical point of view. Secondly, it is important to have illustrations to visualize the read text when working with the text, the texts can be presented in a schematic form, which will help students to determine the ideas of the text and the information provided to them. After reading, students should Express their words the idea of the text, and the teacher should draw the attention of students to certain lexical phrases corresponding to the subject. Also, the teacher should pay attention to special vocabulary, as well as to some universal language units: phrasal verbs, constant expressions, degrees of comparison, which can be useful regardless of the topic of the lesson or subject.

When drawing up tasks, it is necessary to take into account the level of training of students and academic tasks. For example, you can use the following tasks: create or fill a chart, table, map, search for reliable information (date, place, time), correct placement of paragraphs, determine the order of actions (for example, instructions), fill in the gaps in the text, – answer, term-definition, part-whole; search tasks specific information; Games in which you need to find a word, a class to ask a question, ask 20 questions on the text, as well as a visual diagram of various questions, oral presentation of the work, fixed visual materials. Texts should be only on the topic, only in this case develops subject and language competence.

We would like to give some activities that can help teach physics by CLIL method [4].

1. **CLIL ball**

The CLIL ball is our favorite activity. You can use CLIL ball to activate prior knowledge of a topic or language or review or evaluate what your students know about CLIL. We used CLIL ball at all levels of education: bilingual vocational education, secondary schools, higher education and sessions for coaches and trainers. Why is it beneficial? We think it's flexible, fun and easy. If you're sure you're trying to act like this, it's easy to play on adults. The game requires materials such as a brass plastic ball that you can write (light color) and a steady black pen.

Instructions

– Write down about 30 questions that you would like to ask your students. Write them all over your blown up ball, using the permanent pen.

– Ask your students to stand in a circle. Make sure everyone can see each other.

– Instruct your students that when they receive the ball, they answer the question next to their left thumb. Throw the ball to a student. S/he answers the question next to his/her left thumb. If s/he can't, help with some prompts.

– You can choose: the student throws the ball back to you or to another student. S/he answers the next question.

– Continue until the energy level goes down.

2. Create a problem

One of the basic skills of student practice in mathematics is problem solving. These issues may vary depending on the topic under discussion. However, often these problems are a way to know something new by repeating these problems, again, in different numbers. It can be somewhat boring for "smart" students as well as much "activated". By asking students to create problems with each other, students become more active and can ask questions at different levels. We encourage them more, you can note one of the problems that they do, and to enter the test. This also allows you to reuse problems.

3. Text with spaces

Insert the missing words. For example in 8 grade there are themes such as "Motion of atoms and molecules. Temperature and internal energy". Teacher can create some questions according to these themes. For instanse:

Temperature, thermometer, diffusion.

_____ – бір заттың молекулалары мен атомдарының басқа бір заттың молеклалары мен атомларына өзара араласу процесі.

_____ – дененің немесе қоршаған ортаның температурасын өлшеуге арналған аспап.
_____ – денеің жылулық күйін сипаттайтын физикалық шама.
Броундық қозғалыс дегеніміз-_____
жылулық қозғалыс дегеніміз – _____
Молеклалық – кинетикалық теорияның үш қағидасы _____

4. Fill the table

Using previously studied physical words fill in the table:

Mass, meter, balance scales, stopwatch, degree Celsius, temperature, second, ruler, time, length, kilogram, thermometer.

Physical quantity	unit

5. Visual material

To use the real objects or pictures.

You can ask questions about what they can say about these subjects.

6. Ruler

Practical task for the development of written and oral speech

A) using a ruler, measure the length of the table. Write down the result and speak English. For example: «Үстелдің ұзындығы 1 метр».

The length of the table is 1 meter.

Offer jobs to students which aim:

to replenish the vocabulary of words in English;

on the development of skills to Express thoughts, to transmit information consistently orally in English;

on the formation of skills to listen to the speech of teachers and students, audio and video;

on understanding of the read text in English on the studied topic;

the transfer of information in writing (if necessary).

CONCLUSION

Each lesson will be interesting, using such effective ways of teaching physics terms in English. At the same time, the advantage of the method is that the student not only gains knowledge, but also exchanges information, gets the opportunity to work independently in a group, share thoughts, freely receive answers from each other. For high achievements in the updated system of education, along with the achievement of high results in the field of education, a great responsibility is assigned to teachers in the education of the younger generation. And in this case it is necessary to be high professionalism of the teacher.

The future belongs to the youth. And every country that thinks about its future primarily develops education. Especially in our rapid age of scientific and technological achievements. Therefore, our youth must learn, acquire new knowledge, skillfully and effectively use the latest knowledge and technology in everyday life. And the Head of state constantly calls to create all opportunities for this, to provide the most favorable conditions.

It should be noted that, when teaching physics using the approach (ITIL), it is necessary to determine the level of language proficiency of students. According to the "Common European framework of reference for Languages" (CEFR – Common European Framework of Reference for Languages), students are required to have a second and third language proficiency level of at least the Base user (A1/A2). This means that students must understand the speech of the teacher and their classmates by ear in everyday situations; be able to represent themselves and others; ask questions and answer them; to understand short simple texts, finding in them specific, easily predictable information; to write simple short notes and messages.

The physics lesson (CLIL) should, if possible, be attended by all types of speech activity, although the features of the approach (CLIL) are such that reading takes most of the training time. However, the teacher can plan the lesson so that part of the material can be presented in the form of an audio text, and, using search

methods of teaching, it is possible to come to an understanding of the material through dialogue and conversation. Listening can be combined with writing (filling tables, building diagrams, restoring omissions). In the selection of educational material, it is necessary to select a variety of style authentic texts that meet the age characteristics and level of language proficiency of students. You can also use audio and video. Texts are perceived better if they are divided into small parts and accompanied by illustrations, diagrams, maps, etc. you can use electronic textbooks on physics in English.

REFERENCES:

1. Internet link: http://proenglish-blog.ru/metody-i-metodiki/chto-takoe-clil-ili-poznaem-mir-cherez-anglijskij.html
2. Didychuk Z.Yu. «Application of SLIL technology in physics lessons».
3. Ismailova R.S. teacher of physics of KSU "Tokushin school-gymnasium" of Akkayin district of North Kazakhstan region "Use of English at physics lessons: examples of tasks on CLIL technology.
4. Internet link: https://multiurok.ru/files/priedmietno-iazykovoie-intieghrirovannoie-obuchieniie-clil.html

МРНТИ 14.35.07

Kassenov Kh.N.
PhD student
L.N. Gumilyov Eurasian national university
Nur-Sultan city, Republic of Kazakhstan

THE MAIN APPROACHES TO FORMATION ETHIC AND DEONTOLOGICAL BASES OF TEACHERS IN DOMESTIC AND FOREIGN PRACTICE

Abstract. *In this article the main approaches to formation of ethic and deontological foundations of teachers in the Kazakhstan and Russian practice are considered. The analysis of works of scientists-researchers in modern pedagogics, the forming requirements to the identity of the teacher on the basis of pedagogical medical ethics is carried out at statement of the main norms and principles of the professional behavior. The research thought of the first Kazakhstan scientist of Kertayeva K.M. dedicated for consideration of essence of deontology is characterized. Theoretical results of the carried-out analysis allow the author to pass to studying of essence and the maintenance of ethic and deontological foundations of readiness of future teachers.*

Keywords: *deontology; ethics; ethic and deontological foundation; formation; deontological readiness.*

Қасенов Х.Н.
PhD студент
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы

ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ПРАКТИКАДА ПЕДАГОГТЕРДІҢ ЭТИКАЛЫҚ-ДЕОНТОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ НЕГІЗГІ ТӘСІЛДЕР

Аннотация. *Бұл мақалада қазақстандық және ресейлік тәжірибедегі педагогтардың этикалық-деонтологиялық негіздерін қалыптастыруға негізгі тәсілдер қарастырылады. Педагогикалық деонтология негізінде педагог тұлғасына қойылатын талаптарды қалыптастыратын, оның кәсіби мінез-құлқының негізгі нормалары мен принциптерін баяндаудағы заманауи педагогикадағы ғалым-зерттеушілердің жұмысына талдау жүргізілді. Алғашқы Қазақстандық ғалым К. М. Кертаеваның деонтология мәнін қарастыруға бағытталған зерттеу ойы сипатталған. Жүргізілген талдаудың теориялық нәтижелері авторға Болашақ педагогтардың дайындығының этикалық-деонтологиялық негіздерінің мәні мен мазмұнын зерттеуге көшуге мүмкіндік береді.*

Түйінді сөздер: *деонтология, этика, этика-деонтологиялық негіз, қалыптастыру, деонтологиялық дайындық.*

Касенов Х.Н.
PhD студент
Евразийсккий национальный университет имени Л.Н. Гумилева
г. Нур-Султан, Республика Казахстан

ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К ФОРМИРОВАНИЮ ЭТИКО-ДЕОНТОЛОГИЧЕСКИХ ОСНОВ ПЕДАГОГОВ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И ЗАРУБЕЖНОЙ ПРАКТИКЕ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются основные подходы к формированию этико-деонтологических основ педагогов в казахстанской и российской практике. Проведен анализ работ ученых-исследователей в современной педагогике, формирующие требования к личности педагога на основе педагогической деонтологии при изложении основных норм и принципов его профессионального поведения. Охарактеризована исследовательская мысль первого казахстанского ученого Кертаевой К.М., направленная на рассмотрение существа де-*

онтологии. Теоретические результаты проведенного анализа позволяют автору перейти к изучению сущности и содержания этико-деонтологических основ готовности будущих педагогов.

Ключевые слова: *деонтология, этика, этико-деонтологическая основа, формирование, деонтологическая готовность.*

The problem of "formation" is characterized as "process of purposeful pedagogical impact on the student for the purpose of development in it of certain qualities of the personality – outlooks, knowledge, skills, attention, valuable orientations etc." [1].

The personality, developing under the influence of parents, teachers, society, takes a certain form – at it the conceived properties begin to be present and shown. In terms of philosophy formation is the process resisting to disintegration, it leads to overcoming chaos and accident and "registration" of the person in steady and complete new essence – the personality. Thus, the person seizes own behavior and enters into society with its norms and requirements, gradually passes from natural life to cultural and civilized.

In pedagogics "formation" is used and as result of development of the person, and as organizing activity of the teacher of education and training of pupils. Quite often the concepts "formation" and "education" are used as identical. At each age stage development reaches the level of formation. Knowledge, skills and abilities, thinking, memory, outlook and many other things are so step by step formed.

In our research we speak about formation of ethic and deontological bases of future teacher as formation of necessary competence.

The basis for formation of ethic and deontological bases we are the following methodological approaches: axiological, akmeology-based, and competence-based.

In this regard the content of appraisal and target and effective aspects of activity of the person is defined by orientation of activity of the personality on judgment, recognition, updating and creation of the material and cultural wealth which are the culture of mankind. The communication mechanism role between practical and informative approaches carries out axiological, or valuable, the approach acting as peculiar "bridge" between the theory and practice. He allows to study, on the one hand, the phenomena from the point of view of put in them opportunities of satisfaction of needs of people, and – to solve problems of a humanization of society with another.

Axiological approach in formation of ethic and deontological bases of the teacher is formed by set of the pedagogical values created by mankind and peculiar included in complete pedagogical process. In the course of pedagogical activity the teacher seizes the ideas and concepts, acquires knowledge and skills which are humanistic technology of pedagogical activity and, depending on degree of their application in real life, estimate them as more significant. Knowledge, the ideas, concepts having at the moment the big importance for society and a separate pedagogical system act as pedagogical values.

The teacher becomes the expert, the professional as he masters and develops pedagogical activity, recognizing pedagogical values.

The individual constantly is in situation world outlook (political, moral, esthetic, etc.) estimates of the taking place events, statements of tasks, search and decision-making and their realization. At the same time its relation to the world around is connected with two various, though interdependent, approaches – practical and abstract and theoretical (informative). The first is caused by adaptation of the person to the rapidly changing phenomena in time and space, and the second pursues the aim of knowledge of regularities of reality.

In a research of formation of ethic and deontological bases it is necessary to emphasize value of akmeology approach. Akmeology studies individual, personal and subject and activity characteristics physically and mentally mature adult [2]. The research works on various problems and the directions of akmeology are published by the leading scientists-akmeologami: O.S. Anisimov, E.N. Bogdanov, A.A. Bodalev, A.S. Guseva, A.A. Derkach, V.G. Zazykin, A.V. Kirichenko, N.A. Koval, N.I. Konyukhov, N.A. Korniyenko, N.V. Kuzmina, L.G. Laptev, A.K. Markova, V.G. Mikhaylovsky, A.S. Ognev, V.V. Petrusinsky, A.A. Rean, I.N. Semyonov, M.F. Sekach, A.P. Sitnikov, S.Yu. Stepanov, Yu.V. Sinyagin and others.

Akmeology approach focuses attention to ability in achievement by the teacher of tops of the professionalism which is shown not only in high effectiveness of activity, but also in the following:

a) in humanistic orientation to personal development of the separate subjects studying means;

b) in the choice by the teacher of ways of the activity taking into account motives, valuable orientations, are more whole than students;

c) in training of students for the following stages of a pedagogical route.

In akmeology understanding pedagogical professionalism is considered as the steady properties of the subject providing high efficiency of pedagogical activity, its humanistic orientation.

In line with our research according to akmeology approach ethic and deontological readiness for implementation of professional activity acts as a basis of activity and achievement of high level of professionalism.

This approach allows to investigate ethic and deontological bases of readiness of future teacher in terms of his competence. In this regard, the theoretical value is represented by researches of competence-based approach.

In education such scientists were engaged in a research of competence and competence-based approach, as well as. A. Zimnyaya, J. Raven, N.V. Kuzmina, O.E. Lebedev, M.I. Lukyanova, A.K. Markova, G.S. Trofimova, N. Chomsky, A.V. Hutorskoy, M.A. Choshanov, V.A. Yakunin and others.

The competence assumes presence at the individual of internal motivation to high-quality implementation of the professional activity, presence of professional values and the relation to the profession as to value. In this understanding the competence integrates in itself three aspects: cognitive (knowledge), operational (modalities of action and readiness for activity implementation), axiological (presence of certain values).

Competence-based approach focuses an education system on ensuring quality of preparation according to requirements of modern society that will be coordinated not only with need of the personality to be integrated into public work, but also requirement of the society to use the potential of the personality.

Taking into account these positions and leaning on the conducted researches group of scientists of the Russian state trade and economic university the following groups of key competences are defined [3]:

1) Valuable and semantic competences. The competences of the sphere of outlook connected with valuable reference points of the student, his ability to see and understand the world around, to be guided in it, to realize the role and purpose, to be able to choose target and semantic installations for the actions and acts, to make decisions.

These competences provide the self-determination mechanism in situations of educational and other activity. The individual educational trajectory of the pupil and the program of his activity in general depends on them.

2) Common cultural competences. Knowledge and experience of activity in the field of national and universal culture; spiritual and moral bases of human life and mankind, separate people, culture bases of the family, social, public phenomena and traditions; a role of science and religion in human life; competences of household and cultural and leisure spheres.

3) Educational and informative competences. Set of competences of the pupil in the sphere of the independent cognitive activity including elements of logical, methodological, all-educational activity.

4) Information competences.

5) Communicative competences.

6) Social and labor competences. Performance of a role of the citizen, observer, voter, representative, consumer, buyer, client, producer, family member. The rights and duties in questions of economy and the right, in the field of professional self-determination.

7) Competences of personal self-improvement. The pupil seizes modalities of action in own interests and opportunities that is expressed in his continuous self-knowledge, development of personal qualities necessary for the modern person, formation of psychological literacy, culture of thinking and behavior.

It is important to focus attention that ethics and medical ethics act as fundamental components of formation.

Before introduction of the term "medical ethics" to the scientific sphere some regulatory requirements to professional behavior of teachers were formulated by philosophers and teachers taking into account the concrete social and historical situation which developed in society. The created a social and economic system in this or that society, religious, national traditions determined content, the education system purpose and also the requirement to the teacher, to his professional behavior.

The problems connected with professional behavior of the person began to rise still in the ancient time that is confirmed by E. Veselova [4], N. Kuzmina [5], M. Oreshkina's opinion [6]. This opinion is supported with researches of scientists-teachers: Korobova E.V. carried out the retrospective analysis of formation of pedagogical medical ethics as scientific problem [7]; Three periods of development of medical ethics as sciences are allocated to Filatova I.A.: implicit, explicit and institutional [8].

The term "medical ethics" is entered by the English philosopher, the economist and the lawyer I. Bentam (Jeremy Bentham, 1748–1832) for designation of the theory of morality. On the essence – it is the theory deter-

mining set of the principles and standards of behavior of people by the relation to each other and to society, the moral standard regulating actions of the person in all spheres of life including work, life and the relation to the environment. In the sphere of professional activity these principles and norms daily regulate the manifestation of the expert caused by his appointment, the social status and a role.

In the composition "Theory of punishments and awards" ("Theorie des peines et des recompenses", v. 1–2, 1811) the philosopher considered individual (private) interests as only real and reduced public interests in set of individual interests [9].

The concept "pedagogical medical ethics" was introduced for the first time by K.M. Levitan who understood pedagogical medical ethics as the science about professional behavior of the teacher developing rules and standards of behavior of the teacher in the sphere of his professional activity [10].

The Russian and Kazakhstan scientists (E.N. Zhumankulova, N.V. Zhutikova, G.A. Karakhanova, K.M. Kertayeva, E.V. Korobova, K.M. Levitan, Mardakhayev L.V., Grebennikova V.M., etc.) in modern pedagogics at statement of the main norms and principles of professional behavior of the teacher of the requirement to his personality formulate on the basis of pedagogical medical ethics. In works of scientists the medical ethics, first of all, is understood as the doctrine about a professional duty, science about moral, intellectual shape of the person who devoted himself to a noble cause – to education of the person.

One of early studies of a being of medical ethics in pedagogics belongs to the Kazakhstan scientist, the doctor of pedagogical sciences, professor G.M. Kertayeva.

Kertayeva K.M. allocated such phenomenon as "deontological readiness" of the teacher that represents "a condition of consciousness of future teacher at which it makes understanding of the debt in need of implementation of the professional activity corresponding to this debt that is such condition of consciousness when there is a reflection of objective duties of the student in the ideas, feelings, beliefs, in internal motives of pedagogical activity and their realization in practice" [11].

For determination of essence of deontological readiness K.M. Kertayeva's idea about transformation of consciousness of the teacher in the deontological belief regulating and normalizing it behavior and allowing it to make only the right decision in any pedagogical situation is, imparting skills of adequate communication.

In Kertayeva K.M. researches need and importance of formation of "deontological readiness" is emphasized. Formation of deontological consciousness happens during all life of the teacher.

It allocated three installations which are the content of deontological consciousness of the teacher:

- installation on formation of high pedagogical culture;
- installation on existence of heightened sense of justice, presented in ability it is faultless, to objectively estimate work, knowledge of pupils, in ability to critically estimate personal and others' behavior, and the self-critical relation;
- installation on formation of the general and special and professional intelligence, erudition, operational information saturation not only in the narrow sphere of the professional activity, but also in areas, adjacent to it, mastering passional induction, pedagogical skill.

Kuderina A.E., having taken as a basis definition of the Russian scientist K.M. Levitan about "professionally significant qualities" and relying on the concretized definition of pedagogical medical ethics given to domestic scientists-teachers K.M. Kertayeva and also given by it the concept "deontological readiness" in the work forms "deontological qualities of future teacher". Understands set of the components of the identity of the teacher representing his steady professional behavior according to a professional duty [12] as deontological qualities of future teacher Kuderin A.E.

Formation of deontological bases of professional activity of the teacher is carried out by means of studying of normative documents, means and ways of elimination of the adverse factors arising in the course of work, prevention of the formal application of knowledge by teachers, activization and stimulation of understanding of the moral and professional and significant relations of the teacher, education of its deontological qualities of the personality and also increase in prestige of a pedagogical profession.

Deontological readiness and culture are peculiar to the teacher (the teacher, the tutor). Deontological readiness characterizes his internal state necessary for realization of problems of a moral duty, and deontological culture – daily manifestation of a professional duty by it. Their foundation is laid in higher education institution and requires constant attention in the system of continuous professional growth of the teacher.

In Russia V.M. Grebennikova in the research put forward the idea that time medical ethics – it the doctrine, therefore, can be also the corresponding approach in preparation and in professional development of

pedagogical shots [14]. Approach – a certain position in relation to any problem or the phenomenon; theoretical and (or) logical basis of consideration and design of an object; set of ways of methods of implementation of activity on the basis of any idea or the principle.

According to her deontological approach is focused on acceptance and understanding by the expert ethic and official, moral, imperative codex norms, values, ideals of a pedagogical profession both in wide, and in narrow specialized and professional understanding and also on mastering variable skills of personal and business communications and interethnic, polycultural cooperation; understanding of responsibility for the professional behavior; understanding of the high mission as carrier of native culture, speech culture, as representative of the teacher's intellectuals, acceptance of values of tolerance as basic component of pedagogical communication and communicative culture of the executive [14].

Having analyzed scientific works of domestic and Russian scientists, we note that readiness is primary fundamental condition of successful performance of professional activity.

We consider that formation of ethic and deontological bases of the teacher is a main objective of vocational training of future teachers. Ethic and deontological approach in preparation of pedagogical shots allows to draw attention of future teachers to deontological bases of a pedagogical profession and activity of the graduate, to attract interest in them, to promote giving of deontical orientation of consciousness of the teacher, to create at everyone the corresponding position – a moral and ethical debt of the teacher as bases of professional and pedagogical socialization.

REFERENCES:

1. Golovin S.YU. Slovar prakticheskogo psihologa. – Minsk: Harvest., 2000, s. 660.
2. Derkach A.A., Kuzmina N.V. Akmeologiya: Puti dostizheniya vershin professionalizma. –M., 1993. – 32 s.
3. Kompetentnostnyj podhod v obrazovatel'nom processe. Monografiya/A.EH. Fedorov, S.E. Metelev A.A. Solov'ev, E.V. SHlyakova – Omsk: Izd-vo OOO «Omskblankizdat», 2012. – 210 s.
4. Veselova, E. K. Psihologicheskaya deontologiya [Tekst]: dis. ... d-ra psih, nauk: 19.00.01 / Veselova Elena Konstantinovna; SPb gos. un-t. – SPb., 2003. –402 s.
5. Kuzmina, N.V. Metody sistemnogo pedagogicheskogo issledovaniya [Tekst] : ucheb. posobie / N. V. Kuzmina, E. A. Grigoreva, V.A. YAkunin; pod red. N. V. Kuz'minoj. – L.: LGU, 1980. – 172 s.
6. Oreshkina, M. E. Formirovanie deontologicheskoj pozicii u budushchih uchitelej-logopedov [Tekst] / M. E. Oreshkina, YU. F. Garkusha // Pyataya mezhregionalnaya nauchno-metodicheskaya konferenciya «Vospitatelnaya sreda vuza kak faktor professionalnogo stanovleniya specialista». – Voronezh, 2005.-S. 193-199.
7. Korobova E.V. Formirovanie deontologicheskoj gotovnosti studentov universitetov: na osnove obshchih polozhenij pedagogicheskoj deontologii. Avtoref. dis. kand.ped.n. – Kurgan, 2001, s. 196.
8. Filatova I.A. Deontologicheskaya podgotovka pedagogov-defektologov v usloviyah sovremennogo obrazovaniya. Avtoref. dis. Doktora ped.n. – Moskva, 2012, s. 401.
9. Levitan K.M. Osnovy pedagogicheskoj deontologii: uchebnoe posobie. M: 1994 – s. 192.
10. Filosofskij ehnciklopedicheskij slovar'. Nauchno-pedakcionnyj covet izdatel'stva «Sovetskaya ehnciklopediya» (s) IZDATEL'STVO «SOVETSKAYA EHNCIKLOPEDIYA», 1983. – 843 s.
11. Kertaeva K.M. Osnovy pedagogicheskoj deontologii: uchebnoe posobie. Astana: 2015 – s. 286.
12. Kuderina A.E. Formirovanie deontologicheskih kachestv budushchego uchitelya v processe professional'noj praktiki (v usloviyah pedagogicheskogo kolledzha: avtoref. dis. ... kand. ped. nauk : 13.00.08. – M, 2010.
13. Mardahaev L.V. Social'naya pedagogika. Uchebnik. Izd-vo RGSU. Moskva – 2013, s. ISBN: 978-5-7139-1014-3.
14. Grebennikova V.M. Deontologicheskij podhod k razvitiyu professionalno-kommunikativnoj kultury rukovoditelej obshcheobrazovatelnyh shkol v sisteme povysheniya kvalifikacii: avtoref.dis. …d.ped.nauk: 13.00.08. – Moskva, s. 318.

Кожахметова А.К.[1],
Бейсенбаева Л.Ж.[2]
[1] магистрант,
[2] PhD доктор
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Үлттық Университеті
Қазақстан, Астана қ.

БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДА ҚОЛДАНЫСҚА ЕНГЕН LEAN ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІҢ БІРІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. *Қазіргі таңда сапалы білім беру жолында көптеген зерттеу жұмыстары жүргізіліп, әр түрлі әдіс тәсілдер білім беру үдерісіне еңгізіліп, білім алудың оңтайлы әрі тиімді жолдары көрсетілуде. Мақалада білім беру саласында интербелсенді әдістердің бірі ретінде қолданысқа енген Lean туралы қарастылырылған, яғни бұл әдістің жалпы шығу тарихымен, негізгі қағидалары және олардың білім беру үрдісіндегі артықшылығы мен кемшілігі сөз етілген.*

Кілт сөздер: *әдіс, Lean, үнемді білім беру, тиімді.*

Аннотация. *В настоящее время на пути к качественному образованию проводится множество исследований, внедряются различные методы в образовательный процесс, демонстрируются оптимальные и эффективные пути получения образования. В статье рассматривается вопрос о Lean, который был использован в качестве одного из интерактивных методов в области образования, в частности, описывается общая история возникновения этого метода, основные принципы и их преимущества и недостатки в образовательном процессе.*

Ключевые слова: *метод, Lean, экономичное образование, эффективный.*

Annotation. *Currently, on the way to quality education, a lot of research is carried out, various methods are introduced into the educational process, optimal and effective ways of getting education are demonstrated. The article deals with the issue of Lean, which was used as one of the interactive methods in the field of education, in particular, describes the General history of this method, the basic principles and their advantages and disadvantages in the educational process.*

Keywords: *method, Lean, economical education, effective.*

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев: «Біз білім-ғылым саласында бәсекеге қабілетті болмасақ, өз мақсатымызға жете алмаймыз. Барлығы мектептен басталады», -деген болатын. [1] Қазіргі таңда Егеменді еліміздің білім саласында өзгерістер енгізіліп, жаңа талаптар қойылып отыр. Яғни жаңа заман талабына сай мектеп мұғалімдері жаңа технологияларды жетік меңгеруімен қатар инновациялық технологияларды дұрыс және сапалы пайдалануы өзекті мәселе болып табылады. Сонымен қатар, мұғалім тек оқушыларды біліммен қаруландырып қоймай, оларды өздігінен ізденуге және алған білімдерін сыныптан тыс жағдайда пайдалануға жетелеуге тиіс. Ол үшін сабақ берудің, сыныпты ұйымдастырудың және оқылатын материалдарды саралауы қажет.

Осы мақалада ұсынып отырған Lean әдісі білім саласында жаңа аяқ басып келе жатқан әдістердің бірі. Lean әдісі ол тұтынушыға жетістік әкелмейтін артық шығындарды жоюға, яғни кездесетін мәселелердің шешу жолдарын немесе алдын алуына бағыт беретін әдіснама. Бұл әдістің негізін 1950 жылы Тойота орталығындағы инженер, Таичи Оно салған, кейін Тойота өндіріс жүйесі ретінде белгілі болды. Бұл әдістің жаңашылдығы жұмыскерлерді мәселе шешушілер ретінде қарастырған, яғни олар жұмыс істеу процессін әрі қарай дамытып, кездесетін артық нәрсені, басқа сөзбен келтіретін болсақ қоқыстан арылу жолдарын іздеген. Бұл әдіс адамадарға деген сыйластық пен үнемі жақсару мен дамуға негізделген. Тойота орталығының инженері және осы әдістің сарапшысы доктор Шигео Шингоның айтуы бойынша Lean – бұл үздіксіз қоқыстардан арылу, тұтынушының толық қанағаттануы, жалпы сапаның артуымен қатар жұмыскерлердің араласуы. Кейін бұл әдістерді басқада ортада қолдана бастаған, мысалы өндіріс, денсаулық сақтау саласы, сақтандыру. Қазіргі таңда бұл әдістің білім саласында қолданылуы жаңашылдық.

Егер біз бұл әдісті білім саласы арқылы қарастыратын болсақ, ол ұйымның дамуын әрі қарай жылжуын бекітіп және осы салада жүрген әр адамның жұмысына қанағаттануын арттырады. Мектепте оқушылардың білім алуы, оқу процесі ұйымдастырылуына жағдай жасалынып жатады, басқаша айтқанда Lean әдісі арқылы оқушылар, мұғалімдер, әкімшілік барлығының құқығы бір болады. Яғни,

оқушылар өзінің білім алуына қатыса алады, өздерін қандай тақырыптар қызықтырады, олар оқылатын тақырыптар немесе сабақта қолданылатын әдістер, жаттығулар, және қандай түрде өткізілетінін, сонымен қатар сабақ барысында кездесетін мәселлерді бірге отырып қарастырып, шешу жолдарын ұсынады.

Lean әдісі теңгерімді оқу жоспарын, тиімді білім беру, оқу бағдарламасын және оқушыларға білім алудың әр сатысында жеміске жетуге мүмкіндік туғызады. Бұл әдіс қолданысқа енген кезде даму жоспарын құруға көмектеседі, яғни оқу процессінің алға жүруіне кедергі жасайтын олқылықтарды анықтайды, зерделейді. Біздің ғасырымызға қажеттті, үздіксіз оқу мен даму және жаңашылдықты пайдалануды жүзеге асырады.

Білім саласында қолдана бастаған кезде кездескен мәселлердің бірі ол келіспеушілік, яғни даму мен жаңашылдықты кері тарту. Білім дегеніміз жүйе, осы жүйені оқыту мен үйрену сатысын зерттеу арқылы дамытуға болады. Бұл бір адамның жұмысы емес, топ болып, мұғалім, оқушы және әкімшіліктің ұжым болып жұмыс істеуі әлдеқайда тиімді болады. [3].

Lean білім беру жүйесінде әрбір адам үшін еңбек өнімділігін және жұмысын қанағаттандыруға бағытталған және мектеп басшылығынан ата-аналарға, оқушыларға және мұғалімдерге жәрдемдесетін ұйымдастырушылық даму бағдарламасын білдіреді. Әрбір үдерістерді ұйымдастыруға және процестегі қажетсіз, тиімсіз жақтарды анықтауға және тазалауға көмектеседі. Үнемді өндірістің білімге бейімделуін жақсы түсіну үшін үнемді білім беруді басқару процестерін түсіндіру қажет. Мектептерде практикаға Lean әдісін енгізу үшін бірнеше компоненттерді түсіну қажет. Біріншісі- ұқыпты ойлау (Lean thinking). Ұқыпты ойлау-бұл барлық қажетті білім беру компоненттерін тиімді пайдалануға және білім беруге қажет емес барлық компоненттерді жоюға негізделген ойлау жүйесі. Ұқыпты ойлаудың арқасында мұғалімдер мен оқушылар оқудың қажеттіліктерін жоғары деңгейде оңай анықтай алады және бұл мақсатқа жету үшін уақытты жоғалтпай оқу жоспарын жетілдіруге тырысады. [4]

Lean білім беру бейімделуінің екінші компоненті-бұл мәдениет. Мәдениет-бұл әрдайым дамуға арналған орта, әр адамның проблемаларды шешу мүмкіндігіне уәжін көтермелеу, кеңейту, табысты жұмыс жасау, алғашқы сәтсіздіктен артқа қайтпау. Мәдениет, адамдардың орындайтын жұмыстарының арқасында оларға деген құрмет пен әрбір адамның мекемеге қосқан елеулі үлесіне негізделген [5].

Үнемді оқытудың келесі компоненті-жүктеменің теңгермесі және жүктеменің теңгермесі білім беруге үнемді өндірісті бейімдеудің негізі болып табылады. Жүктеменің теңгермесі – бұл білім беру саласында бағдарламаларды теңдестіру және әр тақырыпқа қанша уақыт арналуы тиіс екенін есептеу. Жүктеменің теңгермесінің екі негізгі бөлігі бар: біріншісі- не орындалу қажет екенін анықтау және екіншісі-белгілі бір уақыт ішінде қандай міндеттер орындалуы тиіс [6].

Осы кезеңдердің ішіндегі ең негізгісі міндетпен байланысты, өйткені ұқыпты ойлау жүйесі әрекет пен міндет арасындағы үйлесім деңгейін арттыруға бағытталған. Сыныптағы міндет жиі сынып мақсаты деп қолданылады. [7].

Сонымен қатар, жүктемені теңгерімдеудегі маңызды сәттердің бірі күтпеген жағдайларда оқу бағдарламасын өтеу уақыты болып табылады. Егер оқу бағдарламасында өтемақыға уақыт болмаса, оқу бағдарламасы қысқа кідіріске ұшыраған болса, бұл үлкен қауіп төндіруі мүмкін. Мұғалімдер осы жағдайда бағдарламаның соңынан бастап және кері бағытта жұмыс істеп жаңа шешім жасай алады. [8].

Lean әдісін қолдану оқу процесінде орын алған шығындарды жоюды көздейді. Lean-жүйені қолданғысы келетін мектептер ең алдымен білім беру үдерісінде кездесетін артық нәсрелерді және тиімсіз шығындарды зерделеулері тиіс. Олар мектептерге тиімді жұмыс істеуге көмектесу және қажетсіз шығындарды болдырмау үшін келесі стратегияларды пайдалана алады:

Білім беру ортасын ұйымдастыру және қажетсіз материалдарды, файлдар тастау,

Кеңселер мен жұмыс аймақтарын ұйымдастыру,

Құралдардың, файлдардың және оқу жабдықтарымен қамтамасыз ету,

Жұмыс аймақтары мен мектепті тазарту, ластанудың пайда болуының алдын алу,

Осы төрт қағидатты сақтау.

Үнемді білім беру әдісін алғаш рет пайдаланып зерттеу жұмыстарын жасаған елдердің ішінде Албания бар. Бұл зерттеу жеке меншік мектептерде оқитын оқушылар мен жұмыс жасайтын ұстаздардың жеке пікірлеріне негізделген. Мектептердегі 54 мұғалімнен сұхбат алынған, олардың білім саласында бес жылдан кем емес жұмыс өтілі және олар әлемнің әр түрлі мектептерінде істеген тәжірибелері болған. Зерттей келе білім беру үдерісінде 8 түрлі шығындарды атап өткен, біз соның ішінде алдыңғы

қатарда орын алған олқылықтарға тоқталып өтейік. Біріншісі, үрдіс, яғни ол сабақтың 40 минут бойы дәріс ретінде өтуі және түсіндіріліп және түсінген тақырыпты бірнеше рет қайталауы. Екіншісі, іс-әрекет, яғни сабақта тапсырма орындау барысында артық іс-әрекеттер жасау. Сонымен қатар, өтіліп жатқан тақырыпқа сай дұрыс орта құрылмауы, қажетті жабдықтардың аздығы. Соңғысы, мүмкіндіктер туралы айтуға болады, бұл жерде білікті мамандардың, жұмысқа қабілеттілікті арттыру үшін физикалық белсенділіктің аздығын, оқытушы мәртебесінің төмендігі ескеруге болады. Осы зерттеудің нәтижесінде үнемді білім беруді тиімді енгізу үшін оқыту мен үздіксіз білім беретін мәдениетті құру қажет, яғни алға жылжу және даму ол қалыпты жағдайға айналу керек деген тұжырымға келген. Сондай-ақ, Lean студенттерге оқыту үшін нұсқаулық жасауға мүмкіндік береді, қол жетімді әрі нақты мақсат қою арқылы студенттер күтілетін нәтижені анық түсінеді, ал курс алдын ала жоспарланады, сондықтан әр курста стандарт бар, студенттер өз қарқынында оқиды, бұл ақпарат ғаламтор желісі арқылы қол жетімді. [2]

Қорытындылай келе, үнемді білім берудің негізгі мақсаты-үздіксіз дамуға немесе жоспарлы даму философиясын жүзеге асыруға тырысу, яғни барлық білім беру үдерістерінен шығындарды жою. [9]. Үнемді білім беру әдістері мектептерде толық көлемде енгізілгенде, үнемді әдіс қалдықтарын болдырмау принципі нәтижесінде оқу бағдарламасы жақсартылуы мүмкін, курстың табысы және емтихандардағы жетістіктері үлғаяды.

Сонымен қатар, Lean-бұл мектеп жүйесіндегі әрбір қызметкердің мүмкіндіктерін кеңейтіп, ұйымдастыруын жақсартатын бағдарлама. Бұл әдіс әр қадамды анықтау және оқу процессіндегі олқылықтарды жою, тиімсіз, қажетсіз оқу жолдарын енгізбейді. Керісінше оңтайлы жолдарын зерделеп, осы үрдіске қатысатын әр адамға, яғни мұғалім және оқушыларға тиімді оқу жолдарын ұсынатын бағдарлама жасау әдісі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н.Ә., Қазақстан Республикасы Президентінің сөзі, Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру [Электрон.ресурс]. – 2017.
2. Мақала, Waste Identification Lean Approach in effective education system Case of Albania.
3. Scott, S. T. (2008). An argument for redefining public schools [Electronic version]. In S. Flumerfelt (Ed.), White papers. The Pawley Institute for Learning.
4. George, M. L., & George, M. (2003). Lean six sigma for service (p. 273). New York, NY: McGraw-Hill.
5. Flinchbaugh, J., and Carlino, A. (2006). The Hitchhiker's Guide to Lean: Lessons from the Road. Dearborn, MI: Society of Manufacturing Engineers.
6. Maguad, B. M. (2011) "Lean strategies for education: overcoming the waste factor".
7. Stecher, B. M., Kirby, S. N., Barney, H., Pearson, M. L., & Chow, M. (2004).Organizational improvement and accountability: Lessons for education from other sectors. Rand Corporation.
8. Ziskovsky, B., & Ziskovsky, J. (2010). Optimizing Student Learning: A Lean Systems Approach to Improving K-12 Education. ASQ Quality Press.
9. İpbüken, Y. (2009). Kitlesel ve Yalın Üretim Sistemleri Arasında Bir Karşılaştırma.

ӘОЖ 37.012

Мейрбекова Г.П.[1], Айтқұлова Г.К.[2]
PhD, доцент м.а.
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан қ., Қазақстан
Тараз қаласы әкімдігінің білім бөлімінің №8 бөбекжай-бақшасы
мемлекеттік коммуналдық қазыналық кәсіпорнының меңгерушісі
Тараз қаласы, Қазақстан

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін: *Бұл мақалада инклюзивті білім берудің ерекшеліктері жайлы айтылады. Инклюзивті оқыту қазақстандық білім беру жүйесінде соңғы жылдары енгізіле бастаған жаңашыл идея болып отыр. Қазіргі таңда мүмкіндігі шектеулі балаларды қалыпты дамыған құрдастарымен мектепте қосып оқытудың маңыздылығы, қажеттігін және тиімділігін педагогикалық жұртшылық мойындай бастады.*

Кілт сөздер: *оқыту, инклюзив, инклюзивті білім беру, мүмкіндігі шектеулі балалар, интеграция, қажеттілік.*

Резюме: *В этой статье рассматриваются особенности инклюзивного образования. Инклюзивное образование – это инновационная идея, внедренная в образовательной системе Казахстана в последние годы. В настоящее время педагогическое сообщество признает важность, необходимость и эффективность участия детей-инвалидов в школе со своими хорошо развитыми сверстниками.*

Ключевые слова: *обучение, инклюзив, инклюзивное образование, дети с ограниченными возможностями, интеграция, необходимость.*

Summary: *This article discusses features of inclusive education. Inclusive education is an innovative idea that has been introduced in Kazakhstan's education system in recent years. Nowadays, the importance, necessity and effectiveness of the involvement of children with disabilities in school with their well-developed peers is recognized by the pedagogical community.*

Keywords: *education, inclusion, inclusive education, children with disabilities, integration, necessity.*

Мүмкіндігі шектеулі балаларды инклюзивті оқыту мәселесін зерттеу ең алдымен оның негізгі ұғымдарының түпкі мағынасын ашып беруді қажеттейді. Отандың жалпы білім беру мектептерінің іс-тәжірибесінде инклюзивті оқыту жаңа құбылыс. Сондықтан біздің зерттеуіміз үшін «инклюзивті оқыту» ұғымын нақтылау, оған синоним ретінде пайдаланылатын ұғымдардың мәнін қарастырудың рөлі мен маңызы ерекше. Атап айтқанда халықаралық білімдік тәжірибеде «инклюзивті білім беру» мен қатар «интегративті оқыту», «интеграциялық оқыту» сияқты ұғымдар да кең қолданыс тапқан.

XYII ғасырда Швецарияның ұлы математигі (1654-1705) Я.Бернули математика ғылымына «интеграл» терминін енгізген. Бұл термин соңғы жүз жылдар ішінде басқа ғылымдарға ене бастайды, атап айтқанда алғаш филоософияға, кейіннен психологияға, соңында педагогикаға енгізілді [1].

Мүмкіндігі шектеулі балаларды қалыпты дамыған балалармен бірге оқыту мәселесін қарастырғанда екі ұғым қарастырылады. Ол «интеграция» және «инклюзия».

«Инклюзия» сөзі шет елдердің сөздіктерінде жоқ. Өйткені ол ағылшын тілінің inclusion – қосу, енгізу деген мағынаны береді.

«Интеграция» орыс тілінде бір бүтінге біріктіру және өзара бірігу мен бірлесу процессі, ал «интегрант» – біртұтастықтың бөлшектенбейтін бір бөлігі болып табылады [2]. Интеграциялық оқыту мен инклюзивтік білім берудің айырмашылықтарының критерилерін отандық зерттеушілеріміз Р.А. Сүлейменова мен А.Т. Баймуратова анықтап көрсетті [3].

Инклюзивтік білім беру – дамуында ауытқуы бар балалардың дұрыс, сапалы білім алуына жан-жақты жағдай жасап, білім беру үйымына (балабақшалар және жалпы білім беретін мектептер) қосу жүйесі.

Интеграциялық оқытудың мақсаты – білім беру аясында жұмыс жасайтын әлеуметтік және білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жалпы білім беру мекемелерінде мүмкіндігі шектеулі балалардың денсаулығын сақтау қажеттіліктерін қамтамасыз ету болып табылады.

Интеграция терминімен бірге кеңестік арнайы педагогикаға ғылымында қалыпты балалар мен мүмкіндігі шектеулі балаларды біріктіріп оқытуда «инклюзивтік оқыту» термині жиі қолданылады. Бұл терминдер арнайы педагогтар А.А.Дмитриев, Н.Н.Малофеев, Н.М.Назарова, Т.В.Егорова, Н.В.Шевцова және Н.Д.Шматконың жұмыстарында орын алған. Инклюзивті білім беру барлық қатысушыларға (мүмкіндігі шектеулі адамдарға да) толық көлемде өмір ұжымында балабақшада, мектепте, жоғары оқу орындарында білім алып, тәрбиелене алуына мүмкіндік береді. Интеграция немесе инклюзивті білім беру термині – жалпы білім беретін көпшілік мектептерінде ерекше қажеттіліктері бар балаларды оқыту процесін сипаттау үшін қолданылады. Интеграция (біріктіру) – арнайы білім беруді ұйымдастырудың жаңа формасы, яғни мүмкіндігі шектеулі тұлғаларға арнайы білім беру мен тәрбиелеуді және қалыпты балалармен біріктіре отырып оқыту, тәрбиелеу болып саналады. Өкінішке орай Қазақстанда «инклюзия» және «инклюзивті білім беру» түсінігі қоғамдық кең ортаға таныс емес. Бірақта дамыған елдерде бұл терминдер тек таныс қана емес, сонымен қатар заңнамалық түрде бекітілген, ал білім беру, оқытуды көптеген халықаралық ұйымдар қолдайды (мысалы ЮНЕСКО және ЮНИСЕФ) [4, 25].

Білім беру жүйесіне өндегенде және оқу бағдарламасын іске асыруда бұл қажеттіліктер мен ерекшеліктердің кең, әр түрлілігі есепке алынады. Арнайы оқытуды қажет ететін балалар жалпы мектепке бара алатындай мүмкіндікке ие болады. Олардың ерекшеліктеріне және педагогикалық әдісті таңдау баланың қажеттіліктеріне бағытталған болады. Инклюзиялық мектептер барлығына ашық – әр балаға және жасөспірімдерге. Инклюзивті мектептер – барлық балаларды, психологиялық, ақыл-ой, әлеуметтік, эмоционалды, тіл және кез-келген ерекшеліктеріне қарамастан өз қарамағына бейімдейді. Ол жерде мүгедек балаларда және ерекше таланты бар балаларда оқытылады; жұмыс жасайтын және көшеде тұратын балалар; көшпелі халықтың және халықтың, оқшауланған жағдайда өмір сүретін: шеттегі елді мекенде немесе таулы аймақта; тілдік, этникалық және мәдени жетіспеушілікке жататындарда; қамтамасыз етілмеген өңірлерде және әлеуметтік құқықтары қысылған балалар тобы [5, 37].

Инклюзивті оқыту өзінен өзі туындамайды. Осындай оқытуды дамыту және қолдау, қойылған мақсатқа және қазіргі жұмыстардың көбісі табандылықты қажет етеді. Қоғамның мектептік жұмысқа қатысуының бағалығы күмән тудырмайды. Инклюзивті мектептер қоғам мүшелерінің бірігіп әрекетесуі мен мейірімді қатынасына байланысты, сонымен қатар оларға шешім қабылдауға көмектеседі. Сондықтан инклюзия – жай ғана емес әрекет бейнесі немесе мекеме таңдауы. Оның негізі қоғамға қатысуымен бекітіледі – достар тобында, көршілер, мектептік қауымдастық. Инклюзивті оқыту адамдар арасындағы айырмашылықты бағалайды. Бұндай келушілік, жеткіліксіз білімді жеңуге және үқсас емес адамдармен өзара әрекетте, тәжірибенің жоқтығын жеңеді. Түрлілікте адамдар құндылықты байқай бастайды. Тура сол сияқты, қауымдастық өз қорларын мектепке қосқан сияқты, мектепте оларға әсер етеді. Инклюзия мектептік қауымдастыққа пайда әкеледі. Мектептік қауымдастық өзіне барлық оқушыларды, мұғалімдерді, ата-аналарды және басқа отбасы мүшелерін, әкімшілікті, қызметкерлер құрамын және басқа да мектеп алдында түрған мақсаттарды орындайтындарды қосады.

Инклюзивті оқыту барлық балаларға керекті көмектер көрсетсе, оларда білім алатынын дәлелдеп, көтермелейді. Инклюзивті мектепте балалар сондай демеулерді ала алады. Көмек көрсету акценті баланың мүгедектігіне байланысты, бала өзінің мүгедектігін біліп өзін-өзі кемсітпей, ұялмай білім алу ортасына қалай сіңіп кету жолын көрсетеді. Білім беруге демеу шоғыры, көмектесу жағдайында мектептік спекторлардың кең көлемде дамуына көмектеседі. Білім берудің дамуына демеулік мектеп қауымдастығының мүшелеріне білім берудің қиындығы тек балаларда ғана еместігін және балалар «түзетуді» талап етпейтіндігін және қиындықта білім беруге дұрыс, орынды тәсілдермен келе білу керек екендігін көрсетеді. Инклюзивті оқыту білім алу сферасында теңдікті, әлеуметтік әділдікті, бірлікті және жайлы қатынасты сезіне алу мүмкіндігін жасайды. Инклюзивті білім беру педагогтардың кәсіби білімдерін кеңейтеді. Бұндай білім беру сабақ өткізудің жаңа және икемді тәсілдерін қолдануға, оқушыларға білім беруде сапалы сабақ жоспарларын жасауға мүмкіндік туғызады. Инклюзивті мектеп барлық жергілікті, өнірлік және жалпы мемлекеттік қауымдастыққа пайда әкеледі. Инклюзивті оқыту сапалы, сәтті болуы үшін қоғаммен тығыз қатынста болуды қалайды. Бұл өзара байланыс екі жақты. Мектеп және қоғам бір-бірімен тығыз байланысты. Сондықтан, осы қатарда белгілі ауыл шекараларына, қала, штат және елдер өздеріне инклюзивті оқытудың пайдасын қосады: иклюзивті мектеп ерекше қажеттілікті керек ететін жандарға бағдар жасайды, олардың түрлілігі мен адами ар-намысын қадағалайды. Әр инклюзивті мектепте қызымет ететін адамдар, олардың мүмкіндіктерін, қажеттіліктерін едәуір білетін

болады. Оларға адамгершілікпен қарап, сыйлап, түсінетін болады. Инклюзивті мектеп мемлекеттік деңгейде әлеуметтік теңдікті қалайды, өмірде барлық балалар білім алуға, қоғамда қалыпты адамдар секілді барлық мүмкіндіктерді алуын демонстрациялап, дәлелдейді. Интернет, электронды почта сияқты технолгиялардың арқасында үнемі өсіп келе жатқан адамдардың саны әр түрлі еледерде бұрынғыдан әлде қайда өсіп келеді. Барлық дүниені қол астына ұстаған, саяхат жасауды ұнатпайтын адамдар аз ғана уақыт ішінде кез – келген жерде бола алады. Бұл байланыстардың бәрі қамау мүмкіндіктерін шектейді. Білім – жеке тұлғалар мен мемлекет келешегін құрудың негізі. Біздің әр қайсысымыз әлеуметтік теңдікке жету үшін басқалардың білім алуын қолдауымыз керек. [6, 41].

Инклюзивті білім берудің қажеттілігі:

– адамдардың және балалардың құқықтары бойынша жауапкершіліктер әртүрлі деңгейде қарастырылуы тиіс;

– әрбір баланың ақиқат қызығушылықтарын анықтап, оған не қажет екенін айқындап сараптама жасай білу. Дәйектемелерге сүйенсек, институттарда (мысалы, интернат, мектеп-интернаттарында) сол адамдардың қажеттіліктерін қанағаттандыра алмайды;

– сараптама бойынша, әлеуметтік қызметтер икемді болған кезде ғана жақсарады;

– ресурстар шектеулі болған кезде, қатысушылар инклюзияның әдістемелерін қолдағанда қосымша ресурстарды қажет етпейді [7].

Инклюзивті білім беруді басқа мәдениетке және қоғамға өз идеяларын жалпы принциптердің негізінде жүзеге асыру барысында инклюзивті білім берудің негізгі принциптерін мамандар ұсынады:

– балалар жергілікті (үйінің қасындағы) бала бақшаға және мектепке барады;

– жастық шақтан араласу бағдарламасы инклюзияның принциптері негізінде іске асырылады және интегралды бала бақшаға дайындайды;

– әдістеме әртүрлі қабілеттілігі бар балаларды оқытуды қолдау үшін жасалған (сол себептен, тек ерекше қажеттіліктері бар балалардың ғана емес, дені сау балалардың көрсеткіштері өседі);

– инклюзивті болып табылатын мектеп және сыныптарда өтетін іс-шараларда барлық балалар қатысады;

– жеке – дара жас балаларды оқыту мұғалімдер, ата-аналар және көмек көрсете алатын әрбір адамдармен бірге жұмыс жүргізеді;

– егер инклюзивті білім беру дұрыс принциптер негізінде құрылған болса, балалардың қарым-қатынасындағы дискриминацияны жояды және ерекше қажеттіліктері бар балалардың қоғамның теңдей мүшесі болу құқығы бар;

– инклюзивті білім берудің барлық күші құқықтық идеология негізінде құрылған – егер біз мұны аяныш және қайырымдылық ретінде жасайтын болсақ, онда ол ешқандай нәтиже бермейді;

– барлық балалар оқи алады- біз оларға қажетті жағжайларды жасауымыз керек;

– арнайы қажеттіліктері бар балалармен жақсы жұмыс жасайтын ұйымдар бар;

Егер инклюзивті білім беру әдісі осы ұйымның жүйесіне сай құрылған болса, онда әрбір бала өзінің оқу орнын табады, және ол орын барлық жағдайда да тиімді болады [8].

Принциптер өте қажет деп ойлаймыз, себебі бұл салада жұмыс істейтін адамдарға өз жұмысына баға беруге көмектеседі. Инклюзивті мектептер барлығына да ашық – әрбір жас баларға және жасөспірімдерге. Инклюзивті мектептер барлық балаларға, олардың ақыл-ой, психологиялық, әлеуметтік, тіл және басқа да ерекшеліктеріне қарамастан бірдей білім береді. Онда қалада тұратын және жұмыс істейтін ерекше қасиеті бар мүгедек балалар, көшпенді халықтың балалары және жекеленген жағдайда тұратын халықтың балалары, қиыр шығыста немесе тауларда тұратын балалар оқи алады.

Зерттеушілер Г.Д. Хакимжанова мен А.А Айдарбековаңың еңбектерін талдай отырып инклюзивті оқыту бірлестіктің әрбір мүшесіне жаңа жүйені түсінуге, қоршаған ортамен араласуға мүмкіндік беретінін көреміз. Көптеген озық тәжірибелер көрсеткендей инклюзивті оқыту мектеп бірлестіктеріне бірнеше себептерден қажет екенін көруге болады:

– дискриминацияны жоюға және ерекшеліктерден қорқуды жоюға көмектеседі, адамдардың ерекшеліктерін қабылдап, түсініп көмектесуге үйретеді;

– егер балаларға қажетті көмек көрсетілсе, барлық баланың үлгерімі жақсаратынын дәлелдейді. Инклюзивті мектептерде осы көмекті балалар ала алады;

– қайырымдылық, теңдей, әлеуметтік әділдік, ынтымақтастық, бірлік және дұрыс қарым-қатынаста білім алуға мүмкіндік туғызады;

– педагогтарға профессионалды білім алуға мүмкіндік береді, мұндай білім беру икемді оқыту әдістерін және оқыту бағдарламаларын қажет етеді;

– әрбір оқушыға пайда беретін, оқу жоспарларын және жеке дара тіл табуды қолдана отырып, инклюзияның практикасы олқылықты жоюға көмектеседі.

– оқушылардың қайталанбас таланттарын бір арнаға біріктіруге мүмкіндік береді.

– барлық балалардың, яғни қоғамның игілігі үшін жұмыс істейді. тәжірибе көрсеткендей, балаларға жеке дара тіл табу екінші жылға қалушылар санын азайтады және сонымен қатар ортаңғы көрсеткіштерге ие.

– бірлескен қызметке және өз қоғамына жұмыс жасауға дайын азаматтарды тәрбиелейді.

– әрбір адамның ерекшелігін, мүмкіндіктерін, көптүрлілігін бағалап құрметтейтін адамдарды өсіріп шығарады, бүгінгі балалар ертенгі күні жұмыспен қамтамасыз етуші, қызметкер, дәрігер, мұғалім немесе саясаткер болып шығады емес пе [9, 44-45].

Дүние жүзінде толығымен және қоғамдағы әр алуан түрде мектептік қауымдастықтықтың ішінде жағдайлар (ситуатция) бар. Әр жаңа күн сайын мектеп қоғамының әр мүшесіне алуан түрлілікпен байланысты қиын сұрақтарды түсінуге мүмкіндік береді. Бұл мектептер инклюзивті мектептен шығып әрекет етеді, мектеп қауымдастығының мүшелері бұл сұрақтарды өте жақсы түсініп қана қоймай, жаңа жүйеге құнды түрде қатынас жасап және қоршаған ортамен өте жақсы қатынаспен, олардың ұқсастығына қарамастан әрекеттесуіне идеалды жағдай жасайды. Инклюзивті оқыту мектептік қауымдастыққа көптеген себептермен пайдалы. Иклюзивті оқытудың дисткриминациядан айырмашылығы қорқуды жеңуге көмектеседі. Балалармен, жасөспірімдердің, адамдардың арасындағы әр түрлілікті және ерекшелікті түсінуге, бағалауға, қабылдауға үйретеді. Бұл мектептер адамдар арасындағы айырмашылықты, қалыпты құбылыс екендігіне сендіреді және оқыту үрдісі баланың қажеттілігіне қарай болуы тиіс. Балалар тура оқыту үрдісінің құрылымына лайықты болмау керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әлеуметтік экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыттары. ҚР-ның Президенті –Ұлт көшбасшысы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы // Егемен Қазақстан. 2012 ж, 28 қаңтар.
2. 2011–2020 жылға арналған Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытуға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Егемен Қазақстан, 2010, 18 – маусым.
3. Волкова А.С., Граш Н.Е., Волкова А.М. «Некоторые проблемы интегрированного образования а российской дефетологии на современном этапе» Дефетология, 2002.- № 8, 3-8 б.
4. Форман Н., Пратен А. Новый подход к обучению детей с особыми потребностями в Великобритании.// Дефектология.- 1993.- № 4.- 53.с.
5. Гудонис В.П. Теоретические предпосылки интеграции лиц с нарушенным зрением // Дефектология.- 1996.-№2.- С. 7-12.
6. Ратнер Ф.Л, Юсупова А.Ю. Интегрированное обучение детей с ограниченными возможностями в обществе здоровых детей.- Москва, 2006.- С. 174.
7. Хафизулина И.Н. Формирование инклюзивной компетентности будущих учителей в процессе профессиональной подготовки: дис. канд.: 13.00.03.- Астрахань, 2008.- С. 10-14 б.
8. Хакимжанова Г.Д., Айдарбекова А.А. Обучение и воспитание детей с особыми образовательными потребностями в условиях массовой школы.- Алматы.-2001.- С.30.
9. «Инклюзивное обучение» (дидактический материал к лекционному курсу) РИПКСО Кафедра коррекционной педагогики. Алматы, 2002г., 69-73 б.

УДК 37.013

Мукышева А.К., Бижанова А.С., Уәлібай Н.
аға оқытушылар,
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Атырау қаласы, Қазақстан

ШЕТЕЛ ТІЛІН МЕҢГЕРУДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫ АҚПАРАТТЫ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТӘЖІРИБЕЛІК ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа. *Оқу үдерісін ұйымдастыруды жетілдіру нақты талаптарға сәйкес студенттердің кәсіби даярлықтарын, жалпы білімдерінің сабақтастығын, оларды әлеуметтендіруді талап етеді. Шет тілі оқытушысы өз кезегінде үйренушілердің оқу-танымдық әрекеттерін жоспарлағанда олардың белсенділігін арттырудың барлық түрлерін қарастырған абзал. Қазіргі ақпараттық қоғамда жеке пәндік білім, білік дағдыларын белгілі бір нәрсеге не үдеріске байланысты қолдана алуы, өмірге дайындық деңгейі жоғары болуы қажет, сондықтан оқыту барысында пәндер бойынша алған білім мен біліктер жеткіліксіз, осы жалпыланған білім, білік, дағдыларды нақты жағдайларда қолданып отыру қажеттігі пайда болды. Интеллектуалдық білік есебінде қарастырылатын ойлау дағдыларын дамыту нәтижесінде студенттер біліктілігі қалыптасты. Бұл үдеріс келесі біліктерді қамтиды:талдай білу, жүйелей білу, жалпылай, дәлелдей білу, салыстыру, тұжырым жасай білу. Бұл біліктерді меңгерген студент кез-келген күрделі мәселелерді шешуді үйренеді.*

Түйінді сөздер: *жаңартылған технология туралы, компьтерлік бағдарлама, электронды оқулықтар, коммуникативті құзырлылықтарды қалыптастыру, ақпараттар, интерактивті оқыту, жүйе.*

Мукышева А.К., Бижанова А.С., Уәлібай Н.
старшие преподаватели
Атырауский государственный университет имени Х. Досмухамедова
г.Атырау, Казахстан

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ СИСТЕМА ИННОВАЦИОННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Резюме. *Совершенствование организации учебного процесса требует профессиональной подготовки студентов, преемственности общих знаний, их социализации в соответствии с конкретными требованиями. В свою очередь, учитель иностранного языка должен учитывать все виды активизации деятельности при планировании учебной и познавательной деятельности учащихся. В современном информационном обществе человеку необходимо применять знания предмета, навыки конкретной вещи или процесса, иметь высокий уровень готовности, поэтому в процессе обучения в дисциплинах не хватает знаний и навыков, используя эти общие знания, навыки и навыки в реальных ситуациях. В результате развития навыков мышления, рассматриваемых в области интеллектуальной компетенции, сформировалась квалификация студентов. Этот процесс включает в себя следующие оси: способность анализировать, систематизировать, обобщать, доказывать, сравнивать и делать выводы. Овладев этими навыками, студент сможет решать любые сложные вопросы.*

Ключевые слова: *о инновационной технологий, компьютерная программа, электронные учебники, формирования коммуникативной компетенции, информации, интерактивные обучения, система.*

Mukysheva A.K., Bizhanova A.S., Ualibay N.
senior lecturers
Kh. Dosmukhamedov Atyrau state university
Atyrau city, Kazakhstan

PROFESSIONAL SYSTEM OF INNOVATIVE INFORMATION TECHNOLOGIES FOR LEARNING A FOREIGN LANGUAGE

Summary. *Improving the organization of the educational process requires professional training of students, continuity of general knowledge, their socialization in accordance with specific requirements. In turn, the teacher of a foreign*

language should take into account all types of activization of activity when planning students' educational and cognitive activity. In a modern information society, a person needs to apply knowledge of the subject, skills of a particular thing or process, to have a high level of readiness, therefore, in the learning process in the disciplines, there is not enough knowledge and skills using this general knowledge, skills and skills in real situations. As a result of the development of thinking skills considered in the field of intellectual competence, students' qualifications were formed. This process includes the following axes: the ability to analyze, systematize, synthesize, prove, compare and draw conclusions. Having mastered these skills, the student will be able to solve any complex issues.

Keywords: *about innovative technology, computer programming, e-books, formation of communicative competence, information, interactive teaching, system.*

Шетел тілін оқытудың бүгінгі таңдағы бағыттары барлық оқыту үдерісінде техникалық және технологиялық жаңалықтарды батыл қолданумен байланысты қарастырылады. Осыған байланысты жаңа инновациялық ақпараттық оқыту технологияларын жоғары мектептердегі оқу үдерісіне ендіру оның ажырамас бөлігіне айналып отыр және табысты нәтижелерге қол жеткізілуде. Әсіресе, мультимедиялық компьютерлік бағдарламалар электронды оқулықтар және интернет ресурстарының шетел тілін оқытудағы мүмкіндіктері шексіз. Қалыптасқан дәстүрлі оқыту әдістерімен қатар компьютерлік технология мүмкіндіктерін шетел тілін оқытуда қолдану бір уақытта тілдік әрекеттің барлық салалары, түрлеріне және олардың өзара байланысына әсерін тигізеді.

Оқыту үдерісінде шетел тілін үйренудегі компьютерлік және ақпарат құралдарының мүмкіндіктері мен орнын анықтап, зерттеуші ғалымдар оларды қолданудың әдістемелік қырлары мен тиімділіктеріне ғылыми анықтамалар берілген.

Компьютерлік технология оқыту үдерісінде әр студентпен жеке дара қарым-қатынастар жасауға мүмкіндіктер береді және студенттердің ғылыми-зерттеу әрекеттері барысында кең түрде қолдануларына жол ашады. Компьютер мүмкіндіктері ғылыми-зерттеу жұмыстары болсын, не тілді өздігінен үйрену бағытттарында болсын шексіз мүмкіндіктерге қол жеткізері сөзсіз қағидаға айналуда. Компьютерлік бағдарламалар және электронды оқулықтар көмегімен тіл үйретуді жеке дара қарқынды, тиісті жүйелілікпен әр студенттің жеке-дара ерекшеліктерін ескере отырып жүргізуге болады. Оқытудың тиімділігі ең алдымен үйренушілердің қажетті аудентиктік ақпаратты алып, кез-келген уақытта бұрын оқыған деректерін қайталауға мүмкіндігі болуында, тест құрастырып, қажет кезінде компьютерден көмек ала білуінде, яғни кері байланыс орнату мүмкіндіктері болуында.

Бұл ерекшеліктер, әсіресе семинарларға даярлануда, ғылыми конференцияларға әзірленуде, курс және диплом жұмыстарын жазуда аса қажет және негізгі кезеңдерге мына ретпен бөліп қарастыруға болады:

– арнаулы электромагнитті және лазерлік дискілерде сақталған электронды түрдегі ақпараттармен жұмыс;

– электронды оқулықтағы берілген әдебиеттер бойынша компьютер желісіндегі тікелей жұмыстар;

Тереңдеп оқыту үшін студенттен интернет-ресурстарын қолдана отырып, білуіне болады. Бұл мүмкіндіктер, өз кезегінде:

– студенттердің жеке-дара оптималды бағдарлама бойынша оқу мүмкіндіктерін қамтамасыз етуге, студенттердің танымдық ерекшеліктерін, басқа да жеке қасиеттерімен мотивтерін ескеруге мүмкіндік береді;

– студенттердің оқитын пәніне қызығушылығын арттырып, одан әрі ғылыми жұмыстармен шұғылдануға ынталандырады.

Электронды оқулықтар және жаңа компьютерлік технологияларды қолданудың өзіндік артықшылықтары ретінде, дәстүрлі оқулықтағы тақырып жүйесі бойынша оқуды алмастырады және қажетті ақпараттарды виртуальды түрде алу мүмкіндіктерін және студенттердің оқу үдерісі, оқылатын пәнге деген қызығушылықтарын арттырып, тіл үйренуге деген айрықша ынталарын қалыптастырады, оқу үдерісіне бейімділігіне әсер етеді.

Оқыту үдерісінде мультимедия спектрінің барлық деректерін: мәтін, графика, аудио, видео, анимациялар, компьютермен кері байланыстарды қолдану интеграциялық оқытуды қамтамасыз етеді. Бұл әдістер өзара тығыз байланысты, айтарлық текстер иллюстрациялармен, ауызша сөйлеумен, видеороликтермен тығыз байланысты.

Бүгінгі шетел тілін оқытуда, әсіресе, комунмикативті құзырлықтарды қалыптастыруға ерекше мән береміз. Тілді оқытудағы коммуникативтілік оқу үдерісінің мазмұны мен түрлерін ұйымдастыру маңызды болып табылады.

Шетел тілін оқытуда негізге алынатын қағидалар:

– интернет базасы деректері және кітапханалардан алынған ақпараттар бойынша жұмыс барысында және бірлескен жобаларды жасау барысында нәтижелікті қамтамасыз ететін коммуникативтік негізі;

– тілдік көрнекілік аутендік мәтіндер көруге арналған көрнекіліктерге (CD ROM, мультимедиялық құралдар қолдану) негізделген көрнекілік негізі;

– интерактивті жұмыс режиміне негізделген және сол арқылы қамтамасыз етілетін қол жетушілік негізі;

– дамыта оқыту негізі;

– оқытудың жеке-дара және дифференциялды негіздері: үйренушілерді түрлі деңгейде даярлауға негізделген саралаудың түрлері мен формалары;

– үйренушілердің мотивтерін қалыптастыруға ықпал ететін ұнамды эмоционалды ахуал, күй негізі;

Осы қағидаларды басшылыққа ала отырып, тілдік емес жоғары оқу орындарының студенттеріне шетел тілін оқытуда:

– оқулық, интернет желісі материалдарын пайдалана отырып, оқу дағдыларын қалыптастыруға ;

– жазу дағдыларын жетілдіруге, реферат және өзіндік жұмыстарын даярлауға;

– шетел тілін үйренуге тұрақты ықыластарын қалыптастырға болады;

– қарым-қатынастық орта жағдайында диологтық сөйлеу дағдыларын жетілдіруге болады.

Осы міндеттерді жүзеге асыруда оқытудың бағдарламалық-ақпараттық құралдары ретінде.

– электронды оқу құралдарын;

– оқу материалымен алғашқы танысу барысында аудио және видео кассеталар;

– білімді бақылауға, нығайтуға, түсінуге арналған электронды мультимедиялық оқулықтар;

– ғаламдық «интернет» желісінің мүмкіндіктері (ақпарат алмасу, конференция, консультация өткізу, сайттар құру, парақтар құру т.б.).

Оқыту үдерісінде студенттердің аудитория да барынша еркін болуына жағдай жасап, аудиториялық тапсырмалардың біртіндеп мазмұндық жағынан күрделеніп отыруына мән берілуі керек. Мысалы: «Me and my world» (Мен және менің әлемім) тақырыбы бойынша аудиториялық жұмыста, ең алдымен студенттердің үйренушілік деңгейі бойынша тапсырмалар беріп, тақырып бойынша сөз тауып, берілген сөзді мәтіннен оқуына, аударуына мән берілді. «The way we live» тақырыбы бойынша үйренушілік деңгейде, берілген тақырып бойынша лексиканы игеріп, оны мәтіннен тауып, сөздің аудармасын табуға, сонымен қатар жаңа лексиканы игеріп, оны мәтіннен тауып, сөздің аудармасын табуға, сонымен қатар жаңа лексиканы грамматикамен байланыстыра отырып, сөйлемде қолдану дағдылары мен сол сөзді түрлі контекстерде қолдана білу дағдыларын қалыптастыру, ескеріледі.

Оқу үдерісін инновациялық ақпараттандыру білім беру үдерісін жоспарлаудың ең өзекті мәселелерінің бірі мамандарды даярлаудағы оқу бағдарламаларын жобалаудың оңтайлы жолы болып табылады. Шетел тілін оқытуды компьютерлендіру, тікелей тіл үйретумен байланысты сфераларды қамтиды. Компьютерді қолдану диапазоны бойынша кең, онда студенттерге тест жүргізу. Олардың үлгерімін бақылау, шетел тілін оқыту, ойындар қолдану, тілді игеру сипатын арттырады. Компьютерді әсіресе оқыту үдерісімен тікелей сабақтастықты қарастыруға болады. Білімді меңгеру, іскерліктер мен дағдыларды меңгеру компьютер мүмкіндіктерін барынша пайдаланып, қолдануға ынта туғызады, түрлі тапсырмаларды орындау барысында қолдануға мүмкіндік береді. Оқыту үдерісінде компьютерді қолдану оқыту әдістеріне ғана емес тіл үйрету мазмұнына да елеулі түбегейлі өзгерістер әкелді. Оқу пәнінің құрылымындағы осындай әсерлі өзгерістердің үлгісі ретінде шетел тілін оқытудың компьютерлік бағдарламаларын атауға болады. Оқу бағдарламаларын жобалауды шетел тілін оқытуды компьютерлендірудің негізгі буыны ретінде қарастыруға болады. Осы жерде оны практика жүзінде қолдану теориясы мен технологиясы туралы айтуға болады.

Интерактивті оқыту студенттердің танымдық іс-әрекетін ұйымдастырудың арнаулы формасы болып табылады. Интерактив сөзі шетел тіліндегі «interact» сөзінен шыққан. «inter» – бірлесіп өзара әрекет, екеуара не одан да көп тұлғалардың өзара түсіністе тіл табысу қабілеті. Ал актив «act» әрекет

ету деген ұғымдарды білдіреді [1]. Интерактивті – бірлесе әрекет ету немесе диолог режимінде болу, бір нәрсе арқылы (мысалы компьютермен) әңгімелесу, біреумен (оқытушы, студент) пікірлесу дегенді білдіреді. Интерактивті оқыту-студенттердің танымдық іс-әрекетін ұйымдастырудың арнаулы формасы болып табылады. Ол нақты және болжауға болатын мақсаттарды қарастырады, олардың бірі оқытудың ыңғайлы жағдайларын қарастыру, студенттердің өзінің интеллектуальды қалпын сезінетін, өз жетістіктерін аңғаратындай күйде ұйымдастыру т.б. айтуға болады.

Қоғамның ақпараттандырылуы өз кезегінде студенттерге жаңа инновациялық ақпарат технологияларын хабардар болуын әлеуметтік тапсырыс ретінде міндеттейді. Сондықтан бұл міндет биігінен көтерілу үшін жоғары оқу орындарының алдында түрған басты оқыту үдерісін жандандыру бағыттары қатарына, оқытудың нәтижелілігі мен сапасын ақпараттық технологияларды қолдану есебінен жоғарылатуды, шетел тілін үйренудегі танымдық әрекетті жандандыру жолдарын анықтау мен оны тиімді қолдануды айтуға болады. Шетел тілін үйретуде компьютерді қолдану. Оның шексіз мүмкіндіктері, өз кезегінде студенттердің шетел тілі сөздерін үйренудегі мотивтерін күшейтуді қамтамасыз етті. Студенттердің конструктивті, алгоритмдік ойлау қабілеттері дамыды, тіл үйрену барысында өз іс-әрекетінің нәтижесін көзбен көруге мүмкіндіктер алды.

Шетел тілін оқытуда инновациялық ақпараттық технологияларды қолдану білім беру коммуникациясының интерактивті сипатын арттыра түседі. Ғалымдар С.С. Құнанбаева [12], С.А. Абдығалиев [13], А.А. Андреев, В.И. Солдаткин [2], В.П. Кашицин [3], Б.С. Мучник [4] шетел тілін оқытуда ақпараттандыру үдерісінің ықпалын жан-жақты сипаттай отырып, әсіресе, білім мен ұғымды ұсыну, меңгеру әдістерінің өзгеретіндігін, оқытушылар мен студенттердің өзара әрекетінің формасы өзгеретінін айтады. Осы орайда оқытудың тиімділігін арттыруды ұсынады. Шетел тілін оқыту үдерісінде ақпараттық технологиялардың, әсіресе қарым-қатынас ортасын, жалпы тақырып шеңберінде әріптестердің интерактивті өзара әрекет ортасын құрудағы маңызы ерекше. Ақпараттық білім беру технологиялары өз кезегінде қарым-қатынас тәжірибесін игеруде, студенттердің лингвокультурологиялық құзырлылықтарын қамтамасыз етуде маңызды. Ғалым М.Ушакова [5], [6] шетел тілін оқыту әдісін зерттей отырып, компьютерлік телекоммуникациялар шетел тілінде тірі, шынайы қарым-қатынастарды ұйымдастыруға мүмкіндік беретінін айтады. Бұл телекоммуникацияның дидактикалық қасиеті шынайы тілдік орта құру үшін керемет мүмкіндіктер туғызады.

Педогогикалық үдерісті ақпараттандыру міндеттері ақпараттық-білімдік орта құруды және жобалауды қажет етеді. Ақпараттық технологияларды қолдану және желілік ресурстарды қолданудың тиімділігін ақпараттық массивтердің болумен бірге, ақпараттық сауалдарды қалыптастырып, жүзеге асырумен де байланысты.

Оқыту сапасы білім беру бағдарламасының сапасына орай материалды-техникалық және әдістемелік түрғыда қамтамасыз етумен ерекшеленді.

Шетел тілін ақпаратты бағдарлана оқытуды нақты іс-әрекеттік жағдайда жүзеге асыру қажеттігін байқадық. Ғалымдар С.А.Абдығалиев [13], А.А.Леонтьев [7], А.Н.Леонтьев [8], С.Л.Рубенштейн [9] мақсатты түрдегі іс-әрекет және тілдік іс-әрекет теорияларын ұсынады. Ақпараттық оқыту іс-әрекеттін сипатқа ие, өйткені тілдік қарым-қатынас «тілдік іс-әрекет» арқылы жүзеге асырылады, сонымен қатар қарым-қатынастағы адамдардың «әлеуметтік өзара қарым-қатынасындағы» адам іс-әрекетінің міндеттерін жүзеге асыруға ықпалын тигізеді.

Шетел тілін оқыту үдерісінде оқытушының әрекеті проблемалық ситуациялар туғызатындай деңгейде ұйымдастырылса, студенттердің оқу әрекетінде де ізденушілік әдісі басым болып келеді деп есептейміз.

Бүгінгі оқыту бағытының өзгешеліктерінің бәрі үйренушілерге дамыған ақпарат ресурстарының мүмкіндіктерін пайдалана отырып, өз бетімен білім алуына жол ашты. Ақпараттық ресурстар-компьютердегі деректер және білім базасы, мультимедия, студент және бақылаушы жүйелер, видео және аудио жазбалар, электронды кітапханалар, дәстүрлі оқулықтар және әдістемелік құралдар мен бірлікте білімдік орта құрды. Алайда, бұл ортадағы тұлғалық троектория хаостық күйде болуы да мүмкін, өйткені ол толығымен нақты тұлғаның мотивациясы арқылы анықталды. Ол білімдік ақырғы нәтижеге алуға бағытталды.

Тәжірибеде инновациялық ақпараттық ортаны қолданудың ұтымды жақтарымен қатар, құрылымдық кемшіліктері де анықталған. Олардың бірқатарына тоқталсақ:

– ақпараттық орасан зор көлемі болуы, салық салдарынан ақпараттардың мазмұнының кей жағдайда қарама қайшы болуымен;

– жалпы құрылым болмауы кей кезде интернеттен қажетті дерек табуды қиындатуы;

– қосымша сілтемелердің көп болуы кездейсоқ мәліметтерді де қабылдауға апаруы;

– қажетсіз ақпараттардың көлемінің көп болуы білімді қабылдау ауқымының шектеулі болуы;

– іс жүзінде тиісті бақылаудың болмауы. Осы кемшіліктерді студенттердің өзіндік жұмыстарын орындау кезінде өз тәжірибемізде байқадық.

Көптеген елдер тәжірибесінен өздігімен жұмысқа ынталы үйренуші бақылау тұрақты болмаған жағдайда, тез арада білім алу мақсатында емес, көңіл көтеру үшін (ойындар, заттар, анекдоттар, достар арасындағы чат түріндегі байланыстар т.б.) басқа бағыттағы әрекетке көшетіндігі айтылады. Ал инновациялық ақпараттық технологияларды осы сарындас бағыттарда қолдану тек зиянды әсер етеді. Сондықтан білім беру ортасындағы ақпарат ағымының ролінің артуы студенттердің білім алу үдерісіндегі дербес танымдық әрекеттерін басқару және бақылау қажеттігін айқындайды.

Студенттердің компьютермен жұмысы нақты тапсырмаларды шешуге бағытталған жүйе бойынша басқарылады. Компьютер мен жұмыста ұсынылатын мәтіндердің ұғынықты болуы аса маңызды аспектілердің бірі. Компьютердің техникалық мүмкіндіктері әрбір студентке өзіне қажетті мағлұматтарды тез пайдалануға, студенттердің білім мен танымдық қызығушылығын қалыптастыруға ықпал етеді. Жаңа ақпараттық технология негізінде шетел тілін оқытудың ғылыми-әдістемелік жүйесінің құрылымдық-қызметтік үлгісі заман талабына сай, өмірге бейімделе алатын студент іс-әрекетіне бағытталады. Шетел тілін оқыту бағдарламасына сәйкес жүйеленіп, іріктелінген білім мен біліктілікке қойылатын талаптар жиынтығы білім сапасын, оның деңгейін анықтау және оны жүйелі меңгеру құралы деп санаймыз. Шетел тілін оқытуда компьютерлік технологияның педогогикалық мүмкіндіктері тиімді пайдаланса, онда студенттердің оқу мотивациясы мен танымдық белсенділігі артып, шетел тілінде сөйлеп, үйрену дағдылары дамиды, шетел тілі бойынша білім сапасы артады. Компьютерлік технологияны шетел тілін оқыту үдерісінде пайдалану студенттердің қазіргі заман талабына сай, жеке тұлға ретінде дамуына жағдай жасайды. Шетел тілін үйренуді адам машиналы түрғыда шешуге бағытталған әдіснамалық, психологиялық-педогогикалық, бағдарламалық-техникалық құралдарды кешенді түрде пайдалана алады. Компьютерлік технология барысында өзіндік жұмысқа арналған тапсырмалар жинағы, проблемалық оқыту, оқытудың белсенді әдістері және бағдарламалық пакеттерін қолдану студенттердің танымдық белсенділігін арттырудың неғұрлым тиімді әдісі болып табылады.

Шетел тілін оқытуда қолданылатын ақпараттық бағыт – ақпараттық түрғыда білім беруді мақсат етеді, оның негізгі оқыту бағыттары: тілдік және сөйлеу, тақырыптық, әлеуметтік мәдениет, оқу дағдыларын қалыптастыру. Шетел тілін оқытуда инновациялық ақпаратты технологияны қолдану тілді үйренудегі белсенділікті қамтамасыз етеді. Шетел тілін оқытудың жаңа ақпараттық технологиясының соңғы буыны интернет желісін қолданумен тікелей байланысты.

Сабақты қызғылықты да мәнді ету мақсатында қос тілде қатар кездесетін құрылымы мен мағынасы жағынан сәйкес келетін сөйлеу мәнді фразеологизмдерді ұғындыру да аса маңызды. Мысалы:

1. Keep one’s mouth closed (аузын жабық ұстау), (аузы берік болу, құпия сырды сақтай білу).
2. Talk to no purpose (мақсатсыз сөйлеу). Talk nonsense (бос сөзді сөйлеу).
3. Say too much (бекерге көп сөйлеу), (тілі мен жағына сүйену) т.б.

Компьютерлік технология арқылы түрлі суреттер, бейне көріністер көрсетіп, дыбыс пен музыка тыңдатуға болады. Компьютерлік технология оқушылардың ұғымдарын кеңейтіп, өзіндік «Менін» дамытуға, өзінің қоршаған ортадағы орнын анықтауға көмектеседі.

Оқыту үдерісі тез әрекет барысындағы қарым-қатынастағы кері байланыссыз мүмкін емес (оқытушы-студент), бұл кезде оқытушы әр студенттің білімі туралы, оның жолындағы қиындықтар, оқу үдерісіндегі кедергілері, білімді меңгеру деңгейі туралы дер шағында хабардар болып, мәлімет алып отырады. Компьютердің көмегімен үздіксіз кері байланыс ұйымдастырылады. Ол көп жағдайда алдын-ала ағымдағы және болатын бақылау негізінде жүреді, білім сапасын жақсартуға және оқу үдерісін басқаруға ықпал етеді.

Инновациялық ақпараттық технология ең бастапқы ақпаратты алу, өңдеу, жинақтау әдістері мен қолданылатын құралдар жиынтығын жүзеге асыратын үдеріс ретінде қарастырдық.

Ғалымдар С.С. Құнанбаева [12], Н.Ф. Талызина [10], Т.В. Габайдың [11] пікірлерінше, оқу үдерісінде жаңа ақпараттық технологияларды қолдану барысында ең алдымен оқытушының дәл қандай функциялары автоматтандырылатындығын біліп алу қажет және автоматтандыруға болатындығына қосыла отырып, осы тұжырымдарды білу қажеттігін атап кеткенді жөн көрдік:

1. Үнамды ахуал орнату маңыздығын түсіндіре және көрсете білу және ондағы білімдік мазмұнды айқындау керектігі;

2. Студенттердің іс-әрекетін ұйымдастыруы және бақылауы;

3. Оқу әрекетінің басым бөлігін компьютер арқылы орнатуы;

4. Білім мазмұнының түрлі кезеңдеріне сәйкес келетін оқу тапсырмаларын құру және ұсыну, студенттердің жеке дара ерекшеліктерін ескеру қажеттігі.

Студенттердің шетел тілін оқу материалын компьютерлік технология көмегімен меңгеруі олардың тіл игеруге қатысты білім, білік, дағдыларының қалыптасуына игі әсерін тигізді. Дегенмен, оқыту үдерісінде ақпарат көлемі берілуінің жылдамдығы студенттің танымдық мүмкіндіктерінен жоғары болған жағдайда, шетел тіліндегі материалды түсіну меңгеру қиынға соғады, сондықтан ақпараттағы аудио, видео мүмкіндіктердің шамасын ескеру қажет. Ақпараттардың берілу ұзақтығы және берілу жылдамдығын дұрыс анықтау студенттердің жұмыс қабілетінің динамикасына жағымды ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Педагогикалық энциклопедия. Под. ред. және Каиров А, Петров Ф.Н.: М.: Кеңестік энциклопедия, 1965. – б. 375.-Т. 1.
2. Солдаткин А.Е. Ресейдегі ақпараттық қоғамның қалыптасуының әлеуметтік аспектілері: дис. ...кан. соц.ғылымдар.: Төменгі Новгород 2005,.-159 Б.
3. Кашицинде.П.Ресейдің Жоғары мектебінде қашықтықтан білім беруді дамытудың ұйымдастырушылық-педагогикалық шарттары, дис. ...кан.пед.ғылымдар.: 13.00.01.-Москва, 2000.- 175 б.
4. Адам және мәтін: мәдениет негіздері.сөйлеу. М., Кітап -1985.- Б. 25
5. Қазіргі Ресейдің Жоғары мектебі: тенденциялар мен болжамдар / / әлеуметтік-гуманитарлық білім.-2003.-№4. Б. 166-179.
6. Ушакова М.В. Образование в трансформирующемся қоғамда// Вестник Моск. 18 сериясы, 2002.- №4.- 158 Б.
7. Леонтьев А.А. Тіл, сөйлеу, сөйлеу әрекеті / 3-е изд., стер.- М.: Ком Кітабы 2005,.-216 Б.
8. Леонтьев А Н. Қызметі. Сана. Жеке басын куәландыратын. – М.: Политиздат, 1977.-304 Б.
9. Рубенштейн Л. Жалпы психология мәселелері. – М.: Педагогика. 1977. – 416 б.
10. Талызина Ф. білімді меңгеру процесін басқару. – М.: 1984.- Б. 201-207.
11. Габай Т.В. оқу қызметі және оның құралдары. – М.: ММУ, 1988.- 251-баптар.
12. Құнанбаев С. Жоғары тілді білім берудің стратегиялық бағыттары – Алматы, 2015 – Б. 33, 70, 159.
13. Абдығалиев С.А. Неміс тілін оқытудың негіздері. – Алматы, 1992.

УДК 378.02:37.016

Мурзатаева А.
оқытушы
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Баймуратова Э.С.
оқытушы
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Бекмашева Б.Н.
оқытушы
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

КӘСІБИ БАҒЫТТАЛҒАН ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Түйін: *Бұл мақалада кәсіби бағытталған шет тілін жоғары оқу орындарында оқыту ерекшеліктері қарастырылады. Сонымен қатар осы бағытта пайда болған жаңа терминдер талқыланып, осы пәнді студенттерге оқытудың маңыздылығы көрсетіледі. Ағылшын тілінің маңыздылығының өсуіне байланысты, қазіргі таңда кәсіби ағылшын тілін оқыту орын алып келеді, яғни ағылшын тілін кәсіби түрғыда оқыту кезінде бұл үрдіс әртүрлі бағыттар бойынша жүзеге асады. Дегенмен, осы халықаралық тілді кәсіби түрде меңгеру және болашақта мамандықпен байланыстыра отырып жемісін көру біздің қоғамда қиынға соғып отыр деп ойлаймыз.*

Кілт сөздер: *кәсіби бағытталған шет тілі, жоғарғы оқу орны, галамтор, коммуникативті тәсіл.*

Резюме: *В этой статье рассмотрены особенности преподавания профессионального иностранного языка в высших учебных заведениях. Показывается важность этого предмета для студентов, также обсуждаются новые термины появившиеся в этом направлении. Изучение английского языка развивается в разных направлениях, профессиональный английский язык является одним из них, это показывает, что важность развития английского языка возрасла. Несмотря на это, изучать его на профессиональном уровне и получать плоды, совмещая со своей работо****й в будущем будет трудно для нашего общества.***

Ключевые слова: профессионально-ориентированный иностранный язык, высшее учебное заведение, интернет, коммуникативный метод.

Summary: *This article contains the features of teaching professional foreign language in higher educational institutions. The importance of this subject for students is shown, and the new terms appearing in this direction are also discussed. Learning English is developing in different directions, professional level and get the benefits of combining it with our work in the future.*

Keywords: *professionally oriented English, higher educational institutions, Internet, communicative method.*

Кіріспе

Ағылшын тілінің қазіргі заманда алатын орны зор. Тіпті балабақшалардың өзінде ағылшын тілінде сөйлеуді, оқуды үйретеді. Ғаламтор желілерінде, кішкене балаларға арналған түрлі-түрлі мультфильмдер көп. Тіпті ғаламтордың өзінен ютуб сиякты желілерден де ағылшын тілін үйренуге болады. Қазіргі таңда жоғары оқу орындарында ағылшын тілін оқытудың көптеген әдістемелері бар. Сонымен қатар, әрдайым жаңа әдістемелер жасалуда, сондықтан әр оқытушы өзіне оңтайлы, жұмысына ыңғайлы әдістемені таңдай алады. Соңғы кезде ағылшын тілін оқытудың классикалық әдістері қолданылуда, соның ішінде:

– тура тәсіл;
– грамматикалық-аударма тәсілі;
– аудио визуалды және аудио лингвалды әдістер;
– коммуникативті тәсіл.

Ағылшын тілінің маңыздылығының өсуіне байланысты, қазіргі таңда кәсіби ағылшын тілін оқыту орын алып келеді, яғни ағылшын тілін кәсіби түрғыда оқыту кезінде бұл үрдіс әртүрлі бағыттар бойынша жүзеге асады. Дегенмен, осы халықаралық тілді кәсіби түрде меңгеру және болашақта мамандықпен байланыстыра отырып жемісін көру біздің қоғамда қиынға соғып отыр деп ойлаймыз.

Атап айтар болсақ, ЖОО ағылшын тілі пәні мұғалімі мамандығында білімін жетілдіруші студенттер ғана кәсіби деңгейде меңгеріп, кәсіби мамандандырылған тілде келіссөз жүргізе алады деп айта аламыз.

Алдыңғы ғасырдың 60-шы жылдарынан бастап ағылшын тілін үйретудің осы аспектісі анағұрлым дамыды. Қазір ағылшын тілін кәсіби бағытта оқыту теориясы бойынша монографиялар, ағылшын тілін кәсіби бағытта оқытатын арнайы әдістемелер бар, әртүрлі зерттеулер жүргізілуде. Бірақ бұл мәселе бойынша жұмыс істеген отандық авторлар жоқтың қасы. Қазіргі заманда ағылшын тілін екі деңгейде оқыту орын алған: оқу орындарындағы жалпыға білім беру пәні ретінде және кәсіби білім беру орындары мен курстарында кәсіби бағытта білім беру мақсатында оқытылады.

Негізгі бөлім

Кәсіби бағытталған оқыту мамандық бойынша бағытталады және де ғылым, техника, бизнес, экономика, қоғамдық ғылымдар, өнер салалары бойынша негізделеді.

Кәсіби оқыту мамандандырылған оқыту алдындағы дайындық болып табылады. Шет тілін оқыту мақсаты коммуникативті құзырлықты қалыптастыру болып табылады, яғни студенттердің басқа тілде мәдениаралық қатынасқа түсе алу қабілетін білдіреді. Шет тілін кәсіби бағытта оқыту деп маманның қандай да бір мамандық бойынша басқа тілдегі коммуникативті кәсіби құзырлығын қалыптастыруды айтады. Шет тілі бойынша қандай да бір оқу материалдарын таңдаған кезде, оқытушылар тілді оқыту бойынша өз идеяларын, көзқарастарын білдіреді. Егер де оқытушы сабақ барысында коммуникативтік білікті дамытқысы келсе ол сабақта әртүрлі жаттығулар, іскери ойындар алады.

Егер де оқытушы сабақ барысында коммуникативті біліктерді бекіту мақсатын қолға алса, онда ол сабақ үрдісіне қарым-қатынас тәжірибесін дамытатын әртүрлі жаттығулар, ресми ойындар, тематикалық диалогтар, нұсқаулықтар құрастырып, презентециялар мен дискуссиялар қосады.

Ағылшын тілін кәсіби бағытта оқытудың дидактикалық және педагогикалық аспектілері кәсіби білім беру кезінде тұлғаның сұраныстарын ескеру қажет болғандықтан жасалады.

Педагогикалық теория мен тәжірибеде жаңа құбылыстар зерттеліп, жаңа терминдер пайда болды:

information processing («ақпарат тіл сияқты» «тілдегі ақпаратқа» трансформацияланады);

content learning (оқыту мазмұны ретінде тілдік материал емес, кәсіби материал жүреді);

context learning (тілді игеру түрмыстық жағдайда емес, кәсіби және мәдени түрғыда жүзеге асады);

activity theory (тілді игеру айтылымды игеру емес, кәсіби қызметті игеру ретінде жүзеге асады);

input – output specificity (input тілдік және кәсіби ақпаратты, ал output тілдік және кәсіби білікті білдіреді).

Заман талабына сай студенттерге таңдаған мамандықтары бойынша қажет бағытты көрсеткен жөн. Себебі қазіргі таңда кәсіби білім деңгейі жоғары болуы абзал. Т.Хатчинстың пікірінше, ағылшын тілін кәсіби бағытта оқыту білім беру процесінің барлық қатысушыларының белсенді түрде өзара әрекет етуін айтады, сол арқылы олар шет тілінде ақпарат алмасып, кәсіби тапсырмаларды шешу үшін коммуникативті біліктерге ие болады [1].

Қазақстан Республикасының 2016-2020 жылдарға арналған білім берудің барлық деңгейлерінде үш тілді оқытуды енгізу аясында елдегі педагогикалық мамандықтарда шет тілін кәсіби бағдарлы оқыту міндеті қойылды. Кәсіби-бағдарлы бағытта ағылшын тілінде сөйлеу әрекетін қолдану арқылы болашақ маманның тілін дамытып, ой-өрісін кеңейтеміз. Ал бұл әрекетті, ең алдымен, жазбаша мәтіндер арқылы жүзеге асыруға болады. Мәтіндер – бұл кез келген тілді үйретудің негізі десек, қателеспейміз. Әсіресе сөйлеу дағдысын қалыптастыруда мәтіндердің рөлі ерекше. Пән мен тілді кіріктіре оқыту – өте күрделі мәселе. Себебі ересек адамдарға шет тілін оқып, өз деңгейін жетілдіруі қиынырақ соғады. Мысалы, өз пәнін жоғары деңгейде білетін кәсіпқой мамандар шет тілдерін жетік білмеуі мүмкін. Сондықтан ЖОО мұғалімдері алдында үлкен талаптар мен міндеттер тұр. Пән мен тілді кіріктіре оқыту әдістемесімен айналысатын мұғалімдер әр түрлі сараптамаларды жасауға дайын болуы тиіс: пәннің мазмұнын, тілін, сабақ берудің және оқытудың үздік тәжірибесін, пәннің, тілдің және әдістемелік тәсілдің бірігуін және т.б. Көптілді білім беру жағдайында бүкіл бағдарламаны оқыту барысында пән мен тілді кіріктіре оқытатын мұғалім ие болатын және осындай мұғалімді дамытатын мақсатты кәсіби құзыреттіліктерді ұсыну керек: – жеке рефлексия немесе белгілі бір танымдық, әлеуметтік және эмоциялық дамуға бейілділігі; – пәндік-тілдік оқытудың негіздері немесе оқытудың ең озық әдістемелерімен байланыс, олардың көмегімен тілді игеруге қатысты пәндік және тілдік құзыреттіліктер, ал тілді тереңдетіп оқыту пәннің мазмұнына байланысты. Тілдердің өзара тәуелділігін білудің зерттеу тәсілі және танымдық

қабілеттерді дамыту пәндік мазмұн мен тілді үйренуге де ықпал етеді; – оқыту әдістемесін жетілдіру; – оқыту құзыреттілігін қалыптастыру; – әріптестермен ынтамақтастық; – толыққанды пәндік оқу тәжірибесін әзірлеу; – зерттеу және бағалау; – ресурстар және қоршаған кеңістік; – пәндік мазмұндағы сабақтарында тілді оқытуды студенттердің жаңа білімдерін жеке тәжірибесімен (тілімен, басқа пәндермен, жеке тәжірибесімен және қоршаған ортамен) үштастыра білу дағдыларын дамыту үшін стратегияларды қолдану; – студенттердің тілдік құзыретін және тілді меңгеру процесін қолдау; – тіл білімі саласынан теорияларды тарту. Бұлар көптілді оқыту мұғалімінің кәсіби құзыретін ашады. Бүгінгі таңда жаңартылған білім беру мазмұнының енгізілуімен педагогикалық кадрларды даярлауға және түлектердің білім дәрежесіне қойылатын талаптар түбегейлі өзгеруде. Жұмыс берушілер мамандардан жаңа кәсіби және жеке қасиеттерін – жүйелі ойлауын, құқықтық, ақпараттық, байланысқа бейімділік мәдениетін және тілдерді білуін талап етеді. Көптілді білім беруде педагогтарды даярлаудың шетелдік тәжірибесін зерделеу қажет. Оқытушылар мен студенттерге оқу үдерісінде аса маңызды нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік беретін қазіргі заманғы оқу материалдарының, технологиялардың кең ауқымын ұсыну керек.

Қазақстандағы білім беру жүйесін жаңашаландыру кезінде тілді кәсіби бағыт бойынша оқытуды құзырлылық тұрғысынан қарау қажет. Студенттер кәсіби бағытталған шет тілін оқу арқылы коммуникативті құзырлылық негіздерін игереді деген ойдамыз. Коммуникативті құзырлылықтың басты түрлері ретінде тілдік когнитивті және айтылым құзырлылықтарын атап айтуға болады. Тілдік когнитивті құзырлылықтың басты мақсаты ғылыми стилдің сипаттамаларын, мамандық бойынша мәтін оқу техникасының негіздерін, арнайы мәтінге аннотация мен реферат жасау негіздерін, арнайы әдебиетпен өздігінен жұмыс істеудің негізгі принциптерін білу, және де кәсіби қарым-қатынасқа қажет айтылым формулаларын игеру болып табылады.

Ал айтылым құзырлылығы функциясы әртүрлі күрделі арнайы мәтіндерді оқыту барысында жүзеге асады, яғни кәсіби мәтіндердегі ақпаратты конспект, аннотация, реферат түрінде жазу, тілдік құралдарды ғылыми мәтінде ажырата білу.

Қазіргі кезде Қазақстанның жоғарғы мектебі тілді оқыту мазмұнын түбегейлі жаңартып қана қоймай, сонымен қатар болашақ мамандардың коммуникативті құзырлылығын қалыптастыратын жаңа тәсілдерді енгізуді жоспарлап отыр. Өкінішке орай, жоғары оқу орындарында ағылшын тілі тек I және II курстарда ғана оқытылады, осыған орай студенттер 4-5 курс бітіргенше дейін тілді ұмытып қалуы мүмкін. Сондықтан да, ЖОО студенттеріне ағылшын тілін оқыту бойынша мамандарды дайындаудағы жаңа кәсіби бағытталған бағдарлама қажет. Бұл бағдарлама шет тілдегі мәтіндерді танытып қана қоймай, студенттерге кәсіби бағытталған бағыт бойынша коммуникативті қабілеттерін дамытуға мүмкіндік берсе жақсы болар еді. Болашақ мамандарға кәсіби бағытталған шет тілін оқытуда мынадай біліктерді қалыптастыру маңызды: 1) кәсіби ақпаратты алуға арналған тілдік және сөйлеу құзырлылығы, 2) шет тіліндегі жазбаша және ауызша кәсіби қатынас жасауға мүмкіндік беретін коммуникативті құзырлылық, 3) басқа мәдениет өкілдерімен тиімді қарым-қатынас жасауды қамтамасыз ететін әлеуметтік мәдени құзырлылық.

Кәсіби бағытталған шет тілі кәсіп пен мамандыққа тән ерекшеліктердің негізіндегі шет тілін оқытуды меңзейді, – деп XX ғасырдың 70-жылдары И.М:Берман айтып кеткен [2]. Яғни бұл жерден оның тілді жалпыға білім беру мақсатында үйренуден басты айырмашылығын көруге болады.

Кәсіби мақсатқа арналған ағылшын тілі немесе кәсіби бағытталған ағылшын тілін оқыту 1960 жылдардың соңында пайда болған ғылыми бағыт, сондай ақ студенттердің қажеттіліктерін өтейтін білім беру қызметінің түрі болып табылады. ESP (English for specific Purposes) аббревиатурасын бүгінгі таңда тек теоретиктер ғана емес, сонымен қатар кәсіби бағытталған ағылшын тілін оқыту саласындағы практиктер де, тіпті студенттер де пайдаланады [3].

Анимациялық жобаларды, презентацияларды қолдану дәстүрлі технологиядан (тақта, плакаттар) ақпаратты электронды түрде ұсынатын жаңа интерграцияланған білім беру ортасына өтуге мүмкіндік береді. Мультимедиялық бағдарламаларды да оқытудың дәстүрлі тәсілдерімен оңтайлы үйлестіруге болады. Мұның барлығы да оқыту тиімділігін арттырып, оқытушыға студенттердің ынтасын жоғарылатуға көмектеседі.

Жоғарғы оқу орнының дайындау бағытына байланысты ағылшын тілін оқыту мақсатында оқу-әдістемелік материалдар жасалады. Электр энергетикасы, медициналық қызметкерлер, биологтар және т.б. Шет тілі мұғалімдері көбіне шетел оқу құралдарының материалдарын пайдаланады. Бұл құралдар

оқытудың коммуникативті тәсңлдері негізінде жасалған, мұндай әдіс оқу үрдісін жандандырады, бірақ та студенттің болашақ кәсіби қызметінің лексикалық материалдарын толығымен бермейді. Шет елде сондай ақ кітаптардың басым бөлігі кәсіби бағытталған шет тілі концепциясына арналған. Арнайы мақсатта шет тілін оқыту бойынша дайындық (English for Specific Purposes), ол тар ауқымды кәсіби мәселелерді шешетін біліктерді меңгеруді меңзейді. Академиялық мақсаттағы ағылшын тілі (English for Academic Purposes) ғылыми мақалалар мен аннотацияларды жаза алатын, конференцияларға қатысып, ағылшын тілді ортадағы ғылыми қызметкерлерді дайындау үшін қажет.

Курсты өткізу барысында төмендегідей оқу-әдістемелік әдістер мен тәсілдер қолданылады:

Грамматикалық-аударма тәсілі ағылшын мәтіндерін оқып аудару негізінде жүзеге асады. Осы әдіс арқылы жаңа лексикалық материалдармен танысып, оларды мәтінмен жұмыс істеу барысында және мәтіннен кейінгі жаттығуларды жасау арқылы бекітуге болады.

Аудиолингвистикалық тәсілді жүзеге асыру үшін өзге тілдегі аудио және видеоматериалдар қолданылады. Бұл тәсіл жаңа лексика бойынша айтылымды дамытыпбасқа тілдегі ақпаратты естіп түсіну біліктерін дамытады.

Коммуникативті тәсілдің басты мақсаты өзге тілдегі коммуникативті барьерді жеңу болып табылады. Бұл әдісті жүзеге асыру үшін іскери ойындар, ауызша баяндамалар мен презентация жасау, жоба ұйымдастыру қажет.

Қорытынды

Кәсіби бағытталған шет тілін оқыту барысында қандай да бір ақпаратты табу, өңдеу немесе оны шет тілінде екінші адамға жеткізу үшін маман иесінің кәсіби қызметін ойдағыдай атқаруда қажетті – қарым-қатынас жасау біліктіліктері мен дағдыларын жетілдіру керек.

Тәлімгерлердің осы оқыту сатысында алған білімі белгілі бір мақсатта, магистратурада, сондай-ақ студенттердің ары қарай білімін жетілдіруде шет тілін жетік және жоғары деңгейде меңгеруіне негіз бола алады.

Ғылым, мәдениет және техниканың даму сатысында шетел тілін білу кез-келген кәсіби маман үшін сөзсіз. Шет тіліне үйрету тілдік емес ЖОО-да «шет тілі» пәннің стандартына сәйкес кәсіби бағдарланған және қатысымға бағытталған болуы керек. Яғни, пәннің мақсаты – тілдік емес мамандық студенттерінің қатысымдық-құзырлылық деңгейіне, яғни шет тілін іс-жүзінде кәсіби қызметте және өз бетімен ары қарай оқып үйрену мақсаттарында қолдана алу болып табылады.

Маманды басқа тілде дайындау деңгейін жоғарылату арқылы оған қажет білімді, тәжірибелік білікті дамытуға болады. Осы арқылы болашақ маман өзінің кәсіби білімін жүйелі түрде толықтырады. Мамандықты тіл арқылы оқыту және де тілді мамандық арқылы оқыту – маманды кәсіби түрғыда дайындау проблемаларының бірі болып табылады.

Еліміздегі және шетелдегі техникалық жоғары оқу орындарын бітірушілерге деген сұраныс осы кәсіби бағытталған ағылшын тілін оқытудың мақсаттары мен міндеттерінің өзектілігін білдіреді, мұның барлығы да жоғары білікті мамандар мен бәсекеге қабілеті бар қызметкерлерді дайындауға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Dudley-Evans T. and St. John Maggie.
2. Берман И.М. Методика обучения английскому языку внеязыковых вузах. – М.: Просвещение, 1970.
3. Richards J.C. Approaches and methods in Language teaching. – Cambridge Univ. Press. 2008, – 269 p.

УДК 378.4

Оспанов Е.Т.
доцент, ф.ғ.к.
Нархоз университеті

Байзылдаева У.Б.
доцент, PhD
ҚМБИ университеті

Нурмагамбетова Г.Е.
Phd докторант
Нархоз университеті
Алматы қаласы, Қазақстан

ЖАЛҚАУЛЫҚ ПЕН СТУДЕНТТЕРДІҢ САБАҚ ҮЛГЕРІМІНІҢ БАЙЛАНЫСЫ

Түйіндеме. *Жалқаулық қашанда адам бойындағы жағымсыз мінез-құлық ретінде анықталатыны белгілі. Оның қандайда бір жетістікке жетуге кері әсір бар деп есептелінеді. Кейде ЖОО оқып жатқан студенттердің білім көрсеткішінің төмендігі олардың жалқаулықтарымен байланыстырылады. Студенттердің сабақ үлгерімі мен олардың жалқаулық көрсеткішінің байланысын анықтау мақсатында бір ЖОО-ның 58 студентінен сауалнама алынып, регрессиялық сызықтық талдау жасалды. Зерттеу нәтижесі жалқаулық пен студенттердің сабақ үлгерімі бойынша бағалануы арасында тығыз байланыс бар екенін көрсетті, бірақ студенттердің жалқаулық көрсеткіші артқан сайын олардың сабақ үлерімі арта түсетіні анықталды.*

Кілтті сөздер: *жалқаулық, сабақ үлгерімінің көрсеткіші (GPA), студент, жоғары оқу орыны.*

Резюме. *Лень всегда определялась как отрицательная черта характера человека. Принято считать, что лень негативно влияет на достижение какой-либо цели. Иногда низкие показатели успеваемости студентов Высших Учебных Заведений связывают с их ленью. С целью определения успеваемости студентов и их ленью был проведен опрос среди 58 студентов ВУЗа и проведен линейный регрессионный анализ. Результаты исследования установили тесную связь между ленью и успеваемостью, но также выявлено, что чем выше показатель лени студентов, тем выше и их успеваемость.*

Ключевые слова: *лень, показатель успеваемости (GPA), студент, высшее учебное заведение (ВУЗ).*

Abstract. *Laziness has always been defined as a negative trait of a person's character. It is considered that laziness negatively affects the achievement of any goal. Sometimes low academic performance of university students are associated with their laziness. Aiming at determining the academic progress of students and their laziness, a questionnaire was conducted among 58 university students and a linear regression analysis was conducted. The results of the study revealed a close relationship between laziness and academic performance, but it was also found that as the indicator of students' laziness higher, so their performance is higher.*

Keywords: *laziness, performance indicator (GPA), student, higher education institution.*

Адам баласы өз өміріндегі жетістіктерді өз еңбегінің нәтижесі ретінде таниды. Ал, керсінше олар өздерінің қандай да бір жетістікке жете алмауын, негізінен еріншектік және жалқаулық сияқты қасиеттерінен көріп жататыны анық. Осыған байланысты халық арасында *«Жалқаулық – жаман ауру», «Жалқаудың жауы – жұмыс», «Жалқаулық аздырады, еңбек оздырады»* деген және тағы басқа көптеген мақал-мәтелдерді кездестіруге болады. Сонымен жауқаулық адам баласының бойында кездесетін психологиялық қасиет десек, жалпы оның ЖОО-дарындағы студенттердің жалпы сабақ үлгерімене де кері әсерін тигізуі мүмкін.

Жалпы жалқаулық ұғымы қазақ қоғамында адам бойындағы жағымсыз қасиетін, мінезін сипаттайтын мағынада қалыптасқан және қашанда одан бойымызды таза ұстауды насихаттайды. «Жантану атауларының түсіндірме сөздігінде» жалқау адамды өте баяу қозғалатын, еріншек ретінде анықтама береді [1]. Жалқаулық жөніндегі мұндай пікір өте ертеден келе жатқан түсінік деуге болады. Мәселен, М.Қашқари XI ғасырдың өзінде-ақ жалқаулықты қатты сынайды [2]. Оны екбеққорлыққа қарсы жаман қасиет ретінде көрсетіп, бүгінде қазақ халқында кейбірі мақал-мәтелге айналып кең тарап кеткен «Еңбекқордың еріні майлы, жалқаудың басы қанды» сияқты көптеген тәрбиелік мәндегі пікірлер

қалдырған. Жалқаулық жөнінде осындай түжырым қалыптасқандықтан болар, қазақ халқында баланы жалқау болмауға тәрбиелеу ертеден келе жатқан үрдіс болып табылады [3].

Қазіргі кезде жалқаулық бойынша психологиялық зерттеулерде кеңінен қарастырылған десек болады. Д.А. Богданова өзінің «Подростковая лень как индикатор психологической безопасности школьников» атты зерттеуінде жалқаулыққа толық анықтама беруге тырысады [4, б. 457-458]. Оның пікірінше жалқаулық түлғаның қандай да бір жағдайды қиын көріп, оны орындай алмауы болып табылады. Сондай-ақ, Богдановаңың ойынша жалқаулықтың сыртқы көрінісі жағдайға сай талапты орындаудан бас тартуы арқылы байқалса, оның ішкі көрінісі орындай алмау салдарынан уайымдау немесе өзін-өзі басқару механизмінің толыққанды дамымуымен байланыстырады. Мұндай пікірді жалқаулық бағытында зерттеу тәжірибесін жасаған ғалымдар қолдайды және олардың ойынша жалқаулық адамның мүмкіншілігі шектелген кезде орын алмайды, керісінше мүмкіншіліктер өте көп, бірақ ынталы түрдегі белсенділігінің болмауы барысында пайда болады дейді [5].

Дегенмен, қандайда бір қиын жұмыстың қажытатыны немесе жалықтыратыны белгілі. Сондықтан, кейбір ғалымдардың пікірінше жалқаулық адам ағзасына демалыс қажет болғанда пайда болады [6]. Мәселен, М. Берендеева еңбекқор адамдарды бақылай отырып, олардың шаршаған кезінде ағзаларының жұмыс жасаудан бас тарта бастайтындығын анықтап, жалқаулықты ағзаның өзін-өзі қорғау реакциясы деп көрсетеді [7]. Сонымен қатар, адамдар кейде өзін-өзі мәжбүрлеп қалауынсыз өзіне қиын тиетін жұмыспен айналысуға мұқтаж. Яғни, өзіне қиын тиетін жұмыспен айналысуынан бас тартатын адамды «жалқау» деп жазғыру қалыптасқан. Бірақ, М. Берендеева жалқаулықтың пайдасы бар, тіпті ол қажет дейді және ол онымен шын мәнісінде күресу қажет болса, жалқаулықты жеңуге болады деген пікір білдіреді [7].

Сонымен жалқаулықтың зиянды жақтары бар екендігі анық болғанымен, оның да пайдалы, әрі қажет екендігі байқалады. Соғңы кездері ЖОО оқытушылары кейбір жастардың оқуға деген құлшынысының төмендігін олардың жалқаулықтарымен байланыстырады. Жалқаулықтың жастарға, әсіресе оқу үдерісі барысында студенттерге тигізер әсері қандай болуы мүмкін? Осы жайты қарастырған Е.Л. Михайлова өзінің «Ситуационные и личностные детерминанты лени» атты еңбегінде оқу үдерісіне қарай жалқаулықтың негізгі үш компонентін бөліп көрсетеді, олар:

1) уәжділік компонент (оқуға деген әуждің болмауы немесе әлсіздігі);

2) тәртіптік компонент: қажетті әрекетті орындамау;

3) эмоциональдық компонент (оқу талабына сәйкес талаптарды орындамауға селсоқ қарау немесе қалыпты эмоцияда болу) [8].

Ал, Reyna мен Weiner өз еңбектерінде студенттердің жалқаулығын олардың белсенділіктерінің төмендігі мен оқытушылар тарапынан күткен нәтижені орындамау салдарынан қатаң жазалануымен байланыстырады [9]. Егер студент оптимист болса, оның болашақтағы жұмысының жалақысы жоғар болуы мүмкін, сонымен қатар «А» бағасын алатын студенттер нашарлау оқитын студенттерге қарағанда еңбекқор болатыны анықталған [10]. Мұндай пікірлер арқылы жалқау студенттер қашанда белсенділігі нашар және төмен бағаланды деген түжырым жасауға болатын сияқты.

Гипотеза

Сонымен, жалқаулықтың сабақ үлгеріміне кері әсері бар деген пікірлерді де жоққа шығара алмаймыз. Демек, «Жалқаулықтың студенттердің сабақ үлегіміне әсері бар ма?» деген сұрақ туындайтыны анық және бұл сұраққа жауап беру үшін мынадай гипотеза жасауға болады:

1. ***H0: a=b=c=r=0,*** регрессия параметрлері статистикалық түрғыдан маңызды болмайды, тәуелді және тәуелсіз факторлардың өзара ешқандай байланысы жоқ.

2. H1: a, b1,b2,b3,r ≠ 0, яғни регрессия параметрлері статистикалық түрғыдан маңызды, факторлардың арасында өзара байланыс бар.

Зерттеу әдісі:

Зерттеу сұрағына жауап беру мақсатында, яғни студенттердің оқу үлгеміне жалқаулықтың оң немесе теріс әсерін анықтау үшін сауалнама құрылып, Алматы қаласындағы бір ЖОО-ның 58 студентінен сауалнама алынды. Сауланама студенттердің электрондық пошталарына жолданып, ерікті түрде жүргізілді. Сондай-ақ, сауалнамадағы жауап беруші студенттердің аты-жөнінің және жауабының құпиялылығы сақталды. Студенттердің сауалнама тақырыбы туралы ойланып, негізгі сұраққа жауабын нақты алу мақсатында өзге де қосымша сұрақтар қойылып, сауланама жалпы саны 10 сұрақты

қамтыды. Бірақ, зерттеу нысына сабақ үлегіміне жалқаулықтың әсері болғандықтан, жалқаулық «аздап жалқау», «жалқау» және «өте жалқау» деген үш деңгейге бөлініп, олардың тек сабақ үлгерімімен (GPA) ғана өзара қарым-қатынасы алынды. Негізгі сұрақтардың нәтижесіне «Excel» бағдарламасы арқылы бір факторлы регрессиялық талдау жасалды.

Зерттеу нәтижесі

Зерттеу «Жалқаулықтың студенттердің білім көрсеткішіне әсері қандай?», «Егер болса, қаншалықты мөлшерде әсер етеді?» деген мәселені анықтау бағытында жасалды. Зерттеу нәтижесі сауланадамағы студенттердің жалқаулық пен оқу үлгерімінің арасындағы байланысты анықтау мақсатында тек қана «Сіз жалқаусыз ба?» және «Сіздің жалпы білім көрсеткішіңіз (GPA) қандай?» қандай деген сұрақтардың жауабына талдау жасалынды. Зерттеу сұрағына статистикалық түрғыдан жауап беру үшін мынадай формула қолданылды: $Y = a+b_1x_1+b_2x_2+b_3x_3$.

Мұнадғы:

Y – білім көрсеткіші – GPA (бірлік түрінде),

X_1-аздап жалқау – 1-30%

X_2- жалқау – 31-60%

X_3- өте жалқау 61-99%

Зерттеу сұрағына жауап беру мақсатында, сауалнама нәтижесі бойынша студенттердің білім көрсеткіші мен олардың жалқаулық деңгейінің коррелациялық байланысы анықталды. Талдау нәтижесі «аздап жалқау» (X_1), «жалқау» (X_2) және «өте жалқау» (X_3) көрсеткіштерінің байланысының барлығының оң екендігін, бірақ өздерін «жалқаумыз» деп есептейтін студенттердің білім көрсеткішімен сабақ үлгерімі арасында тура байланыстың жоғары (0.928215789) болғандығын көрсетті (1-кесте.). Сондай-ақ, сызықтық регрессия арқылы жалпы жалқаулық көрсеткішінің студенттердің білім деңгейіне тура әсерінің өте жақын (0,94) екенін анықталды (2-кесте).

1-кесте

Жалқаулық пен сабақ үлегімінің корреляция коэффициенті.

	GPA (3.6-4)	*Азадап жалқау 0-30*	*Жалқау 31-60*	*Өте жалқау 61–99*
GPA(3.6-4)	1			
Аздап жалқау 0-30	0.752548954	1		
Жалқау 31-60	0.928215789	0.667278284	1	
Өте жалқау 61-99	0.749550405	0.540061725	0.788654869	1

2-кесте

Жалпы жалқаулық пен білім көрсеткішінің өзара қатынасы.

Regression statistics	
Multiple R	0.945561677
R-square	0.894086885
Adjusted R-square	0.86520149
Standard Error	1.792579067
Observations	15

Корреляция коэффициентінің мәндері статистикалық мәнділікке қатысы жағынан тексеру барысында жалқаулық көрсеткішінің статистикалық түрғыдан мәнді екендігі анықталды. $Y= -0,018717+0,61533*x_1+ 0,32398*x_2 + 0,12534*x_3$ формула негізінде жасалған сызықтық модель арқылы өздерін «жалқаумыз» деп санайтын студенттердің көрсеткіші p=0.001771311 тең және статистикалық түрғыдан мәнді болды (3-кесте). Демек, зерттеу нәтижесі бойынша нөлдік гипотеза жоққа шығарылды. Зерттеу көрсеткендей, жалқаулық көрсеткіші артқан сайын білім көрсеткіші 0,32 бірлікке артатынын байқауға болады.

3-кесте

Регрессия тәуелділік формасына қатысты сызықтық модель.

	Coefficients	*Standard error*	*t-statistics*	*P-value*
Y-intercept	0.018717767	0.901932386	0.020752961	0.983814383
Аздап жалқау 0-30	0.615330244	0.339168875	1.814229692	0.096983028
Жалқау 31-60	0.323987539	0.079098057	4.096024011	0.001771311***
Өте жалқау 61–99	0.125343595	0.53254444	0.235367391	0.818247982

Талқылау

Зерттеу нәтижесі арқылы жалқаулықтың білім көрсеткішене тура және өте тығыз байланысы бар екені анықталды. Яғни, жалқаулық танытатын студенттердің GPA көрсеткіші жоғары болатындығын көрсетеді. Осылайша, жалқаулықты студенттердің сабақ үлгерімінің төмен болуымен байланыстыратын кейбір ғалымдардың пікірі расталмады [9;10]. Керісінше, «Жалқаулық – бұл пайдалы» деп еңбек жазған М.Берендееваның пікірінің жаны бар сияқты [7]. Сондай-ақ, ол өзінің жұмысында жалқаулар көп ойланады және олардың ойша қалалар соғып, ашылмаған елдерді анықтап, ойлап табылмаған құралдарды табуды ойлайды дейді. Осылайша, мүмкін жалқау адамдардың көп ойлануы олардың интеллектуалдық түрғыдан дамуына оң ықпалын тигізер деген ойға келуге болады. Кейбір ЖОО оқытушыларының кейбір студенттерді «жалқау» деп жазығырғанымен, олардың сабақ үлегімінің жоғары болуы орынды сияқты. Сондықтан, Билл Гейтстің «Мен қашанда қиын жұмысты жасау үшін жалқау адамды таңдаймын, себебі ол оның орындалуының оңай жолын табады» деген сөзі туралы ойлануға тура келеді [11].

Қорытындалай келе, студенттердің неліктен жалқаулық танытуын әлі де зерттей түсуді қажет етеді. Себебі, олардың мінез-құлықтарына толық талдау жасау оқытушы үшін студенттердің табиғатын толық түсінуіне ықпалын тигізіп, оқытушының дәріс жүргізу әдіс-тәсілдерін методикалық түрғыдан дамытуға әсер ететіні сөзсіз. Сондай-ақ, осы зерттеу жұмысы барысында жалқаулық деңгейін көрсету ерікті түрде студенттің таңдауына берілді. Мұндай таңдау барысында еңбекқор адамның өзін-өзі бағалау қабілетін білмеуі және өзінің жетістігіне көңілі толмағандықтан өздерін жалқау деп есептеуі мүмкін. Сондықтан, бұл осы бағыттағы зерттеуді әлі де жалғастыру қажеттілігін туындатады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. – Алматы: "Сөздік-Словарь", 2006. – 384 б.
2. Қашқари М. Түрік сөздігі / жауап. ред. С. Қорабай. – Алматы : Таймас, 2007. – 592 б.
3. Мүсілімқызы Б. Қазақ ұлтының үрпақ тәрбиесінің тарихи қайнары // Том 3 № 86, -Алматы: Вестник КазНУ: Серия историческая, – 2017. 87-91 б.
4. Богданова Д. А. Подростковая лень как индикатор психологической безопасности школьников // Ананьевские чтения – 2004: Тезисы научно-практической конференции. СПб., 2004. С. 457-459.
5. Проценко О.Ю., Роганина М.В. Лень как преграда достижения результата. Всероссийская научно-практическая интернет-конференция студентов и молодых учёных с международным участием «YSRP-2014» «Гуманитарные науки» URL: https://medconfer.com/node/4195
6. Ильин Е.П. Работа и личность. Трудоголизм, перфекционизм, лень. –Санкт-Петербург: Питер, 2011. -380 с.
7. Берендеева М. Лень – это полезно: Курс выживания для ленивцев. Москва: Эксмо, 2004.
8. Михайлова Е.Л. Ситуационные и личностные детерминанты лени : диссертация... канд. психол. наук : 19.00.05 СПб., 2007. -176 с.
9. Reyna, C., & Weiner, B. Justice and utility in the classroom: An Attributional analysis of the goals of teachers' punishment and intervention strategies. Journal of Educational Psychology, 92(2), -2001, p.309–319.
10. Stevens P., Weale M. Lazy Students? A Study of Student Time Use, Revised 10th May 2004. URL:https://www.researchgate.net/profile/Philip_Stevens4/publication/5200575_Lazy_Students_A_Study_of_Student_Time_Use/links/0c9605382f1ec728ed000000.pdf
11. Гейтс. Б. Bill Gates quotes. URL: https://www.goodreads.com/author/quotes/23470

ӘОЖ 37.01. (5қ)

Оразбаева К.О.
доктор PhD, доцент м.а.
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Қазақстан, Ақмола облысы, Көкшетау қ.

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ ЖАҺАНДЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР НЕГІЗІНДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖҮЙЕСІ

Түйін: *Бұл мақалада болашақ педагогтардың әлемдік білім кеңістігіне кірігуіне мүмкіндік беретін жаһандық құзыреттілігін ұлттық құндылықтармен сабақтастырып, іс жүзінде қолдануына жағдай жасау. Жоғары оқу орындарының оқу-тәрбие үдерісінде ұлттық құндылықтарды жаһандық құзыреттілік негізінде пайдаланып, педагогтардың жаһандық құзыреттілігінің жүйесін қалыптастыру. Білімнің жаңа сапасын жүзеге асыруға мүмкіндігін тудыру. Болашақ педагогтардың жаһандану мен ұлттық дәстүрімізді құрметтеу барысында, педагог мамандардың бойындағы адамгершілік пен халықаралық қарым-қатынастағы құнды қасиеттерді және креативтілікті дамыту. Сол себепті қазіргі іске асырушы маңызды әлеуметтік институттың бірі – жоғары оқу орны. Бүгінгі күні жаһандану үдерісіне бағытталу керектігі туындауда. Сондықтан болашақ педагогтарды заманауи ғылым мен білімге дамыта отырып, жалпы адамзаттық құндылық негізіне сай тәрбиелеу, жаһандық идеяларын, ұлттық әмбебап дәстүрлерді, мәдениетаралық және жаһандық құзыреттілікті қалыптастыру.*

Түйін сөздер: *жаһандық құзыреттілік, білім беру, ғылым, ұлттық құндылық, педагог.*

Резюме: *В этой статье рассматриваются прблемы создание условии для будущих педагогов, интегрированные на глобальную компетенцию с национальными ценностями, что позволит им интегрироваться в мировое образовательное пространство. Формирование системы глобальных компетенций педагогов с использованием национальных ценностей в образовательном процессе высшего образования на основе глобальной компетенции. Это позволить внедрение нового образовательного качества. Развитие ценных качеств, таких как нравственное и международное общение, креативнность среди будущих педагогов в области глобализации и уважение национальных традиции. Поэтому сегодня мы должны направить компетенцию будущих педагогов на глобальную компетенцию. Формировать у будущих педагогов глобальные компетенции, основанные на современной науке и образовании, глобальные идеи, национальные традиции, межкультурные и общечеловеческие ценностии.*

Ключевые слова: *глобальная компетентность, образование, наука, национальная ценность, педагог.*

Summary: *This article deals with the challenges of creating conditions for future teachers, integrated into global competence with national values that will allow them to integrate into the global educational space. Formation of a system of global competencies of teachers using national values in the educational process of higher education based on global competence. This will allow the introduction of new educational quality. Development of valuable qualities such as moral and international communication, creativity among future teachers in the field of globalization and respect for national traditions. Therefore, today we must direct the competence of future teachers to global competence. To form in future teacher's global competencies based on modern science and education, global ideas, national traditions, intercultural and universal values.*

Keywords: *global competence, education, science, national value, pedagogue.*

Кіріспе: Бүгінде жаһандану үдерісі қоғам өмірінің экономика, саясат, мәдениет, тіл, білім, рухани адамгершілік, халықаралық қатынастар сынды барлық саласына әсерін тигізіп отыр. Осыған орай жаһандану және ұлттық ынтымақтастықты құрметтеу барысында жастар бойындағы елжандылық, ұлтжандылық, адамгершілік сияқты құнды қасиеттерді қалыптастыру міндеті туындауда. Ендеше, бүгінгі жоғары мектеп алдында болашақ педагогтардың бойында жаһандану заманына лайық, әлемдегі жаңаруларға сәйкес, икемді ойлауды қалыптастыру, ана тіліне жетік бола отырып, әлемдік мәдениет пен өзге тілдерді меңгеру және тіл арқылы өз мәдениетінің жетістігін өзгеге таныту басты мәселе болып саналады.

Еліміздің түңғыш Президентті Н.Ә. Назарбаевтың биылғы жылғы жолдауында еліміздің тірегі – жастар мәселесіне жете мән беріп, және де биылғы жыл жастар жылы, қоғамның даму үдерісін ілгерілетудің жетекші күші жастар екендігі ақиқат дүние дей отырып, Жолдауда жоғары оқу орындарына мамандық алып шыққан жастардың өз мамандығы бойынша жұмысқа түрып, елімізге қызмет ету мәселесі қоғамның даму тенденциясын анықтайтын фактор екендігіне зор мағына беріп отыр. Оған қосымша «Бес әлеуметті бастаманы» бұл бастаманы ары қарай жалғастырып қоймай, оның аясын жаңа мазмұнмен, жаңа бағыттармен кеңейтуіміз қажет», – деген болатын [1].

Сондықтан, жастарымыз заманауи ғылымға сүйене отырып, отан, туған ел, мемлекет мүддесі, ұлт мүддесі – деген ұлттық құндылықтар арқылы болашақ педагогтың дүниетанымын қалыптастыруы қажет екендігін ойға тиек етіп, айтып жетікізуде [2].

Ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар негізінде заман талабына сай жастар тәрбиелеу, адамгершілікке баулудың негізгі бағыттары мен идеялары Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында экономиканың және азаматтардың әл-ауқатының тұрақты дамуын қамтамасыз ететін білім беру жүйесінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру, адами капиталды дамыту үшін оны түбегейлі жаңғырту қажет – деген болатын [3].

Негізгі бөлім: Сондықтанда жоғары оқу орындарының оқу-тәрбие үдерісінде жаһандық құзыреттілікті ұлттық құндылықтарды пайдалану арқылы жастарымыздың бойында ұлттық рухани-адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруды жүзеге асыру бүгінгі күннің мәселесі болып табылады.

Бұл мәселе Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында: «Ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» – деп атап көрсетілген [4].

Ал, жүйеге келетін болсақ жүйе (гректің systema) – деген сөзінен шыққан, бөлшектерден құрастырылған бүтін деген мағынаны білдіреді. Педагогикалық сөздікте, жүйе – өзара тығыз байланыстағы көптеген элементтерден бірікен тұтастық, егер осы тұтастықтың бір элементі жоғалса, ол жүйе бұзылады және атқаратын қызметіне нұқсан келтіреді, тіпті мүлде міндетін атқара алмай қалады – деген анықтама берілген [5]. Осы тұрғыдан қарағанда оқу үдерісіндегі жүйенің де элементтері, құрамды бөліктері өзара байланыста болуы керек. Себебі, болашақ педагог мамандардың жаһандық құзыреттілігін ұлттық құндылықтар негізінде қалыптастыру жүйесі дегеніміз – педагогтардың ұлттық құндылықтар жайлы ғылыми теориялық, философиялық және психологиялық ұғымдары мен түсініктерін қалыптастыруға бағытталған жұмыстың мызғымас реттілігі.

Көрсетілген анықтамаға сүйене отырып, ұлттық құндылықтар негізінде болашақ педагог маманның жаһандық құзыреттілігін қалыптастырудың жүйесін жасауға мүмкіндік береді.

Ұлттық құндылықтар болашақ педагог маманның тұлғасындағы басты қасиеттер ретінде орныығып, іс-әрекетінде көрініс беріп, оның қазақ ұлтының өкілі екендігін бейнелеп тұруы маңызды. Сондықтан, Мемлекет тарапынан басты мәре білім және ғылым жүйесінің халықаралық деңгейге шығуы және Еуразия кеңістігінде ғылыми-білім беретін орталықтардың болуы. Дегенмен, «Қазақ елі» идеясының аясында болашақ педагог мамандардың бойында ұлттық құндылықтардың болуы халықаралық деңгейде оларды ерекшелендіріп тұратыны сөзсіз. Жаһандық құзыреттілікті ұлттық құндылықтармен ұштастыра отырып, жүзеге асыру жүйесінің мынадай мақсаты белгіленді: болашақ педагогтардың әлемдік білім кеңістігіне кірігуіне мүмкіндік беретін жаһандық құзыреттілігін ұлттық құндылықтармен сабақтастырып, іс жүзінде қолдануына жағдай жасау.

Осыған орай, болашақ педагог мамандардың жаһандық құзыреттілігін ұлттық құндылықтар негізінде қалыптастыруға төмендегідей міндеттер белгіленді:

1. «Жаһандану» ұғымын «Қазақ елі» идеясымен ұштастыра отырып,

халқымыздың адамға деген ізгілікті қарым-қатынасымен сабақтастыру;

Қазақ халқында – адам ең жоғары құндылық болып саналады.

Адамға деген ізгілікті қарым-қатынас педагог маманның бойында көзге көрініп тұратын қасиеттері болуы тиіс. Осы қасиет жаһандық озық біліммен байытылып, білікті маман ретінде қалыптасып, әлемнің кез-келген жерінде өз қызметін атқара алатындай кәсіп иесі болуы керек.

Жалпы адамзаттық мәдениет жетістіктері негізіндегі адамның өмірлік іс-әрекет тәжірибесінің қоғамдағы алға қарай жетелейтін білім беру саласы мен әлеуметтік өмірдің мәдениет негіздері мен этномәдениеттік құндылықтарды игеруге мүмкіндік беретін ерекшеліктерді танып білуге бағытталады. Адам мен қоғамның дамуындағы ғылымның рөлін түсіну. Өз халқының мәдениеті мен әлемінің мәдени көптүрлілігін түсінуге және бағалауға мүмкіндік беретін білім беретін жағдайлар ұйымдастыру жолдарын қарастыру, рухани келісім мен толеранттылық идеяларына бейім болу.

2. «Жаһандық білім беру» ұғымын әр түрлі формалардағы жеке, жалпы ортақ, ұлттық білім беру ұғымдарымен ұштастыру;

Болашақ педагог мамандардың дайындық үдерісі арнайы дайындық, тұлғаны қалыптастыру, адами қасиеттерге тәрбиелеу, қарым-қатынастың қазіргі кездегі формаларына үйрету мен өзгермелі әлемде өмір сүруге дайындау қажеттілігінен тұрады.

Бүгінгі маңызды міндет – республикамыздың даму басымдығына сай болашақ педагог мамандарды даярлау жүйесін құру. Білім беруді ізгілендіру адам, қоғам, мәдениет, табиғатқа қарым-қатынас жөніндегі білімге зор көңіл аударуды талап етеді, сол себепті әлемді қабылдаудың бірегейлігімен қатар, білім беру саласындағы инновацияны игеруді қажет етеді.

Жаһандағы білім, ғылым, техника жаңалықтары бүкіл әлемге ортақ таралып, білім кеңістігіне ендірілуде, оны жеке тұлғаның меңгеруі маман ретіндегі біліктілігін артыра түседі. Жаһандық білім беру ұғымын ұлттық білім беру ұғымымен ұштастыру дегеніміз – болашақ педагог маманның бойында әлемдік жаңашылдық пен ұлттық құндылықтардың қатар қалыптасуын меңзейді.

3. «Жаһандық ойлау» ұғымын ұлттық тәлім тәрбиелік ой пікірлермен кіріктіру;

Болашақ педагог маманның жаһандық ойлау, әлемдегі білім беру саласындағы өзгерістерді бірегей қабылдауы, білім әлемінде болып жатқан үдерістердің өзара байланыста және бір-біріне әсер ететіндігін сезіну, көп ұлтты, көп мәдениетті әлемде өз қызметін табысты атқаруға қабілетінің болуы және таңдап алған кәсібіне сәйкес өзін-өзі үдайы жетілдіріп отыруы.

Ұлттық құндылықтар арқылы тәрбиелеу дегеніміз – халықтың ғасырлар бойы жинақтап, іріктеп алған тәжірибесі мен ізгі қасиеттерін жас ұрпақтың бойына сіңіру жастарды қоршаған ортадағы қарым-қатынасын, дүниетанымын, өнерге деген көзқарасын және соған сай мінез-құлқын қалыптастыру [6].

Ал, ұлттық тәрбие мен жалпы адамзаттық құндылық мәселесі – адамзат тарихының өн бойына ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлы мақсат. Адамзат өркениетінің өзгеше биігіне көтерілген үшінші мыңжылдықта жас мемлекетіміз үшін Қазақсатандық патриотизм, азаматтық парыз, тұлға бойындағы ұлттық құндылықтар мен ар тазалығы және жалпы адамзаттық қасиеттер рухани асыл мұрат болып қала береді.

4. Оқу үдерісінде болашақ педагог маманның технологиялық жаңалықтар мен электронды құралдарды пайдалану арқылы әлемдік білім, ғылым жаңалықтарын қысқа уақыт аралығында кең көлемде меңгеруіне жағдай жасау.

Болашақ педагог мамандарды даярлауда дүниежүзінде кең таралған технологияларды пайдалану, олардың жаһандық білім кеңістігіне енуіне мүмкіндік туғызады. Мәселен, инновациялық оқыту ерекшеліктерін кеңінен пайдалану қажет:

– жеке тұлғаға бағдарланған технологияларды оңтайлы қолдану арқылы инновациялық білім берудің дамуы;

– ғылыми мектеп негіздеріне сай кәсіби құзіретті мамандар даярлау жүйесін жасау;

– кәсіби білім беру және инновациялық қызметті кіріктіру қабілеттілігі;

– оқу орнының отандық және шетелдік өзекті ортамен ынтымақтастық инфрақұрылымын дамыту;

– оқу орнында жалпы және кәсіби құзыреттілікті дамыту бәсекелестігін қалыптастыру;

– жаңа мақсаттарға сәйкес ұйымдастыру, басқару және өзін-өзі басқару құрылымының жаңа әдістерін құрастыру [7].

Қазақстандық білім беру жүйесі дамуының ең маңызды мақсаты – білім беру мазмұнының жаңаруы мен оның деңгейінің жоғарылауы, жаңа сапаға жетуі.

Білім – қоғамдық институттардың бірі, сондықтан қоғам дамуының қажеттіліктерін қанағаттандырып отыруы қажет. Еліміздің дамуының қазіргі деңгейінің ерекшелігі – Қазақстанда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, қоғамның индустриялық түрінен ақпараттық қоғамға ауысуының жалпыәлемдік тенденциялар уақытымен дәл келуінде.

Қазіргі кезде әлемдік қауымдастықтың бөлігі ретінде Қазақстан үшін де мамандар дайындауға ақпараттық қоғамның қоятын жаңа талаптары бар.

Бұл жаңа талаптар адамның кәсіби міндеттерді және әлеуметтік рөлдерді орындауға дайындығы туралы ойларды өзгертуге мүмкіндік болады.

Жоғары кәсіби білімнің теориясы бойынша, кәсіптік қызметке дайындықтың өзгеруі, бұл ең біріншіден:

– өзінің кәсіби саласында жаңа технологияларды меңгеру қабілеті;

– өздігімен қызмет ету және шешім қабылдауға дайындығының деңгейін көтеру;

– еңбек нарығы жан-жақты білімі бар, басқа мамандықты тез игере

алатын, өзгеріс жағдайларында тиімді шешімдер қабылдай алатын, әр түрлі мәдени ортада жұмыс жасай алатын және т.б. қабілеттері бар мамандарға зәру;

– қазіргі технологиялардың ғылыми деңгейінің жиі ауысуы жағдайында білімнің негізділігін көтеру;

– жалпы ақпараттық және қатынастық технологияларды және өзінің жеке алғанда, кәсіби саласында меңгеру.

Қазіргі білім кеңістігі дәстүрлі және жаңашыл деп аталатын екі үдерістен тұрады. Педагогикалық инновация, немесе жаңашылдық үш деңгейде жүргізілуде: макродеңгей, мезодеңгей, микродеңгей немесе кең, орташа, шағын деңгей. Жаңартудың макродеңгейінде бүкіл білім жүйесі өзгертіліп, оның негізгі қағидасы, идеологиясы, мазмұны, үлгісі т.б. жаңартылады; мезодеңгейде, жаңалықтар белгілі бір өлке, аймақ не болмаса іріктеп алған оқу мекемелеріне ғана ендіріледі не болмаса жаңа тұжырымдарға негізделген оқу орындары құрылады; микродеңгейде оқу курсының мазмұны жаңғыртылады, не білім үдерісін жаңаша құрылымдау, жаңа технологиялар, жаңаша әдістер мен формалар ендіріледі. Білімдегі жаңашылдық мынадай бес кезеңді қамтиды:

1. Жаңалық ендірудің пісіп жетілу кезеңі.

2. Жаңалықты психологиялық-педагогикалық талдау негізінде теориялық негіздеу, өңдеу, болашқта беретін пайда зиянын болжау.

3. Іс жүзінде ұйымдастыру – бұл жаңалықты ендіруге мүмкіндік беретін, мысалы, лаборатория, эксперимент топтар, т.б. құрылым, модель жасау;

4. Талдау-аналитикалық, алынған моделді жалпылау және талдау;

5. Ендіру, байқап көру немесе толық ендіру.

Заман талаптарына сай білім мазмұнын анықтауда және студенттерге оны жеткізуде – академиялық үтқырлық, функционалды сауаттылық, креативтілік, рефлексия, зияткерлік, зерттеушілік, тапқырлық, ізігілікті мәміле сынды мәселелерді ескеру.

Қазіргі қоғам мен елдің әлеуметтік-экономикалық өміріндегі құрылымдық өзгерістер білім беру үдерісін ұйымдастырудың жаңа талаптарын белгілеуде. XXI ғасырдағы педагог жеке басын және қызметімен жүйелі түрде танысу және әлемдік қоғамдағы өзінің орынды бағасын анықтау, сондай-ақ білім жүйесін одан әрі реформалауға дайын екендігін айқындау үшін жаңа теориялық және әдістемелік негіздер қажет екенін түсініп алаға қарай ынталандыру [8].

Қорытынды: Қорыта келе, болашақ педагогтардың жаһандық құзыреттілігін ұлттық құндылықтар негізінде қалыптастыру қазіргі заманғы қоғам жағдайында педагогикалық қызметте жеке қасиеттері мен білім беру жүйесін дамыту. Бұл құбылыс ерекшелігі – ақпараттың кең таралуы телекоммуникациялық технологиялар, соның ішінде Интернет желісі, бұл дегеніміз – әлемдік қоғамдастықта адам қызметінің өзара іс-қимылына көп көңіл бөлінген жағдайларда ерекше маңызға ие болуы. Халықаралық жүйені дамытудың сапалы жаңа кезеңі әлеуметтік-экономикалық және саяси қатынастар. Жаһандық құзыреттілік кең ауқымды, адам қызметінің барлық аспектілері мен барлық салаларна әсер етеді. Әлеуметтік және жеке тұлғалар, соның ішінде ғылым мен білім беру құндылықтарна назар аудару, жаһандану мен интеграциялық үдеріс жүйелерінде орын алған жағдайлар, жаһандық өзгерістерді түсіну, жаһандық білім, нақты дағдылар, ұлттық әмбебап дәстүрлер мен мәдениетаралық қарым-қатынастың болуы. Осы арқылы жаһандық құзыреттілікті дамыту мүмкіндігі болатынына сенімдеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2018 жылғы 5 қазан. https://www.qamshy.kz/article/zholdaw-2019-zhil-zhastar-zhili.html
2. Общая и профессиональная педагогика: Учебное пособие для студентов педагогических вузов/Под. ред. В.Д. Симоненко. – М.: Вентана-Граф, 2005. – С. 222.
3. Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Астана, 2010 жыл. желтоқсанның 7-сі.
4. Қазақстан Республикасындағы "Білім туралы" Заң. – Алматы: Юрист, 2003. – 22 б.
5. Краткий педагогический словарь, М.: – 2005. – С.119.
6. Қоянбаев Ж.Б.., Қоянбаев Р.М. Педагогика. 2006.
7. Ракитов А. Заглядывая в будущее: Наука XXI века: глобальные трансформации и российская перспектива //Наука и жизнь. 1998. №12. – С.2.
8. Селевко Г. Компетентности и их классификация // Народное образование. 2004. №4. –С.138-144.

UDK 378.016

Raimbekov B.K.
candidate of Economic Sciences, associate professor
Academician E.A. Buketov Karaganda State University
Karaganda, Kazakhstan

Gazizova M.R.
master of Economic Sciences, senior teacher
Academician E.A. Buketov Karaganda State University
Karaganda, Kazakhstan

Raimbekova G.A.
master of Economic Sciences, senior teacher
Academician E.A. Buketov Karaganda State University
Karaganda, Kazakhstan

ENTREPRENEURIAL EDUCATION AS AN IMPORTANT DIRECTION OF ECONOMIC EDUCATION IN MODERN CONDITIONS

Түйін: *Мақалада бизнес-білім берудің ерекшеліктері және оның нақты тәжірибелік бағыты қарастырылады. Барлық зерттелген материалды кез келген үйымда тәжірибеде қолдануға болатын инновациялық білімге көшу қажеттілігі негізделеді. Жоғарыда аталған мәселені шешу үшін оқу үрдісіне бизнес-білім берудің элементтері енгізу арқылы экономикалық білім беруді кәсіпкерлікке түрлендіру ұсынылады. Кәсіпкерлік білім беруді енгізу бойынша Е.А.Бөкетов атындағы Қараганды мемлекеттік университетінің тәжірибесі қарастырылады.*

Түйін сөздер: *экономикалық білім, бизнес-білім беру, кәсіпкерлік, оқыту технологиясы, дағдылар, инновациялық бағдарламалар.*

Резюме: *В статье рассматриваются особенности бизнес-образования и его четкая практическая направленность. Обосновывается необходимость перехода к инновационному образованию, когда абсолютно весь изученный материал применим на практике в любой организации. Для решения вышеизложенного предлагается трансформация экономического образования в предпринимательское путем внедрения в учебный процесс элементов бизнес-образования. Рассматривается опыт Карагандинского государственного университета имени Е.А.Букетова по внедрению предпринимательского образования.*

Ключевые слова: *экономическое образование, бизнес-образование, предпринимательство, технология обучения, навыки, инновационные программы.*

Summary: *The article considers the features of business education and its clear practical orientation. The need of transition to innovative education when absolutely all studied material is applicable in practice in any organization is proved. To solve the above, it is proposed to transform economic education into entrepreneurial education by introducing elements of business education into the educational process. The experience of Karaganda State University of the name of academician E.A. Buketov on the introduction of entrepreneurial education is considered.*

Keywords: *economic education, business education, entrepreneurship, technology training, skills, innovation programs.*

Education today directly affects the prospects of social development. Knowledge becomes a real driving force that transforms people and the world around them. The quality of knowledge and practical skills acquired in educational institutions, depends on the effectiveness of the specialist in the labor market.

Improving the quality of education is the focus of the state, educational institutions, employers and the student. There are many ways and means to achieve this goal. The system of higher education in Kazakhstan, integrating into the international educational community, needs to improve its structure, standards and teaching methods.

Today we are witnessing the beginning of the Third wave of modernization of Kazakhstan, aimed primarily at the cultivation of new industries-engines and the release of entrepreneurial initiative of citizens. This requires a "reboot" of the traditional higher education system. Innovative and entrepreneurial universities should become new multipliers of growth.

As you know, the model of the triple helix (Stanford University Professor Henry Etzkowitz) of innovative development as a collaboration of science, business and the state is based on the leading role of universities in these relations [1].

As the world practice shows, there is no success in the country without the creation of a whole layer of enterprising, business and energetic people who are able to realize the national idea, to put into practice their commercial plans. In the state it is necessary to constantly create new enterprises, new business. The world is changing, and with it the needs of people are changing rapidly. People are needed to create a business to meet these needs. They're entrepreneurs. Their percentage is very small.

Entrepreneurship is the basis of the market economy, the creation of new products, needs, jobs, etc. Entrepreneurship is the basis of the economy in many countries.

According to the President of the Republic of Kazakhstan N.A.Nazarbayev "one of our strategic goals is ensuring the contribution of small and medium-sized businesses in GDP of at least 50% by 2050. It is meaningful to broaden the geography of micro-lending, actively using tools to guarantee and service support of entrepreneurs. These measures should be accompanied by organization of business training and financial literacy. It is necessary to further improve support tools for business activity. Each region of Kazakhstan has to offer complex measures to develop mass entrepreneurship, including family businesses. Firstly, the role of the education system shall change. Our task lies in making education central to a new model of economic growth. Training programs should focus on the development of critical thinking abilities and skills of independent search for information" [2].

Let's address the current education system. Unfortunately, there are still implemented technologies for training employees. Starting with kindergarten and continuing in secondary, secondary special and higher education institutions, the entire education system is built in the majority on the issuance of tasks and reporting on their implementation. Learn, make a pattern and get your assessment. Creativity and freedom of personal development are minimized often. All by the rules, by the standards. As a result, those who studied at "excellent" and "good", conventionally, they are called "botanists", become good performers and employees, those who studied mediocre, not accepting a strict drill, often achieve more, become entrepreneurs, business owners, etc. In other words, in the process of long-term training and education, the idea of "comply, be a performer" is introduced into the subconscious of a person. Most educational institutions do not train entrepreneurs, but only provide a number of disciplines within which it is possible to obtain mainly theoretical knowledge.

This approach was effective and met the requirements of industrial development of the company, when there was a need for a large number of employees (performers). In a market economy, in addition to such workers, people of a different mindset and education are needed.

The state understands and provides great support to entrepreneurs and businesses. Currently, in the field of education, the introduction of entrepreneurial foundations in the minds of young people has been started with the aim of educating entrepreneurs from them. They must be morally and intellectually ready for entrepreneurship.

The main requirement of time for specialists with higher education is high professionalism, deep and versatile culture and flexible thinking. This can be done only on the basis of updating the content of education, new methodology and technology of training. It is necessary to move to innovative education, which allows preparing specialists according to the demands of the labor market. When absolutely all the studied material is applicable in practice in any organization.

If we address at the history of economic education, we will see that the entire system of training economists began and was built on the basis of business schools, which studied, above all, practical techniques and methods of work. Business education, first of all, differs from the traditional level of practical application. In business education everything is quite dynamic and practical calculations are consistent with the theoretical base. The form of presenting the material is quite effective and does not allow its listeners to" fall asleep". Constantly motivates to intellectual process. If a typical student lives "from session to session", the student of business courses is in a constant thought process. He sees mistakes, shortcomings and he develops the right decision, and the teacher (coach) only directs him in the right direction. If there is a right and wrong answer in mathematics, then there are no wrong decisions in business, just these decisions are reflected in the income received. Business education is intensively implemented in the form of trainings, seminars, courses, conferences.

To solve the foregoing to improve the system of economic education with the purpose of formation of the business, the thinking and the acquisition of practical skills in various aspects of business and management.

In other words, it is necessary to transform economic education into entrepreneurial education by introducing elements of business education into the educational process.

In this regard, the experience of Karaganda State University of the name of academician E.A. Buketov on the development of entrepreneurship is interesting.

The Concept of development of entrepreneurial education was developed in accordance with the "Strategy of development of Karaganda State University of the name of academician E.A. Buketov" in the section Educational activities, paragraph 9, of Educational activities of the University in 2017-2021 [3]. The concept is aimed at strengthening the development of entrepreneurial education among young people. The work is carried out in the following main areas [4]:

1. Karaganda State University of the name of academician E.A. Buketov participates in the project of the Eurasian Resources group (ERG) "creating an ecosystem of youth entrepreneurship among students" aimed at developing entrepreneurial skills among young people. Within the framework of the project, the strategy of the entrepreneurial University, the formation of innovative training programs, as well as the development of the entrepreneurial potential of young people is created and implemented.

2. The University introduced business-oriented disciplines in the educational programs of all bachelor's, master's and doctoral programs (for all bachelor's specialties – "Applied business", for all master's specialties – "Commercialization of scientific and technical activities"). In addition, the disciplines of Entrepreneurship, Economics and organization of small and medium businesses, "Fundamentals of business research", "Venture entrepreneurship", "Innovative entrepreneurship", Applied business, business Economics and its legal support, Business planning of investment projects are studied at the bachelor's degree.

The elective discipline "Applied business" is a three-block course on business practice and entrepreneurship within the framework of the bachelor's degree for all specialties of KSU, including non-economy.

1 block – basic economic and legal basis of business and business planning. This block is implemented in the framework of lectures, including through master classes with the participation of representatives of the business community (business advisors, coaches and mentors).

2 block – getting practical skills for starting a new business or managing an existing business. This component of the program is implemented in the framework of practical training, which will be held in conjunction with representatives of the real business (business advisors, coaches and mentors).

3 block – practical measures for a startup, development of its own business plan, the work of students on the creation and development of their own start-up companies, the search for sources of funding. This unit is implemented in the framework of the IWSP also with the participation of mentors (mentors) from the real business.

The basis of the thematic plan of the discipline "Applied business" is an approach that considers entrepreneurial activity as a purposeful process with the obligatory participation and active activity of the individual in the form of a number of stages:

1) assessment of the entrepreneurial potential and make a decision;
2) search of the business ideas and their preliminary selection;
3) preparation and analysis of a business model;
4) research of a market segment and analysis of the business idea;
5) preparation and analysis of financial model of the project;
6) development of the business plan;
7) search of sources of financing of the business plan
8) preparation and implementation of the state registration of the subject of business, if necessary licensing;
9) selection of factors of production, "start" of operational and business processes;
10) marketing promotion;
11) optimization of operational and business processes.

The discipline "Commercialization of scientific and technical activities" was introduced in all specialties of the magistracy, the objectives of which are:

– formation of an integrated system of knowledge describing the process of commercialization of the results of scientific and technical activities;

– development of prerequisites for the development of the methodology of commercialization of the results of scientific and technical activities;

– formation of competencies to ensure the rationality, effectiveness and efficiency of commercialization of scientific and technical activities,

– development of practical skills in the field of commercialization of the results of scientific and technical activities.

3. For students of entrepreneurial thinking and development of practical skills in various aspects of business and management activities at the Department of Economics and international business KSU of the name of academician E.A.Buketov operates a business school.

Features of Business school:

– differs from traditional forms of learning;

– classes are held in the form of trainings;

– simulation of the market environment;

– providing participants with freedom of action: they can choose a pseudonym, create a new biography, develop and plan the implementation of any idea, try themselves in different functional roles, etc.;

– classes are aimed at increasing interest and motivation of participants to acquire their profession;

– allows participants to develop practical skills in the field of economic, management, marketing and business activities;

– forms analytical, communicative and creative abilities.

4. To strengthen the practical orientation of academic programs and the recognition of training programs by employers, the acquisition of practical skills in entrepreneurship at the Department of Economics and international business there are branches of departments. Thus, the Department of Economics and international business opened branches of the Department In the chamber of entrepreneurs of Karaganda region, LLP "Corporation Kazakhmys", LLP "EurasiaBulding", LLP "RATIONALSOLUTION", research Institute of regional development, Lyceum schools №101, №57, №66.

Within the framework of this cooperation the following work is carried out:

– annual coordination of disciplines of the working curriculum for undergraduate and graduate programs.

– employees of enterprises conduct classes with students on the basis of the branch of the Department.

– coordination of programs and terms, and also the organization of passing of professional practices by students and undergraduates for fixing of practical skills of work in specific production conditions is carried out.

– execution of theses at the request of enterprises and carrying out field protection of theses on the basis of a Branch of the Department.

– according to the results of practical training and protection of theses graduates are employed in these enterprises.

– organization and implementation of joint research, conferences, round tables, forums, development and implementation in the educational process of joint scientific and educational developments.

– organization of participation of training courses (trainings), master classes and practice-oriented seminars for students, classes in the framework of the "School of young entrepreneurs".

5. The students of the KSU of the name of academician E.A.Buketov actively participate in the international program of social entrepreneurship Enactus, within which are started and implemented, as socially-oriented, and commercial business projects.

Thus, in the conditions of modernization of Kazakhstan's economy, the strategic priority is the transition from the industrial-raw material economy to the model of "knowledge economy". This actualizes the need to form a wide layer of young innovation-active entrepreneurs, the critical mass of which will contribute to the deepening of post-industrial trends, positive socio-economic and technical and technological changes. Therefore, it is necessary to further work on the development and implementation of the strategy of the entrepreneurial University, the development of business activity of young people and the formation of innovative entrepreneurship training programs.

REFERENCES:

1. Triple helix of Henry Itzkowitz // [electronic resource] – Access mode. – URL: http://erazvitie.org/article/trojnaja_spiral_gnri_ickovica (accessed 31.11.2017).
2. The President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev's Address to the Nation of Kazakhstan. January 31, 2017- http: // www. akorda.kz

3. Development strategy of Karaganda State University named after E.A.Buketov for 2017-2021 //[electronic resource] – Access mode. – URL: http://ksu.kz/file/univer/strat_2017-21_ru.pdf
4. Khussainova Zh.S., Raimbekov B.Kh., Zhartay Zh.M. The introduction of entrepreneurial education in Karaganda State University // Problems of Economic Sciences. – 2018. – №2. – P. 51 – 54.

ӘОЖ 373.3:377

Рысбекова А.Қ.[1], Құрмантаева Н.Ә.[2]
[1]п.ғ.к., доцент
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
[2]магистрант
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМІНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

Аңдатпа. *Мақалада болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігінің құрылымы сипатталады.«Құзырет» пен «құзыреттілік» терминдеріне берілген анықтамалар салыстырылып, қазіргі бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби-педагогикалық құзыреттілігінің ерекшелігі көрсетіледі. Бастауыш сынып мұғалімдерінің құзыреттіліктері, яғни, балаларға деген сүйіспеншілігі, жалпы мәдениеттілігі, өз жұмысын ұйымдастыру қабілеті, педагогтың теориялық және әдістемелік сауаттылығы, кәсіби қызмет туралы білім көлемі, пәнді еркін меңгеруі, кәсіби қажетті ақпаратты алуы, өңдеуі және ұсыну қабілеті, педагогикалық жағдайдың шарттары, білім алушылардың ерекшеліктері, педагог пен оқушылардың өзара қарым-қатынасының ерекшеліктерін білуі туралы мәлімет беріледі.*

Түйінді сөздер: *бастауыш сынып мұғалімі; құзыреттілік; құзырет; кәсіби-педагогикалық құзыреттілік; педагогикалық қызмет.*

Рысбекова А.К.[1], Құрмантаева Н.А.[2]
к.п.н., доцент
Международный казахско-турецкий университет имени Кожа Ахмет Яссауи
магистрант
Международный казахско-турецкий университет имени Кожа Ахмет Яссауи

СТРУКТУРА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация. *В статье описывается структура профессиональной компетентности будущих учителей начальных классов. Сравниваются определения терминов «компетенция» и «компетентность», отражают специфику профессионально-педагогической компетентности современного учителя начальных классов. Компетентность учителей начальных классов это – любовь к детям, способность организовать свою работу, теоретическую и методическую грамотность педагога, объем знаний о профессиональной деятельности, свободное владение предметами, способность получать, обрабатывать и представлять необходимую профессионально информацию, условия педагогической ситуации, особенности обучающихся, особенности взаимоотношений педагога и учащихся.*

Ключевые слова: *учитель начальных классов; компетентность; компетенция; профессионально-педагогическая компетентность; педагогическая деятельность.*

Rysbekova A.K., Kurmantayeva N.A.
candidate of Pedagogical Sciences, associate professor
Kozha Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
master student
Kozha Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

THE STRUCTURE OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHER

Annotation. *The article describes the structure of professional competence of future primary school teachers. The definitions of the terms" competence "and" competence" are compared and reflect the specificity of professional and*

pedagogical competence of the modern primary school teacher. Information about the competence of primary school teachers: love for children, General culture, the ability to organize their work, theoretical and methodological literacy of the teacher, the amount of knowledge about professional activities, fluency in subjects, the ability to receive, process and present the necessary professional information, the conditions of the pedagogical situation, especially students, especially the relationship of the teacher and students.

Keywords: *primary school teacher; competence; competence; professional and pedagogical competence; pedagogical activity.*

Еліміздің болашақта көркейіп, бәсекеге барынша қабілетті елу мемлекеттің қатарына қосылуы бүгінгі ұрпақтың қандай білім мен тәрбие алатынына тікелей байланысты. Ел президенті Н.Назарбаев Л.Н.Гумилев атындағы Евразия ұлттық университетінде оқыған «Инновациялар мен оқу – білімді жетілдіру арқылы білім экономикасына» атты лекциясында: «соңғы 10-15 жыл бойында бәсекеге қабілеттіліктің жаңа өлшемі пайда болды: салмақ жаһандық экономикалық жаңа сапаға – «білім экономикасына» өтуіне түсіріледі»,- деген болатын. Олай болса, республика оқу орындарының алдында жан-жақты дамыған, саяси сауатты, терең теориялық біліммен қаруланған, адамдармен қарым-қатынас мәдениетін меңгерген маман дайындау міндеті тұр. [1].

Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасында құзырлы орта білім берудің мақсаты ретінде «... терең білім мен кәсіби дағдылар негізінде еркін бағдарлай білуге, өзін-өзі іске асыруға, өзін-өзі дамытуға және өз бетінше дұрыс, адамгершілік тұрғысынан шешім қабылдауға қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру» деп көрсетілді.[2].

Білім мен ақпарат үстемдік құрған қоғамда білім беру жүйесі инновациялық экономиканың негізгі бөлігі болып табылады. Қатаң талаптары қалыптасып келе жатқан инновациялық экономика қай салада болса да, бүгінгі маманның құзыреттілігін, яғни өз саласы бойынша ой-пікірінің қалыптасуын, кәсібилігін, өмірдің өзгермелі жағдайына бейімділігін, оған сай өз білімін пайдалану ғана емес, оны қажеттікке қарай толықтырып отыруды талап етеді.

А.Ф.Присяжная педагогика ғылымында құзыреттілік – тұлғаның белгілі бір сферадағы функциялары мен уәкілеттігін анықтайтын, оның интегративті қасиеті ретінде қарастылатындығын айтады.[3].

Жалпы алғанда, «құзыреттілік» ұғымы жайлы ғалым К.Құдайбергенова «Құзыреттілік ұғымы -соңғы жылдары педагогика саласында тұлғаның субьектілік тәжірибесіне ерекше көңіл аудару нәтижесінде ендіріліп отырған ұғым. Құзыреттіліктің латын тілінен аудармасы «competens» белгілі сала бойынша жан – жақты хабардар білгір деген мағынаны қамти отырып, қандай да бір сұрақтар төңірегінде беделді түрде шешім шығара алады дегенді білдіреді» деп көрсетеді.Бұл жайлы Б.Тұрғынбаева «…өзінің практикалық әрекеті арқылы алған білімдерін өз өмірлік мәселелерін шешуде қолдана алуын – құзырлылықтар деп атаймыз» деп анықтаса, Ресей ғалымы Н. Кузьминаның көзқарасы бойынша, «Құзырлылық дегеніміз – педагогтің басқа бір адамның дамуына негіз бола алатын білімділігі мен абыройлылығы».Ш.Таубаева: «Құзыреттілік–ол тұлғаның оқыту мен әлеуметтену процестері барысында меңгерген білім мен тәжірибеге негізделген, оның жалпы қабілеті мен іс-әрекетке даярлығы ретінде айқындалатын, тұлғаның кіріктірілген қасиеті» -деп қарастырылады.[4].

Г.С.Сухобская бойынша «құзыреттілік» ұғымы практикада туындайтын кәсіби-педагогикалық міндеттерді шешуде педагогтың білім мен білік жүйесі ретінде анықталады; В. С. Безрукова бойынша бұл ұғым кәсіби сауатты пайымдауларды, бағалауды, пікірлерді айтуға мүмкіндік беретін білім мен іскерлікті меңгеру болып табылады; Э. Ф. Зеер және О. Н. Шахматова бойынша «құзыреттілік» ұғымы кәсіби білім мен біліктердің жиынтығы, кәсіби қызметті орындау тәсілдері ретінде қарастырылған; В. Г. Афанасьев бойынша «құзыреттілік» маманның функциясының, құқықтары мен жауапкершілігінің жиынтығы ретінде көрсетіледі. Т. Г. Браже зерттеулерінде маманның кәсіби құзыреттілігі тек кәсіби (базалық) ғылыми білімді ғана емес, сонымен қатар құндылық бағдарларды, қызмет мотивтерін, айналадағы әлем мен әлемді түсінуді, адамдармен қарым-қатынас стилін, жалпы мәдениетті, жеке тұлғаның шығармашылық әлеуетін дамытуға қабілеттілікті қамтитынын атап көрсетілген. Эдинбург университетінің құрметті профессоры, доктор Джон құзыреттілікті нақты пәндік салада нақты іс-әрекетті тиімді орындау үшін қажетті ерекше қабілет ретінде және білімді, ерекше пәндік дағдыларды, ойлау тәсілдерін, сондай-ақ өз іс-әрекеттері үшін жауапкершілікті түсіну деп анықтаған" [5].

Құзыреттілік – қандай да бір салада қоршаған ортамен тиімді өзара іс – қимыл мүмкіндігін қамтамасыз ететін және осы үшін қажетті құзыреттерге тәуелді кешенді жеке ресурс;

– жеке адамның өзінің кәсіби қызметін сапалы жүзеге асыруға ішкі уәждемесінің болуы, өз кәсібіне құндылық ретінде көзқарас;

– күш пен сенімділікті білдіретін психоәлеуметтік сапа;

– адамның оған және қызмет пәніне жеке қатынасын қамтитын тиісті құзыреттілікке ие болуы [7]. Осылайша, құзыреттілік-білімнің, іскерліктің және дағдылардың қарапайым сомасы емес, бұл бірнеше басқа мағыналық қатардың түсінігі. Ол нақты, нақты тұлғаға тән және адамның күш-жігеріне байланысты. Жалпы алғанда құзыреттілік когнитивті (білім), операциялық (қызмет тәсілдері және қызметті жүзеге асыруға дайындық) және аксиологиялық (белгілі бір құндылықтардың болуы) аспектілерді біріктіреді деген қорытынды жасауға болады. Құзыреттілік – білім, білік, дағды және икемді ойлау жиынтығы, ал құзырет –білім беру дайындығына қойылған талаптар, құзыреттілікті құрайтын оқу бағдарламасының бірліктері; нақты кәсіби немесе функционалдық сипаттамалардың жиынтығы. [8].

Кәсіби-педагогикалық құзыреттілік-психологиялық-педагогикалық білім саласындағы құзыреттіліктердің жиынтығында көрінетін тұлғаның интегративті қасиеті; ұжымдағы әлеуметтік-құндылықтық функцияларды орындауға, мінез-құлықтың теріс көріністерін алдын алуға және жоюға мүмкіндік беретін тұлғаның әлеуметтік-құндылықтық сипаттамаларын дамыту және өзін-өзі дамыту процесіне белсенді ықпал ету қабілеті. Құзыреттілік–жеке адамның базалық сипаттамасы, адамның мінез-құлқын өмірлік және кәсіби жағдайлардың кең шоғырында болжауға болатын тұлғаның терең және тұрақты бөлігі;

– кейбір ішкі, әлеуетті психологиялық жаңа түзілімдер, содан кейін қызметте анықталады;

– білім мен жағдай арасындағы байланысты орнату, мәселені шешу рәсімін қалыптастыру қабілеті;-кәсіби қызметте белсендірілетін өзара әрекеттесетін компоненттерді, білім беру нәтижесінің санатын қамтитын рәсімдік, құндылық-мағыналық және декларациялық білімнің ашық жүйесі;

– бір кәсіппен біріктірілген адамдар білім саласының алдын-ала белгілі бір саласы, идеалды және нормативтік сипаттамасы, бір мамандық бойынша хабардар болуы тиіс.

– "белгілі бір заттар мен процестердің шеңберіне қатысты қойылатын және оларға қатысты сапалы әрі сапалы әрекет ету үшін қажетті жеке тұлғаның өзара байланысты қасиеттерінің (білім, білік, дағды, қызмет тәсілдері) жиынтығы" [9]. Заңды сұрақ туындайды: құзыреттерді үйренуге бола ма? Отандық зерттеушілер құзыреттілікті серпінді деп санайды, өйткені олар адамның жеке басының құрылымында өзгермейтін сапа болып табылмайды, ал олардың пайда болуына ынта болмаған жағдайда дами алады, жетілдіре алады немесе толық жоғала алады. "Құзыреттілік" терминін өте терең және түпнұсқалық түсіндіруді Н. С. Сахаров ұсынады.. Ол философиядағы, логикадағы, жаратылыстанудағы "құзыреттілік" ұғымының анықтамаларын мұқият талдады және оның жалпы категориялық мәні анықталды, ол тірі ағзаның тиісті реакцияның сыртқы тітіркенуіне үн қатып, бірлескен қызметті жүзеге асыру қабілеттілігінен тұрады. Бұл реакцияның (рефлексия) нәтижесі құзыреттілік болып табылады. Мұндай түсіндіруде құзыреттілік индивидтің рефлексия нәтижесі болып табылады, ол өз кезегінде оның сыртқы тітіркенуге реакциясының нәтижесі болып табылады, басқа индивидтермен – социум мүшелерімен өзара әрекеттестікте пайда болады [10].

Сонымен, егер ең жалпыланған түрде біз құзыреттілікті сипат (сапа) ретінде анықтаймыз, онда құзыреттілік кәсіби қызметте көрінетін осы қасиетке ие болу ретінде қарастырылуы мүмкін. ЖОО қабырғасынан шығып, бітіруші белгілі бір құзыреттіліктерге ие болуы керек – кәсіби қасиеттер, кәсіби қызметті жүзеге асыру барысында өзектендіретін әлеуетке ие болуы және оның құзыреттілігін куәландырады. "Құзырет" терминін маманды оның кәсіби қызметінде сипаттау үшін қисынды қолдануға, ал "құзыреттілік" – маманды "әлеуетті" құзыретті ететін базалық қасиеттерді (сапаны) белгілеу үшін қолдануға баса назар аударған жөн. Сондықтан кейбір зерттеулерде жасалғандай, құзыреттілікті меңгеру туралы айту дұрыс емес. Құзыретті болуға, белгілі бір кәсіби құзыреттіліктерді меңгеруге және оларды нақты кәсіби қызмет тәжірибесінде жүзеге асыруға болады.

Қазіргі мұғалімнің кәсіби-педагогикалық құзыреттілігінің құрамын сипаттайық:

1. Тұлғалық қасиеттер саласындағы құзыреттілік – педагогтың педагогикалық іс-әрекетті тиімді шеше алатын маман ретінде сипатталатын белгілі бір сипаттамалардың айқындылығын көрсетеді. Көбінесе педагогикалық жоғары оқу орындарының педагогтары мен студенттері осындай қасиеттердің арасында балаларға деген сүйіспеншілікті, жалпы мәдениетті, өз жұмысын ұйымдастыру қабілетін, педагогикалық қызметті таңдауға бағытталған және уәждемені дамытуды көрсетеді. Онда үш негізгі көрсеткішті атап көрсетуге болады: эмпатиялылық және социорефлексия, өзін-өзі ұйымдастыру, жалпы мәдениет.

2. Педагогикалық қызметтің мақсаттары мен міндеттерін қою саласындағы құзыреттілік педагогтың әрбір мақсат қою процесінің кезеңдерін іске асыру сапасын, нәтиже бейнесін жасауды, оқу процесінің немесе сыныптан тыс жұмыстың циклына қойылатын талаптар жүйесін түсіндіруді; нәтижеге қол жеткізу тәсілін сипаттауды және оған қойылатын талаптарды түсіндіруді; білім алушылардың (тәрбиеленушілердің) мақсат қою қызметін және мақсат қою бойынша өз қызметін қадағалау және бағалауды көрсетеді.

3. Білім алушыларды (тәрбиеленушілерді) оқу (тәрбие) қызметін жүзеге асыруға ынталандыру саласындағы құзыреттілігі – педагогтың білім беру қызметіне балалардың уәждемесін қалыптастыру сияқты міндетті іске асыру сапасын көрсетеді. Егер адам оны іске асыруға мүдделі болмаса, кез келген қызмет тиімділігі аз немесе мүлдем тиімсіз болады. Бұл мүдделілік субъектінің тиісті қызметке оң оқу уәждемесін қалыптастырудан көрінеді. Мотивация-бұл көңіл-күй, адамның бірдеңе жасауға, белсенділікті көрсетуге ұмтылысы, оның барысында бар мотивтердің барлық топтары міндетті түрде жүзеге асырылады: танымдық, әлеуметтік, болашақ себептері. Мотивацияны қалыптастыру функциясы педагог қызметінің жалпы жүйесінің қажетті құрылымдық элементі болып табылады.

4. Қызметтің ақпараттық негізін қамтамасыз ету саласындағы құзыреттілігі – педагогтың теориялық және әдістемелік сауаттылығын, кәсіби қызмет туралы білім көлемін, пәнді еркін меңгеруін көрсетеді; кәсіби қажетті ақпаратты алу, өңдеу және ұсыну қабілеті, педагогикалық жағдайдың шарттарын, білім алушылардың ерекшеліктерін, педагог пен оқушылардың (тәрбиеленушілердің) өзара қарым-қатынасының ерекшеліктерін білу. Ақпарат жүйе ретінде педагогикалық қызметтің міндетті компоненті болып табылады. Қызметтің ақпараттық негізі барабар, дәлірек және толық болған сайын, кәсіби педагогикалық қызмет соғұрлым тиімді жүзеге асырылатын болады. Педагогикалық іс-әрекет үш негізгі көрсеткіш арқылы ашылады: оқыту әдістеріндегі құзыреттілік, оқыту пәніндегі құзыреттілік, субъективті қызмет жағдайындағы құзыреттілік.

5. Бағдарламаларды, әдістемелік, дидактикалық материалдарды әзірлеу және педагогикалық шешімдер қабылдау саласындағы құзыреттілік педагогтың біліктілік деңгейін көрсетеді, бұл шешімдер үшін жауапкершіліктің толық болуын және оларды іске асырудың салдарын сезіне отырып, түрлі педагогикалық жағдайларда шешім қабылдау, қызмет бағдарламасын әзірлеу және іске асыру, педагогтың біліктілік деңгейін көрсетеді. Бұл құзыреттілік оқушылардың дайындық деңгейін және оң оқу уәждемесінің қалыптасуын ескере отырып оқытуды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Оқулықтар мен оқу жинақтарын негізделген таңдау, жеке дидактикалық және әдістемелік материалдарды әзірлеу педагогикалық қызметтің құрамдас бөлігі болып табылады. Педагогтар қызметінің негізгі нәтижесі көбінесе білім беру бағдарламасын қаншалықты құзыретті іске асырумен анықталады, бұл оқытуда (тәрбиелеуде) жоғары көрсеткіштерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Типтік білім беру бағдарламаларын таңдау және іске асыру шеберлігінен тұрады; өзіндік бағдарламалық, әдістемелік және дидактикалық материалдарды әзірлеу; түрлі педагогикалық жағдайларда шешімдер қабылдау. Педагогикалық қызметті ұйымдастыру саласындағы құзыреттілік педагогтың балалармен өзара іс-қимылды ұйымдастыру, олармен қарым-қатынас жасау, олардың қызметін басқару және оның нәтижелерін бағалау білігін көрсетеді; сабақты дайындау және өткізу, педагогтың сынып (топ) басқара білуінде көрінеді. Педагог әр баланың жұмысын ұйымдастыруға, жұмыс жағдайын және іскерлік жағдай жасауға тырысады. Осының барлығы оқушылардың (тәрбиеленушілердің) қызығушылығын, назарын, оқу-танымдық белсенділігін арттырады. Педагогтың мұндай тәртібі жеке оқушылардың (тәрбиеленушілердің) жеке қабілеттерін ескере отырып, оларға деген көзқарасты табуға, өзін оң көрсетуге көмектеседі. Сондықтан, мұғалімдерді дайындау бағыты бойынша жоғары кәсіби білім берудің қолданыстағы мемлекеттік білім беру стандартын есепке ала отырып, Қазақстанның барлық жоғары оқу орындарында болашақ педагогикалық кадрлар жаңа әлеуметтік тапсырысқа сәйкес білім алады. Онда ЖОО түлектерінің белгілі бір құзыреттілік жиынтығын дамытуға және қалыптастыруға бағытталған негізгі білім беру бағдарламаларын меңгеру нәтижелеріне қойылатын талаптардың тұтас кешені келтіріледі:

– Жаңа білім беру стандарттарына сәйкес оқытудың жаңа жүйесіне көшу жүзеге асырылады, педагогикалық кадрларды ЖОО-да даярлау жүйесінде ғылыми білімді тереңдетуді қамтитын болашақ педагогтардың кәсіби шеберлігін арттыру жүйесі жетілдіріледі;

– психологиялық-педагогикалық және пәндік циклдердің оқылатын пәндерінің психологиялық-педагогикалық және ғылыми-әдістемелік деңгейлерін арттыру, сондай-ақ студенттерді базалық білім беру ұйымдарында тікелей практикалық даярлау;

– педагогикалық қарым-қатынас мәдениетін және іскерлік этикетін игеру; ұжымда жұмыс істеу қабілетін дамыту, корпоративтік мәдениет нормаларын меңгеру;

– оның қызметінің құралы болып табылатын ғылыми стильде сөйлеу және ғылыми-зерттеу қызметінің әдістері мен технологияларының болуын меңгеру.

Болашақ мұғалімдерді даярлау жүйесінде жаңашылдықтар болған жағдайда ғана педагогтардың жаңа буынының қалыптасуы туралы сенімді түрде мәлімдеуге болады, олар кәсіби-педагогикалық құзыреттілігі бар және оған сәйкес жеке құзыреттілік жиынтығы бар мұғалім болып қалыптасады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жүсіпова Ж.А . Педагогикалық шеберлік. Алматы, 2011.
2. Байжуманова Н. С. Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі // Білім әлемінде. – 2008. – № 5. – 33-36 б.
3. Нұрғазиева Н. М. Шығармашылық әрекеттегі мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің аспектілері // Бастауыш мектеп. – 2010. – №11. – 58-60 б.
4. Құдайбергенова К.А.. Құзырлылық – тұлға дамуының сапалық критерий // «білім сапасын бағалаудың мәселелері: әдіснамалық негізі және практикалық нәтижесі» атты халықаралық ғылыми – практикалық конференцияның материалдары. 2008. 30-32 б.
5. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы.
6. Введенский В. Н. «Педагогтың кәсіби құзыреттілігін модельдеу». Педагогика. 2003. № 10. 51-55 б.
7. Дж. Равен.«Қазіргі қоғамдағы құзыреттілік: анықтау, дамыту және іске асыру». Ауд. ағыл. М: Когито-Центр. 2002. 396 б.
8. Сахарова Н.С. «Қазіргі білім беру парадигмасындағы "құзыреттілік" және "құзыреттілік" категориялары» .ОГУ Хабаршысы. 1999. № 3.51-58 б.
9. Хуторский А. В. «Жеке тұлғаға бағытталған парадигманың компоненті ретіндегі басты құзыреттіліктер» . Халықтық білім беру. 2003. № 2. 58-64 б.
10. Шадриков В. Д. «Маманның жаңа моделі. Инновациялық дайындық және құзыреттілік тәсіл» // Бүгінгі жоғары білім // 2004. № 8. 26-31 б.
11. Зеер Э.Ф. «Мамандық психологиясы» ЖОО студенттеріне арналған оқу құралы // М: Академиялық жоба// Екатеринбург// Іскерлік кітап, 2003. 336 б.
12. Зимняя И.А «Білім берудегі құзыреттілік тәсілінің нәтижелі-мақсатты негізі ретінде кәсіби құзыреттілік» //ЖОО ректоры// 2005. № 6. 13-29 б.

МРНТИ 15.31.31

Сапарқызы Ж.[1], Майгельдиева Ш.М.[2]
Қоркыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
Қызылорда қ.,Қазақстан

ОҚУ ІС-ӘРЕКЕТІ БАРЫСЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ АҚЫЛ-ОЙ ҚЫЗМЕТІН ДАМУЫ

Аңдатпа. *Бұл мақалада оқу іс-әрекеті процесінде студенттердің ақыл-ой қызметін дамыуы үшін қандай әдістер мен теорияларды қолдануға болатынын ұсынады. Өзін-өзі бақылауға қабілетті және өзін-өзі көрсетуге қабілетті еркін тұлғаны тәрбиелеуге, адам тәрбиесі, сүю, терең сезіну, шығармашылықпен және өздігінен білім алу процесін жалғастыру,адамға салынған барлық әлеуетті дамыту үшін қажетті жағдайлар жасау-кез келген қалыпты адамға тән оқыту мен өзін-өзі дамытуға ұмтылу теориялары қарастырылып, талқыланған.*

Түйін сөздер*: ақыл-ой қызметі, педагогикалық технологиялар, білім беру, студенттер, өзін-өзі дамыту, психологиялық жағдай, қызығушылық.*

Сапаркызы Ж.[1], Майгельдиева Ш.М.[2]
Кызылординский государственный университет им. Коркыт Ата
г. Кызылорда, Казахстан

РАЗВИТИЕ УМСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. *В статье описаны какие методы и теории можно применить для развития умственной деятельности студентов в процессе учебной деятельности. Рассмотрены основные задачи теории такие как, воспитание свободной личности, имеющей твердый самоконтроль и способной к самореализации, воспитание человека, который может любить, глубоко чувствовать, творить и продолжать процесс самообразования, создание необходимых условий для развития всех заложенных в человеке потенций – стремление к обучению и саморазвитию, присущее всякому нормальному индивиду.*

Ключевые слова: *умственная деятельность, педагогические технологии, образование, студенты, саморазвитие, психологическое состояние, мышление.*

Saparyqyzy Zh.[1], Maigeldiyeva Sh.M.[2]
Korkyt Ata Kyzylorda State University
Kyzylorda city, Kazakhstan

DEVELOPMENT OF STUDENTS ' MENTAL ACTIVITY IN THE PROCESS OF EDUCATIONAL ACTIVITY

Abstract. *The article describes what methods and theories can be applied to the development of mental activity of students in the learning process. The main objectives of the theory such as the education of a free personality with strong self-control and capable of self – realization, the education of a person who can love, feel deeply, create and continue the process of self-education, the creation of the necessary conditions for the development of all inherent in human potentials-the desire for learning and self-development inherent in any normal individual.*

Keywords: *mental activity, pedagogical technologies, education, students, self-development, psychological state, thinking.*

Кіріспе. Педагогика тарихы мен теориясында білім беру мазмұнын іріктеудің әртүрлі теориялары болды. Теориясы, дидактикалық материализма (Я. А. Коменский, Д. Дж.Коннор, И. Б. Беседов) білім берудің негізгі мақсаты білім алушыларға ғылымның әр түрлі салаларынан көбірек білім беру болып табылатынын айтты. Дидактикалық утилитаризм теориясы (Дж.Дьюи, Г. Кершенштейнер) білім

алушылардың ойлау қабілетін және ақыл-ой қызметін белсендіретін фактордың рөлін атқаратын әлеуметтік тәжірибені қайта құру болып табылатын негізгі критерий екенін айтты.

Жоғары білім мазмұнын анықтау әдістемесіне жақында дейін бірінші теорияның белгілері тән болды. Жоғары мектептің нормативтік-әдістемелік құжаттамасының мазмұны мен дайындалуын ұйымдастыруға әртүрлі талаптар қойылды; оқу материалын қалыптастыруда оқу пәндерінің өсіп келе жатқан сараланuына және оқу бағдарламаларының көлемін кеңейтуге негізделген экстенсивті тәсіл жүзеге асырылды.

Жоғары мектеп ғалымдары жалпы білім беру мазмұнының теорияларына, атап айтқанда В. В. Краевский, И. Я. Лернердің және М. Н. басшылығымен әзірленген білім мазмұнының теориясына жиі жүгіне бастады.Білім беру мазмұнын негіздеу негізінде оқытудың мазмұндық және іс жүргізушілік жақтарының бірлігі туралы ереже болуға тиіс. Осы теорияға сәйкес білім беру мазмұнының негізінде тараптардың бірлігі туралы ереже болуы тиіс және мазмұны оқу пәндері бойынша білім, білік және дағды тізбесіне ғана енгізілуі мүмкін емес, әлеуметтік тәжірибенің әртүрлі элементтерін қамтуы тиіс.

Функционалды талдау теориясы танымның іс-әрекетпен интегралды байланысы туралы ережені дамытты. Білім беру мазмұнын іріктеу және құру кезінде басшылыққа алынатын негізгі критерий дүниетанымдық көзқарас болуы тиіс.

Білім беру мазмұнының технологиясын негіздеудің қазіргі заманғы теорияларының бірі, ең алдымен, формальды және материалдық Білім туралы пікірталасты ұғынуға тырысатын "еркіндік педагогикасы теориясы" болып табылады, бұл пікірталастың маңызды пәндерінің бірі "бірыңғай еңбек мектебінің"тұжырымдамасы болды.

Бұл теорияға тұлғалық-бағдарлы білім беру теориясы да жатады. Онда қабылданған оқу-Пәндік білім беру моделінен бас тарту және білім беру мазмұнының жеке-бағытталған моделін құрастыруға көшу ұсынылады.

Дидактиканың маңызды мәселелерінің бірі-оқыту әдістерінің мәселесі-теориялық және практикалық тұрғыдан өзекті болып қала береді. Оның шешіміне байланысты оқу процесінің өзі, оқытушы мен студенттің қызметі, демек, жалпы жоғары мектепте оқу нәтижесі болып табылады.

Білім алушылардың қызметіндегі мінез – құлқы (дербестік және шығармашылық дәрежесі) бойынша әдістердің жіктемесінің бірін қарастырайық. Бұл классификацияны И. Я. Лернер [1] және М. Н. Скаткин [2] ұсынды. Олар оқытудың көптеген бұрынғы тәсілдері мен әдістері олардың сыртқы құрылымдары мен көздерінің айырмашылықтарына негізделгенін атап өтті. Оқытудың табысы шешуші дәрежеде білім алушылардың бағыттылығы мен ішкі белсенділігіне, олардың қызметінің сипатына, нақты қызмет сипатына, дербестік және шығармашылық дәрежесіне байланысты болғандықтан және әдістерді таңдаудың маңызды критерийі болуға тиіс. И. Я. Лернер және М. Н. Скаткин оқытудың бес әдісін бөліп беруді ұсынды,әрі әрбір келесі белсенділік және білім алушылардың қызметіндегі дербестік дәрежесі өсуде.

1. Түсініктеме-иллюстрациялық әдіс. Оқушылар дәрісте оқу немесе әдістемелік әдебиеттерден, экрандық құрал арқылы "дайын" түрінде білім алады. Фактілерді, бағалауларды, қорытындыларды қабылдай отырып, студенттер репродуктивті ойлау аясында қалады. Жоғары оқу орнында бұл әдіс үлкен ақпаратты тарату үшін ең кең қолданылады.

2. Репродуктивті әдіс. Оған үлгі немесе ереже негізінде зерттелген қолдану жатады. Білім алушылардың қызметі алгоритмдік сипатта болады,яғни көрсетілген үлгіге ұқсас жағдайларда нұсқау бойынша орындалады.

3. Проблемалық баяндау әдісі. Әр түрлі көздер мен құралдарды пайдалана отырып, педагог материалды баяндамас бұрын, мәселе қояды, танымдық есепті қалыптастырады, содан кейін дәлелдемелер жүйесін ашып, көзқарастарды, түрлі тәсілдерді салыстыра отырып, танымдық есепті шешу тәсілін көрсетеді. Студенттер ғылыми ізденістің куәгері және қатысушысы бола алады.

4. Ішінара іздеу немесе эвристикалық әдіс. Ол оқытудағы ұсынылған танымдық тапсырмаларды не педагогтың басшылығымен не эвристикалық бағдарламалар мен нұсқаулар негізінде белсенді іздеуді ұйымдастырудан тұрады. Ойлау процесі өнімді сипатқа ие болады, бірақ бұл ретте кезең-кезеңмен педагог немесе оқушылардың өздері бағдарламалар мен оқу құралдарымен жұмыс істеу негізінде бағыттайды және бақылайды. Мұндай әдіс, оның бір түрі эвристикалық әңгімелесу-ойлауды белсендірудің тексерілген тәсілі, семинарларда танымға қызығушылықты қоздыру.

5. Зерттеу әдісі. Материалды талдағаннан, мәселелерді, міндеттерді қойғаннан және қысқаша ауызша немесе жазбаша нұсқамадан кейін білім алушылар өз бетінше әдебиеттерді, көздерді

зерделейді, бақылау мен өлшеулер жүргізеді, сондай-ақ іздеу сипатындағы басқа да іс-әрекеттерді орындайды. Бастама, дербестік, шығармашылық ізденіс зерттеу қызметінде барынша толық көрінеді. Оқу жұмысының әдістері тікелей ғылыми зерттеу әдістеріне айналады.

Оқу-жаттығу өзінің мәні бойынша оқытушы студентке "басынан басына" беретін ғылыми ережелерді жақсы есте сақтау болып табылмайды – – бұл белсенді танымдық, ең алдымен, ғылыми білімді іздеу және ақыл-ой өңдеу бойынша студенттің ақыл-ой қызметінің үдерісі мен нәтижесі. Оқу-жаттығу қызметтің негізгі түрлерінің біріне жатады.

Сабақ барысында олардың өз бетінше жұмыс істеу мүмкіндігін табу қажет. Өзіндік мысалдарды мадақтау, білім алушылар оқытушының дәрістерін механикалық есте сақтап қалмай, оқытушы ұсынған сұрақтарға жауаптарды өздері табуға тырысу керек.

"Оқытуды интенсификациялау" ұғымына "оқытуды жандандыру"ұғымы жатады. Оқу іс-әрекетін белсендендіру деп студенттің білімді меңгерудегі қызығушылығын, дербестігін, ақыл-ой белсенділігін арттыруға, сондай-ақ өндірістік жағдайды болжау және өзіндік шешім қабылдау қабілетін қалыптастыруға ықпал ететін оқытудың осындай формаларын, мазмұнын, тәсілдері мен құралдарын әзірлеуге және пайдалануға бағытталған оқытушының мақсатты қызметі түсініледі.

Қазіргі жағдайда оқытуды іске асырудың стратегиялық бағыты оқытуды ұғыну үшін дидактикалық және психологиялық жағдайлар жасау, бұл процеске студенттерді зияткерлік, сонымен қатар әлеуметтік және жеке белсенділік деңгейінде қосу болуы тиіс.

Қандай оқыту әдістері – белсенді, қарқынды немесе проблемалы-қолданылмады, ЖОО-да оқытудың тиімділігін арттыру үшін студент белсенді жеке позицияға ие бола алатын және өзін оқу қызметінің субъектісі ретінде толық көрсете алатын психологиялық-педагогикалық жағдайлар жасау маңызды. Жеке тұлғаның оқытудағы және кәсіптік өзін-өзі анықтаудағы белсенділігінің дидактикалық принципі студенттің оқу іс-әрекеті мен оқытушының педагогикалық іс-әрекетіне бірыңғай Оқу процесіндегі талаптар жүйесін негіздейді.

Қазіргі ЖОО-ның оқу үрдісіне дәріс пен өзіндік жұмыстың тығыз байланысы тән. Мұндай жағдайларда оқытудың белсенді әдістерін қолдану неғұрлым өзекті болып отыр. Оқытудың белсенді әдістері және дидактиканың білімді меңгерудің жаратылыстану заңдарының қажеттілігіне, психологиялық ғылыммен ашық жауап беретін жауабы бар және олар жоғары оқу орнында дамытушылық оқыту жүйесін бекітуді қамтамасыз етеді.

Педагогикадағы белсенді әдістер көп. Әрбір оқу пәнін оқытуда осы пәннің бейіні бойынша оқу міндеттерін шешу кезінде оқушылардың ой-өрісін белсендіретін өзіндік өзіндік әдістері бар. Жалпы және одан да көп. Алайда, олардың барлығы әдістемелік әдебиетте дидактика тұрғысынан жіктелген және жазылған, яғни педагогикалық аспектіде.

Жоғары мектептегі оқу-жаттығудың психологиялық талдауы-бұл студенттердің кәсіби дайындығының тиімділігін арттырумен байланысты іс жүзінде маңызды мәселе ғана емес. Ең алдымен бұл адамның оқуға қабілеттілігінің табиғатын түсіну мәселесі. Бұл оның кең ғылыми теориялық мағынасы проблеманы күрделенетін білім көшкінінен адамның өсіп келе жатқан шеттетілуіне қалай қарсы тұру, ғылыми және техникалық білімнің өсуінің үдеуі аясында жеке әлеуметтену мен оқыту қарқынының артта қалуының алдын алу туралы мәселені шешу үшін неғұрлым өзекті етеді. Педагогиканың өзі үшін бұл мәселе орталық теориялық мәселелердің бірі – адамды оқыту мен дамытудың өзара байланысы болып табылады.

Адам өмірі-бұл, ең алдымен, үздіксіз өзгеретін орта жағдайларына үздіксіз бейімделу, бұл белгілі бір мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған мінез-құлықтың жаңа формаларын жасау, бұл әр түрлі оқыту. Оқыту әртүрлі деңгейде жүзеге асырылуы мүмкін: реактивті мінез-құлықты жасау, когнитивтік оқыту, концептуалды оқыту. Студенттік жаста когнитивті оқытудың әр түрлі түрлері бар.

Студенттерді оқыту-бұл білімдермен, білімдермен, дағдылармен қаруландыру мақсатында олардың психикасына және іс-әрекетіне өзара іс-қимыл жасау. Алайда, соңғылары оқу нәтижелерін жоққа шығармайды. Оқыту барысында оның мазмұнының негізінде студент психикасының әртүрлі жақтары дамиды, болашақ маманның жеке басы қалыптасады. Оқыту ғылыми дүниетанымды жетілдіру, зияткерлік және кәсіби қасиеттерді дамыту үшін тікелей маңызға ие.

Білімнің сипаты мен саны қазіргі өндірістің, еңбек қызметінің белгілі бір бейіндегі маманның дайындығы мен жеке басының даму деңгейіне қойылатын талаптарымен айқындалады.

Өз мамандығы бойынша білім, білік, дағды – студенттің дайындығы мен дамуының негізгі бөлігі. Оқу үрдісінде оқушылардың белсенділігін ынталандырусыз табысты оқыту мүмкін емес. Ынталандыру құрауышы үйымға міндетті емес.

Ол оның алдында бір мезгілде жүзеге асырылуы мүмкін, бірақ оны аяқтауы мүмкін. Педагогикамен белсенді оқу қызметін ынталандырудың көптеген тәсілдері мен тәсілдері жинақталған, ынталандырудың арнайы әдістері әзірленген. Ынталандыру белгілі бір міндетті орындайды – студенттердің назарын тақырыпқа аудару, олардың қызығушылығын, танымдық қызығушылығын ояту.

Сонымен қатар студенттердің оқу-жаттығуды белсендіретін борыш пен жауапкершілік сезімін дамыту қажет. Маңызды ғана емес, қажеттіліктерін тақырыпты басында айналысу аша отырып, оның мәнін, ерекшелік, бірақ ойластыру ынталандыру тәсілдері, пайдаланылатын барысы бойынша сабақтар және әсіресе екінші бөлігінде туатын табиғи қажу мен оқушылар мұқтаж влияниях, снимающих кернеуі, қайта тиеуді және тудыратын тілек белсенді түрде меңгеруге, оқу материалы.

Психологиядағы тұлғаның белсенділігі деп адамның қарым-қатынаста, бірлескен қызметте, шығармашылықта көрінетін қоршаған ортаға қоғамдық маңызды өзгерістер жасау қабілеті түсініледі. Таным механизмінің тұрақты қозғаушысы қызығушылық болып табылады.

Қызығушылық-бұл қандай да бір салада бағдарлауға, жаңа фактілермен танысуға, шындықты толық және терең бейнелеуге ықпал ететін мотив. Қызмет үдерістеріндегі мүдделердің рөлі зор. Олар жеке тұлғаны өз бойында пайда болған білім мен түсініктікті қанағаттандырудың жолдары мен тәсілдерін белсенді іздеуге мәжбүрлейді. Қанағаттандыру мүдде емес, әкеледі оның угасанию, ал, іштей перестраивая, байыту және углубляя оның туғызады туындауы жаңа мүдделеріне жауап беретін, неғұрлым жоғары деңгейіне ой әрекеті.

Танымдық қызығушылық қызметте қалыптасады және дамиды. Танымның күшті ынталандыруы таңқаларлық. Таңқаларлық, адам алға үмтылады. Ол жаңа нәрсе күтуде. Бірақ оқу материалына танымдық қызығушылық барлық уақытта тек жарқын фактілермен ғана қол жеткізе алмайды, ал оның тартымдылығын таңқаларлық және таңқаларлық қиялға түсіру мүмкін емес. Бұл студентке тез үйретуі мүмкін, сабақта жұмыс істеу формалары мен әдістерін өзгерту қажет, оны шығармашылық ойлау қызметіне тарту керек.

Материалды түсіндіргеннен кейін білімді тексеру және бекіту үшін тест тапсырмаларын жақсы қолдану.

Тесттер оқытушының алдыңғы сұрауын алмастырады, өйткені студенттер сұрақтарға жауап бере отырып, өз білімдерін өз бетінше бағалайды. Т. В. Габайдың [3] анықтамасы бойынша оқу қызметі екі кіші жүйені немесе қызметті қамтиды. Біріншісі-кіші жүйе ретінде қарастырылатын негізгі функционалдық компонент немесе қызмет-оқу. Оқу қызметінің дайындық функционалдық компоненттері басқа кіші жүйеге – оқыту қызметіне біріктіріледі. Оқу-жаттығудың қызметі-қолма-қол тәжірибені меңгеру арқылы оқушылардың жүзеге асыратын" таза " таным актісі. Оқыту қызметі оқу-жаттығу қызметін табысты жүзеге асыру жағдайларын қамтамасыз етуге бағытталған.

Оқу-іс-әрекет ретінде адамның әрекеті белгілі бір білімді, дағдыларды, іскерлікті меңгеруді саналы мақсатпен басқарылатын жерде орын алады. Оқу-өзіне тән адами қызмет, ол тек адам психикасының даму сатысында ғана мүмкін, ол өз әрекеттерін саналы мақсатпен реттей алады. Оқу-жаттығу танымдық процестерге (есте сақтау, ақыл-ой, қиял, ақыл-ой икемділігі) және ерік қасиеттеріне (зейінді басқару, сезімдерді реттеу және т.б.) талаптар қояды. Оқу іс-әрекетінде қызметтің танымдық функциялары ғана емес (қабылдау, назар аудару, есте сақтау, ойлау, қиял), сонымен қатар қажеттіліктер, уәждер, эмоциялар, ерік біріктіріледі.

Оқу-іс-әрекет ретінде адамның әрекеті белгілі бір білімді, дағдыларды, іскерлікті меңгеруді саналы мақсатпен басқарылатын жерде орын алады. Оқу-өзіне тән адами қызмет, ол тек адам психикасының даму сатысында ғана мүмкін, ол өз әрекеттерін саналы мақсатпен реттей алады. Оқу-жаттығу танымдық процестерге (есте сақтау, ақыл-ой, қиял, ақыл-ой икемділігі) және ерік қасиеттеріне (зейінді басқару, сезімдерді реттеу және т.б.) талаптар қояды. Оқу іс-әрекетінде қызметтің танымдық функциялары ғана емес (қабылдау, назар аудару, есте сақтау, ойлау, қиял), сонымен қатар қажеттіліктер, уәждер, эмоциялар, ерік біріктіріледі.

Адам қызметі әрқашан мақсатқа саналы түрде берілетін жоспарланған нәтижеге бағытталған, оған қол жеткізуге қызмет ететін. Мақсаты қызметті бағыттайды және оның барысын түзетеді. Қызмет-бұл реакциялардың жиынтығы емес,оны бір тұтас итермелейтін мотивпен біріктірілген іс-әрекеттер

жүйесі. Мотив-бұл қызмет жүзеге асырылатын нәрсе, ол адамның не істеуінің мағынасын анықтайды. Ақырында, қызмет әрқашан өнімді сипатқа ие, яғни. оның нәтижесі сыртқы әлемде де, адамда да, оның білімдерінде, уәждемелерінде, қабілеттерінде де қайта құру болып табылады. Қандай өзгерістер басты рөл атқаратынына немесе ең үлкен үлес салмағына байланысты қызметтің әртүрлі түрлерін атап көрсетеді: еңбек, танымдық, коммуникативтік.

Оқу қызметінің бастапқы түжырымдамасын В. В. Давыдов ұсынды. Оқу іс-әрекетін меңгеру барысында адам тек білім мен біліктерді ғана емес, сонымен қатар қоғам дамуының белгілі бір кезеңінде пайда болған оқу қабілетін өзі де жаңғыртады.

Оқу қызметінде, зерттеу қызметіне қарағанда, адам сезімдік-нақты әралуандықты қарастырмайды, ал әралуандықтың басқа да жалпы ішкі негізін қарастыра бастайды. Осылайша, оқу іс-әрекетінде абстрактіден нақты, ортасынан жеке адамға дейін көтерілу орын алады.

Оқу іс-әрекетінің басты нәтижесі оқушының теориялық санасы мен теориялық ойлауын дамыту болып табылады.

Материалды анықтау және өңдеу жөніндегі атқарушылық іс-әрекеттерден басқа, олармен қатар сипаты мен құрамы атқарушылық іс-әрекеттердің құрамына (оқу ақпаратын алудың көзі мен нысаны) байланысты бақылау іс-әрекеттері өтеді.

Студенттік Жас осы кезеңде интеллектуалдық және физикалық Күштерді дамытудың көптеген оптимумдарына қол жеткізуге тән. Бірақ жиі осы мүмкіндіктер мен олардың нақты іске асырылуы арасында "қайшы" көрінеді.

Жоғары оқу орнындағы оқу уақыты жастықтың екінші кезеңімен немесе жетілудің бірінші кезеңімен сәйкес келеді, ол тұлғалық қасиеттердің қалыптасуының қиындығы байқалады – Б. Г. Ананьев [5], А. В. Дмитриев [6], И. С. Кон [7], В. Т. Лисовский [8] сияқты ғалымдардың еңбектерінде талданған процесс. Бұл жастағы адамгершілік дамудың өзіндік ерекшелігі-мінез-құлықтың саналы уәждерін күшейту. Моральдық проблемаларға (мақсаттар, өмір салты, борыш, махаббат, адалдық) қызығушылық артады.

Б. Г. Ананьевтің айтуынша, студенттік жас адамның негізгі әлеуметтік потенциалын дамыту үшін сенситивті кезең болып табылады. Жоғары білім адамның психикасына, оның жеке басының дамуына үлкен әсер етеді. ЖОО-да оқу кезінде студенттер үшін қолайлы жағдайлар болған жағдайда психиканың барлық деңгейі дамиды. Олар адамның ақыл-ойының бағыттылығын анықтайды, яғни тұлғаның кәсіби бағытын сипаттайтын ойлау жинағын қалыптастырады. ЖОО-да табысты оқу үшін жалпы зияткерлік дамудың, атап айтқанда, қабылдау, елестету, есте сақтау, ойлау, зейінді, эрудивтілік, танымдық қызығушылықтардың кеңдігі, логикалық операциялардың белгілі бір шеңберін меңгеру деңгейі жоғары деңгейі қажет. Бұл деңгейдің біршама төмендеуі кезінде жоғары мотивация және жұмысқа қабілеттілік, шыдамдылық, мұқият және оқу іс-әрекетінде ұқыптылық есебінен өтемақыға болады.

Осылайша, ақыл-ой қызметін зерделеудегі теориялық тәсілдер мен бағыттарды қарастырып, талдай отырып, осы мәселе қазіргі кезеңде өзекті болып табылады және отандық және шетелдік ғалымдардың жұмыстарында өз көрінісін табады деген қорытынды жасауға болады. Сонымен қатар, оқытудың қазіргі түжырымдамалық талдауының барлық аспектілері субъектінің ерекше қызметі ретінде оқыту мен дамудың өзара байланысы проблемасын теориялық шешу түрғысынан ғана емес, сонымен қатар жоғары оқу орындарында оқыту практикасы үшін де маңызды екенін атап өткен жөн. Әр түрлі қабаттардың концептуалды айырмашылықтары студенттердің ақыл-ой қызметі оқытушының барлық оқу үрдісін ғылыми ұйымдастыруының және жеке пәнді меңгеруді студенттердің метакогнитивті қабілеттерін дамыту үдерісіне айналдырудың, тек тар пән білімін меңгеру процесінде ғана емес, қажетті шарты болып табылады.

Оқытудың тиімділігі Оқу процесіндегі ақыл-ой қызметінің деңгейіне байланысты. Мәселенің әзірленуіне қарамастан, кәсіби-ақыл-ой қызметінің дамуы жоғары оқу орындары педагогтары мен студенттерінің едәуір бөлігінің қажеттілігі болған жоқ, бұл мамандарды даярлау нәтижелеріне әсер етеді. Осылайша, кәсіби-ақыл – ой қызметін дамыту қажеттілігі-болашақ шығармашылық және іскер кәсіпқойлар мен осы процесті жеткіліксіз нақты пайдалану арасында қарама-қайшылық байқалады.

Студенттердің кәсіби-танымдық белсенділігімен байланысты жұмыстардың шектеулі көлемінде біз "кәсіби-танымдық белсенділік"терминінің екі анықтамасын ғана қарсы алдық. Мағлұмат Ярославова [11] кәсіби-танымдық белсенділікті тұлғаның интегралдық сапасы ретінде қарастырады,

ол кәсіби маңызды іскерліктер мен дағдыларды мақсатты, саналы түрде меңгеруге, болашақ кәсіби іс-әрекет тәсілдерін толық меңгеруге, үнемі өзін-өзі жетілдіруге, жоғары кәсіпқойлыққа қол жеткізуге бағытталуға қабілеттілігінен көрінеді.

И. Г. Копотюк [12] кәсіби-танымдық белсенділікті әлеуметтік белсенділік ретінде анықтайды, ол оқу процесіне және болашақ жұмысқа оң көзқарас танытады, жоғары дербестік деңгейі мен кәсіби білімдерін, іскерліктері мен дағдыларын үнемі толықтырып, нығайтуға ұмтылады.

Эмоциялық-ерік-жігерлік критерий бойынша кәсіби-ақыл-ой қызметінің көрсеткіштері болып табылады, біздің пікірімізше, қуаныш, қызығушылығы, табандылық, табандылық, өзін-өзі талдау, білімді меңгеру процесінде және кәсіби қызмет тәсілдерін меңгеру процесінде және оларды тәжірибеде пайдалану процесінде физикалық және ақыл-ой күштерін жұмылдыру.

Жеке-сапалық критерий көрсеткіші ретінде энергиялық, білім алушылық, қарқындылық, адалдық, дербестік, мақсаттылық, мақсаттылық, мақсатқа талпынушылық, зейіннің тұрақтылығы, зияткерлік бастама, білімге қажеттілік, шоғырлану, қиындықтарды жеңуде табандылық қызмет етеді. Когнитивті критерий көрсеткіштері келесідей: танымдық қызығушылық, кәсіби маңызды пәндер бойынша үлгерім, білім сапасы, әр түрлі тапсырмаларды орындау жылдамдығы, тапсырмаларды шешудің оңтайлы барысын таңдау, қосымша материалды пайдалану, сабақтардағы белсенділік.

Кәсіби-қызметтік өлшемнің көрсеткіштері практикалық кәсіби міндеттерді шеше білу, ғылыми-зерттеу жұмысына қатысу, жұмыс орнында кәсіби маманды ауыстыру қабілеті, кәсіби конкурстарға, басқа да іс-шараларға қатысу, қосымша ақпарат іздеу болуы мүмкін. "Кәсіби-ақыл-ой қызметінің деңгейлері субъект қызметінің сипатын, оның болашақ мамандықты игерудің көптеген тәсілдерін меңгеру қабілеті мен ниетін өзгертеді. Кәсіби-ақыл-ой қызметінің әзірленген критерийлері мен көрсеткіштері оның қалыптасу деңгейін анықтауға мүмкіндік береді: төмен, орташа және жоғары" [13].

Төмен деңгей оқу мен еңбекке деген оң көзқарастың аздаған сәттерін қамтиды; таңдап алынған мамандыққа ситуациялық және қысқа мерзімді қызығушылық болуы мүмкін; оң мотивация қалыптаспаған және белсенділік тек талап бойынша ғана көрінеді; білім-жүйесіз, білік пен дағды-фрагментті; студент өз бетінше репродуктивті сипаттағы тапсырмаларды орындайды.

Орта деңгей болашақ мамандыққа және білім алу үдерісіне тұрақты қызығушылық танытуда, іздеу қызметіне деген ұмтылыста өз түсінігін табады, бұл, атап айтқанда, сұрақтар қоюда да көрінеді; студент ұғымдарды қолдану деңгейінде жетекші білім жүйесін меңгерген; негізгі біліктер мен дағдылар қалыптасқан. Эмоционалды-ерік саласына орындаушылық, ынта, жауапкершілік сияқты қасиеттер тән.

Қорытынды. Жоғары деңгей студенттің іс-әрекеті ішкі тұрақты кәсіпқой болуға және өзінің қызмет стилін қалыптастыруға деген қажеттілігімен сипатталады; дамытушылық сипатқа ие, тереңдігімен және ғылымдылығымен ерекшеленетін білімді өз бетінше алу процесіне артықшылық беріледі, мамандықты меңгеру шеңберінде жоғары көрсеткіштерге қол жеткізу мақсатында осы білімді практикада қолдануға ұмтылу көрінеді. Студент ақыл-ой еңбегінің мәдениетін меңгерген, оның өзіндік кәсіби-ақыл-ой іс-әрекеті әуестенумен, ынтамен, күш-жігермен, тапқырлықпен, шығармашылық көзқараспен сипатталады.

Кәсіби-ақыл-ой қызметінің қалыптасу деңгейінің бұл жүйесі оның ішкі және сыртқы жақтарын сыпайы түрде көрсетеді және кәсіптік оқыту процесінде студенттердің белсенділігін диагностикалауға және мақсатты басқаруға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

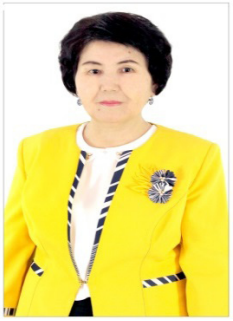
1. Оқыту әдістерінің дидактикалық негіздері. – М.: Педагогика, 1981. – С. 213.
2. "Баян Сұлу" Ақ Педагогикалық зерттеулердің әдістемесі мен әдістемесі. – М.: "Феникс" баспасы, 1986. – С. 15.
3. Габай Т.В. оқу қызметі және оның құрылымы. – М.: Педагогика, 1995. – С. 65.
4. Ильясов И. и. студенттерді оқу іс-әрекетін үйрету, студенттердің оқу іс-әрекетін дамыту. – М., 1989. – С. 35-68.
5. Ананьева Б.Г. ересектердің жас ерекшеліктері. – Новосибирск, 1995. – С. 109.
6. Дмитриев А.В. бейресми саяси коммуникация. – М.: Высш. шк., 1988. – С. 76.
7. Жоғары сынып оқушыларының психологиясы. – М.: Білім, 1987. – С. 34.
8. Лисовский В.Т. кеңестік студенттер. (Әлеуметтік очерктер). – М.: Высш. шк., 1990. – С. 88.

9. Борисова Е.М. Жеке өзгешелігі қалыптасу профессионала // Психофизиологиялық мәселелері қалыптасу маман. – М.: Білім, 1976. – С. 6-17.
10. Бордовский В.А. жоғары педагогикалық білім берудің инновациялық дамуын үйымдастыру-әдістемелік қамтамасыз етудің теориясы мен практикасы: Автореф. дис.. д-ра пед. ғылымдар. – СПб. Алматы, 1999. – С. 39.
11. Ярославова Е.Н. Экзистенциалды және гуманистік психология. – М., 1991. – С. 56.
12. Копотюк И.Г. студенттердің шығармашылық педагогикалық қызметін дамыту. – Омбы, 1989. – С. 211.
13. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. Психология высшей школы. – Минск, 1996. – С. 23.

UDK 373.1.02:372.8:514

Seitova S.[1]
[1]doctor of Pedagogical Sciences, professor
Zhetysu state university after I. Zhansugurov
Taldykorgan, Kazakhstan

Tasbolatova R.[2]
[2]candidate of Pedagogical Sciences, associate professor
Zhetysu state University after I. Zhansugurov
Taldykorgan, Kazakhstan

THE USE OF A REPRESENTATIVE SYSTEM OF STUDENTS AND ITS DEVELOPMENT IN TEACHING MATHEMATICS

Аңдатпа: *Бұл мақалада ақпараттарды қабылдаудың үстемдірек каналдарын ескере отырып студенттердің танымдық қызметін қалыптастыру жолдары қарастырылған. Студенттерге тән таным тәсілдерін сипаттау үшін "визуал", "аудиал", "кинестетик" терминдері қолданылады. Мақалада студенттердің репрезентативті жүйесін пайдалана отырып, «Аналитикалық геометрия» пәні бойынша сабақ өткізуге арналған әдістемелік ұсыныстар әзірленді.*

Түйін сөздер: *репрезентативті жүйе, ақпаратты қабылдау тәсілі, аудиал, визуал, кинестетик, білім беру процесі.*

Аннотация: *В данной статье рассмотрены пути формирования познавательной деятельности студентов с учетом доминирующего канала восприятия информации. Для описания способов познания, свойственных студентам, используются такие термины как «визуал», «аудиал», «кинестетик». В статье разработаны методические рекомендации по проведению занятий по дисциплине «Аналитическая геометрия» с использованием репрезентативной системы студентов.*

Ключевые слова: *репрезентативная система, способ восприятия информации, аудиал, визуал, кинестетик, образовательный процесс.*

Abstract: *The article considers the ways of formation of students cognitive activity taking into account the dominant channel of information perception. Such terms as "visual", "audial", "kinesthetic "are used to describe the ways of cognition peculiar to students. Their characteristic features which knowledge promote success of students not only in educational process, but also in life as a whole are given. The article developed guidelines for conducting classes in the discipline "Analytical geometry" using a representative system of students.*

Keywords: *representative system, method of information perception, audial, visual, kinesthetic, educational process.*

At the present time, implementation of a new educational system takes place, which includes significant changes in both pedagogical theory and practice of educational process. A shift in the educational paradigm occurs: different educational content is being suggested, where new educational approaches, such as digital tools, different interactions of educator and student and etc., outcompete traditional methods. Instrumental character of professional education's methods is being a sphere of debates and discussions regarding the technological and innovative problems of education. New concepts appear within the framework in consideration of shifts towards the points of view of educational theories, methods and techniques.

Kazakhstan is rapidly developing and focuses on the intellectual potential of its nation. From this perspective, it is extremely significant to provide qualitative education for an upcoming generation.

Thereby, university's educational system requires the organization in which students are the subjects of the educational process. From this perspective, special attention is paid to the individuality of the student (V.L. Artemov, V.B. Barbe, N.A. Baholskaya, B.V. Belyaev, V.V. Grachev, K.M. Gurevich, I.A. Zimnyaya, A.G. Kovalev, A.A. Leontiev, R.H. Svassing, B.A.Slastenin) [2]. Individual perception types of academic information play important role in the context of individual features consideration. Currently, the principle of individualization, however, in most of the cases is only declared and either absent in practice or performed only formally. Pedagogue develops and provides individual tasks according to the personal style of the academic process. It may cause frustration, anxiety, lack of personal choice of learning method in students [3].

Quality of academic process in universities is being a sphere of debates and discussions regarding the problems of technologies and innovations, which are used in the educational process. New concepts appear within the framework in consideration of shifts towards the points of view of educational theories, methods and techniques. One of this current problems is neuro-linguistic programming technology. The solution of this issue lays in the high education's development direction in the Kazakhstan Republic.

M. Grinder provides the characteristics of the students depending on their dominant modality. Author states that children enter first class as predominantly kinesthetics. This is verified by the teachers, who know that pupils perceive the reality through contact (by touching), smelling, tasting, pushing and breaking up the world on parts [6]. Between third and fourth grade (corresponding to the transition to the middle classes) educational approach changes to the audial modality, which leads to the demand of audial modality's development, while closer to the high classes style of education is defined as visual and content become more abstract, symbolical and graphical [4].

Aforementioned distribution of dominant perception modality is confirmed by the researches conducted by native pedagogues in groups with a wide age range.

A.A. Pligin conducted an observation of 500 students of all age groups to receive comparative data regarding the development of representative systems of students of various age stages. This research showed that "younger students are mostly kinesthetics (40%), while the visual perception is less developed at that age (10%); transition from predominant kinesthetic system to audial and partly visual is traced in middle classes; 65% of high school students have predominant visual system" [3].

I.L. Sadovskaya in frames of her dissertation of the dependence of first-year students' academic success on the predominant perception modality showed the data: that there are 48.8% visuals, 37.3% of audials, 13.9% of kinesthetics, which supports the thesis of predominant modality on this age stage [1].

In the dissertation research of O.A. Efremovoi features of a representative system of middle-class students were linked with their characteristical temperament. Results showed that phlegmatic-introverts and sanguine-extraverts (developed audial representative system) make up the most quantitative part of the "intellectually developed" group of the class, from 13% to 48% and from 30% to 80%, respectively [7].

These researches confirm that among the students of various age groups, there various predominant modalities. However, choice of the age groups that will be examined for the observation of predominant modalities and its influence in the process of education is determined by the authors and their aim of the research. Aforementioned pedagogues were interested in the distribution of dominant modalities of middle school, high school and university students.

Representative system is a predominant method of processing, regeneration and storage of previously obtained information. "VAK" is the abbreviation denoting the sensory representative systems: visual, audial and kinesthetic.

Visual representative system. People with the predominant visual sensory representative system think with clear figures and, primarily, with "images", as if watching movies inside themselves. This system allows to cover a wide scope of information: inner and holistic images, occur instantly and constantly replacing each other. For instance, higher voice tone and speech tempo. Such people inherent with wide gesticulation and mimics, since they "finish up" the image that they are trying to present. People with predominant visual sensory representative system pay attention to nuances of shapes and colours. Painters, designers, photographers, architects mostly rely on this system. In life, these people are ambitious, organized, attentive and prudent. They are accurate and prefer to keep everything in its place, value cleanliness and order. When evaluating things or events, like to move aside, surveying "from head to toe".

Audial sensory representative system. People with a leading audial sensory representative system have the ability to make subtle audial differences, clearly hear the variety of timbres and tones of the sounds. The rate of speech is average, so they speak, as a rule, loudly and distinctly, in a strictly sustained rhythm. Their

voice tone is expressive, clear and resonating. People with a leading audial sensory representative system often pronounce, whispering to themselves what they have just heard. A conversation or thinking process in such people may be accompanied by small rhythmic body movements, such as tapping with the foot to the beat of the conversation. When talking, such people pay attention not only to the words but also to how they are spoken. They often turn their ears to the interlocutor, as if listening to the tonality, timbre and rhythm of his voice.

Kinesthetic sensory representative system. People with a leading kinesthetic sensory representative system base their actions mostly on their sensations, they need to feel, "try on" the situation before making certain decisions. With the help of this system, a person turns to his own inner feelings and states. In order to "live" or feel the situation more time is required than, for example, to present it (visual system), therefore the rate of speech the people with a leading kinesthetic sensory representative system is slow, with long pauses. The tone of their voice is low, quiet and deep. During a conversation, these people make very few movements, and the gestures that they use are distinguished by their smoothness, measuredness and composure. They love to approach the interlocutor, communicate, touching him.

Modalities can be characterized as follows.

Characteristically for visuals*:*

– visual perception of information;
– learning from observations and demonstrations;
– immunity to sounds, a distraction to visual information;
– organization, tidiness, discipline and observation;
– calmness;
– focus on appearance;
– memorizing pictures, typed text, what was seen;
– live and figurative speech, intuition, fantasy.

Characteristically for audials*:*

– audial perception;
– the sensitivity of the teacher's oral explanation, the desire to listen and speak out;
– self-talk, lip-stirring and pronouncing while reading;
– distractibility to external stimuli;
– language learning;
– imitation, imitation, talkativeness;
– discussions, learning while listening to music;
– word sequence.

Characteristically for kinesthetics*:*

– direct actions;
– participation, impulsiveness;
– the choice of solutions that require action;
– response to physical reward.
– proximity and touch orientation;
– an abundance of movements;
– a general impression of the read and seen information, weakness in details;
– role playing;
– choice of non-standard task, new method;
– activity [1].

The effective learning of analytic geometry is largely facilitated by solving problems with practical content. The need to use practical materials in teaching students of analytical geometry is dictated by the fact that the origin, formation and development of geometric concepts have their source of sensation and perception, as well as the fact that in the cognitive activity of a student there is a close connection between logical thinking processes and sensory perceptions [6].

Practical tasks for the discipline "Analytical geometry" are made up for first-year students enrolled for the 2nd semester. This material allows you to differentiate learning by a reasonable combination of frontal, group and individual work with students.

The educational process for students represents the perception and assimilation of the proposed information. However, many people have long wondered why some students grasp this information rapidly, while others cannot learn even after several repetitions and solving of practical problems. In terms of NLP, there are three main channels through which students perceive information:

– visuals
– audials
– kinesthetics

Despite the fact that information enters the consciousness simultaneously through all channels, the majority of students give preference to any one of them. This preference forms the primary (key) representative system – the internal sensory system, which is used to obtain information more often and more completely than others [7].

Visuals – process and store information in the form of visual images, pictures, charts, diagrams, formulas. Visual students are successful in recognizing formulas, operations with abstract ideas, i.e. in processing mathematical information related to non-verbal communication.

Audials perceive and memorize information aurally. Students of this type perceive and process most of the information during a lecture or practical classes (at the time of explanation by the teacher), not during homework, when working with written text.

Kinesthetics' processing and storage of information are based on sensations. Kinesthetic students are most successful in performing test tasks, where their intuition helps them to choose the right answer.

In order to make the educational process not only more effective but also more interesting, exciting for both the student and the teacher, it is important to know which category your students belong to. For example, a material can be explained using all the channels of perception: hearing, sight, touch. In this case, there is a greater chance that students will acquire the necessary information for a longer period of time [8].

Representatives of different perception groups differ in behavioural traits, level of discipline, and attentiveness [9,10].

Visual. Quiet, thoughtful, with difficulty in making contacts with people, almost no friends, obedient, learns easily (successfully), loves constructor, TV, computer, indifferent to animals, although he can admire, does not like to walk, he is very fastidious about food and clothing, and shows make a strong impression, but talks little about them, while experiencing stress, closes in on itself, in his speech uses words related mainly to vision.

Mostly, student-visuals at recess stay in the classroom or prefer to go out into the corridor, where they will watch other students or view information on the walls.

The visual perception of educational material, geometric objects becomes productive if visual sees graphics, tables, drawings, diagrams, illustrations, photographs, educational films or computer presentations simultaneously with the teacher's explanation.

Visual students have a well-developed imaginative thinking, they work well with diagrams and models. The use of computer technology ensures the success of the teacher explaining new material to such students. The presence of a didactic handout is important, and the aesthetics of its design plays an important role for visuals [1].

Types of tasks that can be given to visuals*:*

Tasks in the form of records, bright, beautiful, colourfully decorated cards, finding something in the textbook or exercise books by themselves, review, draw a conclusion, work with training and monitoring computer programs, record answers to questions using a projector or a computer (Figure 1) [4].

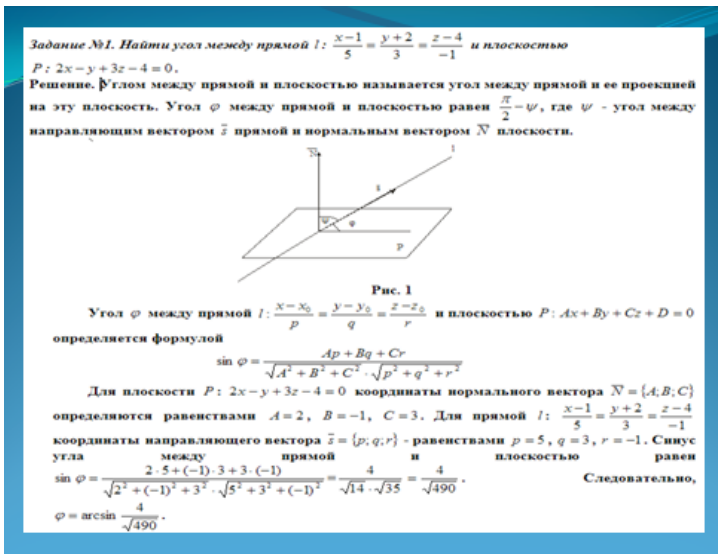

Figure 1

Audial. He speaks incessantly, easily comes into contact with children and adults, likes to listen, read or tell, hardly remembers the spelling of letters, disobedient, objected to the comments of adults, indifferent to food and clothes, dislikes colourful spectacles, experiencing stress breaks down to scream, not able to focus, prone to all sorts of guessing, use the words associated with the auditory perception.

Audial students use alternate to talk and make some noise.

Such students perceive learning material better by listening to it, it is desirable to explain the new material in an expressive voice, with intonation, highlighting important points. In the classroom audials need sound accompaniment and dialogue, you should not forbid them to pronounce their actions.

Types of tasks that can be given to audial*:*

Read the task out loud to the teacher, compose something, explain the algorithm for solving this task, can be called to the board during the mathematical dictation, write out the main thoughts and substantiate them, tasks for analyzing and comparing, juxtaposition of facts and phenomena.

Task №1. Create an equation for a plane *P*, passing through a point $M_0(1,-2,-3)$ perpendicular to a straight line l: $\frac{x-3}{4}=\frac{y+5}{1}=\frac{z-0}{-2}$.

Solution.

The equation of a plane passing through a given point is

$$A(x-x_0)+B(y-y_0)+C(z-z_0)=0.$$

Substitute in the equation the coordinates of the point M_0. We get: $A(x-1)+B(y+2)+C(z+3)=0$.

The condition of perpendicularity of the plane $Ay + By + Cz + D = 0$ and a straight line $\frac{x-x_0}{p}=\frac{y-y_0}{q}=\frac{z-z_0}{r}$ is

$$\frac{A}{p}=\frac{B}{q}=\frac{C}{r} \qquad (3.13)$$

Since the desired plane P is perpendicular to a straight line l, then as the normal vector $\overline{N}$ plane, we can take the direction vector $\bar{s}=\{4,1,-2\}$ of the straight line l, i.e. in the formula (3.13) the ratio $\frac{A}{4}=\frac{B}{1}=\frac{C}{-2}$ can be taken as equal to one. Consequently, the equation of the plane P will take the form $4\cdot(x-1)+1\cdot(y+2)+(-2)\cdot(z+3)=0$. We write this equation in general: $4x+y-2z-8=0$ [4].

Kinesthetic. Very mobile, the main thing is to be in process of work, very independent and talented, touches everything, perceives smells well, taste is well developed, loves animals, uses words describing feelings and movements in speech.

The main way of perceiving educational material for such students is movement, in order to understand the new, they need to make it, repeat the action with their hands. If this is reference information, then kinesthetics must rewrite it with own hands to memorize it.

Types of tasks that can be given to kinesthetics*:*

Tasks aimed at shifting chips, drawing, modelling, recalculating objects, researching, finding several solutions, tasks with clear instructions for their implementation, task, where they are asked to provide the definition of the concept being studied, own wording of the law or its consequences, put forward their own hypotheses. The most successful in the performance of test tasks.

Sample Test

1. If the plane $Ay + By + Cz + D = 0$ is parallel to the plane Oyz, then ....

A) $B = C = 0$

B) $A = 0$

C) $B = 0$

D) $C = D = 0$

E) $C = D = 0$

2. The angle between the planes $A_1 x + B_1 y + C_1 z + D_1 = 0$ and $A_2 x + B_2 y + C_2 z + D = 0$ is found by the formula ....

A) $\cos\alpha = \dfrac{A_1 \cdot A_2 + B_1 \cdot B_2 + C_1 \cdot C_2}{\sqrt{A_1^{\,2} + B_1^{\,2} + C_1^{\,2}} \cdot \sqrt{A_2^{\,2} + B_2^{\,2} + C_2^{\,2}}}$

B) $\cos\alpha = \dfrac{A_1 \cdot A_2 + B_1 \cdot B_2 + C_1 \cdot C_2}{\sqrt{A_1^{\,2} + B_1^{\,2} + C_1^{\,2}}}$

C) $\cos\alpha = \dfrac{A_1 \cdot A_2 + B_1 \cdot B_2 + C_1 \cdot C_2}{\sqrt{A_2^{\,2} + B_2^{\,2} + C_2^{\,2}}}$

D) $\cos\alpha = \dfrac{A_1 \cdot A_2 - B_1 \cdot B_2 - C_1 \cdot C_2}{\sqrt{A_1^{\,2} + B_1^{\,2} + C_1^{\,2}} + \sqrt{A_2^{\,2} + B_2^{\,2} + C_2^{\,2}}}$

E) $\cos\alpha = \dfrac{A_1 \cdot A_2 - B_1 \cdot B_2 - C_1 \cdot C_2}{\sqrt{A_1^{\,2} - B_1^{\,2} - C_1^{\,2}} \cdot \sqrt{A_2^{\,2} - B_2^{\,2} - C_2^{\,2}}}$

3. If the condition for the plane $Ay + By + Cz + D = 0$ and a straight line $\dfrac{x - x_1}{p_1} = \dfrac{y - y_1}{p_2} = \dfrac{z - z_1}{p_3}$ is met by $Ap_1 + Bp_1 + Cp_1 \neq 0$, then they are ...

A) intersect
B) parallel
C) coincide
D) cross
E) osculate

Teaching the discipline of “Analytical Geometry” taking into account the dominant channel of perception of information leads to the fact that the student gets rid failure fear, fear of the task, since he has the opportunity to do the work in an individual way, to translate the proposed task into his “language” which is adequate to his type of perception.

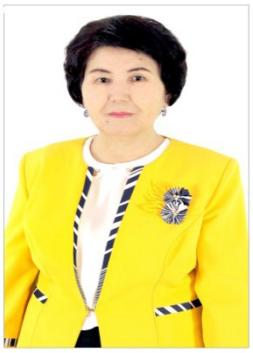
We believe that the educational process, built in this way, will not only assimilate the geometry, teach the student to think, develop his intuition, imagination, spatial representations based on his subjective experience, but also create an atmosphere of cooperation, co-creation, co-reflection. The information society requires from a pedagogical specialist not only a large amount of knowledge but also the ability to apply it in a non-standard situation and a creative approach to solving problems. Therefore, we must help our students learn to be variable and adapted to new conditions.

REFERENCES:

1. Seitova S.M., Kozhasheva G.O., Gavrilova E.N., Abdykarimova A.Z. Results of diagnostic research on neuro-Linguistic programming technology // Austrian journal of technical and natural Sciences // may – June 2015.
2. Andreev V.I. Pedagogy of higher school: innovation and prognostic course / V. I. Andreev Kazan: Center of innovative technologies, 2005 – 500 p.
3. Kozhasheva G.O., Getalo E.N. Development of cognitive activity of students taking into account the dominant channel of perception of information in the classroom of analytical geometry// Collection of scientific articles 4 International scientific Kursk Kursk since November 14 – 16 2013// Actual problems and prospects of teaching mathematics// 83-88 P.
4. Sadovnichy Yu.V., Fedorchuk V.V. Analytical geometry: a Course of lectures with tasks: Studies. The manual for high schools. (Textbook for universities) 2009.
5. Internet link: http://apps.webofknowledge.com/full_record.do?product=UA&search_mode=GeneralSearch&qid=44&SID=W1PAETCnGhwGNsTzYeU&page=2&doc=11
6. Podlasie I.P. Pedagogy: New course: Textbook.for students. higher. studies'. institutions: – M.: Publishing center VLADOS, 2003.

7. Uskov I.V. information and communication Use of technologies for the purpose of development of motivation of educational activity of students // Problems of formation of the personality in modern society: Materials of interregional scientific and practical conference. – Ryazan: RGPU im. S.A. Yesenina 2005.
8. Seitova S.M., Smagulov E.J. Gavrilova E.N. et al. The study of mathematical disciplines by students as an independent work / / Astra Salvensis-review of history and culture, VI year, №1 (11), 2018. №11, 2018. 617-631 p.

УДК 373.1.02:372.8:514

Тасболатова Р.
к.п.н., доцент кафедры математики и МПМ
Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова
г.Талдыкорган, Казахстан

О ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ МАТЕМАТИКИ К РЕАЛИЗАЦИИ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аңдатпа. *Бұл мақалада кейбір шет елдерде және Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді енгізудегі табысты тәжірибелер қарастырылған. Ерекше білім беруді қажет ететін балалар үшін коррекциялық түзетулер арқылы қолдауды іске асыру тәсілдері мен әдістері сипатталады. Қазақстан Республикасының инклюзивті білім беру жағдайында болашақ математика мұғалімдерін жұмысқа дайындау ерекшелігіне қатысты мәселелер қарастырылады.*

Түйін сөздер: *инклюзия, инклюзивті білім беру, болашақ математика мұғалімдері, әлемдік тәжірибе.*

Аннотация. *В данной статье рассмотрен успешный опыт внедрения инклюзивного образования в некоторых зарубежных странах и в Республики Казахстан. Описываются подходы и методы реализации коррекционной поддержки для детей с особыми образовательными потребностями. Рассматриваются вопросы, касающиеся специфики подготовки будущих учителей математики к работе в условиях инклюзивного образования Республики Казахстан.*

Ключевые слова: *инклюзия, инклюзивное образование, будущие учителя математики, мировой опыт.*

Annotation. *This article describes the successful experience of the implementation of inclusive education in some foreign countries and in the Republic of Kazakhstan. Approaches and methods of implementation of correctional support for children with special educational needs are described. The questions concerning the specifics of training future teachers of mathematics to work in an inclusive education of the Republic of Kazakhstan.*

Keywords: *inclusion, inclusive education, future teachers of mathematics, world experience.*

В настоящее время в странах Европы термин интеграция все чаще заменяется термином инклюзия (включение), а термин учащиеся с отклонениями в развитии термином учащиеся с особыми образовательными потребностями (ООП). Инклюзивное движение, характерное для европейского образования конца 20-го начала 21-го веков, предполагает включение не только всех учащихся с ООП, но также и учащихся, которые по какой-то другой причине имеют затруднения в обучении. Инклюзивное образование предполагает включение в учебно-воспитательный процесс учащихся с различными образовательными способностями и потребностями: детей с отклонениями в развитии различной этиологии и степени его проявления, детей с различными сенсорными, мобильными, коммуникативными потребностями, детей различных религиозных, этнических, культурных, расовых и других групп. Таким образом, инклюзивное движение, прежде всего, направлено на удовлетворение школой образовательных целей каждого обучающегося путем создания благоприятных условий – использования соответствующих подходов обучения, разнообразных методов обучения, вариативных содержания образования, коммуникативных средств и др. *Целью исследования данной статьи* является подготовка будущих учителей математики в условиях инклюзивного образования и дать всех учащимся возможность наиболее полноценное социальной жизни, наиболее активно участия в коллективе, сообществе, тем самым обеспечить наиболее полное взаимодействие, помощь друг другу как членам сообщества. Понятие инклюзивного образования является естественным производным философии инклюзии. Инклюзия связана с предоставлением равных возможностей и удовлетворения потребностей в социализации всех учащихся. Мировая практика показывает, что ограничение социальных возможностей и фактически

выбрасывание особых детей из социума имеют негативные последствия для развития общества. Отчуждение человека, который имеет какие-то особые потребности, – это проявление унижения и дискриминации. Такие явления присущи бездуховному и прагматичному обществу, в котором не ценится личность. Исходя из этого, западные страны формируют адекватное восприятие людей с ООП как органичной составляющей общества. Они его полноценные члены, заслуживающие уважения и возможностей для самореализации. Такое отношение формирует в первую очередь образовательная система.

Материалы и методы исследования. На Западе разработано несколько технологий взаимодействия детей с ООП и обычных ребят, среди которых:

– Расширение доступа к образованию. Согласно ему, решение получать общее образование – самостоятельное решение человека с ООП или его опекунами.

– Мэйнстриминг – форма социальных контактов, ограничивающихся праздниками и совместным проведением досуга.

– Интеграция предполагает приведение детей с ООП к стандартам общего образования. То есть система обучения остается той же, а вот с детьми проводится педагогическая и коррекционная работа, которая позволяет им на уровне с обычными детьми осваивать материал.

– Инклюзия – включение детей с ООП в общеобразовательную систему путем изменения методик, материально-технических баз для полноценного обучения. Последний метод оказался наиболее гуманным и эффективным. Рассмотрим, как он реализован в Великобритании:

1. В Англии более 22% всех несовершеннолетних – дети, которые имеют особые образовательные потребности. С 1976 года дети с ООП в Великобритании получили право обучаться в обычных школах, но тем, у кого тяжелые формы нарушений, рекомендовано учиться в специальных учебных центрах.

2. В Британии все ступени образования (дошкольное, начальная школа и средняя) взаимосвязаны – это единый учебный конгломерат. Поэтому психологи и педагоги с ранних лет предоставляют консультации и наблюдают за особенными детьми, формируют у них необходимые навыки и умения. Эта тенденция распространяется и на старшую школу.

3. Школы Англии, в которых реализована программа инклюзивного образования, поддерживаются государством – им выделяют ассигнования. Проводится подготовка специалистов.

4. Детки с ООП учатся в обычных классах наравне с другими учениками. Учителя контролируют, чтобы не возникало деления детей на более или менее развитых, с плохим или хорошим здоровьем, умственно зрелых и отстающих в развитии.

5. Школы предоставляют детям с ООП по необходимости ассистента, создают индивидуальную образовательную программу, выдают приспособления и средства, которые защищают их от запугиваний и преследований. В школах и дошкольных учреждениях Англии с младенчества формируют позитивное отношение к людям с ограниченными возможностями. Например, деткам в саду предлагают играть с куклами, у которых очевидны признаки инвалидности, или приспособлениями, которые сопровождают жизнь инвалида, например кукольной инвалидной коляской.

Инклюзивное образование позволяет человеку с ограниченными возможностями почувствовать себя полноценным членом общества, найти свою стезю и стать полезным окружающим. Те же, кто совместно с такими детьми получает образование и не относится к категории инвалидов, учится милосердию, терпимости, разнообразию, пониманию потребностей и возможностей, учится преодолевать эгоизм, формирует позитивное отношение к миру. Современная политика США, проводимая в области специального образования, заключается в предложении слияния массового и специального образования. Предлагается три основных подхода этого слияния: «основное направление», «инициатива массового образования», «включение». Эти подходы вызывают оживленную дискуссию и споры в области специального образования. «Основное направление» предполагает помещение детей с ООП в классы массовых школ. «Инициатива массового образования» – следует дальше, чем концепция «основного направления», предлагая фундаментальные изменения условий образования учащихся с ООП. Модель «включения» состоит в том, чтобы включать в общеобразовательный процесс по месту жительства всех детей, независимо от типа нарушения и степени его выраженности. В настоящее время в США действует закон, принятый в 1990 году, который называется “Акт об образовании лиц с нарушениями”. Он гарантирует бесплатное, соответствующее нуждам ребенка обучение в системе народного образования. Родители имеют право требовать от школ заключения об учебных возможностях ребенка, в

котором дается обоснование наличия или отсутствия нарушений в развитии у ребенка. На школу возлагается обязанность выявлять детей с ограниченными возможностями. Закон дает право на получение не только специального образования, но и получение дополнительных услуг (транспорт, логопедические занятия, помощь психолога, аудиологическое обследование и пр.) По закону на каждого ребенка составляется письменное заключение и индивидуальная образовательная программа, предписывается обязательное обучение детей с ограничениями насколько это возможно, в массовых школах, а также включение их в среду с минимальными ограничениями.

В настоящее время в Казахстане провозглашен принцип приоритета интересов личности над интересами общества через гарантированное соблюдение прав и свобод каждого. Отношение к лицам с ограниченными возможностями основывается на идее социальной реабилитации, которая предполагает достижение лицами с ограниченными возможностями максимальной самостоятельности и независимости в обществе.

Право на образование – это право любого человека. А образование детей – это основное и неотъемлемое условие их социализации, полноценного участия в жизни общества.

Законодательством Республики Казахстан в соответствии с основополагающими международными документами в области прав человека предусматривается принцип равных прав на образование для всех детей страны. Гарантии права детей на получение образования закреплены в Конституции Республики Казахстан, Законах Республики Казахстан «О правах ребенка в Республике Казахстан», "Об образовании", «О социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями», "О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан", "О специальных социальных услугах".

Предпринимая последовательные шаги в движении от равных прав к равным возможностям в доступе к качественному образованию для всех правительство РК в «Государственной программе развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы» определяет в качестве одной из важных задач развитие инклюзивного образования. В Программе определены мероприятия, способствующие созданию необходимой нормативно-правовой основы включения всех детей, в том числе и детей с ограниченными возможностям в развитии, в общеобразовательное пространство [1, С. 74].

Достижение этой цели невозможно без внесения принципиальных изменений в систему подготовки будущих специалистов и повышения квалификации, как учителей школ, так и преподавателей вузов.

Обществу и государству необходимы педагоги новой формации, которые бы не только хотели, но и умели работать с детьми с ограниченными физическими и умственными способностями. Это и совершенно иные методики преподавания, и планы уроков, и совсем иная психология.

Инклюзивное образование – это процесс вовлечения всех детей в образовательный процесс и социальную адаптацию независимо от пола, этнической, религиозной принадлежности, особенностей в развитии и экономического статуса [2, С. 13-16].

Слово «инклюзия» входит не только в практику работы дошкольных, общеобразовательных, профессионально-технических, высших и внешкольных учебных заведений, но и в сознание широкой общественности – родителей, общественных организаций, государственных структур, представителей средств массовой информации.

Развитие инклюзивного образования не предполагает отказа от сложившейся системы специального образования. Речь идет о поиске путей развития новой школы таким образом, чтобы дети с ограниченными возможностями здоровья, инвалидностью смогли реализовать свое право обучаться наравне со своими сверстниками, в условиях, которые учитывают их особые образовательные потребности. Ключевым принципом инклюзивного обучения является совместное обучение и воспитание всех детей в детском саду, школе, внешкольном учебном заведении [3, С. 14].

Инклюзивное (включенное) образование – термин, используемый для описания процесса обучения детей с особыми потребностями в общеобразовательных школах. В его основу положена идеология, которая исключает любую дискриминацию учеников, но в то же время создает особые условия для детей, имеющих особые образовательные потребности. Эта теория признает, что все дети могут полноценно учиться, а их отличительные особенности достойны уважения. Школы должны принимать всех детей, несмотря на их физические, интеллектуальные, социальные, эмоциональные, языковые или другие особенности и изыскивать пути их успешного обучения [4, С. 78-80].

Развитие инклюзивного образования в Республике Казахстан направлено на:

– вовлечение детей с ограниченными возможностями в образовательный процесс;

– адаптация детей-инвалидов в современном обществе;

– создание активной поведенческой установки у детей-инвалидов на уверенное позиционирование себя в современном обществе;

– умение превращать свои недостатки в достоинства;

– изменение отношения современного общества к людям с ограниченными возможностями.

Остро стоит вопрос подготовки педагогических кадров, способных работать в новой системе. В Жетысуском государственном университете имени И.Жансугурова основы подготовки будущих учителей математики к работе в условиях инклюзивного образования закладываются при изучении студентами специальности «5В010900-Математика» дисциплин обязательного компонента «Инклюзивное образование», а также компонента по выбору «Организация обучения математике при инклюзивном образовании».

Целью дисциплины «Организация обучения математике при инклюзивном образовании» является подготовка будущих учителей математики к организации пространства группы (класса) для успешной реализации индивидуальной образовательной программы ребенка с ограниченными возможностями и обеспечение равных стартовых возможностей детей в получении математического образования.

Основными задачами изучения дисциплины являются:

– проанализировать особенности организации воспитательно-образовательного процесса инклюзивного образования;

– развитие инклюзивного образования детей с ограниченными возможностями здоровья;

– использование инновационных технологий, ориентированных на развитие творческих и интеллектуальных способностей детей с ограниченными возможностями при преподавании математики [5, С. 46].

Успех в обучении математике у детей с ограниченными возможностями во многом зависит, с одной стороны, от учета трудностей и особенностей овладения ими математическими знаниями, а с другой – от учета потенциальных возможностей учащихся. Состав учащихся с инклюзивным образованием разнороден, поэтому трудности и потенциальные возможности каждого ученика своеобразны. Однако можно усмотреть и некоторые общие особенности усвоения математических знаний, умений и навыков, которые являются характерными для всех учащихся.

Результаты исследования и их обсуждение. Тем самым, преподавание математики в условиях инклюзивного образования должно строиться на следующих принципах:

– Принцип индивидуального подхода

– Принцип поддержки самостоятельной активности учащегося.

– Принцип активного включения в образовательный процесс всех его участников

Принцип междисциплинарного подхода: учителя математики, работающие в группе, должны регулярно проводить диагностику учащегося и в процессе обсуждения составлять образовательный план действий, направленный как на конкретного учащегося, так и на класс в целом [6,7, С. 303-307].

Принцип индивидуального подхода предполагает выбор форм, методов и средств обучения и воспитания с учетом индивидуальных образовательных потребностей каждого из учащихся класса. Индивидуальные программы развития учащегося построены на диагностике функционального состояния учащегося и предполагают выработку индивидуальной стратегии развития конкретного учащегося. Индивидуальный подход предполагает не только внешнее внимание к нуждам учащегося, но предоставляет самому учащегося возможности реализовывать свою индивидуальность.

Принцип поддержки самостоятельной активности учащегося. Важным условием успешности инклюзивного образования является обеспечение условий для самостоятельной активности учащегося. Реализация этого принципа решает задачу формирования социально активной личности. Личности, которая является субъектом своего развития и социально значимой деятельности. Когда активность находится целиком на стороне взрослых, которые заботятся о учащемся, считая, что его особенности не позволяют ему реализовывать свои возможности, формируется «выученная беспомощность», феномен, когда ученик ожидает внешней инициативы, сам оставаясь пассивным.

Принцип активного включения в образовательный процесс всех его участников предполагает создание условий для понимания и принятия друг друга с целью достижения плодотворного взаи-

модействия на гуманистической основе. Инклюзия – это активное включение учеников, родителей и специалистов в области образования в совместную деятельность: совместное планирование, проведение общих мероприятий, семинаров, праздников для создания инклюзивного сообщества как модели реального социума.

Принцип междисциплинарного подхода. Разнообразие индивидуальных характеристик учеников требует комплексного, междисциплинарного подхода к определению и разработке методов и средств воспитания и обучения. Специалисты (воспитатель, логопед, социальный педагог, психолог, дефектолог, при участии старшего воспитателя), работающие в группе, регулярно проводят диагностику учеников и в процессе обсуждения составляют образовательный план действий, направленный как на конкретного ученика, так и на класс в целом.

В заключении можно сделать вывод о том, что подготовка будущих учителей математики к работе в условиях инклюзивного образования – это сложный процесс, требующий определённой перестройки привычного уклада и создания определенных социально – образовательных условий, позволяющих осуществить на практике системный подход.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Зарецкий В.К. Десять конференций по проблемам развития особенных детей – десять шагов от инновации к норме // Психологическая наука и образование.- 2005.- № 1.- С. 83-95. 2. Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2016-2019 годы.
2. Пугачев А.С. Инклюзивное образование // Молодой ученый. 2012. №10. -с. 374-377.
3. Алехина С.В. Принципы инклюзии в контексте изменений образовательной практики // Психологическая наука и образование. – 2014. – Т.19. – №1. – С.5-16.
4. Митчелл Д. Эффективные педагогические технологии специального и инклюзивного образования. Главы из книги. / Ред. Н.Борисова. – М.: РООИ «Перспектива», 2011.
5. Назарова Н.М. Перспективы развития специальной педагогики и специального образования. Общее и специальное образование: интеграция и дифференциация // Специальная педагогика. М., 2002.
6. Кожашева Г.О., Гаврилова Е.Н. Подготовка будущих учителей математики к работе в условиях инклюзивного образования // Материалы международной научно-практической конференции «Инклюзивное образование: теория, практика и опыт». – Астана.- 2018. С. 303-307.

Токкулова Г.Т.[1], Шырынхан А.Д.[2]
п.ғ.к., доцент
магистрант
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан қаласы, Қазақстан

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ БҮГІНГІ КҮННІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ БІРІ

Түйін. *Білім беруді реформалау жағдайында ағымдағы әлеуметтік-педагогикалық үрдістерді түсінетін жаңа түжырымдамалық ойлау жүйесі бар педагогтарды дайындау қажет. Жалпы білім беретін үрдістегі мүмкіндігі шектеулі балалардың ұйымдастырылған педагогикалық жағдайларын жақсарту үшін, білімге мұқтаж деңгейдегі мүмкіндігі шектеулі балаларды жоғары деңгейде білім алуына комплекстік қоғамдық қолдау рөлі зор. Осы бағытты білім беру жүйесіне енгізу арқылы оқушыларды адамгершілікке, ізгілікке, қайырымдылыққа тәрбиелей аламыз.*

Кілт сөздер: *инклюзивті білім беру, шектеулі балалар, білім беру жүйесі.*

ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ – ОДНА ИЗ АКТУАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ СЕГОДНЯШНЕГО ДНЯ

Резюме. *В условиях реформирования образования необходимо подготовить педагогов с новой концептуальной системой мышления, понимающей текущие социально-педагогические процессы. Для улучшения организационных педагогических условий детей с ограниченными возможностями в общеобразовательном процессе играет комплексная общественная поддержка в получении высшего образования детей с ограниченными возможностями на уровне, нуждающихся в образовании. Внедрение данного направления в систему образования позволяет воспитать учащихся к нравственности, гуманности, милосердию.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, дети с ограниченными возможностями, система образования.*

INCLUSIVE EDUCATION IS ONE OF THE URGENT PROBLEMS OF TODAY

Summary. *In the context of education reform it is necessary to prepare teachers with a new conceptual system of thinking that understands the current socio-pedagogical processes. To improve the organizational pedagogical conditions of children with disabilities in the educational process plays a comprehensive public support for higher education of children with disabilities at the level in need of education. The introduction of this direction in the education system allows to educate students to morality, humanity, mercy.*

Keywords: *inclusive education, children with disabilities, education system.*

Елімізде болып жатқан әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістер білім саласын жетілдіруді талап етеді. Әсіресе, қоғамдағы оқу-ағарту, білім беру салаларындағы гуманитарландыру, демократияландыру үрдістері ең алдымен білім мазмұнын жаңартуды қажет етіп отыр. Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында «Балалардың мектепке дейінгі сапалы тәрбие және оқытумен толық қамтылуын, олардың мектепке даярлауға арналған әрқилы мектепке дейінгі тәрбие және оқыту бағдарламаларына теңдей қол жеткізуін және инклюзивті білім беру жүйесін жетілдіруін қамтамасыз ету» көзделген. Қазіргі уақытта дамуында ақаулары бар балалар саны артып отыр. Оларды оқыту кеңейіп,түзету қолдау технологиялары жетілдірілуде. Ол – балалардың жасына, жынысына, ұлтына және дініне қарамастан арасын бөлетін тосқауылдарды жоюға, барлық балаларды жалпы білім беру үрдісіне толық қосуға бағытталған.

Білім беруді реформалау жағдайында ағымдағы әлеуметтік-педагогикалық үрдістерді түсінетін жаңа түжырымдамалық ойлау жүйесі бар педагогтарды дайындау қажеттілігі туындап отыр. Жұмысы тек дені сау балаларға ғана емес, сонымен қатар әр түрлі әлеуметтік факторларды, жақын айналадағылардың және әлеуметтенуінің ерекшеліктерін есепке ала отырып дамуында түрлі ауытқулары бар балаларға

бағытталған жоғары білікті мектеп мұғалімдері аса қажет. Бұл жағдайдың маңыздылығы халықаралық және отандық құқықтық құжаттарда айқындалған. Мысалы, «Дүниежүзілік мүгедектік туралы баяндамада» инклюзивті білім беруді дамытуда жалпы білім беретін педагогтың арнайы дайындығы шешуші мәнге ие екендігі бекітілген. Берілген құжатта «Мемлекеттік жалпы мектеп мұғалімдерінің арнайы оқытылуы олардың сенімділігін нығайтып, мүгелек балаларды оқыту дағдылырдың жақсартуы мүмкін. Инклюзия қағидалары мұғалімдерді дайындау бағдарламаларына ендірілуі және мұғалімдерге инклюзивті білім беру саласында кәсіби білім мен тәжірибе алмасуға мүмкіндік беретін басқа да бастамалармен қосылуы керек» деп жарияданған.

2011 – 2020 жылға арналған Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытуға арналған мемлекеттік бағдарламасында инклюзивті оқыту білім жүйесін дамытудың ең бір өзекті мәселелер қатарынан орын алып отыр. Бағдарламада мүмкіндігі шектеулі балалардың санының үлғайғандығы, 2002 жылы олардың саны 120 мың құраса, 2009 жылы 149 246 мыңды құрағыны, олардың 38% – ы ғана арнайы білім беру бағдарламаларымен қамтылғаны жазылған. Алға қойған мақсаттарға жету үшін міндеттерді орындау қажеттілігі қатарында жалпы білім беретін мектептерде инклюзивті білім беруді жетілдіру көрсетілген. Сондай- ақ барлық өңірлерде ерте жастағы балаларға түзету- педагогикалық қолдау көрсету үшін және инклюзивті білім беру кабинеттері құрылатыны, мектептер үлесі жалпы санына 10 % - тен 70 % -ға дейін артатыны көрсетілген [1].

Сондықтан жалпы білім беретін мектепте қалыпты дамыған балалармен мүмкіндігі шектелген балаларды біріктіріп тиімді оқытуды ұйымдастыру оның ыңғайлы әдіс – тәсілдерінің формаларын анықтау көкейкесті мәселе. Мүмкіндігі шектелген балаларды инклюзивті оқыту мәселесіне арналған әдебиеттерді ғылыми теориялық талдау, мектептің іс – тәжірибесін зерделеу бүгінгі таңда мүгедек балаларды жай мектептерде оқытудың мынандай өз шешімін күтетін мәселені анықтауға мүмкіндік жасайды;

– нормативтік құқықтық базасының жетілмеуі;

– мектепте инклюзивті оқытудың оқу – әдістемелік базасының жетілмеуі;

– мектеп мұғалімінің арнайы білімінің болмауы;

– қалыпты оқушылардың немесе ұжымның мүмкіндігі шектелген балаларды қабылдауы;

– оқушылардың ата – аналарының инклюзивті оқытуға теріс қатынасы;

Елімізде нормативті-құқықтық және ерекше балаларға білім беру аспектілері толығымен меңгеріліп болмаған, сонымен қатар бұл балалардың білім алу құқықтары анықталмаған. Арнайы білімді қажет ететін балаларға интегративті білім берудің әлеуметтік-құқықтық механизм идеясы соңғы жылдары ғана жүзеге асырылып жатыр. Арнайы педагогика және арнайы психология облыстарында білікті мамандар жетіспейді, кейбір білім беруді басқару органдары мен білім беру мекемелерінде дефектолог мамандарының ставкаларының саны қарастырылмаған. Жалпы мектептердің психологтары мен мұғалімдері мүмкіндіктері шектеулі балалардың олардың білім алу қажеттіліктеріне білікті көмек көрсете алмайды. Мұғалімдерді ЖОО- ның дайындық арнайы психологиямен педагогика білім алуды көздемейді. Нәтижесінде балалар оқытудың бірінші сатысынан ақ қиыншылықтарға тап болады. Мұғалімдер бұл қиыншылықтарды субъективті талдап дамуындағы кемістіктерін күрделендіреді. Мұндай интеграцияның салдарынан балалар жалпы білім беру процесі жағымсыз көрініске ие болады. Алайда отандық жалпы білім беретін мектептерде инклюзивті оқытудың өзектілігіне қарамастан мектеп іс – тәжірибесіне оны жаппай ендірудің көптеген проблемалары туындап отыр. Бұл мәселелерді шешу үшін біздің пайымдауымызша мынандай іс – шараларды жүзеге асыру қажет:

– қажетті нормативтік құқықтық базаны құру:

– мүмкіндігі шектеулі балаларды біріктіріп оқытудың модульдік бағдарламаларын дайындау ;

– жалпы білім беретін ортада мүмкіндігі шектеулі балаларды біріктіріп оқытудың тәртібін құрастыру ;

– жалпы мектеп мұғаліміне арнайы мектеп мамандары тарапынан түзету жұмыстары мен әдістемелік сонымен қатар кеңес беру, көмек көрсету жұмыстарын жетілдіру;

– арнайы білім беру орталықтарын құрып, жалпы мектепте оқып жатқан мүмкіндігі шектеулі балалардың білім сапасын оның әдістемелік жағынан қамтамасыз етіп, қадағалау міндеттерін жүзеге асырып отыру;

– жалпы мектеп оқушыларының гуманды көзқарастарын қалыптастыру;

– оқушылардың ата-аналарына педагогикалық – психологиялық кеңестер ұйымдастыру

– балаларға арналған мектепте көтерме құрылғылар, санитарлық бөлмелерде арнайы аспаптар, арнайы парталар, үстелдер және тағы басқа арнайы компенсаторлық құралдармен қамтамасыз ету болып табылады.

Жалпы білім беретін үрдістегі мүмкіндігі шектеулі балалардың ұйымдастырылған педагогикалық жағдайларын жақсарту үшін, білімге мұқтаж деңгейдегі мүмкіндігі шектеулі балаларды жоғары деңгейде білім алуына комплекстік қоғамдық қолдау қажет [2].

Балаларды оқыту жолындағы кедергілерге мұғалімдермен мыналар айтылды «әдістемелік көмектің болмауы»(оқу құралдары, пособийлар) және «методикалық дайындықтың жетіспеушілігі». Әлуметтік маңызы бар қыйыншылдықтарға мұғалімдер «арнайы білімні аздығын» және «жоғары эмоциональдық қысым», үйткені педагогикалық түрғыдаң қайта үйрену, және әдіс-тәсілдерін өзгерту көбінесе педагоктармен жағымсыз қабылданады, ал эмоциональдық қысым, бұл бүкіл әлуметтік турғыда жұыс атқаратын адамдар тобын сай жағдай.

Қазіргі таңда барлық әлем жүртшылығының назарын аударып отырған мәселе балалардың жеке сұраныстары мен ерекшеліктеріне ортаның, отбасының қатысуымен білім беру үрдісіне толық қосуды қарастыратын инклюзивті білім беру. Осы жаһандық мәселеге әлем ғалымдары мынадай анықтама береді: инклюзивтік білім беру дегеніміз – барлық балаларды, соның ішінде мүмкіндіктері шектеулі балаларды жалпы білім үрдісіне толық енгізу және әлеуметтік бейімдеуге, жынысына, шығу тегіне, дініне, жағдайына қарамай, балаларды айыратын кедергілерді жоюға, ата-аналарын белсенділікке шақыруға, баланың түзеу-педагогикалық және әлеуметтік мұқтаждықтарына арнайы қолдау, яғни, жалпы білім беру сапасы сақталған тиімді оқытуға бағытталған мемлекеттік саясат.

Инклюзивті (франц. *inclusif* – өзіне енгізетін, лат. *include* – ішіне аламын, енгіземін) немесе енгізілген білім беру – жалпы білім беру мектептерінде ерекше қажеттіліктері бар балаларды оқыту үрдісін сипаттау үшін пайдаланылатын термин. Инклюзивті білім берудің негізіне балалардың кез келген кемсітушілігін болдырмайтын, барлық адамдарға тең қарым-қатынасты қамтамасыз етиетін, бірақ ерекше білім алу қажеттіліктері бар балалар үшін ерекше жағдай жасайтын идеология жатады [3].

Инклюзивті білім беру- мүгедек пен дамуында сәл бұзушылығы мен ауытқулары бар балалардың дені сау балалармен бірге олардың әлеуметтендіру және интеграция процестерін жеңілдету мақсатындағы бірлескен оқыту. Инклюзивті оқыту біріктірілген (оқушы дені сау балалар сыныбында/тобында оқиды және дефектолог-мұғалімнің жүйелі көмегін алады), жартылай (жеке балалар күннің бір бөлігін арнайы топтарда, ал екінші қарапайым топтарда өткізеді), уақытша (арнайы топтардағы балалар және қарапайым топтардың оқушылары бірлескен серуендерді, мерекелерді, сайыстарды, жеке істерді өткізу үшін біріктіріледі), толық (дамуда ауытқулары бар 1-2 бала бала бақшаның, сыныптың, мектептің қарапайым топтарына енгізіледі, мамандардың бақылауы бойынша түзету көмегін ата-аналар көрсетеді) болады.

Инклюзивті оқыту-барлық балалардың мұқтаждықтарын ескеретін, ерекше қажеттіліктері бар балалардың білім алуын қамтамасыз ететін жалпы білім үрдісінің дамуы. Инклюзивті оқытуды ашқан мектептерде оқыған балалар адам құқығы туралы білім алуға мүмкіншілік алады, өйткені олар бір-бірімен қарым-қатынас жасауға, танып білуге, қабылдауға үйренеді.

Сонымен қорыта айтқанда, инклюзивті оқыту- оқушылардың тең құқығын анықтайды және ұжым іс-әрекетіне қатысуға, адамдармен қарым-қатынасына қажетті қабілеттілікті дамытуға мүмкіндік береді. Мұндай оқыту түрі арнаулы білім беру жүйесінде дәстүрлі түрде қалыптасқан және даму үстіндегі формаларды ығыстырмайды, қайта жақындатады. Инклюзивті бағыт арқылы мүмкіндігі шектеулі балаларды оқуда жетістікке жетуге ықпал етіп, жақсы өмір сүру мүмкіншілігін қалыптастырады. Осы бағытты білім беру жүйесіне енгізу арқылы оқушыларды адамгершілікке, ізгілікке, қайырымдылыққа тәрбиелей аламыз. Сонымен қоса, инклюзивті оқыту үрдісі балаларды толеранттылыққа тәрбиелеудің бастауы болмақ, қазіргі таңда әр оқушыға жеке тұлға ретінде қарап, саналы тәрбие сапалы білім беру өмір талабы болып табылады. «Бәріне бірдей мүмкіндік», «Сапалы білім - барлығы үшін» деген ұстанымды қолдаймын.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Хакимжанова Г.Д., Айдарбекова А.А. «Обучение и воспитание детей с особыми образовательными потребностями в условиях массовой школы», Алматы, 2001 г.

2. Сүлейменова Р.А., Хакимжанова Г.В. «Отечественной и зарубежный опыт включения детей с ограниченными возможностями в общеобразовательный процесс. Проблемы и пути решения», Алматы, 2001 г.
3. Сүлейменова Р.А. «Проблемы и основные тенденции развития специального образования в Республике Казахстан» // Вестник АГУ им. Абая. Серия «Специальная педагогика». – 2004 г.

Туркенов Т.К.
Академия Болашак
г. Караганда

Туркенова С.С.
Карагандинская академия МВД РК имени Б. Бейсенова
г. Караганда

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПОДДЕРЖКА РОДИТЕЛЕЙ УЧАЩИХСЯ ИЗУЧАЮЩИХ ИНОСТРАННЫЙ ЯЗЫК

Түйіндеме. *Осы мақалада авторлар ата – аналардың педагогикалық сауатсыздығы мәселесін бұл қазіргі заманғы балалардың білімділігі мен тәрбиесінің төмен деңгейіне әкелеіп соғуын қарастырады.*

Түйінді сөздер: *шет тілі, психологиялық-педагогикалық қолдау, көптілділік, педагогикалық мәдениет.*

Аннотация: *Статья посвящена вопросам оказания психолого-педагогической поддержки родителям и их просвещению, что позволит в значительной степени определить успешность изучения иностранного языка детьми, сформировать у взрослого поколения необходимую установку на воспитание всесторонне развитых и конкурентоспособных молодых людей, что является одной из важнейших задач стоящих перед обществом, государством и системой образования.*

Ключевые слова: *иностранный язык, психолого-педагогическая поддержка, полиязычие, педагогическая культура.*

Summary. *In this article the authors consider the problem of pedagogical illiteracy of fathers and mothers, which leads to a low level of education and upbringing of modern children.*

Keywords: *foreign language, psychological and pedagogical support, multilingualism, pedagogical culture.*

В седьмой задаче «Человеческий капитал – основа модернизации» Послания Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева народу Казахстана от 10 января 2018г. «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции» в отношении поликультурного развития образования сказано следующее:

«…Ключевым приоритетом образовательных программ должно стать развитие способности к постоянной адаптации к изменениям и усвоению новых знаний… .

Будущее казахстанцев – за свободным владением казахским, русским и английским языками… .

В результате все наши выпускники будут владеть тремя языками на уровне, необходимом для жизни и работы в стране и в глобальном мире» [1].

Лидер Нации Н.А.Назарбаев акцентирует внимание казахстанской общественности на том, что достижение приоритетной цели – вхождение нашей страны в число 30 развитых, конкурентоспособных стран мира, будет невозможно, если мы не будем иметь соответствующего человеческого капитала. Сегодня локомотивом развития экономики любой страны являются не природные ресурсы, а новейшие технологии, базирующиеся на передовых знаниях. Полноценное приобщение казахстанской учащейся молодежи к постоянно обновляющимся новейшим и актуальным знаниям возможно, если она будет способна самостоятельно осуществлять поиск и проявлять творчество.

Как следует из всего вышесказанного, непосредственный контакт с источником современных знаний реализуется через знание иностранных языков, в частности наиболее распространенного в мире – английского языка.

Эффективное и качественное изучение иностранного языка учащимися общеобразовательных учреждений является одной из самых сложных и многоаспектных проблем в системе образования Республики Казахстан.

Президент, Правительство, Парламент, профильные министерства, местные органы самоуправления, администрации школ, педагогические коллективы предпринимают беспрецедентные шаги для улучшения ситуации в этой области. Государством выделяются огромные суммы на новейшие обучающие методики, суперсовременные технические средства обучения на всех ступенях системы образования, на подготовку и переподготовку педагогических кадров, но как показывает практика результаты далеки от идеальных.

Создавшаяся ситуация с продвижением полиязычного образования является настоящим вызовом для педагогической общественности Казахстана. Поиск и выработка эффективных путей изучения иностранного языка одна из главнейших задач для педагогов различного профиля.

Накопленный практический опыт профессиональной деятельности в системе образования, многолетний опыт семейного воспитания позволяют нам давать определенные рекомендации по данному вопросу.

Целью образования в современном обществе является создание условий для самоопределения и самореализации личности, но на сегодняшний день эта цель не может быть реализована только в рамках обучения и воспитания. Возникает необходимость включать в образовательный процесс психолого-педагогическую поддержку развития личности [2].

Так кто же кого должен поддерживать? Большинство психологов считают, что взрослые в процессе поддержки сосредотачиваются на позитивных сторонах и преимуществах ребенка с целью укрепления его самооценки, помогает ребенку поверить в себя и свои способности, помогают избежать своих ошибок и поддерживают ребенка при неудачах. О.С.Газман в концепции «Педагогическая поддержка ребенка и процесса его развития», теоретически обосновывая идею педагогической поддержки, отмечает, что суть ее состоит в том, чтобы помочь учащемуся преодолеть то или иное препятствие, трудность, ориентируясь на имеющиеся у него реальные и потенциальные возможности и способности, развивая потребность в успешности самостоятельных действий [3].

Ключевое слово – «помощь» ребенку, и это правильно, но возникает парадоксальная ситуация по готовности лиц оказывающим эту «помощь». Если в общем и целом профессиональная компетентность педагогического коллектива может не вызывать сомнений, то готовность большей части родителей оказать необходимую поддержку в частности в процессе изучения иностранного языка вызывает большие сомнения. Причины самые разные: преклонный возраст и консервативность, молодость и неопытность, недостаток знаний, большая занятость, финансовое неблагополучие родителей и т.д.

Таким образом, перед нами возникает другая большая проблема – психолого-педагогическая поддержка родителей учащихся изучающих иностранный язык. Титанические усилия педагогических коллективов и равнодушие, а порой полнейшее безразличие со стороны родителей.

В современных условиях рассмотрения семьи и школы как равноправных участников образовательного процесса многие ученые и практики уделяют особое внимание при работе с семьей на аспект развития ее воспитательных возможностей, в частности на развитие родительской компетентности, педагогической культуры родителей в целом.

Под педагогической культурой родителей (в узком педагогическом смысле) понимается такой уровень их педагогической направленности, который отражает степень их зрелости как воспитателей и проявляется в процессе семейного и общественного воспитании [4]. С одной стороны, педагогическая культура отражает уровень усвоения человеком сложившегося в обществе социально-педагогического опыта, с другой – реализацию этого опыта в повседневной деятельности.

Как уже упоминалось выше, уровень педагогической культуры родителей зависит от уровня их образования, от их общей культуры, от индивидуальных особенностей, определяется уровнем собственной воспитанности, а также накопленным жизненным опытом. В настоящее время уровень сформированности педагогической культуры большинства родителей низок, что, разумеется, отрицательно сказывается на результате их воспитательной деятельности, а, следовательно, проявляется в низком уровне образованности и воспитанности современных детей.

Педагогическая неграмотность отцов и матерей, непонимание ими насколько сложен процесс развития ребенка, приводит к большим ошибкам в семейном воспитании. Следовательно, решение проблемы семейного воспитания в современных условиях зависит от целенаправленной педагогической подготовки родителей. Подготовка родителей к воспитанию детей должна предусматривать значительное повышение уровня их педагогической культуры. Такого уровня, который позволит им сделать семейное воспитание процессом радостным и успешным, полноценно решающим задачи развития и воспитания ребенка в единстве с системой образования.

Негативные тенденции в современной массовой школе нивелируют все усилия педагогического сообщества по повышению качества знаний учащихся молодёжи. К таким факторам можно отнести недостаток образовательных учреждений, соответственно переполненность классов в школах и двухсменность, а то и трехсменность обучения. Данное катастрофическое положение, сложившееся

в системе образования Республики Казахстан не позволяет осуществлять индивидуально-ориентированное обучение для раскрытия творческих способностей детей и целенаправленно формировать необходимые сегодня, в будущем жизненно важные компетенции. В первую очередь на наш взгляд это языковая компетентность: родной и иностранные языки.

На современном этапе развития мирового сообщества, когда размываются территориальные границы, а средства коммуникации устраняют расстояния, необходимо владеть знаниями и способностями общения с широким кругом людей посредством иностранных языков безусловным лидером, среди которых является английский.

Английский язык как язык международного общения применяется во всех сферах жизнедеятельности мирового сообщества, на всех континентах, во всех странах. Современный человек, владеющий английским языком, комфортно чувствует себя в любой стране и легко адаптируется. Немаловажным фактором является доступ посредством данного языка к гигантским ресурсам в области науки, искусства, культуры, политики, экономики и т.д.

Преимущества и возможности молодых людей, владеющих иностранными языками в плане конкурентоспособности бесспорны, поэтому обществу и государству необходимо сделать все для того, чтобы каждый мог личностно, творчески, профессионально самореализоваться.

Но как показывают реалии сложившиеся обстоятельства в системе образования привели к тому, что единственным выходом для эффективного и качественного изучения иностранного языка является обращение в специальные образовательные центры, реализующие языковые курсы либо индивидуальное обучение с репетитором. И, то и другое требует вложения денежных средств, в такой ситуации для реализации потребностей в изучении иностранных языков заинтересованными детьми, моральная и материальная поддержка родителей весьма ценна и незаменима.

Осознание важности прикладываемых усилий родителями, понимание безусловной конвертации в краткосрочном и долгосрочном будущем получаемых компетенций своими детьми в реальные духовные и материальные блага, все это должно поддерживаться на всех уровнях государством и обществом.

Современные семьи абсолютно не похожи одна на другую. Каждая семья имеет свои экономические, педагогические проблемы, свой взгляд на систему семейного воспитания. В такой ситуации уже нельзя ограничиться привычными формами фронтального просвещения родителей, особенно если речь идет о реализации государственной политики в области полиязычного образования.

Современная педагогическая практика взаимодействия (психолого-педагогической поддержки) предлагает различные формы организации работы с родителями учащейся молодежи:

– дискуссии, в основе которых – конкретные педагогические ситуации, пережитые родителями;

– анализ педагогического опыта (обсуждение содержания популярных, методических пособий по изучению иностранных языков);

– психологические тренинги, направленные на гармонизацию детско-родительских отношений (классный руководитель, психолог, социальный педагог);

– индивидуальное консультирование родителей – индивидуальная работа с отдельной семьей или представителем семьи, позволяющая разобраться в конкретной ситуации и найти оптимальное решение (классный руководитель, психолог, предметники);

– тематическое консультирование – работа с семьями, дети которых переживают одну и ту же проблему;

– техническое консультирование – использование возможностей компьютерных технологий, информационных программ, мобильных гаджетов для повышения эффективности обучения и формирования навыков правильного применения;

– здоровьесберегающее консультирование – состояние здоровья подрастающего поколения вызывает озабоченность и тревогу в связи с: ускоренными темпами жизни, критической экологической ситуацией, экономической нестабильностью, усилением технократизма. У молодых людей еще не в достаточной степени сформировано отношение к здоровью как ценности, у них нет навыков ведения здорового образа жизни, они не способны оценить влияние средовых факторов на здоровье человека. Существенные изменения, происходящие в жизни общества, предъявляют качественно новые требования к воспитанию современного человека, среди которых важным является разработка и применение здоровьесберегающих технологий.

– интерактивные методы обучения, направленные на формирование навыков быстрого принятия педагогически верных решений, умения вовремя увидеть и исправить педагогическую ошибку;

– просвещение и помощь через интернет-ресурсы: предоставление информации о специальных сайтах, на котором родители могли бы находить интересующие их материалы по различным вопросам, в том числе и изучению иностранного языка;

– пропаганда позитивными примерами – проведение тематических и профориентационных встреч с выпускниками (студентами и работающими) успешно реализовавших свои возможности благодаря знанию иностранных языков.

Необходимо отметить, что эффективность и результативность деятельности по психолого-педагогической поддержке родителей выше, тогда когда коллективные формы (конференции, дискуссии, диспуты, лекции) сочетаются с групповой и индивидуальной работой; педагогическое просвещение – с активным включением родителей в воспитательную работу; теоретические знания – с решением практических задач: обменом опыта родителей по вопросам обучения и воспитания, разбором конкретных ситуаций.

Для всесторонней психолого-педагогической поддержки и помощи родителям должны быть мобилизованы возможности государственных структур, средств массовой информации, социальных сетей, общественных организаций и движений, популярных деятелей спорта, культуры и т.д. Казахстан в мире ассоциируется как многонациональная и многонациональная страна, в которой проповедуется толерантность, уважение к религии, культуре, искусству и языкам народов мира. Эти качества казахстанцев должны во все времена передаваться от старшего поколения к младшему, как самая большая ценность.

Таким образом, исходя из всего вышесказанного, можно констатировать тот факт, что семья в значительной степени определяет успешность изучения иностранного языка детьми, поэтому важным звеном в эффективной реализации политики полиязычного образования является психолого-педагогическая поддержка родителей и их просвещение. Сформировать у взрослого поколения необходимую установку на воспитание всесторонне развитых и конкурентоспособных молодых людей – одна из важнейших задач стоящих перед обществом, государством и системой образования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 10 января 2018г. «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции»// http://www.akorda.kz
2. Малышева Е.В. Психология. Психолого-педагогическая поддержка// http://www.edit.muh.ru/content/mag/trudy/03_2010/06.pdf
3. Газман О.С. Педагогическая поддержка детей в образовании как инновационная проблема // Новые ценности образования: десять концепций и эссе. М.: Инноватор, 1995.
4. Недвецкая М.Н. Теория и практика организации педагогического взаимодействия школы и семьи. М.: УЦ Перспектива, 2011.

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PSYCHOLOGICAL SCIENCE

UDK 373.4.

Aubakirova R.Zh.[1], Fominykh N.Iu.[2], Bubenchikova A.V.[3]
[1]PhD, professor
S. Toraigyrov Pavlodar State University
Pavlodar, Republic of Kazakhstan
[2]PhD, professor
Foreign Languages Department #1
Plekhanov Russian University of Economics
Moscow, Russian Federation
[3]teacher
Foreign Languages Department #1
Plekhanov Russian University of Economics
Moscow, Russian Federation

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL BASES OF THE CHILD 'S READINESS FOR SCHOOL

Summary. *This article deals with the problem of pre-school education, namely the problem of the readiness of pre-school children for school. The inclusion of children of this age in educational activities requires special conditions – "preschool" mode, game-based teaching methods, etc. Six-year-old children cannot fully develop in the conditions of a rigid, formalized school system. Readiness for schooling involves a fairly high level of development of the physical, motivational, intellectual and social areas. Lag in the development of one of the readiness components entails a lag in learning activities. This article discusses the theoretical approaches to the formation of children readiness for school in preschool educational institutions.*

Keywords: *pedagogical process, preschool preparation, psychological and pedagogical bases, school.*

Аубакирова Р.Ж.[1], Фоминых Н.Ю.[2], Бубенчикова А.В.[3]
1 PhD, профессор
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті
Павлодар қ., Қазақстан Республикасы
2 PhD, профессор
№1 Шет тілдер кафедрасы
Г.В. Плеханов атындағы Ресей экономикалық университеті
Мәскеу қ., Ресей Федерациясы
3 №1 Шет тілдер кафедрасының оқытушысы
Г.В. Плеханов атындағы Ресей экономикалық университеті
Мәскеу қ., Ресей Федерациясы

БАЛАНЫҢ МЕКТЕПКЕ ДАЙЫНДЫҒЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Резюме. *Бұл мақалада мектепке дейінгі білім беру мәселесі қарастырылады, атап айтқанда мектепке дейінгі жастағы балалардың мектепке дайындығы мәселесі. Осы жастағы балаларды оқу қызметіне қосу ерекше жағдайларды талап етеді – "мектепке дейінгі" режимді, оқытудың ойын әдістерін және т. б. алты жастағы балалар мектептегі оқытудың қатаң, формалды жүйесі жағдайында толыққанды дами алмайды. Мектепте оқытуға дайындық дене, мотивациялық, зияткерлік және әлеуметтік салаларды дамытудың жоғары деңгейін болжайды. Дайындық компоненттерінің бірінің дамуындағы артта қалу оқу қызметінде артта қалушылыққа әкеп соғады. Бұл мақалада мектепке дейінгі білім беру мекемесінде балаларды мектепке оқытуға даярлықты қалыптастырудың теориялық тәсілдері қарастырылады.*

Түйінді сөздер: *педагогикалық процесс, мектепалды дайындық, психологиялық және педагогикалық дайындық, мектеп.*

Аубакирова Р.Ж.[1], Фоминых Н.Ю.[2], Бубенчикова А.В.[3]
[1]д.п.н., профессор
Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова
г. Павлодар, Республика Казахстан
[2] д.п.н., профессор
Российский экономический университет им. Г.В. Плеханова
г. Москва, Российская Федерация
[3] преподаватель кафедры иностранных языков №1
Российский экономический университет им. Г.В. Плеханова
г. Москва, Российская Федерация

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ГОТОВНОСТИ РЕБЕНКА К ШКОЛЕ

Резюме. *В данной статье рассматривается проблема дошкольного образования, а именно проблема готовности детей дошкольного возраста к школе. Включение детей этого возраста в учебную деятельность требует особых условий – "дошкольного" режима, игровых методов обучения и др. Шестилетние дети не могут полноценно развиваться в условиях жесткой, формализованной системы школьного обучения. Готовность к школьному обучению предполагает достаточно высокий уровень развития физической, мотивационной, интеллектуальной и социальной сфер. Отставание в развитии одного из компонентов готовности влечет за собой отставание в учебной деятельности. В данной статье рассматриваются теоретические подходы к формированию готовности к школьному обучению детей в дошкольном образовательном учреждении.*

Ключевые слова: *педагогический процесс, предшкольная подготовка, психологическая и педагогическая готовность, школа.*

Introduction

The problem of preparing children for school for many decades has been and remains an urgent problem. Many parents send their children to school not from 7, but from 6 years. In this regard, there are many issues that require special discussion. Can all children learn from the age of 6? Is it useful at this age to be included in school education, and what kind of education should it be? If a 6-year-old starts school, does it mean that he is developing faster and ceases to be a preschooler, rising to the next age level?

In the world of teaching experience gained a lot of training with 6 years. L.S. Vygotsky in his works presents information about England, where compulsory schooling begins with 5 years, but children of 3-5 years, if there is a place, allowed to attend school, where they are taught the alphabet. At the age of 4, the vast majority of children can read. M. Montessori strongly supports learning to read and write at an earlier age. She teaches reading and writing to 4-year-olds. During the game, through preliminary exercises, as a rule, all children in her gardens in Italy in 4 years begin to write, and in 5 years read as well as a child of the first school year, which in comparison with Germany means a jump of 2 years.

Main part

Fundamental approaches to the study of the history of preschool education in different countries and in different historical periods were made by such scientists as Dzhurinsky A.N., Adamek I., Alieva S.B., Aralbaeva R.K., Bobcheva L.M., Borisov Z.N., Lazarovich M. B., etc.

In their works, various aspects of the problem were considered: the theory and methodology of preparing children for school in the development of Polish preschool education, continuity in the formation of environmental culture in children 6-8 years of age on the traditions of folk pedagogy of Dagestan, the formation and development of preschool education in Belarus, Russia, Kazakhstan, etc.

In the history of Russian pedagogy there are periods before the 60s, when the primary school was four years old, and a seven-year-old child did not have to possess the skills of writing, reading and counting. In the Russian Federation, in the 60s, experiments were widely carried out – in schools and kindergartens, the purpose of which was to study the possibilities of teaching children from 6 years. Since the 1981/82 school year in the USSR, education from the age of 6 is introduced everywhere, so now the majority of children go to school at this age.

The studies of many scientists have repeatedly raised the question of the possibility of teaching a child from the age of six. The problem of continuity of preschool and primary education are considered in works of

L.S. Vygotsky, D.B. Elkonin, A.V. Zaporozhets, A.P. Usova, G.G. Kravtsova, E.E. Kravtsova, L.I. Bozhovich, S. Amonashvili, I.V. Dubrovina, A.D. Andreeva, E.E. Danilova, T.V. Vokhmyanina and many others.

L.S. Vygotsky made a significant contribution to the development of pedagogical psychology. He not only studied the age peculiarities of the development of mental processes in children, but also considered the issues of teaching writing and reading in the transition from preschool to school periods. Describing in brief the history of the development of writing in a child, L. S. Vygotsky comes to important practical conclusions: "learning to write would be natural to transfer to preschool age. In fact, if the opening of the symbolic function of writing is possible already in young children, as shown by the experiments of Getzer, the teaching of writing should become a duty of preschool education." L. S. Vygotsky analyzes Montessori's experience of early learning to write and comes to the conclusion that writing is taught as a well-known motor skill, not as a complex cultural activity. He writes: "Therefore, along with the first question about the transfer of teaching writing in preschool age, put forward by itself the requirement of life writing, which can be compared with the requirement of life arithmetic. This means that the letter should be meaningful for the child, should be caused by a natural need, need, included in the life, necessary for the child task. Only then can we be sure that it will develop in the child not as a habit of hands and fingers, but as a really new and complex form of speech." L. S. Vygotsky put forward the requirement of natural learning to write. He believes that "teaching writing as a skill leads to the principle of non-living writing, to finger gymnastics, and not to the cultural development of the child. When you read the letters of the Montessori children and admire their calligraphy, you can not get rid of the impression that we have children who have learned to hit the keys, but who are deaf to the music caused by their fingers."

Serious research conducted at the time D.B. Elkonin. He focused on the internal contradictions of personality. These contradictions, in his opinion, are connected with intellectual maturation of children of 6 years and leading activity till 6 years in the form of game. Sufficiently well-developed intelligence in children 6 years does not find its embodiment in games, it has outgrown the game and requires a more adequate application, which becomes possible only in the transition from leading activities in the form of games to leading activities in the form of education (learning activities). In other words, children must be intellectually mature by school age. Artificial forcing of age can prevent painless resolution of internal contradictions and affect the formation of the child's personality. The scientist suggested that the reduction of preschool childhood for one year can disrupt the existing process of development of children and not benefit. D.B. Elkonin's research made a significant contribution to the study of this problem. In his opinion, it is advisable to expand the network of preparatory groups of kindergartens in which it is more convenient to prepare children for school – because children in kindergarten are better, they live a fuller, more diverse life and look more cheerful and healthier than their peers-schoolchildren. In the late 70's and early 80's D.B. Elkonin together with other major scientists A.V. Zaporozhets and V.V. Davydov developed a project of Children's Center, which was to solve the problem of continuity of preschool and school. However, this project was not implemented for unknown reasons.

The concept of readiness for school as a set of qualities that form the ability to learn, adhered to A.V. Zaporozhets, A.N. Leontiev, V.S. Mukhina, A.A. Lublin. They include the concept of willingness to learn a child's understanding of sense of educational tasks, their differences from practical, understanding of ways of performance of actions, skills of self-monitoring and self-evaluation, development of volitional qualities, the ability to observe, listen, remember, achieve the solution objectives.

L.I. Bozhovich, who studied the psychological readiness of children for school, noted that the new position of the child changes, becomes more meaningful with time. Children are pleased with the new attributes of school life – colorful briefcases, beautiful pencil cases, pens, etc. She believes that they have a need for new experiences, a new environment, the desire to make new friends. And only then there is a desire to learn, to learn something new, to receive for their "work" marks and just praise from others. The problem of the child's readiness for school today is considered primarily as a psychological one. The most important tasks are the development of the motivational sphere, the arbitrariness of mental processes, the development of fine motor skills of hands.

Fundamentally, of great importance for our study is the concept of leading activity by A.N. Leontyev. Thanks to his works, it is considered as a criterion of periodization of mental development, as an indicator of the psychological age of the child. He notes that the leading activity is characterized by the fact that other activities arise and differentiate in it, the main mental processes are reconstructed and changes in the psychological characteristics of the person at this stage of its development take place.

Six-year-old children in terms of their development are preschoolers. They cannot fully develop in a rigid, formal school system. The inclusion of children of this age in educational activities requires special conditions – “pre-school” mode, game teaching methods, etc. Readiness for school involves a fairly high level of development of the physical, motivational, intellectual and social spheres. Lagging in the development of one of the components of readiness entails lagging behind in training activities.

It should be remembered that for 6-year-old children need a gentle mode of education. In particular, the duration of the lesson should not be more than 35 minutes, in between classes, physical training, games or walks, daytime sleep, lack of homework, etc. it is Necessary to establish medical monitoring of children's health. To develop special programs and methods of developing character in arithmetic, physical education, music, fine arts, etc. But despite the desire of most school principals and teachers to implement these principles of education, there are still a number of problems, especially psychological.

It should be remembered that for 6-year-old children need a gentle mode of education. In particular, the duration of the lesson should not be more than 35 minutes, in between classes, physical training, games or walks, daytime sleep, lack of homework, etc. it is Necessary to establish medical monitoring of children's health. To develop special programs and methods of developing character in arithmetic, physical education, music, fine arts, etc. But despite the desire of most school principals and teachers to implement these principles of education, there are still a number of problems, especially psychological.

A large role in preparing the child for school is played by original diagnosis, including the orientation tests (e.g. test of a school maturity of the Kern-Jirásek), methods N.I. Gutkina “House”, D.B. Elkonin, A.L. Wenger, "the graphic dictation" and “Example and rule”. Such tests do not require a long time to conduct, can be used for both individual and group surveys, have standards developed on large samples, do not require special facilities and conditions for conducting. Diagnostic measures allow us to see the initial level of formation of the child's readiness for school, problems in General training both at the psychological, intellectual and personal level.

As shown by the analysis of psychological and pedagogical literature on the problem of preparing children for school, that six-year-old children feel safer and more confident when studying in the preparatory groups of the kindergarten, compared with the first classes of the school. Perhaps this is due to the fact that the conditions of the kindergarten are more familiar to the child and this facilitates the process of his adaptation to new educational activities. Perhaps the reason lies in the fact that favorable conditions for objective reasons could not create in all schools. The main reason, probably, is that the kindergarten rhythm of life, the style of communication of children with an adult and among themselves more corresponds to the level of development of the psyche of a child-preschooler.

Based on the analysis of psychological and pedagogical literature, we can distinguish several structural elements of the child's readiness for school:

№	Readiness criteria	Content of criterion
	Intellectual readiness	Differentiated perception and attention, analytical thinking, rational approach to reality, the development of fine hand movements and visual motor coordination, the ability to generalize, compare objects, classify them, highlight the essential features, to determine the causal relationship, to draw conclusions.
	Psychological readiness	Development of motivational sphere, cognitive activity, speech, imaginative and spatial representations.
	Personal readiness	The development of the emotional sphere, the ability of children to consciously subordinate their actions to the rule, the development of social norms of expressions of feelings, emotional anticipation, the formation of higher feelings – moral, aesthetic, intellectual. Internal position of the student, the desire to learn, a positive attitude to learning, peers, yourself
	Communicative readiness	Level of speech development, listening comprehension and ability to understand and use symbols
	Social competence	Knowledge of norms and rules of conduct adopted in a certain socio-cultural environment, attitude to them

Conclusion

In General, all professionals working with 6-year-old children come to the same conclusion: the majority of 6-year-old first-graders in terms of their mental development remains preschoolers. They retain the characteristics of thinking inherent in preschool age; they have a predominant involuntary memory; the specificity of attention is such that the child is able to productively engage in the same thing no more than 10-15 minutes. Personality characteristics of 6-year-olds create additional difficulties in the learning process. Cognitive motives, adequate to the tasks of training, are still unstable and situational, so during the training sessions for most children they appear and are supported only through the efforts of the teacher. We will not list all the features of the development of a preschooler. It is obvious that it is difficult to teach children 6 years old and such training should be based on the specifics of their development. Today, the problem of children's readiness for school is still relevant, as it is associated with the solution of many problems, including overly proactive parents who are ready to make their child a child Prodigy, complicated requirements for education. The presence of a variety of pre-school lyceums and gymnasiums, working on their own programs, and having different priorities of educational activities, psychological problems of modern children and their parents are also urgent problems.

REFERENCES:

1. Bozhovich L.I. Personality and its formation in childhood. M.: Prosveshchenie, 1968.
2. Vygotsky L.S. Mental development of children in the learning process. M., 1935.
3. Mukhina B.S., Venger B.S. Psychology. M.: Prosveshchenie, 1988.
4. Leontiev A.A. Pedagogical communication. – M.: Znanie, 1979.
5. Elkonin D.B. Selected psychological works. – M., 1994.
6. Lublinskaya A.A. Developing learning opportunities. – Primary school, 1982, №1, c.68-71.

ӘОЖ 375.36

Садуова Ж.Н.
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан қаласы, Қазақстан

ОҚУШЫЛАРДЫҢ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНДАҒЫ ЭМОЦИОНАЛДЫ ҮЙЛЕСПЕУШІЛІКТІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘНІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. *Бұл мақалада оқушылардың мінез-құлқындағы эмоциналды үйлеспеушіліктің психологиялық мәні мен ерекшеліктері сипатталады. Өсіп келе жатқан балаға әсер ететін және оның пайымдау дүниесін өзгертетін сыртқы және ішкі факторлардың көлемін білу күрделі нәрсе. Сондықтан да есеюдің психологиялық қиындықтары, «мен» бейнесі және талпыну деңгейінің қарама-қайшылығы сияқты жеткіншектерге тән эмоционалды күштену ерте жасөспірімдерде болады деуге алып келеді. Сонымен қатар балалардағы дисгаромониялық жеткіншіктік синдромы, яғни оқушылардың өзінің денесіне және сыртқы көрінісіне көңіл бөлуі, т.с.с. жағдайлар олардың эмоционалды үйлеспеуіне әкеліп соғады. Бірақ нормадағы оқушылардың эмоционалды үйлеспеушіліктің психопатиялық белгілері аз көлемде болады. Жалпы эмоционалды үйлеспеушілік өтпелі кезеңнің барлық кезіне тән және олар қиын балалар қатарына жатады. Мұндай балаларға оқудың өзі қиын, үйде ешкім көмектеспейді, өздігінше өмір сүруге ешкім тәрбиелемейді. Олардың өзіндік бағасы оқудағы жетістіктерге жетпеуіне байланысты төмен болады. Бұл жағдайда бала өзін-өзі көрсетуге қысылады. Яғни оқушылардың мінез-құлқындағы эмоциналды үйлеспеушіліктің психологиялық мәні мен ерекшеліктерін әрбір мұғалім мен ата-ана жетік меңгеріп жауапкершілікпен қарау керектігі қарастырылған.*

Түйін сөздер: *мінез-құлық, кризис, психопатия, шизофрения, гипомания.*

Садуова Ж.Н.
Международный казахско-турецкий университет имени Кожа Ахмет Ясави
г. Туркестан, Казахстан

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ И ОСОБЕННОСТИ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СООТВЕТСТВИЯ В КВАЛИФИКАЦИИ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация. *В данной статье описывается психологические особенности эмоциональной несовместимости в поведении учеников. Трудно узнать количество внешних и внутренних факторов, которые влияют на растущего ребенка и изменяют его мир мышления. Вот почему эмоциональное насилие, которое характерно для подростков, вызвано ранними подростками, такими как психологические трудности родов, «я» и контраст между уровнями стремления. В то же время, дети с диспаречониазным синдромом, т.е. вниманием к своему телу и внешнему виду и т. обстоятельства приводят к их эмоциональной несовместимости. Общее эмоциональное расстройство характерно для всего переходного периода и является одним из самых трудных детей. Учить таких детей сложно, дома никто не помогает, никто не занимается самообразованием. Их стоимость низкая из-за отсутствия академической успеваемости. В этом случае ребенок стеснен для самореализации. То есть психологическая сущность и особенности эмоциональной несовместимости в поведении учеников заключается в том, что каждый учитель и родитель должны быть хорошо осведомлены и отзывчивы.*

Ключевые слова: *поведения, кризис, психопатия, шизофрения, гипомания.*

Saduova J.N.
Kozha Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University
Turkestan city, Kazakhstan

PSYCHOLOGICAL IMPACT AND FEATURES OF EMOTIONAL CONFORMITY IN THE QUALIFICATION OF SCHOOL CHILDREN

Abstract. *This article describes the psychological nature and peculiarities of emotional incompatibility in pupils' behavior. It is difficult to know the amount of external and internal factors that affect the growing child and change his*

world of thinking. That's why emotional abuse, which is common for adolescents, is caused by early adolescents, such as the psychological difficulties of childbirth, the "I" and the contrast between the levels of aspiration. At the same time, children with dysparechoniasial syndrome, i.e attention to their body and appearance, etc. the circumstances lead to their emotional incompatibility. But psychopathic symptoms of emotional misbehavior are higher in the norm. The overall emotional disturbance is typical for all the transitional period and is one of the most difficult children. Learning such children is difficult, nobody helps at home, nobody educates themselves on their own. Their cost is low because of the lack of academic achievement. In this case, the child is cramped for self-actualization. That is, the psychological essence and peculiarities of emotional incompatibility in pupils' behavior is that each teacher and parent need to be well aware and responsive.

Keywords: *behavior, crisis, psychopathy, schizophrenia, hypomania.*

Кіріспе. Бала дүниесінің басқа балалар дүниесімен, үлкендермен және түрлі заттармен соқтығысуы олар үшін әсер қалдырады. Оқушыларда осы жағдайлардың әсерінен қөзқарастарының және жалпы қалыптасуының бұзылуы, тілек және дағдыларының өзгеруі орын алады. Осындай келеңсіз жағдайлардың бәрі балалар өмірінде кездеседі, ал балалар өмірі мектеппен тығыз байланысты. Сондықтан мектептегі кезең оқушылар үшін «сыналу» кезеңі болып табылады. Сыналу кезеңі дейтініміздің себебі, бала нақ осы мектеп жасында жас ерекшелік кезеңдестіру бойынша маңызды болып табылатын бірнеше қиын кезеңдерден өтеді. Яғни сыналу кезеңі дегеніміз – түрлі құбылыстарға толы белгілі бір өтпелі кезең және баланың осы кезең аралығынан өте алу мүмкіндігі. Сонымен анықталған жас кезеңдеріне сүйене отырып, білім беру жүйелері және практикалық психологтар мектептегі барлық жас аралығын 3 кезеңге бөліп қарастырады: кіші мектеп жасындағы кезең; жеткіншек жасындағы кезең; ерте жасөспірім кезеңі[1].

Бірінші кезең – баланың мектепке түсіп, жаңа ортаға бейімделуімен сипатталады. Сонымен қатар бала ағзасында дененің күрт өсуі, ішкі мүшелердің үлкейюі, вегетативті қайта құрулар сияқты эндокриндік өзгерістер бірден жүреді. Бұл өзгерістер баланың әлеуметтік қарым-қатынас жүйесі мен іс-әрекетіндегі кардиналды өзгерістер оның ағзаларындағы барлық жүйелермен функцияларының қайта құрылуымен сай келеді. Сондықтан бұл аралық үлкен күшті талап етеді;

Екінші кезең – баланың өтпелі кезеңімен тап келуімен, яғни қиын саналатын кризистік кезеңмен сай келеді. Бұл кезең, біріншіден, пубертаттық кезеңде келетін морфологиялық және физиологиялық өзгерістер жеткіншектің ағзасын біршама өзгертуге ұшыратады да, олардағы соматикалық аурулар қаупін тудырады, сонымен бірге тура осы жеткіншектік кезеңде көптеген жүйке және психикалық аурулар көрініс береді. Екіншіден осы кезеңге тән әлеуметтік қарым-қатынас сферасының (позитивті болмауы мүмкін) кеңеюі жеткіншектерге меңгеруге қиын болып табылатын жаңа әлеуметтік тәжірибелер береді. Өтпелі кезең – жас ерекшелік дамудың өте жауапты сатысы. Бұл кезеңнің өзіндік ерекшеліктері П.П. Блонский және Л.С.Выготский еңбектерінде анық жазылған. П.П.Блонский өтпелі кезеңдегі жүріп жатқан өзгерістердің бірден болып жатқанына көңіл бөлсе, Л.С.Выготский бұл кезеңді ескінің өшуін сипаттайтын жас деп көрсетеді. Олай болса, өтпелі жас дегеніміз – баланың бір сатыдан екінші сатыға өту аралығы. Бірақ бұл уақытта балада оны біршама жоғары сатыға дайындайтын барлық негізгі психологиялық жаңа құрылымдар қалыптасуы қажет. Әйтсе де бұл екі жас қиылысып, осы қиылыста кризис тууы мүмкін. Ал кризис дегеніміз – негативті байланыстарды шақырушы, мінез-құлық моделінің ауытқуын көрсететін белгілі құбылыс.

Үшінші кезең – бұл оқушылардың жеткіншектік жас пен ересектік жас аралығындағы және олардың 10-11 сыныпта кездесетін қиындықтарымен сай келеді. Бұл уақыт адамның тұлғалық дамуының өте маңызды және жауапты кезеңі болып табылады. Тіпті Ж.Ж.Руссо («Эмиль немесе тәрбие» енбегінде) саналы өзіндік анықтауды жасөспірімдік кезеңдегі тұлғаның екінші туылуының негізгі мазмұны ретінде қарастырады. Сонымен қатар жасөспірімдік кезеңде ағзаның физикалық дамуы, жыныстық жетілуі жүреді және бұл кезеңдегі психикалық дамудың ерекшелігі дамудың әлеуметтік жағдайымен де байланысты. Сондықтан да бұл кезеңдегі әрбір қадамның жауапкершілігі артады, сондай-ақ, бұл кездегі әрбір қатенің белгілі бір көлемді салдары болуы мүмкін, ал кей кезде ол драмалық сипатқа да ие болуы мүмкін. Сондықтан да бұл жас аралығын немесе осы жас аралығындағы оқушыларды «қиын жас» немесе «қиын балалар» категориясына кіргізуіміз мүмкін. «Қиын жасты» екі сөзді талдау арқылы түсіндіруге болады: критикалық; өте қиын, қауіпті. Өйткені бұл кезеңде де физикалық әлсіздік, мінез сипатының ерекшеліктері, қарым-қатынас ерекшеліктерінің жоқтығы, эмоционалды жетіспеушілік, жағымсыз сыртқы әлеуметтік орта сияқты т.б. көптеген факторлар жалғаса беруі мүмкін. Осындай

факторлардың салдарынан «қиын балалар» пайда болуы мүмкін. "Қиын балалар" дегеніміз – дамуы мен мінез-құлқында жалпы қабылданған нормалардан ауытқуы бар, өзінің психоәлеуметтік дамуы қалыптасуының жаңа сатысын басынан нәтижелі өткізе алмайтын балалар.

Сонымен мектептегі үш кезеңге сүйене отырып, біз барлық мектеп жасындағы уақытты критикалық жас деп айта аламыз. Л.С. Выготскийдің «Критикалық кезең» теориясы бойынша критикалық жас дегеніміз – бір жағынан балалардың қоғамдық қарым-қатынас жүйесіндегі өзгерулері жататын, екінші жағынан баланың «ішкі позициясының» өзгеруі жататын дамудың әлеуметтік ситуациясының қайта құрылу нәтижесі. Л.С.Выготский бұл жас аралықтарын мағынасы дамудың жалпы циклында оның орнымен анықталатын және дамудың жалпы заңдылықтары барлық уақытта сапалы да өзіндік сипаттарды тауып алатын дамудың жабық немесе өзіндік кезеңі ретінде қарастырды. Әр жас кезеңінде баламен орта арасында сол кезеңге тән жалғыз да, қайталанбас өзіндік спецификалық қатынас орнай бастайды. Мұны Л.С.Выготский сол кезеңдегі дамудың әлеуметтік жағдайы деп көрсетті. Бірақ барлық жас аралығындағы өтпелі кезеңдердің симптоматикалары мен мазмұндары ұқсас болғанымен және олар жалпы заңдылықтармен өткенімен, бір кезеңнен екінші кезеңге өтуде дамудың өзіндік қиындықтары пайда болады және олардың мазмұны тұрақты кезеңдегіден, яғни тұрақты кезеңдегі даму ерекшеліктерінен біршама айырмашылықтары бар[2].

Зерттеу әдістері: Сонымен баланың жас ерекшелік психологиялық сипаты оның бөлек-бөлек жаңа құрылымның немесе ерекшелігінің жиынтығымен анықталмайды, ол оның әр жас кезеңіндегі жеке адамдық қасиеттерінің қалыптасуымен анықталады. Яғни өтпелі кезеңде балалардың «психопатия», «шизофрения», «гипомания» шкалалары бойынша көрсеткіштері үлкендерден жоғары болады. Сондықтан оқушылармен қарым-қатынас жасауады осы көрсеткіштерді ескеру қажет. Егер оқушыларға шектен тыс қысым көрсетілсе бұл көрсеткіштер күшейіп кетуі мүмкін. Оқушылардың басқа да психологиялық ерекшеліктерін анықтау мақсатында С.Хатауэй және Э.Монакези жүргізген "Роршах" және "тематикалық апперцепция" тесті бойынша 12-16 жас аралығындағы оқушылардың мазасыздану деңгейінің жоғары болатындығы, сонымен қатар жасөспірімдер психиатры Л.Л.Мекрабянның мәліметі бойынша, осы жас аралығындағы балалардың жекелік ауытқуларының бірден өсетіндігі дәлелденді. Сонымен қатар әр жас кезеңіндегі мазасыздану деңгейінің ерекшелігіне байланысты

В.Д.Кисловская «проективті тест» көмегімен мазасызданудың жас ерекшелік динамикасын қарастырды. Оның нәтижесі бойынша, кіші мектеп жасындағы оқушылардағы мазасыздануы бейтаныс үлкен адамдармен қарым-қатынас кезінде және қатарластарымен қарым-қатынас кезінде көрінсе, жеткіншектерде бейтаныс адамдар мен жеткіншектерден гөрі, қатарластары және ата-анасымен қарым-қатынас кезінде, ал жасөспірімдерде мазасыздану барлық қатынас сферасында, әсіресе, ата-аналармен немесе балалар тәуелді болып табылатын басқа да үлкендермен қарым-қатынас кезінде көрінеді екен және жасөспірімдерге мазасыздану деңгейінің жоғарылығы тән болып шықты. Мұның себебі жасөспірімдік кездегі эмоционалды реакцияның әсерінен дифференциацияның жалғаса беруінде және эмоционалды реактивтіліктің төмен дәрежеде болуында. Төмен реактивтілік психологиялық жағымсыз фактор болып табылады. Осыған байланысты жүргізілген калифорниялық лонгютидтің нәтижесі бойынша, төмен эмоционалды реактив тән жеткіншектерден жасөспірімдерге біршама мазасыздық тән, эмоционалды тұрақсыз, икемсіздеу және қарым-қатынассыздау болып келеді екен[3].

Зерттеу нәтижелері: Осы айтылған факторлардың себебі Л.Е. Личко пікірі бойынша, осы ерекшеліктердің негізгі себебі 12-18 жас аралығының психопатияға критикалы кезең болуында. Сондықтан да дәл осы кезеңде оларға аса көңіл бөлінбесе, олардың мінез-құлқының эмоционалды үйлеспеушілігінің тереңдеп кетуі мүмкін. Бірақ, эмоционалды үйлеспеушілік тек қана гармоналды өзгерумен ашылмайды, сонымен қатар әлеуметтік факторға және тәрбие шартына тәуелді және индевидуалды-типологиялық ерекшеліктерге де байланысты болады[4].

Өсіп келе жатқан балаға әсер ететін және оның пайымдау дүниесін өзгертетін сыртқы және ішкі факторлардың көлемін білу күрделі нәрсе. Сондықтан да есеюдің психологиялық қиындықтары, «мен» бейнесі және талпыну деңгейінің қарама-қайшылығы сияқты жеткіншектерге тән эмоционалды күштену ерте жасөспірімдерде болады деуге алып келеді. Сонымен қатар балалардағы дисгаромониялық жеткіншіктік синдромы, яғни оқушылардың өзінің денесіне және сыртқы көрінісіне көңіл бөлуі, т.с.с. жағдайлар олардың эмоционалды үйлеспеуіне әкеліп соғады. Бірақ нормадағы оқушылардың эмоционалды үйлеспеушіліктің психопатиялық белгілері аз көлемде болады. Жалпы эмоционалды үйлеспеушілік өтпелі кезеңнің барлық кезіне тән және олар қиын балалар қатарына жатады. Мұндай

балаларға оқудың өзі қиын, үйде ешкім көмектеспейді, өздігінше өмір сүруге ешкім тәрбиелемейді. Олардың өзіндік бағасы оқудағы жетістіктерге жетпеуіне байланысты төмен болады. Бұл жағдайда бала өзін-өзі көрсетуге қысылады.

Жеткіншектердің оқу әрекетінде апатия, ашушаңдық, қаталдық, өкпе, түңілушілік кездесіп отырады. Сонымен бірге олардың мінез-құлқына тітіркенудің импульсивті формасы тән болып отырады. Оқушылардың мінез-құлқындағы ситуацияларды талдай отырып, ситуациялық мінез-құлықты едәуір өзгертетін нәрселерді атап өткен жөн[5].

Оқушылардағы үйлеспеушілік құрамына қарай кәдімгідей болады. Олардың құрамы күрделі. Оқушылардың мінез-құлқының үйлеспеуіне тән сипаттың бірі – олардың кейбіреуінің жынданғаннан өлуге дейін баруы. Оның негізгі себебі өмірлік қиындықтар, әсіресе отбасындағы түсінбестік, еркелетудің, махаббаттың жетіспеушілігі болып табылады. Яғни баланың жан талаптары отбасында қанағаттандырылмайды, оның әрбір қадамда көңілі қалып отырады.

Талқылау: Өмірдегі мұндай жағдайлар бір балаларға соққы болып тисе, екіншілері, керісінше, барлығына көңілі толмай кек алғысы келіп тұрады, бәрін керісінше істейді. Олардың себепсіз іс-әрекеттері өздіктерінше дұрыс саналады. Егер оқушылар өздерінің бірнеше мағынасы бар мінез – құлқын нақты жағдайдағы шындық өмірге көрсетсе, онда ол мағына басқаларға мағынасы үйреншікті «басқаша оқу» немесе айналадағыларға жаңаша тіл болып көрінеді. Ол, біріншіден, түсініксіз, екіншіден, қабылданбайды, үшіншіден, әшейін аффективті түрде қабылданбайды. Осы жерден қиын тәрбиелену қайшылықтары туады. Сонымен бірге эмоционалды үйлеспеген оқушыларды зерттеу барысында олардағы қажеттіліктер отбасында қанағаттандырылмайды және ата-аналардың өз дегені бойынша балалардан бірнәрсені талап етуі оларға керісінше әсер етеді[6].

Оқушыларда еліктеу жоғары дәрежеде болады, сондықтан да олардың жоғары талап қоюшылығы немесе біреуден бірдеңе талап етушілігі, олардың мінез-құлқының бұзылуына әкеліп соғады. Оқушылардағы мазасыздану деңгейінің жоғарылауы, отбасындағы қарым-қатынастың шектелуімен, стрестерімен сипатталады. Мұндай балаларда ашық агрессия сирек пайда болады. Оларға когнетивті стиль, өзінің мүмкіншілігін бағалай алмаушылық тән және оларда «ешкім көмектеспейді» деген көзқарас немесе айналаға жаушылық көзқараспен қарау орын алып отырады.

Балалардағы эмоционалды үйлеспеу олардың сабаққа үлгермеушілігімен де сипатталады. Мысалы, балаларға көмектескенде, егер де ол тапсырманы ұзақ түсінбесе, кері эмоцияны ғана емес, сонымен бірге тапсырманы нәтижелі орындаудың жолдарын қарастырмай, мұндай әрекеттерден алдын ала іштегі бас тарта бастайды. Оқушыларда психологиялық «энергетиканың» жоғарылауы және төмендеуі болады, осының әсерінен балалар бір уақытта көңілсіз болып жүрсе, бір уақытта жеткілікті қарсылық көрссететіндігі және жақсы бейімделген қабілетте болады.

Қорытынды: Бұл жердегі бірінші жағдай екінші жағдайға қарағанда жиі көрінеді. Сондықтан да баланың өмір жағдайына көңіл бөлу керек. Мысалы, бала от басындағы екінші баланың пайда болуына байланысты жат қылықтар көрсете бастайды, сондай-ақ мектеп ауыстыру нәтижесінде тәуелділік, мазасыздану сезімі пайда болады. Ата-аналарға негізі көңіл бөлу керек нәрсе – көп балаларда мұндай стресс эмоционалды және мінез қиындықтарын туғызатындығы. Бала мінезіндегі эмоционалды үйлеспеушілікті зерттеген зерттеушілер пікірін талдау нәтижесінде оқушылардың эмоционалды үйлеспеуіне әсер ететін негізгі үш факторды анықтадық. Олар: биологиялық ерекшеліктер; әлеуметтік орта; тәрбие.

Осы факторлар бойынша оқушылардың мінез-құлқындағы эмоционалды үйлеспеушіліктің алдын-алуға болады. Әр бала ерекше тұлға және жас өсіп келе жатқан құнды, қадірлі де қымбат көшет ағашы секілді. Қалай қарасаң жемісін солай береді. Яғни әрбір фактордың өзіндік ерекшеліктері мен талаптарын бір-бірімен байланысты түрде оқу-тәрбие процесінде ескеруіміз қажет. Сонда ғана еңбегіміздің нәтижелі жемісін көріп, биік самғайтын бәсекеге қабілетті жас ұрпақты қалыптастыратынымызға сенім білдіреміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Абрамова Г.С. Практическая психология. – М., 2001.
2. Абрамова Г.С. Психологическое консультирование. – М., 2001.
3. Асмолов А.Г. Психология личности. – М., 1990.

4. Андреева Г.М. Социальная психология. М., 1980.
5. Бабасов Е.М. Конфликтология. Минск, 2000.
6. Батаршев А.В. Тестирование. Основной инструментарий практического психолога. Ростов-на-Дону, 2000.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PHILOLOGICAL SCIENCE

Әлім Ә.А.
старший преподаватель
КазНУ имени аль-Фараби

Нұржанова Ш.С.
старший преподаватель
КазНУ имени аль-Фараби

Кутпанбаева Ж.Б.
преподаватель
КазНУ имени аль-Фараби
город Алматы, Казахстан

АДАМ МИЦКЕВИЧ – ВЕЛИКИЙ ПОЭТ НЕ ТОЛЬКО В ЕВРОПЕ...

Резюме: *Имена трех великих поэтов славянства-Александра Пушкина, Адама Мицкевича и Тараса Шевченко Максим Горький поставил в один ряд, назвав их людьми, воплотившими «дух народа с наибольшею красой, силой и полностью». Эта характеристика определяет особое место величайших поэтов Росии, Польши и Украины не только в национальной, но и в мировой культуре.*

Поэтическое творчество было основной сферой проявления гения каждого из них. Но глубина и значительность, завершенность и целостность, разносторонность и полнота выражения подлинно народного духа сделали этих мастеров слова не толко первыми представителями своей родной литературы на форуме мировой поэзий, но и родоначальниками направлении, определивших развитие демократической национальной художественной культуры в других ее ответвлениях [2].

Слушая или читая стихи великого польского поэта, мы каждый раз невольно спрашиваем себя: за что же мы любим Мацкевича?

Ключевые слова: *великий, поэт, славянизм, культура, народный.*

АДАМ МИЦКЕВИЧ – ЕУРОПАНЫҢ ҰЛЫ АҚЫНЫ ҒАНА ЕМЕС...

Түйін: *Максим Горький славянизмнің үш ұлы ақынын: Александр Пушкин, Адам Мицкевич пен Тарас Шевченконың есімдерін «халық рухының әдемілігі мен күшін бойына барынша, толығымен» сіңірген адамдар деп бір қатарға қойды. Бұл сипаттама Ресей, Польша және Украина ұлы ақындарының ұлттық гана емес, сондайақ әлемдік мәдениетте орны ерекше екенін анықтап отыр.*

Ақындық шығармашылық – олардың әрқайсысының ұлылық көрінісін шығаратын өрісі бола білді. Тереңдігі мен маңыздылығы, заманауи өріс табуы мен тұтастығы, әмбебаптығы астасқан ұлттық рухтың толығымен көрініс табуы осы шеберлерді әлемдік поэзия форумында өздерінің ұлттық әдебиетінің алғашқы өкілдерін гана емес, басқа салалардағы демократиялық ұлттық көркемдік мәдениеттің дамуын анықтайтын бағыттың негізін салушыларга айналдырды [2].

Ұлы поляк ақынының өлеңдерін тыңдай не оқи отырып, біз өзіміздеи өзіміз еріксіз сұрақ қоямыз: неге біз Мацкевичті жақсы көреміз?

Түйіндеме: *ұлы, ақын, славяндық, мәдениет, ұлттық.*

ADAM MICKIEWICZ IS A GREAT POET NOT ONLY IN EUROPE...

Summary: *The names of the three great poets of Slavism – Alexander Pushkin, Adam Mitskevich and Taras Shevchenko put them in one row, calling them people who personified the «spirit of people with the greatest beauty, strength and integrity». This characteristic determines the special place of the greatest poets of Russia, Poland and Ukraine not only in the national, but also in the world culture.*

Poetic creativity was the main area of manifestation of the genius of each of them. But the depth and significance, completeness and integrity, universality and expression of a truly national spirit made these masters not only the first representatives of their native literature at the world poetic forum, but also the founders of the direction that determined the development of a democratic national art culture in its other branches [2].

Listening to or reading the verses of the great Polish poet, every time we unwittingly ask ourselves: why do we love Matskevich?

Keywords: *great, poet, slavism, culture, folk.*

Адам Бернард Мицкевич – выдающийся поэт эпохи романтизма, публицист и деятель польского национально-освободительного движения. Национальным поэтом Мицкевича считают в Польше, Литве и Белоруссии. Родился Адам Мицкевич в сочельник, 24 декабря 1978 г., в селе Заосье близ города Новогрудок, который ныне является районным центром Гродненской области Белоруссии. За три года до рождения Адама Новогрудок еще был частью Речи Посполитой, а в 1795 г. был присоеденен к Росийской империй.

Отец будущего поэта, Миколай Мицкевич, происходил из старого литовского рода, знатного, но давно обедневшего. Поэтому беспоместный шляхтич был вынужден зарабатывать на содержание своей семьи адвокатской практикой. В 1974 году он был одним из участников восстания Тадеуша Костюшко, единство Речи Посполитой связывал с приходом Наполеона и своим сыновьям привил чувство гордости, национального достоинства и любви к родине.

Мать Адама – Барбара Маевская, дочь мелкого служащего, принадлежала к семье крещенных евреев, которые были последователями религиозного деятеля Якова Франка. Крестили Адама 1799 г. в Новогрудском фарном (приходском) костеле Преображения Господня.

С 1807 по 1815 гг. Адам был учеником доминиканской школы при храме Святого Михаила Архангела в Новогрудке. Именно в это время юный Мицкевич начал писать свои первые стихи. Учеником он был старательным и в 1815 г. поступил на казенную стипендию в Виленский университет, основанный 1579 году королем Стефаном Баторием и Папой Римским Григорием XIII в Вильне. Сначало Мицкевич учился на физико-математическом факультете, но через год перевелся на историко-филологический, поскольку понял, что литература и история увлекает его больше, чем математика. Будучи студентом, Адам Мицкевич изучал русский, французкий, английский и немецкий языки, а также увлекался чтением античных произведений в оригинале.

Годы учебы в знаменитом университете Адам Мицкевич всегда считал лучшими в своей жизни. Профессора у него были, как правило, люди почетные: одни преподаватели в духе старого классицизма, а другие несли студентам идеи более новые и романтические. Одним из преподавателей Мицкевича был известный историк Иоахим Лелевель, дружеские отношения с которым поэт поддерживал и после окончания ВУЗа. В 1818 году случилась первая публикация поэта – стихотворение «Городская зима».

С 1817 г. Адам Мицкевич принимал деятельное участие в образовании и функционировании тайных студенческих патриотических объединении Виленского университета: филоматов и филаретов. Главные идеями этих обществ были национальное достоинство, любовь к родному языку, сочувствие и помощь обездоленным, а позднее они конкретизировались и преобразовались в просветительскую программу политического характера.

После окончания университета, 1819 г. Адам Мицкевич был направлен на учительскую работу в провинциальный городок Коуна (сейчас-Каунас, Литва). Это была своеобразная «ссылка»: таким образом власти Виленского университета пытались не допустить участия Мицкевича в деятельности тайных организаций. Время пребывания в Ковно стало переломным в творчестве поэта: если он до этого тяготел к стилю классицизма, то здесь начал писать в духе романтизма. В 1822 г. в Вильно вышел первый том сочинений Адама Мицкевича «Поэзий», куда вошел цикл «Баллады и романсы», отражающий романтическую философию и эстетику, столь близкие поэту.

Слушая или читая стихи великого польского поэта, мы каждый раз невольно спрашиваем себя: за что же мы любим Мацкевича?

Прежде всего за то, что он замечательный поэт, доставляющий большое эстетическое наслаждение, за то, что его голос-это пламенный и вдохновенный голос человека, посвятившего свои лучшие чувства и помыслы простым людям родной страны, боровшегося за национальную независимость народов.

Мицкевич-поэт народный в полном смысле этого слова. Сущность слова «народный» лучше всего определил он сам. В беседе с поэтом Винцентом Полем Мицкевич сказал: «Ты думаешь, что напечатанные и широко распростаненные сочинения являются сами по себе признаком и доказательством их поэтической ценности?...

Я тебе говорю…: пиши и отдай, что напишешь, на волю счастливой судьбы, а если твои стихи обойдут в списках польские земли и вернутся к тебе, если их будут переписывать и петь, и передавать из уст в уста, не спрашивая о том, откуда они взялись и кто их написал, если они словно странствующие птицы вернутся к тебе не тем путем, каким улетели в мир, тогда ты можешь смело печатать свои стихи, потому что они уже станут не твоими, а частью собственности народа» [1].

Не есть ли это глубочайшее и оригинальное мицкевичевское определение народного поэта?

Мицкевич-поэт, имеющий индивидуальное лицо, своеобразный художественный метод, проникнуть в тайну поэтического слова каждого произведения Мицкевича, в тайну художественной формы его поэзии-что значит распознать его душевные переживания, всегда связанные с действительной реальной жизнью, а это значит-ощутить ритм подлинной, действенной жизни, рождающей передовые мысли, глашатаем которых и был Мицкевич.

В исключительно богатом и многообразном художественном наследии Мицкевича мы найдем почти все жанры и виды поэтического творчества.

Прежде всего цикл «гражданской лирики», заключающей в себе многочисленные оттенки, вариации тем, находящиеся всегда в зависимости от содержания.

Сюда относятся лирические стихи с гражданским мотивом, которые строятся по принципу предметно-описательного образа, наилучшим из них может быть названо стихотворение «Smierc Pulkownika», где изумительно обрисован героический облик женщины-кавалериста, показаны последние минуты жизни героини, окруженной любовью крестьян, описана трогательная сцена прощания Эмилии Плятер с любимым боевым конем.

Этот цикл объединяет и такие стихи, которые в основе своей слагаются из «лирического размышления» самого поэта, например «Dumaniawdzienodjazdu» или «DoprzyjaciofMoscali». В них поэт раскрывает все тайники своей души, выражает мысли страстным, насыщенно-эмоциональным языком и наконец в цикле гражданской лирики представлены сатирические стихотворения, где живым ключом бьет ирония и сарказм самого поэта, бичующие пороки людей из высших кругов, как, например, четыре последние стихотворения из «любовных сонетов»[3].

Проблема политической деятельности Мицкевича вообще, а в особенности вопрос Легиона 1848 годов, не были еще до сих пор предметом исследований русских и советских ученых.

Мицкевич-поэт известен в Росии относительно хорошо, но знакомство с Мицкевичем-революционером ограничивается только некоторыми самыми общими данными, притом не всегда точными, существуют же, наверное, в архивах СССР также материалы, характеризующие эту сторону жизни Мицкевича, изучение архивных материалов и их соотвественное использование, наверное, заполнило бы не один пробел в исследованиях жизни и деятельности великого поэта и революционера, когда Мицкевич прибыл в феврале 1848 году в Рим, он застал там в международном аристократическом обществе также очень много представителей русской аристократии: это ведь была единственная прослойка русского общества, которая при Николае Імогла свободно выезжать за гарницу. Там находилась уже постоянно проживавшая в то время в Риме старая близкая приятельница Мицкевича с момента его пребывания в Москве-княгиня Зинаида Александровна Волконская, урожденная Белосельская-Белозерская (1792-1862), которая несомненно облегчила поэту встречу со своими соотечественниками, находившимися тогда в Риме.

Слава Мицкевича была так велика, что русские добивались возможности познакомиться с ним. Это отметил другой большой польский поэт, также находившийся тогда в Риме, Зыгмунт Красиньский, который в одном из своих писем, отправляемых почти ежедневно из Рима своей приятельнице Дельфине Потоцкой, писал: «Русских у Мицкевича бывает очень много, ждут его в передней Толстые и Урусовы».

Один из этих русских, кто-либо из князей Урусовых, встретился с находившимся также в это время в Риме политическим агентом польской эмигрантской правой партии неким Михаилом Домброва-Будзыньским и рассказал ему о пребывании группы русских у Мицкевича, а Будзыньский этот рассказ воспроизвел в своих «Воспоминаниях», правда писанных значительно позднее и не всегда вполне достоверных. Урусов должен был, в частности, сообщить Будзыньскому содержание речи, обращенной Мицкевичем по этому случаю к упомянутой нами группе русских. С некоторыми отговорками относительно точности передачи стоит, однако, привести соответствущий текст:«Зная

и преклоняясь перед гением Вашего поэта, мы, русские, среди необыкновенного движения в Европе хотели услышать голос славянина, который является и нашей славой. Тогда я, Муравьев, Шувалов и несколько других отправились к Мицкевичу, желая его видеть и поговорить с ним. Какой-то господин Герыч, нечто вроде адъютанта или доверенного пригласил нас в комнату, куда немного спустя вошел поэт. Он облакотился о столик, стоявший около стены, и не прося никого из нас сесть, начал говорить с нами так, как император, принимающий офицеров службы: «Вы не славяне, а царские наемники. Вы шли с оружием и обагрили это оружие кровью ваших братьев, поляков. Вы могли не понимать нашего и вашего дела, вы скажите, что вас, как солдат, принуждала исполнять приказы честь, но, когда с помощью вших денег, вашей крови, неспособности наших вождей, вы взяли Варшаву, обратили в бегство наши скудные отряды и завладели землею нашей родины, на ваших глазах совершалась коннибальская резня. В целях вы волокли защитников Польши в Сибирь, в рудники, в оренбургские роты, обрекая благородных мужей вечно носить ружъя, ранец, подставлять спину вашим офицерам для варварских побоев. На ваших глазах отнимали последнее имущество у несчастных семей, угоняли женщин, детей в далекие губернии Росии, издевались над славянами, вашими братьями».

Составленный и оглашенный Мицкевичем 29 марта «Устав» Легиона, его политически общественная программа, заключала, как мы знаем, специальный пункт, относящийся к восточным соседям Польши, вот как звучала 15 статья: «Политическая, отечественная помощь надлежит от Польши брату-чеху и побратимским чешским народам, русскому брату и русским народам. Христианская помощь-каждому народу как ближнему».

Разумеется «русский» брати русские народы это все восточные славяне:русские, украинцы и белорусы, Мицкевич предпочитал выразиться «русские народы», чем перечислять подробно, главным образом потому, что названиядля обоих меньших восточно-славянских народов не были еще тогда установлены[4].

18 октября 1955 году в Праге совместным торжественным заседанием представителей Пражского университета, Академии наук Чехословакии Чехословацкого комитета защиты мира была открыта неделя, посвященная памяти великого польского поэта Адама Мицкевича, завершилась она 25 октября торжественным вечером в Центральной городской библиотеке, на котором с докладом о творчестве Адам Мицкевича выступил поэт Ф. Бранислав.

Столетняя годовщина со дня смерти Адам Мицкевича по решению Всемирного Совета Мира широко отмечалась всеми народами земного шара, эта дата заставила польский и другие народы еще раз проверить, насколько полно и правильно они владеют драгоценным наследием, оставленным гением польской литературы, еще раз проговорила сердцам поэзия, для которой не существует расстояния между государствами, которая не тускнеет от наслаивающихся десятилетий.

В Чехословакии годовщина смерти поэта отмечалась с особенной теплотой. Это не случайно. Адам Мицкевич стал частью чешской культуры. Сколько поэтов вдохновил он на переводы, требовавшие незаурядного поэтического дарования и ставшие значительным элементом оригинальной чешской поэзии, сколько умов заставил он работать над интерпретацией своего обширного наследия, наконец, сколько авторов испытало силу его влияния при создании собственных произведений!

Вот почему торжества по случаю юбилейных дат Адам Мицкевича каждый раз вырастают у чехов в значительные культурные события, которые сопровождаются появлением новых переводов его стихов, созданием ряда научных исследовательских работ, подведением итогов овладения творчеством Мицкевича.

Первой такой датой был 1855 год-год смерти поэта, затем-1898год, когда отмечался столетний юбилей со дня рождения А. Мицкевича, 1934 год, явившийся столетней годовщиной создание «Пана Тадеуша», 1948 год-столетие со дня смерти-это годы, принесшие много нового в чешскую науку о Мицкевиче и в чешскую литературу.

«Паном Тадеушем», законченным и изданным в 1834 году, в сущности, замыкается поэтическое творчество Мицкевича. Он от него не совсем отказался: сохранились наброски дальнейших фрагментов «Дзядов», известно, что он думал о второй части «Пана Тадеуша», но ничего не публиковал и большинство рукописей уничтожил.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Интернет ссылка: http://slawomirkonopa.ru/%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D0%B8%D1%86%D0%BA%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87/
2. Ростоцкий Б.И. Адам Мицкевич и театр.-Москва: Наука,1976.-С.5
3. Горский И.К. Адам Мицкевич.-Москва: Издательство академии наук СССР,1955.-С.3-4.
4. Адам Мицкевич и славянская филология (к столетию со дня смерти) // Ученые записки Ленинградского Ордена Ленина Государственного университета имени А.А.Жданова №231 филологический факультет, серия филологических наук, Выпуск 34.-Ленинград:Издательство Ленинградского университета, 1957.- С.21-22.

Балабекова Қ.Ш.
PhD докторант

Ғылыми жетекшісі: Отарбекова Ж.К.
ф.ғ.к., проф.м.а
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ. Қазақстан

ЕРТЕГІ ЖАНРЫНЫҢ АДАМ САНАСЫНЫҢ КӨРІНІСІ РЕТІНДЕ ПАЙДА БОЛУЫ МЕН ҚАЛЫПТАСУЫ

Түйіндеме: *Мақалада ертегі жанрының пайда болып, қалыптасу тарихы мен дамуының теориялық мәселелерінің қазіргі жайына талдаулар жүргізу, негізгі мәселелер бойынша тұжырымдар жасау және жаңа бағыттағы жаңашылдықтарды айқындау көзделеді. Мақалада ертегі жанрының пайда болып, қалыптасу тарихыныңзерттелуі, қазақ ертегілерінің жиналуы мен зерттелуінің негізгі кезеңдері айқындалып, бұрын-соңды жарияланған ғылыми еңбектердегі негізгі тұжырымдарға ғылыми идеялардың дамуы тұрғысынан талдаулар жасалады.*

Түйін сөздер: *Ертегі, жанр, проза, миф, сюжет, фольклор, эпикалық баяндау, хикая.*

СТАНОВЛЕНИЕ И ФОРМИРОВАНИЕ СКАЗОЧНЫХ ЖАНРОВ КАК ПРОЯВЛЕНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ

Аннотация: *В статье представлены становление жанра сказки, анализ актуальных теоретических вопросов истории становления и развития, выводы по ключевым вопросам и выявление инновации в новом направлении. В исследовании рассматриваются история возникновения сказочных жанров, история становления, основные этапы сбора и изучения казахских сказок, а также основные выводы ранее опубликованных научных работ анализируются с точки зрения развития научных идей.*

Ключевые слова: *сказки, жанры, проза, миф, история, фольклор, эпический доклад, рассказ.*

FORTHCOMING AND FORMATION OF FAIRY-TALE GENRES AS A MANIFESTATION OF HUMAN CONSCIOUSNESS

Summary: *The article provides an introduction to the fairy-tale genre, analysis of the current theoretical issues of the history of forthcoming and development, making conclusions on key issues and identifying novelties in the new direction. The study examines the history of forthcoming of fairy-tale genres, the history of formation, the main stages of collection and study of Kazakh fairy tales, and the main conclusions in the previously published scientific works are analyzed in terms of scientific ideas development.*

Keywords: *fairy tales, genres, prose, myth, story, folklore, epic story, story.*

Қазақ ертегілерінің жиналуы мен жарияланып, зерттелу тарихы бізге дейін де көптеген еңбектерде арнайы сөз етілген. Кеңестік кезеңде идеологиялық мақсатта болса да, ертегіні зерттеу ісі кең жолға қойылды, онызерттеу ең алдымен оқу-ағарту проблемасына бағынышты болды. Бұл қатарда 1920-1930 жылдары мақалалар, оқулықтар мен хрестоматиялар жарық көрді (А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, Х. Досмұхамедұлы, М. Әуезов, С. Сейфуллин, С. Мұқанов, Қ. Жұмалиев, Ә. Марғұлан т.б.).1957 жылы «Қазақ ертегілері» жинағының 1-3 томдары (1957-1964 жж.), «Ертегілер», 4-том (1988 ж.),» Бабалар сөзі» жүзтомдығының 73-77-ші томы (2011 ж.) басылып шықты.

Ғалым А. Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» оқулығы (Қызылорда-Ташкент, 1926) негізінен алғанда, қазақ әдебиеті қисынына арналғанымен, қазақ фольклортану ғылымына қатысты материалдардың мол қамтылуымен де ерекшеленеді. З. Ахметов, С. Қирабаев, З. Қабдолов, Ш. Сәтбаева, Р.Нұрғалиев, Ш. Ыбыраев, Б. Абылқасымов, В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, Қ.Есенов, Т.Қордабаев сынды ғалымдар қарастырып, зерттелу кезеңдеріне талдау жасаған. Аталмыш еңбектерде мәселенің ғылыми-

теориялық жағына тереңдеп бармай, жалпы шолу түрінде айтылады. Біз, ең алдымен, сол ғалымдардың еңбектеріне шолу жасай отырып, мәселеге бүгінгі күннің деңгейі тұрғысынан көз жүгіртуді жөн көрдік.

Қазақ ертегілерінің жиналуы мен жарияланып, зерттелуі XYIII ғасырдың 2-жартысында басталды. Алғашқы жүз жылда, негізінен, Қазақстанға Ресейден келген адамдардың кейбірі қазақ жұртының тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы туралы деректер жинап, солардың қатарында фольклор жайында жалпылама мәліметтер жариялап жүрді. Ертегілердің көбірек жиналып, жарық көрген түсы – XIX ғасырдың екінші жартысы. Бұл кезеңде қазақ ертегілерін ғылыми мақсатта жариялаған жинақтар да болды. Әсіресе, В.В. Радлов, И.Н.Березин, Ы.Алтынсарин, Г.Н.Потанин, А.В.Васильев, А.Е.Алекторов, Ә.Диваев жинақтарында ертегілердің көптеген мәтіндері жарық көріп, олар туралы азды-көпті ғылыми пікірлер айтылды. Аталған жинаушы-жариялаушылардың ғалымдық деңгейі, ғылыми түсінігі әр түрлі болғандықтан, ертегі мәтіндері әр түрлі көзқарас тұрғысынан бағаланды. Соған қарамастан біраз ертегі жарық көрді, ғылыми айналымға енді. Соның арқасында қазақ ертегілері Г.Потаниннің, В. Радловтың, А.Н.Веселовскийлердің кең ауқымды ғылыми-зерттеулеріне ілікті. [6.1.54-58б.].

Айталық, академик В.В.Радлов үшін қазақ фольклоры тілді зерттеуге ғана қажетті материал болды. Ол фольклорлық мәтіндер арқылы қазақ тілінің әр түрлі мәселелерін зерттеді, сөздік жасады. Сондықтан ертегі мен жырды жазып алғанда, ол жыршы мен ертегі айтушылардың ауызекі тілінде кедесетін диалектілік және фонетикалық ерекшеліктерді барынша қамтып отыруға тырысқан. Тілші-ғалым болғандықтан, В.В.Радлов қазақ фольклоры мен ауыз әдебиеті шығармалары тіліндегі лексикалық байлықты, көркемдікті жіті аңғарып, бағалай білген. Таза халық тілі мен кітаби тілдің жігін ашып, фольклорлық шығармалар тілінің нәрлілігін атап көрсеткен. Ал, Г.Н.Потанин болса, ол ондай жітілікке, тереңдікке бармаған. Себебі, оның ғылыми зерттеулеріне керегі көркем шығарма емес, фольклорлық мотивтер мен сюжеттер болды. Мұны оның фольклорға деген компаративистік көзқарасы қажет қылды. Ол өз еңбектерінде әр мотив пен сюжеттің төркінін іздеп, олардың әр халықтағы ұқсастығын тауып, салыстыра зерттеді. Сол себепті фольклоршы Г.Н.Потанин өзі естіген ертегі мен аңызды қолма-қол қазақ тілінде жазып алмай, оның орысша аудармасын (тілмаштары арқылы) хатқа түсіріп отырған [1.1.92-93б]. Бір жақсысы – аудармашылар ертегі мен аңызды естіген бойда орысшаға аударып отырған. Соның арқасында Г.Потанин шығарған жинақтағы ертегілер (орыс тілінде болса да) сюжеттік жағынан толықтығымен әрі қызғылықтығымен құнды. Демек, қазақ фольклортануында ертегілерді ғылыми түрде жинақ етіп шығару жұмысы әлі толық қалыптаспаған Құрастырушылар әлі күнге дейін ертегілік материалды өзінше сұрыптап, өзі қалаған мәтінді ғана жинаққа енгізіп жүр. Шығарма нұсқалары да ескерілмей, жинақтан тыс қалуда. Әркім бір жаңадан сүрлеу салуға тырысады, бірақ ол қолдан келе бермейді. Шынын айту керек, бізде ертегі мәтініне ғылыми көзбен қарау әлі де жолға қойылмаған. Көп жағдайда мәтінді тек мазмұны түрғысынан, арагідік көркемдік жағынан бағалаймыз да, сол мәтіннің тілі, орындалу сапасы қандай, оған мән бермейміз. Бұл шақта ертегілерді қазақ оқығандары да, ақындары да жинастырып, «Дала уәлаятының газетінде» жекелеген мәтіндерді жарыққа шығарды. Әсіресе, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы ертегілерді арнайы түрде жариялап отырды. Ш.Ш.Уәлиханов бастаған зерттеу ісін Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, Ә.Бөкейхановтар жалғастырды. Ертегілерді ғылыми әрі ағартушылық мақсатта жинап, жария ету, зерттеу жұмысы XX ғасырда кең жолға қойылды. [5.16-37б.]. Бұл ғасырдың 40–50-жылдарына дейін ертегілер, көбінесе оқу-ағарту мәселесі түрғысынан жарияланып, оқулықтарда, жекелеген мақала мен кітаптарда арнайы қарастырылды. Осы түста А.Байтұрсыновтың, Х.Досмұхамедовтің, М.О.Әуезовтің, С.Сейфуллиннің оқулық іспетті жарық көрген кітаптары, С.Мұқановтың, Б.Кенжебаевтың, Е.С.Ысмайыловтардың мақалалары қазақ фольклортануы ертегі жанрына да арнайы көңіл бөлгенін айғақтады. Бірақ аталған авторлар ертегіні түсінуде, талдауда әркелкі түсінік көрсетті. Әсіресе, ертегіні таза таптық түрғыдан бағалау етек алып, оның көптеген нұсқалары талдаудан тыс қалды, тіпті мәтіндерге редакциялық түзетулер де енгізілді. Осы үрдіс XX ғасырдың 60-жылдарына дейін жалғасып, жарық көрген мәтіндерге таптық сипат берілді. 1960 жылдан бастап ертегі жанрын зерттеу ғылыми негізге түсе бастады. Бұл салада М.Әуезов пен Е.Ысмайыловтың, В.Сидельниковтың, М.Ғабдуллиннің еңбектері айрықша болды. [3.6-37б.]. Олар ертегілердің қазақша үш, орысша үш томын жариялап, бұл жанр туралы жаңаша ой толғап, көлемді мақалалар жазды және мәтіндерге түсініктер берді. Ертегілер 1960 ж. басылып шыққан «Қазақ әдебиетінің тарихына» жеке бөлім болып енді (авторы – М.Әуезов). Ертегі жанрына М.Ғабдуллиннің жоғары оқу орнына арналған оқулығында, Н.С.Смирнованың кітабында, орыс тілінде жарық көрген «История казахской литературы» атты 3 томдық еңбектің бірінші томында арнайы тараулар берілді

(авторы – Е.Костюхин). Ертегіні сала-салаға бөліп, тереңдете, типологиялық тұрғыдан зерттеу ісі 1970 жылдан қолға алынды. С.А.Қасқабасовтың қиял-ғажайып ертегілері, Е.Д.Түрсыновтың түрмыс-салт ертегілерінің шығу тегіне арналған монографиялары 1972–1973 ж. баспадан шықты. 1979 ж. хайуанаттар туралы ертегілердің түңғыш академиялық басылымы жарық көрді. Ертегі жанры бүкіл халық прозасы жүйесінде «Қазақтың халық прозасы» атты еңбекте зерттеліп, оған 1986 ж. Қазақстан Ғылым академиясының Ш.Ш.Уәлиханов атындағы сыйлығы берілді (авторы – С.Қасқабасов). Қазақ ертегітануы ұлттық фольклор туралы ғылымының үлкен де маңызды бір саласына айналды. [4.47-546.].

Ертегі – фольклордың негізгі жанрларының бірі. Ертегі жанры – халық прозасының дамыған, көркемделген түрі, яғни фольклорлық көркем проза. Оның мақсаты – тыңдаушыға ғибрат ұсынумен бірге эстетикалық ләззат беру. Ертегінің атқаратын қызметі кең: ол әрі тәрбиелік, әрі көркем-эстетикалық әдеби қазына, ертегінің бүкіл жанрлық ерекшелігі осы екі сипатынан көрінеді. Сондықтан ертегілік прозаның басты міндеті – сюжетті барынша тартымды етіп, көркемдеп, әрлеп баяндау. Демек, ертегі шындыққа бағытталмайды, ал ертекші әңгімесін өмірде болған деп дәлелдеуге тырыспайды.Ертегінің композициясы бас қаһарманды дәріптеуге бағындырылады, сөйтіп, ол белгілі бір сұлба бойынша құрылады. Мұның бәрі ертегіге идеялық, мазмұндық және көркемдік тұтастық береді. Осы тұтастық бұл жанрға басқа да қасиеттер дарытады: композиция мен эстетикалық мұраттың бірлігі әрі тұрақтылығы, көркем шарттылықтың міндеттілігі, ауызекі сөйлеу тіліне сәйкестігі, тұрақты тіркестердің қолданылуы, т.т. Ертегіде қиял мақсатты түрде пайдаланылады, сондықтан ол әсіреленіп, ғажайыпқа айналады және біршама өзінше дамып отырады. ертегідегі ғажайып қиял адамның күнделікті көріп жүрген заттары мен құбылыстарын саналы түрде басқаша етіп көрсетеді, өйткені бұл жанрда ғажайыпты көркем бейнелеуіш құрал ретінде қолданады. Өмірдегі шынайы нәрсенің өзін әдейі өзгертіп көрсету – ертегінің өзіндік қасиеті болғандықтан, ертекші де оның мазмұнын барынша әсірелеуге, ғажайып етуге күш салады. Сонымен бірге ертегідегі оқиғалар мен іс-әрекеттердің қаншалықты әсерлі болуы ертекшіге ғана емес, тыңдаушыға да, ертегінің айтылу жағдайына да байланысты. Ертегіде қиял мен ғажайып әрі идеялық мақсатта қолданылады, себебі классикалық ертегі адамның рухани азығы болуымен қатар идеологиялық та қызмет атқарған.[2.27-346.].Ертегінің көркем баяндалуында сюжеттен гөрі композицияның рөлі артығырақ. Ертегінің поэтикасы мен композициясы көркем әрі жүйелі. Композициясы бірнеше бөлшектен тұрады: бастама – эпикалық баяндау – аяқтау. Бастама, әдетте, өлең немесе үйқасқан проза түрінде бас кейіпкердің ата-анасы, оның дүниеге келуі туралы айтып, тыңдаушыларды бас кейіпкермен таныстырады. Эпикалық баяндау қаһарманның өсуін, үйлену тарихын, оның бастан кешкендерін әңгімелейді. Аяқтауда кейіпкердің сүйгенін алып немесе ойлағанын іске асырып, мұратына жеткені хабарланады. Бастама мен аяқтау, көбінесе тұрақты тіркес болып келеді. Өзінің ұзақ тарихында ертегі жанры әр дәуірдің, әр қоғамның болмысы мен түсініктерінің, нанымдарының әр түрлі іздерін сақтап қалып, біздің заманымызға жеткізген. Қазақ ертегілерінде хандық заманның шындығы, сол шақтағы әдеттер мен нанымдар, салт-дәстүрлер, тұрмыс кейпі көбірек көрініс тапқан. Ертегілер жанрлық әрі сюжеттік құрамы жағынан әр алуан. Ол іштей бірнеше жанрға бөлінеді: С.А.Қасқабасовтың«Ойөріс» еңбегінде хайуанаттар туралы ертегілер, қиял-ғажайып ертегілер, батырлық ертегілер, хикаялық (новеллалық) ертегілер, сатиралық ертегілер деп жіктелген . [1.2.28-32б]. Бабалар сөзі жүз томдығының 73-77-томы (2011 ж.),хайуанаттар туралы ертегілер, қиял-ғажайып ертегілер, батырлық ертегілер, хикаялық (новеллалық) ертегілер, сатиралық ертегілер көрсетілген М.Әуезов «Фольклор туралы зерттеулер» еңбегіндехайуанаттар туралы ертегілер, қиял-ғажайып ертегілер, шыншыл ертегілер деп бөледі. [6.2.28-32б] Сюжеттері тек қазақтың өзіне тән ертегілермен қатар, басқа елдермен ортақ сюжетке құрылған ертегілер де бар. Олардың көбі тарихи-типологиялық жағдайда пайда болған, біразы тарихи-генетикалық тұрғыдан туыстас халықтарға ортақ болып табылады, кейбірі тарихи-мәдени байланыс нәтижесінде қазақ жұртына тараған. Сол себепті қазақ ертегілерінде таза ұлттық та, халықаралық та, көшпелі сюжеттер де қатар өмір сүрген. Негізгі кейіпкер мен мазмұнына, қияли әдістердің қаншалықты пайдаланылуына қарай бұл салалардың әрқайсысы тағы бірнеше топқа бөлінеді. Бұлардың ішінде: хикая, өсиет, мысқыл, батырлық туралы ертегілер болады. Ертегі жанрының пайда болып, қалыптасу тарихы өте ұзақ. Оның түп-төркіні – алғашқы қауымда туған көне мифтер, аңшылық әңгімелер, хикаялар, әр түрлі ырымдар мен аңыздар. Өзінің қалыптасу барысында ертегі осы жанрлардың көптеген белгілерін бойына сіңірген. Бұл жанрлардың кейбірі өз бітімін мүлде жоғалтып, толық ертегіге айналған. Солардың бірі – миф жанры. Мифтің ертегіге айналу процесі бірнеше кезеңнен өткен. Миф – алғашқы рулық қауымның қасиетті

деп саналған күпия әңгімесі мен шежіресі. Оны ол кезде әркімге және әр жерде айта бермеген. Мифте қоршаған ортаның, дүниенің жаратылуы мен аспан әлемі жайында, рудың тотемдік бабасы, ілкі атасы мен жасампаз қаһармандар туралы, олардың іс-әрекеттері жөнінде фантастикалық түрде баяндалған. Алайда ол заманда осының бәрі ақиқат деп қабылданған, мифке жұрт кәміл сенген. Бірақ уақыт өтіп, адам санасы мен мүмкіндігі жетілген сайын миф өзгеріске ұшырап, бірте-бірте «қасиетті» сипатынан айрылған, күпия болудан қалған. Осының нәтижесінде мифке сенушілік те әлсіреген, ондағы оқиғалар мен кейіпкерлер басқа сипат қабылдаған, тіпті мифті айтушы бара-бара өз жанынан да қосатын болған. Соның салдарынан іс-әрекеттердің де нәтижесі баяғы мифтік сипаттан айырылған. Мифтің себеп-салдарлық белгісі жоғалған. Бірте-бірте мифтің бұрынғы масштабы тарылып, әңгіме жеке бір адамның тағдырын баяндайтын жағдайға келеді. Сөйтіп, миф хикаяға, содан соң ертегіге айналады. Ертегінің тағы бір тамыры – алғашқы рулық қауым адамдарының аңшылық әңгімелері мен хикаялары. Алғашында шын болған оқиғалар негізінде айтылған әңгімелер бірте-бірте ел арасына тараған сайын қоспалармен толықтырылып, хикаяға, одан ертегіге айналып кеткен. Осындай аңшы мергендер жайындағы әңгімелер қазақ ертегілерінің құрамында аз емес. Әрине, олар біздің ертегіде сол ежелгі замандағы күйінде емес, көркем фольклорға айналған формада көрінеді. Алғашқы қауымдағы мифтік ұғымдар туғызған небір ғаламат мақұлықтар (жезтырнақ, жалғыз көзді дәу, албасты, жалмауыз кемпір, т.б.) бұрынғы аңшылар әңгімесіне кірігіп, хикая туғызады. Хикая жанры мифтің өзімен бірге ертегіге де айналады. Оның ертегі құрамында жүретіні де сондықтан. Бірақ мифтің ертегіге айналу жолында хикая мен ертегі қатар өмір сүреді, сол себепті миф, әсіресе, хикая өзінше жеке айтылып, елге жайылады. Қазақ халық прозасында осы процесс түгел дерлік із қалдырған. Жалпы ертегілердің пайда болып, қалыптасуының алғашқы кездерінде ел оны қиял деп ойламаған, онда баяндалатын оқиғаға сенген, себебі ол шақта ертегі өз төркінінен алшақ кете қоймаған, сондықтан көркемдік қызмет те атқармаған[7.12-20б].

Ғылыми әдебиеттерде фольклордың жанрлық жағынан әр түрлі топтастырылуына қарап оның көпсатылы екенінен, яғни фольклордың жаңа жанрларының туып, бұрынғы жанрларының жоғалып немесе өзгеріске түсіп отырғанын байқаймыз. Фольклор жанрларының қалыптасуы халықтың көркем санасының даму эволюциясын – ұжымдық-рулық мифологиялық санадан (миф, қиял-ғажайып ертегілерінен) шындықты ұлттық деңгейде сезіну (эпос, аңыздар), одан әрі әлеуметтік сананың қалыптасуын (тұрмыс-салт ертегілері) көрсетеді. Әр халық өз дамуында бірқатар әлеуметтік-мәдени даму сатысынан өтеді, оның әрқайсы халықтық фольклорда өз ізін қалдырады. Мұнда жаңа саты ескінің жаңғыруы, өзгеріске түсуі дейтін болсақ, соған сәйкес қоғамдық сананың да дамуы байқалады. Фольклорлық мифтік сананың қиял-ғажайыпқа, қиял-ғажайыптың аңыздарға, аңыздардың тұрмыс-салт ертегілеріне өтуі ғажап емес.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қасқабасов С. Ойөріс. Алматы: “Жібек Жолы”, 2009. – 28-68 б.
2. С.А.Қасқабасовтың қиял-ғажайып ертегілері, 1972–1973 ж.
3. Ғабдуллин М. «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» Алматы мектеп. 1991ж. 36-37 б.
4. Қазақ халық әдебиеті: І-ші том Ертегілер Алматы «Жазушы» 1988 ж. 47-546.
5. «Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихымең даму жолдары» Алматы «Ғылым» 1981ж. 157-202 б.
6. Классикалық зерттеулер: Көп томдық. – Алматы, «Әдебиет Әлемі», 2012 ж. Т. 11: Әуезов М.О. Фольклор туралы зерттеулер. – 384 бет.
7. Ускенбаева.Р.М. Қазақ тіліндегі мифологемалардың этномәдени-танымдық аспектісі (мифологиялық шығармалар негізінде)Филология Философия докторы (Ph.D) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация – Алматы, 2016. 12-20 б.

Жапарова А.
аға оқытушысы, PhD докторант
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

МЕТАФОРА – ПОЭТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕНІҢ КОНСТРУКТИВТІ БІРЛІГІ

Түйін. *Мақалада метафораның поэзиядағы орны назарға алынады. Метафораның поэзиядағы негізгі троп екені айтылады. Мақала жазу барысында, Отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері негізге алынды.*

Тірек сөздер: *метафора, поэтикалық жүйе, поэтикалық метафора.*

Резюме. *В статье рассматривается роль метафоры в поэтической системе. Метафора рассматривается, как основной троп в поэзии. При написании статьи, труды отечественных и зарубежных ученых были взяты за основу.*

Ключевые слова: *метафора, поэтическая система, поэтическая метафора.*

Summary. *The article discusses the role of metaphor in the poetic system. Metaphor is seen as the main trope in poetry. When writing the article, the works of domestic and foreign scientists were taken as a basis.*

Keywords: *metaphor, poetic system, poetic metaphor.*

Метафора тропының өмірімізге түбегейлі сіңіп, біте қайнасып кеткені соншалық, оның метафора екенін ұмытып та кетеміз. Метафораның әралуандығы тағы бар. Ол философия мен логика, математика мен медицина, лингвистика мен әдебиеттанудың да зерттеу объектісіне айнала алады. Дегенмен, метафора – алдымен, филология, оның ішінде әдебиеттанудың зерттеу объектісі. Әдебиеттанудың екі бағыты: проза мен поэзияда жиі қолданылатын троп. Әдебиеттану терминдерінің қысқаша сөздігінде метафораға мынадай анықтама берілген: "Метафора (грек сөзі "metaphora" – ауыстыру, алмастыру, тасымал) – негізгі поэтикалық троптардың бірі, ұқсастық негізіндегі, бір құбылыс не заттың анықтамасын беру үшін, сөздің ауыспалы мағынасында қолданылуы. Метафораның қолданылуы екі заттың ортақ белгілерін көрсетеді, немесе керісінше, құбылыстардың өзгешеліктерін ерекшелейді, жазушы мұны оқырман назарын аудару үшін жасайды" [1, 83].

Метафора – әлемнің сан алуан тілдерінде өлең жазатын ақындардың сан ғасырлар бойы қолданып келе жатқан поэтикалық жүйедегі ең жиі пайдаланылатын бейнелі форма. Аристотель, Платон, Теофраст, Цицерон, Квинтилиан, Дж.Локк сияқты ойшылдардың философиялық еңбектерінде, метафораны тек поэтикалық сөйлеудің көркемдеу құралы ретінде қарастырған. Өзінің "Поэтика" атты кітабында Аристотель ең алғашқы рет метафораны – ұқсастық негізінде сөз мағынасын басқаша ойлаудың әдісі деп сипаттаған.

Асылында, метафораның екіжақты қасиетін, яғни, тіл құралы және поэтикалық фигура қызметін атқаратындығын, сонау Ежелгі Рим философы Марк Туллий Цицерон айтып кеткен болатын: "Сөзді астарлы, метафорикалық мағынада қолдану – ең көп таралған құбылыс. Ол қажеттіліктің салдарынан пайда болған құбылыс. Метафора – тура киім сықылды, алғашында, киім-кешек – тек суықтан қорғау үшін шығарылса, кейіннен, адам келбетін әдемілеу мен ерекшелік белгісі ретінде қолданылып жүр, метафорикалық сөздер де дәл сондай, сөз тапшылығына бола ойлап табылған олар, қазірде олар сөйлеу кезінде лəззат, әдемілік, рахат үшін пайдаланылады " [2, 156].

Сонымен, Цицеронның сөзіне сүйенсек, алдымен тілдік метафора, кейіннен көркем не поэтикалық метафора пайда болған. Алайда, бір жағынан, ұтымды, сәтті көркем не поэтикалық метафора, уақыт өте келе өз авторын жоғалтып, тілге сіңісіп кетеді. Бұған себеп – диахрония мен синхрониянның байланысы есебінен деп білеміз. Синхрондық деңгейде, әрине, дәл осы көркем не поэтикалық метафора – тіл дамуының қуатты қайнар көзі деп санаймыз.

20 ғасырдың басында Женева лингвистикалық мектебінің негізін қалаушы, жалпы және салыстырмалы-тарихи тіл білімі, стилистика саласында орасан зор еңбек еткен швейцар лингвисті Шарль Балли алғаш рет тілдік метафора мен поэтикалық метафораларды салыстыра отырып, тілдің жалпы метафорикалық сипатын жүртшылыққа паш етті. "Образдар табиғатында да, образды сөйлеуде де көптеген ерекшеліктерді байқауға болады. Өз кезегінде, белгілі бір әлеуметтік орта туралы пікір қалыптастыратын тілдік фактілер, түрлі тілдердегі экспрессивті факторлардың символикалық және әлеуметтік сипаты көптеген қызықты мәліметтерге жетелер еді" дейді ғалым [3, 42-43]. Осылайша, алғашқы рет Шарль Балли метафора экстралингвистикалық және интралингвистикалық факторларға

байланысты екенін айтқан болатын.

Метафораның екі типі – тілдік және көркем/поэтикалық метафоралардың бар болуы – ақиқат. Көркем метафорикалық номинацияны атау үшін терминдер қатары түзелген, мысалы: көркем метафора, поэтикалық, тропеикалық, индивидуалды, индивидуалды-авторлық, шығармашылық, окказионалды, стиль метафорасы т.б. Дегенмен, дәстүрлі көркем не поэтикалық метафора атауы көбірек қолданылады, себебі жоғарыда меңзелген терминдерге тән сипат (жеке және шығармашылық сипат, окказионалды бола алатындай өзінің бірегейлігімен ерекшеленетін қасиеттерге ие) дәл осы көркем/не поэтикалық метафораның бойынан табылады [4, 67].

Расында, метафора қазіргі тілдік әлемде үлкен роль атқарады. Метафора поэзияның бойында түнып түр. Шынтуайтына келгенде, метафора – поэзияның негізі, өйткені поэзия образдарға құралған, ал метафора образ түзеудің ең басты амал, тәсілі. Испан философы Хосе Ортега-и-Гассет "Екі басты метафора" ("Две главные метафоры") атты зерттеуінде метафора мен поэзия жайлы былай деп ой бөліскен: "Метафора – ақыл-парасат, сананың баға жетпес, таптырмайтын құралы, ғылыми ойлаудың формасы. Оны қолдана отырып, ғалым кейде шатасып, өз ойының жанама не метафорикалық сипатын шындық, не тура мағынадағы ой ретінде қабылдап қалады. Мұндай жаңылыс, сөзсіз, жөнге келуі тиіс; бірақ осындай тәріздес олқылықты, есептеу кезінде физик те басынан өткеруі әбден мүмкін. Алайда, осыған бола, математиканы физикадан түбегейлі аластату деген сөз емес. Амал, әдіс-тәсілді қолданудағы әбестік – бүткіл ғылымға деген қарсы шығудың дәлелі емес. Поэзия метафораларды ойлап тапса, ғылым оларды қолданады. Бұдан артық та емес, кем де емес" [5, 68].

"Лингвистикалық түсіндерме сөздікте" метафораға мынадай түсінік берілген: "Метафора – троп немесе сөйлеу механизмі. Метафора – сөздің басқа мағынад қолданылуы. Риторика мен лексикологияда метафора номинациялық құрал ретінде қарастырылады" [6, 124]. Ал "Әдебиеттану терминдер сөздігінде" былай делінген: "метафора, ауыстыру (грек сөзі – ауыстырып қою), екі нәрсені, құбылысты салыстыру және жанастырып, жақындату негізінде астарлы тың мағына беретін бейнелі сөз немесе тіркесі" [7, 227].

Метафора – поэзиядағы басты троп. Ахманова О.С. ұсынған Лингвистикалық терминдер сөздігінде, метафора типтері көрсетілген. Олар: гиперболикалық метафора, лексикалық метафора, жүйелі метафора, және поэтикалық метафора түрлері кездеседі. Сол сөздікте поэтикалық метафораға мынадай анықтама берілген: "Поэтикалық метафора – поэтикалық шығарманың экспрессивті әдіс-тәсілдерінің құрамына кіретін және күрделі жан-жақты семантикалық құрылым ретінде көрінетін метафора" [8, 237].

Метафораны поэзияның басты тропы ретінде ақындар өз өлең жолдарында қолданып жүр. Метафора – поэзияға ауадай қажет, белгілі бір образды, жағдайды, адам тағдырын, пейзаж, ақынның өзінің күйзеліс, күйініш, қасіретін суреттеу, бейнелеу мақсатында осы тропқа жүгінеді. Оқырман автордың айтпақ ойын, көз алдына ойша елестетіп, қиялына ерік береді. Жақсы табылған метафора есебінен, оқырманның сол оқыған дүниесі жадында қалады. Метафора адам сөзін айқынырақ, естен кетпестей етіп жасаса, ал өлең жолдарын жандандырып, оларға өткір, қанық, әсерлі реңк береді. Жақсы метафора адамға жағымды әсер етіп, көптеген ассоциациялардың туындауына себеп болады, ол ми, сана, ақыл-ой, сезімге, бейсанаға да оң ықпалын тигізеді. Метафораның көмегімен, күнделікті, қарапайым нәрселерге басқа көзбен қарауға мүмкіндік туады, расында да, табылған үтқыр ой деп таңдай қағасың. Метафораның бейнелілігі мен көркемдігі назар аудартады. Шығармашылық адамдары болып табылатын ақын-жазушылар мұны тиімді пайдалана алады. Нәтижесінде, ерекше, өзіндік ерекшелігі бар, бірегей идея мен ойды қамтитын метафора көз алдында тұрады. Ұтымды, сәтті шыққан метафора – артық сөздерді үнемдеп, бір айтса, кесіп, тауып айтады. Аристотельдің сөзімен айтар болсақ, "метафораларды ойлап табу – шебердің ісі. Сондықтан болар, ақындар шығарған метафора бізге сондай көркем, көрікті, нақышты көрінеді" [9, 902]. Пушкиннің "Пайғамбар" атты өлеңіндегі "рухани шөл" метафорасы, Б. Пастернактың "Түс" өлеңіндегі "қыркүйектің қанды көздері", Абайдың "Жастықтың оты, қайдасың?" шығармасындағы "жастықтың оты", Эмили Дикинсонның "Күз келді – ақындардың құрбысы" өлеңі, Омар Хайямның "Тозақ пен жұмақ – аспанда" рубаиндағы "тозақ пен жұмақ – бұл жанның екі жағы" метафоралары – поэзиядағы айқын, бейнелі метафоралар мысалы. Әдетте, өлең тақырыптары да метафоралардан құралады. Джордж Байронның "Достық – қанаты жоқ махаббат" өлеңі, Шекспирдің "Махаббатым – сырқатым" сонеты, С. Есениннің "Сүйіктімнің қолдары – қос аққу" өлеңі – осыған дәлел бола алады.

Сөзсіз, метафораның мақсаты – суреттеу, бейнелеу, әсте, затты не құбылысты атау емес. Оқырман образды бойына сіңіріп, сол кезде ақын оқырманға эстетикалық әсер етеді. Кейде метафора дерексіз, кездейсоқ көрінуі мүмкін, алайда оның түп тамыры шындыққа негізделуі шарт. Метафора тек әдемі, сұлу сөздер жиынтығы емес, санамызда ассоциалар тудыруы тиіс. Ақын үнемі келісті метафоралар іздеумен болады, ол тек өз ойы мен ниетін оқушыға жеткізудің кілті емес; метафора тек ақынға қажет дүние емес. Метафора – әмбебап, ол ұстаз бен ғалымға, дәрігер мен математик, бәріне керек сөз құралы.

Ақын – ерекше жан иесі, адам тебіренісі мен толғанысын жетік жеткізе алатын ерен жандар. Ақын – қарапайым адамның көзінен таса болатын құбылыстарды байқай қояды. Поэзия деген күрделі дүниені үршықтай иіріп отырған өзгеше адамдар. Поэзия дегеніміз не деген сауалға көптеген қаламгерлер метафорамен түщымды жауап қайырады. Мысалға, "Көркемөнер – көрінетін поэзия, поэзия – естілетін көркемөнер" (Леонардо да Винчи); "Поэзия – радий өндіру. Өнім салмағы – 1-ақ грамм, ал кеткен еңбек- орасан зор. Жалғыз бір сөз үшін, мыңдаған тонна сөз кенін қопарасың" (Владимир Маяковский) ;"Поэзияның қайнар көзі – әдемілік" (Николай В.Гоголь); "Поэзия – дерт, сырқат. Температурадан айығу, құлан таза жазылу емес. Керісінше! Қызу тазартып, жадыратады" (Франц Кафка); "Поэзия – бұл қуаныш, қасірет, ғажайып тасқыны және сөздіктегі сөздердің шағын ғана бөлігі" (Джебран Халиль Д) ; "Поэзия – ақыл мен сезім ойыны" (Александр Красный); "Поэзия – мүздатылған жалын" (J.Patrick Lewis); "Поэзия – адамдардың жүрегінде жазылған мәңгілік граффити" (Лоуренс Ферлингити) және т.б.

Метафора – поэзияда көп қолданылатын әдіс. Орыс және американ лингвисті, әдебиеттанушысы Р.О.Якобсон поэзияның метафораға, ал прозаның метонимияға деген тартылыс күшінің себептерін түсіндіре келе былай деп өз ойын пайымдады: "Поэзияның назары – таңба,белгіге, ал прозаның зейіні (көп дәрежеде, тәжірибеге негізделген) – ең алдымен, референтке ауады. Троптар мен фигуралар, сайып келгенде, бейнелілік пен мәнерліктің поэтикалық тәсілдері ретінде қарастырылды. Үқсастық принципі поэзия негізінде жатыр; үйқастырылған сөздердің метрикалық параллелизмі мен дыбыстық эквиваленттігі семантикалық үқсастық пен контраст туралы мәселені ойға салады. Проза, керісінше, ең бастысы, шектестік, аралас-құралас нәрсеге негізделеді ". Өз ойын қорытындылай келе, Р.Якобсон мынадай тұжырымдамаға келді, "метафора – поэзия үшін, метонимия – проза үшін жаралған. Бұл екеуі де сөз өнерінің құралы, сондықтан болар, поэтикалық троптарды зерттеу мәселесіне келгенде, негізінен, барлығы метафораға қарай бағытталады" [10, 130].

Әдебиетанушы, аудармашы Б.В.Томашевскийдің де пікірі келесідей: "тілімізде кездесетін әртүрлі сөздердің жаңа мағыналары екі класс бойынша түзеледі: метафора классы бойынша және метонимия классы көмегімен құралады. Бұл, көбінесе, нақты бір әдеби мектептерге тән құбылыс, сөз таңдау қатаң қаралатын кезеңдерге тән, дәл осы уақыттарда қарапайым сөздер – поэтикалық емес деп есептелді" [11, 104].

Осы Б.В.Томашевскийдің "Әдебиет теориясы. Поэтика" атты оқу құралында "Сөз мағынасының ауысуы. Поэтикалық троптар" деген тарау бар. Оның басты тропы болып метафора аталады. Кейіннен эпитет, аллегория, метонимия, перифразға орын бар. Мұның өзі метафораны – поэтикалық троптардың ең бастысы екенін айғақтайды. Осы ретте автордың мына пікірін келтіргенімізді жөн санаймыз. "Метафора тек поэтикалық тілдің спецификалық ерекшелігі емес, сонымен бірге ол практикалық, ауызекі тілде де қолданылады" [12, 36].

Поэзия – көркем сөз өнері. Поэзияда жүйрік болу үшін ерен еңбек, тума талант, шығармашылық ізденіс қажет. Ақын айтайын деген ойын, жан тебіренісін, ой толғанысын қарапайым сөзбен, проза тілімен жеткізбей, оны өлең талаптарына сай (шумақ, тармақ, жол), барлық біртұтастықты сақтай отырып, кейіннен барып оқырман назарына ұсынады. Прозада бірнеше сөз, сөйлемді талап ететін автордың ойы, өлең жолдарында "қысқа да нұсқа" деген принципке сәйкестендіріліп өрнектеледі. Сондықтан, өлең шумақтарында берілетін әрбір пікір, сөз неше рет ақынның ой елегінен өткізіледі, өлең жазу барысында қаншама рет ауыстырылады. Өлеңде көрінген әрбір сөз салмақты, ауқымды, мағыналы болғаны абзал. Осы талаптардың барлығына, жұмысымыздың басты өзегі болған троп – метафора түп-тура сай келіп тұрады. Мәнді, бойына кейде бірнеше мағынаны сыйдыратын, келісімді, тиянақты троптың поэзияда жиі көрініс табуы да сондықтан болар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Тимофеев Л.И., Венгров Н. Краткий словарь литературоведческих терминов. Москва: Учпедгиз, 1963, 194 стр.

2. Марк Туллий Цицерон. Трактаты об ораторском искусстве. Об ораторе. Книга III. Москва, Издательство "Наука", 1972, 230 стр.
3. Балли Ш. Французская стилистика. Москва: Государственное издательство иностранной литературы, 394 стр.
4. Вардзелашвили Ж. О двоякой сущности метафоры. Санкт-Петербургский государственный университет и Тбилисский государственный университет. Научные труды. Серия: филология. Выпуск IV. СПб-Тб., 2002, с. 66-77).
5. Х. Ортега-и-Гассет. Две великие метафоры// Теория метафоры. – М: Прогресс, 1990. с.68-81.
6. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы:Сөздік-словарь, 1998. – 124 б.
7. Әдебиеттану терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 227 б.
8. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.:Книжный дом "Либроком", 2012. – 576 стр.
9. Аристотель. Этика, Эстетика, Поэтика. – Минск: Харвест, 2011. – 1280 стр.
10. Р. Якобсон. Два аспекта языка и два типа афатических нарушений // Теория метафоры. – М: Прогресс, 1990. с.110-132.
11. Устинова И.В. Поэзия Гонгоры и испанская литература XVII века. Культеранизм и концептизм в философско-теологической и культурной традиции Испании. – М: Издательство ПСТГУ, 2008. – 295 стр.
12. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. – М: Аспект Пресс, 1999. – 334 стр.

ӘОЖ 82.02

Кенжебаева А.Ә.
фил.ғ.к., доцент
Шығыстану факультеті
Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университеті
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

М.ОМАРОВА ЖӘНЕ ЦАН СЮЕ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АДАМДЫ ЖАТСЫНУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Андатпа. *Бұл мақаланың мақсаты – М.Омарова және Цан Сюе шығармаларын талдау негізінде қазіргі қазақ және қытай прозасындағы адамды жатсыну проблемаларына сипаттама беру. Адам тағдырына, оның түрлі қасиеттік-мінездік құбылыстарына философиялық тұрғыдан сипаттама берген қос жазушының көркем прозасына талдау жасау нәтижесінде әдебиет тарихында бұрын соңды кездесе бермеген жаңа типтік бейнелер анықталды. Қос жазушының шығармасындағы орын алған жалғыздық пен адамдар арасындағы түсінбеушілік, абсуррдты болмыс туралы мотивтер салыстырыла отырып талданған. Сондай-ақ адам тұлғасын, адамзаттың бүгінгі рухани құндылықтарын безбендеуге келгенде бейнелеудің дәстүрлі принциптерімен қоса, балама сарындарды да сипаттай білген жазушылардың қазіргі заман прозасындағы өзіндік қолтаңбасы сипатталады.*

Түйін сөздер: *психологизм, адамды жатсыну, экзистенциализм, абсурдты болмыс, көркемдік қолданыс, тақырып.*

Кенжебаева А.А.
к.филол.н., доцент
факультет Востоковедение
КазУМОиМЯ имени Абылай хана
г. Алматы, Республика Казахстан

ТЕМА ОТЧУЖДЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА В ТВОРЧЕСТВЕ М.ОМАРОВОЙ И ЦАНЬ СЮЕ

Резюме: *В статье рассматривается проблема отчуждения и способы ее художественного воплощения в рассказах китайской писательницы Цан Сюе и казахской писательницы М.Омаровой. В творчестве Цан Сюе и М.Омаровой одной из важнейших тем является тема отчуждения человека в современном обществе. Разработанная в социальном, социально-психологическом и экзистенциальном аспектах, она находит художественное воплощение на протяжении всего творческого пути обеих писательниц. Следует отметить, что для литературного процесса в целом эта тема является вечной. Она часто дает о себе знать в переломные исторические эпохи. Каждая из писательниц и их герои-ищут свой собственный ответ на вопрос о смысле существования в те периоды, когда люди становятся чуждыми миру, в котором живут, когда рвутся привычные социальные и психологические связи, когда происходит потеря собственного я, собственной идентичности. В рассказах Цан Сюе и М.Омаровой само отчуждение осмысливается как одиночество, непонимание между людьми, проявление логики механической жизни, доминанта абсурдного существования.*

Ключевые слова: *психологизм, отчуждение, экзистенциализм, абсурдное существование, художественное воплощение , тема.*

Kenzhebaeva A.A.
candidate of Philological Sciences, associate professor
Oriental Studies Faculty
Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Language
Almaty city, Republic of Kazakhstan

THEME OF THE HUMAN ALIENATION IN THE WORKS OF M. OMAROVA AND TSANE SUE

Abstract. *The article is reviewed the problem of human alienation from the natural environment in the works of the Chinese writer Tsang Xue and the Kazakh writer M. Omarova. In the works of Cang Xue and M. Omarova, one of the*

most important topics is the theme of human alienation in modern society. Developed in social, socio-psychological and existential aspects, it finds artistic expression throughout the entire creative path of both writers. It should be noted that for the literary process as a whole, this topic is eternal. It often makes itself felt in critical historical epochs.

Each of the writers and their heroes are looking for their own answer to the question about the meaning of existence in those periods when people become alien to the world in which they live, when their usual social and psychological connections break, when their own self, their own identity is lost. In the stories of Tsang Xue and M. Omarova, alienation itself is interpreted as loneliness, misunderstanding between people, a manifestation of the logic of mechanical life, the dominant feature of absurd existence.

Keywords: *psychologism, alienation, existentialism, absurd existence, artistic embodiment, theme.*

Ақпарат ағымы тасқындаған ғасырлар тоғысында бүгінгі күннің көкейкесті мәселесіне айналған – адамды жатсыну проблемасы әсіресе кейінгі жылдары кеңінен зерттелу үстінде. Адамның қоғамға көңілі толмай, өзін-өзі, басқа адамдарды, қоршаған ортаны, қоғамды жатсынуы – кейінгі кездері көптеген ғалымдар назарын жаулап келе жатқан күрделі мәселелердің бірі боп табылады.

Жатсыну секілді философиялық санат – модернистік эстетиканың ауқымды мәселелерінің бірі боп табылады. «Модернизм негізінде жан-жақты көрінетін өзгешелікке толы дүниетаным – қоғам тарапынан көрсетілген қысым мен рационалдық тәртіп орнаған әлемнің тұла бойында адамның жатсынуы жатыр. Кейіннен мұндай дүниетанымдық аңсар кейінгімодернистік танымда жалғасын тауып, өрбіп кетті. Өз ортасына, қоғамға, отбасына қарсы түрған кейіпкердің қоғамды, адамдарды жатсынып, табиғат аясына, тау-тасқа тасалануы немесе өзімен-өзі түйықталып, өз ойымен жеке дара қалуы, т.б. – романтикалық әдебиетте жиі көрінетін көріністердің бірі»,-деп көрсетеді қытай ғалымы [1,65].

Адамдардың өзінің қоғамдық әрекеттері олардың абсолютті еркіндігіне шек қоятынын адамзаттың түйсінуі жатсыну құбылысын дүниеге әкелді. Осы уақытқа дейін әділ бағасын ала алмай келе жатқан бұл дүниетанымдық мәселеге кеңес тұсындағы материалистік көзқарастың әсері болғаны белгілі. Қытай прозасында жатсыну мәселесі Мо Ян, Хан Шоугуң, Ма Юан, Су Туң,Цан Сюе, Уаң Аньилер болса, қазақ әдебиетінде Д. Исабеков, О. Бөкеев, Ә. Кекілбаев, А.Кемелбаева. М.Омарова т.б. жазушылар шығармаларында жиі кездеседі. Бірақ ол жеткілікті деңгейде зерттеле қоймаған тың дүние. Жаңа мәдениет көкжиегін көксеген жаңаша көзқарас ізденіске бастап, осы тұста тың талғам қалыптасуы уақыт заңдылығы десек те болады.

Көркем әдебиетте жатсыну тақырыбын кең ауқымда қарастыру Е.И.Башилова, *Оразбек М.* еңбектерінде, ал қытай әдебиетінде Уаң Чаохуй, Уаң Цзифың, Таң Гуйлин, Яң Цзиндаедің ғылыми зерттеу еңбектерінде көрініс береді. Мақаланың зерттеу нысаны ретінде қос жазушы шығармаларындағы әлеуметтік салмағы бар кесек типтерді бейнелеуде көрінген жатсыну проблемасына талдау жасау болды. Қазіргі таңдағы көркем әдебиеттегі өзекті мәселенің бірі болған жатсыну проблемасы көркем прозада қалай көрініс берген? Тың ізденіс әдебиетте жемісін қалай беріп жатыр? Бұл – бүгінде сөз өнеріндегі жауабын күттірмес сауал. Цан Сюенің қаламгерлік қолтаңбасын туралы айтқанда, біз қазақ жазушысы М.Омарованың шығармашылығы туралы да тоқталып өткіміз келеді. Өйткені қос жазушының көркемдік әлемін біріктіріп түрған ортақ сарынды байқаймыз. Ол – көркем шығармадағы жатсыну тақырыбы. Осы өзекті мәселеге қытай жазушысы Цан Сюе мен төл әдебиетімізде өзіндік қолтаңбасымен танылып келе жатқан жазушы Мадина Омарова шығармашылығы арқылы үңіліп көрдік. Бірден назарға ілінетін жайт – қос жазушының кейіпкерлерінің күрделілігі, қайшылықты болмысы. Авторлардың көркем шығармаға арқау еткен идеясының көркем бейнеге айналуы, яғни кейіпкерлер әлемі жазушылардың шығыс прозасына алып келген өзгеше демі іспеттес. Қоғамдық мәселеден гөрі, кейіпкер болмысына терең үңілу, шынайы табиғатын таныту жаңа заман еншісіндегі жаңаша автор түлғасын елестетеді. Цан Сюеның рухани сергелдеңге түскен, мазасыз, әлденені іздеумен жүретін сезімтал, қияли кейіпкерлері, сондай-ақ М.Омарованың «Қатыгез», «Қадір түні» шығармаларындағы екіұдай сезім кешкен «сырқат» түлғалары хақында да осыны айтуға болады.

Цан Сюэ есімі әсіресе батыс оқырмандарына өте танымал. Жазушы соңғы жылдары жарық көрген «Теңіздің елтуі» (海的诱惑), «Тыртық», «Жаңа өмір» (新生活), «Шатыр тесігінен аққан жауын тамшылары (瓦缝里的雨滴), «Жұмақтағы тілдесім», «Өгіз», «Саз балшықты көшелер» (黄泥街), «Таудағы үйшік» (山上的小屋), «Жабайы алқап», «Лай судағы сабын көпіршігі» (污水上的肥皂泡), «Қамал» (城堡), «Қара жердің сыйлығы» (黑暗地母的礼物), «Қалқып жүзген сұр бұлттар» (《苍老的浮云》) атты туындыларының бәрінде кейіпкерлердің ішкі ой ағыны арқылы да мінездік бітіміндегі

ерекшеліктерді сыртай сипаттау арқылы да оларың дүиетанымындағы өзеше түстарды көрсетіп отырады [2,12]. М.Омарованың да, Цан Сюенің де кейіпкерлері өзін қоршаған ортаны жат, бөтен деп түсінеді.Осыдан барып осы дүниенің бөтендігін, жатбауырлығын терең сезініп, оның өткінші екенін түсініп, бойын жиіркеніш билеп, азапқа түседі. Жоғарыда айтылғандарды негізге алатын болсақ, күні бүгінге дейін қазақ және қытай әдебиеттануында әйелдер шығармашылығының типологиялық белгісін анықтап, оның жалпы әдебиет өміріндегі орнын, мән-маңызын дұрыс танытып, әсіресе шығыс әдебиетіндегі қаламгер арулардың өзіндік қолтаңбасын салыстыра отырып зерттеген еңбек болған емес. Соңғы жылдары екі ел арасындағы мәдени қатынастардың дамып түрған шағында қытай әдебиетіндегі қаламгер әйелдердің прозалық шығармаларын қазақ арауларының туындыларымен өзара сабақтастыра саралап, олар сомдаған образ бойынан үлттық ерекшеліктерді, символ бейнелерді, адамды жатсыну проблемаларын ашу – әдебиеттану ғылымында іргелі мәдени құбылыстардың қатарын молайтуға, әдебиеттану ғылымының теориялық деңгейін көтеруге септігін тигізері сөзсіз. Сонымен бұл мақала қытай және қазақ әдебиеттеріндегі көркемдік ерекшеліктерді ғылыми түрғыдан талдауға арналған алғашқы зерттеу екендігін де атап өткіміз келеді.

Ф. Кафка тәрізді Цан Сюе де, М.Омарова да өз туындыларында архетип деп аталатын символ бейнелерді көп қолданады: айна, үй, кәрі ағаш, жел, балық, гүлдер. Екекінің де шығармалары жатсыну мотивіне негізделген. Цан Сюенің «Өгіз» атты әңгімесінде кейіпкер жұбайына өзінің өңі мен түсін ажырата алмай қиналып жүргенін, айнала қоршағандардың мұны біліп алса өзін ақылынан алжасты деп күмәнданатынын ойлағанда жанын қоярға жер таппайтынын айтып шағымданады. Ал М.Омарованың «Мысық» атты әңгімесінде адамнан гөрі жануарларды серік еткен кейіпкердің тағдырынан көрініс береді: «Ол мысығын жақсы көреді...» Жануарды адамнан артық көретіні соншалық, мысығын жақтырмағаны үшін жеке пәтерге кетіп тынады. Жұмысында алаңдар жақыны, үйде де, тіпті саябақта да оның серігі – жалғыз мысығы. Жо-жоқ, расында, оның шынайы серігі – жалғыздық. «Мысық көп дегенде жиырма жыл өмір сүреді. Содан кейін оның жағдайы не болады?» [3,38]. Ауруға шалдыққан сананың емі не? Автор сауал тастайды. Отызында орда бұзар, қырқында қамал алар жастардың бейшаралығы, торығуы еріксіз таңқалдырады. Ал «Қария», «Қарға» сынды әңгімелердегі кейіпкерлер жалғыздықпен шарасыз достасқан, қайраңы жоқ қорғансыздар.

Әйелдің шағымы күйеуінің немқұрайлығына бетпе–бет кетеледі, ал «Таудағы үйшіктегі» қыздың наразылығы бүкіл отбасының мүшелерінің түсінбестігіне, тіпті наразылығына ұшырайды тап болады. «Жабайы алқапта» өмірде жоқ жабайы мысықты ұстауға тырысады, «Сұр бұлттарда» ағаш бұтақтары кіріп кетпесін деп терезелерге темір тор салады. «Қамал» атты әңгімесінде түс пен өң астасып, бітісіп кетеді. Мұнда адам баласы ене алмайтын құпия қамал, қарлы адамсыз айдала жер, ирелеңдеп жатқан дәліздер, шашылып жатқан кеңсе қағаздары. Мұна мистика мен ақиқат араласып кеткен, тіпті кейіпкердің тұлғасы да белгісіз бейне болып қалады. «Өгіз атты әңгімеде түсі мен өңін ажырата алмаған әйелге түсіністік орнына күмән мен сезікпен қараған жұбай мен қоғам оны ақылынан алжасқан деп қарайды.

М.Омарова мен Цан Сюе шығармалары – бүгінгі заман, бүгінгі замандас тағдыры туралы. Кейіпкерлерінің әлеуметтік кодтары беймәлім, оларда уақыттық белгілер де мүлдем жоқ деуге болады, авторлар үшін ол маңызды емес. Олар үшін маңыздысы – мына өмірдегі үйлесімсіздік пен жатсыну, қатыгездік пен бейтараптық. Шығармаларындағы ең басты лейтмотив – кейіпкерлерінің адамдар арасындағы жалғыздығы, өмірлеріндегі жайсыздық, бір-бірінен жан жылуын таппауы – қысқасы дегумандалған қоғамның кескін-келбеті. Мұның бәрін ол дағдылы, қалыптасқан өмір тәртібін бұзатын оқиғалардың драмалық жағдайларында да, күнделікті тыныс-тіршілікті бейнелей отырып та суреттейді. Өзінің әрекетіне есеп бермейтін абсурд қаһарман, өзін шексіз сүйетін нарцистік психология, шектен тыс эгоист, өзін-өзі таба алмай адасқан, сезімнен ада тас жүректер, тағы басқалары. Мистикалық әңгімелердегі елес адамдар да өзіндік айтары бар дара персонаждар. Адам жанын, батыстан жеткен капиталистік қоғам тәрбиелеген замандастардың жан дүниесін оның әлемге көзқарасы, айналамен байланысы, өмір сүруге деген құштарлығының дәрежесі, өмір мәнін түсінудегі парасат-пайымына қарай беруге тырысқан. Осы алуан психологияның басын қосатын бір үқсастық бар. Ол қандай үндестік? Оған шығармаларды талдау барысында мүлтіксіз көз жеткіземіз.

Қытай сыншысы Ли Цзе Цан Сюе шығармаларын «түсті қайталаушы» деп сипаттама береді және оның туындыларын оқырман қабылдауын бейне бір психоаналитиктің науқастың түсін жорығанындай әдісті қолданып түсінеді деп баға береді. [4, 123 с .]. Адам, қоғам, оның әлеуметтік қырларын танытуда

жазушылар кейіпкер бойындағы жатсыну процесін жиі сөз етеді. Қос жазушының шығармаларын жақындастырып тұратын жайт – олардың туындыларында кейіпкерлер бей-берекеттігі, өзі бір жеке әлем жасап алып, басқаға немқұрайлы қарайтын болмысымен дараланып тұрады. Қалыптан тыс, бөгде, кесек бейнелер болмысына терең үңілген сайын олар үшін жалпы адамзаттық игі идея, бүкілқоғамдық құндылықтардың «ештеңеге» татымайтынына куә бола түсеміз. Сана ағымын жіті қолданған авторлар субъектінің ішкі жан-дүниесін барынша ашып, көздеген көркемдік тұжырымдамасын сол «жағымсыз», «бұлыңғыр» кейіпкер психикасына салмақ сала жеткізеді. Прозаның қалыптасқан қасаң үлгісіндегідей әртүрлі бейнелер тай-таласқа түсу арқылы кімнің «жағымды», ал кімнің оған қарама-қайшы бейне екені дараланып жатпайды.

М.Омарова мен Цан Сюе туындыларында кейіпкер бей-берекеттігі, өзі бір жеке әлем, аралшық құрып алып, басқаға селқос, өзгенің тағдырына немқұрайлы қарайтын болмысымен дараланып тұрады. Сүйкімсіз, қатігез, кесек, томпақ бейнелер табиғатына терең үңілген сайын олар үшін жалпы адамзаттық игі идея, бүкілқоғамдық құндылықтар ауылынан алыс екеніне куә бола түсеміз. Сана ағымын жіті қолданған авторлар субъектінің ішкі жан-дүниесін барынша ашып, көздеген көркемдік тұғырнамасын сол «жағымсыз» кейіпкер психикасына салмақ сала отырып жеткізуге тырысқан. Қалыптасқан проза үлгісіндегідей әр түрлі бейнелер тізбегі тай-таласқа түсу арқылы кімнің «жағымды», ал кімнің оған қарама-қайшы бейне екені сұрыпталып жатпайды. «Экономикалық және рухани дағдарысқа ұшыраған елдің өмір сүру қағидаты өзгеше мәнге ие болғандықтан, әрбір адам өзінше тіршілік етіп, қара бастың қамын ойлауға бет алған, мәселені жеке-дара шешуге тырысқан «өзімшіл» сананың күшейуіне ықпал етті. Нәтижесінде мың құбылып, күнде өзгерген заман ырқы ұлт психологиясына айтарлықтай көлеңке, сызат түсіріп, қырық құбылған дара мінез тудырғаны ақиқат. Қоғамдағы адам баласының ала-құла мінезі мен әрқилы іс-әрекеті түрлі оқиғаның тууына, қазіргі қоғамда бұрын соңды болмаған жағдайлардың орын алуына дейін көрініс берді. Кейіпкерлер бастарынан өткен шындықты «өзінше» дұрыс бағамен жай ғана баяндайды. Ешкімнің ақыл-кеңесі, жақсылығы мен қамқорлығы оларға қажет емес. Оларды сан қилы әлеуметтік қайшылықтарға толы қоғамның зардабы тасбауыр етіп тәрбиелеген. Әлеуметтік теңсіздік пен жоқшылық «қатайтып» жіберген бұл кейіпкерлер өзгелер жан түршігетін жағдайларды маса шаққан құрлы елемейді. әрі өзінің бұл әрекеті дұрыс еместігіне де басын қатырмайды. Жазушының «Ана ғұмыр» романындағы кейіпкер Гүлзираштың алғашқылардың сапына жататынын аңғаруға болады. Оны өзі де жасырмайды: «әжем қайтыс болғаннан кейін, мен өзімнің туған анамның қолына интернат көріп, жетім қалған мені асырап алуға ниет білдірген барлық туыс-туғанның қолынан өтіп, бір-ақ оралдым. Осындай қилы ғұмырды бастан кешкен соң ба, мен аздап, жүмсартып айтқанда, еркіндеу едім». әжесі қайтыс болған сәттен ол балалығын жоғалтады. Алаңсыздық орнын басқан мұң, әлдебір көмескі бақытсыздық жетелеген қара қызды шын мәнісінде, туыстары емес, қатыгез өмір тәрбиелеген. Сондықтан да ол «бірбеткей, өзімшіл, қатігез, тасбауыр». [5, 45]. Өзін қоршаған ортадағы толыққанды отбасынан шығып, психологиясы дұрыс қалыптасқан мейірімді, ұқыпты, жағымды қыздарды ол жек көреді. Тіпті өзінің туған анасы да бұдан жерінип, «сүқсырдай сумақай, жүртқа жүғымы жоқ, сүйкімсіз сұмырай» деген баға берген. Оған қайғырып, қам жеген кейіпкер жоқ. Қиналмастан:«Негізі мен шешемді адам екен демейтінмін», – дейді жайбарақат. Өзіне лайықты зат алдыру үшін ғана шешесіне ілесуі шектен тыс өзімшілдігін көрсетсе керек. Кейіпкер «адам адамға қасқыр» деген капиталистік қоғамның қатаң қағидасын бала күнінен бойына сіңіріп өскен. «Үйдің іші астан-кестең. Төбелес, қағыл әлі келетіні әлжуазын сабап, бажылдатып жатады. Темекінің де дәмін сол кезде таттық. Тіпті ішіп те көрдік.» Кері кеткен өміріне қапаланған анасының жан айқайын сезіп, оны «қатты аяса да» селт етпейді. «Жанына жалау» түтқысы келген ана үмітін бір сәтте аяққа басып, «Бірақ мен өзімнің сол кездері басқа емес, сондай болғаным үшін өкінбеймін. Маған әлі күнге дейін Тимур секілді балалар ұнамайды. Суқаным сүймейді оларды» деп түрған сезім иесінен сескене бастайсың. Балалық шағы батпақты болған кейіпкердің кейінгі өмірі де күліп жарытпайды. Еті әбден өлген, қорқынышты, жиіркенішті әрекеттер дағды боп сүйекке сіңеді. Өз тілімен сөйлетсек: «Мен махаббатқа сенбеймін... Жасамай жүрген ұрлық па... Мен қорқынышты фильмдерді ұнатамын. Маған қарабайыр, өмірдің өзіндей анайы қорқыныш керек. Жақсы жазылған қорқынышты кітап болса оқимын». Ол бір сәт өзінің абсурд образ екенін де таныта кетеді: «Сөйлесем – аузымнан сандырақ шығады». Өз сезіміне ие болмай, көңілі қалағанды тантып, жанындағыларға психологиялық шабуыл жасап отырады. Тіпті өзіне «жынданған» енесін көргенде «іштей масайрап, әкесінің құны түгел қайтпаса да, қайта бастағандай, әлдебір рахат күйге енеді». Қаһарманның «анти» болу себебі, ол

үшін өмір тек қорқыныштан тұрады. Бұл Цан Сюе кейіпкерлерінің бойынан да байқалады. Мәселен, «Таудағы үйшік» туындысындағы «мен» атты кейіпкердің анасы өз перзентіне жылулық пен түсіністік таныта алмаған бақытсыз жан. Анасы іштей өзін қарама-қайшылыққа дайындап өскен ол, бәріне сүлесоқ қарау арқылы өзін-өзі қорғайды. Әкесінің қатыгездігіне көндігіп кеткен анасы маңдайынан бес елі соры арылмаған бейбақ екенін біле тұра, жасымайды, келеңсіздікті ойлап жүйкесін тоздырмайды, мұны өмірдің қалыпты жағдайы ретінде қабылдайды. Тіпті жақсылыққа үмтылыс та танытпайды. Үйде таппаған қолдау мен қамқорлыққа зәру «мен» қоғам алдында рухани қорғансыздығын сезіп, анасының замана запыранына жиіркенбес батылдығын пана тұтады. Өзінікінен басқаны мойындамайтын, өзі түсінбейтін, ақылы жетпейтін нәрсені бар деп білмейтін бірбеткей әкесінің кемшілігі – оны өз танымындағы қорқынышты қоғамнан күтқарар селқостық, немқұрайлылық, тоңмойын қасиеттері. Отбасы мен кейіпкер арасындағы қақтығыстар күн санап өршелен түседі, әкесінің «аш қасқырдай анталаған суық көзқарасы», анасының оған деген «күдік пен күмәнға, кейде ашу-ызаға толы суық жанары, сіңлісінің өзін аңдып, ұсақ-түйегіне дейін жеткізіп отырған өсегі қыздың жан жарасын барған сайын сыздатады. Бір қарағанда, қасіреті тәрізді. Жүрегін жауып, санасын соқыр қып қойған. Бірақ шығармадағы «мен» өзі ойлағандай тым сүйкімсіз жаратылыс емес. Автор кейіпкерді бүкпесіз сөйлету арқылы әрі даттап, әрі ақтап отырған. Отбасының ыстық махаббатын сезініп өспеген бұл қыз рухани мүгедек емес. Дәстүрлі түсінігіміздегідей жағымсыз бейнеге жатқыза алмайсыз. Балалықтың бал күнін кешіп жүрген бүлдіршінге өзін түсінбеген, тіпті түсінуге талпынбаған анасы мен сіңлісінің қатігездігі бар ғұмырына созылып кете барған сорды қоса ала келді. Өмірдің негативті жақтары ғана көзіне шалынатын ол рухани азаттығына деген сағынышын айдаладағы тау ішінен іздейді. Мұндағы қызықты жайт – кейіпкерлердің тұратын тұрағында олардан бөгде ешбір жан түрмайды, олардың тіпті көршілері де жоқ, жапан түзде, айдалада оқшау тұрады.

Адамды жатсыну проблемасына ден қойған шығармаларының ішінен Цан Сюенің «Өгіз» туындысын даралап атауға болады. Әңгіме әйелдің жалғызсыраған, жанындағы адамдардан қолдау таппаған алай-дүлей сезімдерін ашып көрсетуге арналған. Шығарманың басты идеясы –адамның жан жалғыздығы, адамды жатсынған қатыгез қоғам мәселесі. Жазушы әйел мен жұбайы арасындағы, адам мен қоғам арасындағы қақтығыс пен суыққанды қарым-қатынастар қасіретінің емін іздеп, шарқ ұрған кейіпкер тағдырын сипаттайды. Ол жан жұбанышын қарапайым өмірден тысқары нәрседен іздейді және оны адамдар әлемінен емес, үйдегі кішкен, тілсіз айнадан табады, адам баласы бере алмаған жылулық пен түсіністікті жансыз заттан алады. Кейіпкердің есімі жоқ, тұлғасы бозғылт тартқан көлеңке бейне ретінде суреттеледі. Ол мына әлемде өзін жалғыз сезінеді. Жазушының мұндай сарында жазған шығармалар қайнарын қытай тарихында «қасіретті жылдар» аталған мәдени төңкеріс кезеңінің қалдырған әсері деп түсінуге болады. Бұл туралы кезінде белгілі қытай жазушысы Лу Син де өзінің «Айқай» атты әңгімесінде жазған болатын. Цан Сюе қаламының ізденісі болар, ол нақты деректерге шексіз үңілу арқылы адам жанына терең бойлатады. Кейіпкердің бір ғана сөзі немесе бір ғана әрекеті бүкіл болмысын ашып беретін тұстары бар. Жазушының «Теңізді еліктіру» (海的诱惑), «Із» (痕), «Таудан түсу» (下山), «Жаңа өмір» (新生活) атты туындыларын алап қарасақ, мұнда қай кейіпкер болмасын бәрін біріктіріп отыратын ортақ жайт – рухани бітімнің, ойжосық арнасының үндестігі: кейіпкерлерөз рухымен тілдесімге түседі, мұнда түс көруде әралуан адамдармен де диалогқа түседі, ал кейбіреуі сыртқы әлеммен амалсыздан тілдесімге барады. Мәселен, кейіпкер Пың И мен кезең арасындағы, Амин мен Ишу арасындағы диалогты алуға болады. Мұндағы кейіпкерлер қоршаған орта, сырт дүниемен қарым-қатынасты үзіп кетуге дәрменсіз, алайда осы ортаға дендеп енуге де қауқарсыз.Қоғам жатсынған олармына әлемнен түңіліп, баз кешеді. Амин мен Ишу, Пың И әрекеттері жазушының «Құлаған қабырғадан көрінген пейзаж» шығармасындағы қарияның іс-әрекеттеріне ұқсас. [7,15]. Олардың барлығы дентеп келгенде сыртқы әлемнің өздерін мойындауына мұқтаж жандар, Мәселен, Хың өзінің өсірген көкөністерін біреулердің сатып алуын қалайды, әсіресе өз қолымен сабанннан тоқыған көркем бүйымдарды тұтынушылардың тамашалап, сын айтқанын қалайды. Осы арқылы қоғамдағы өзінің аз болса салмағынынң бар екенін білгісі келеді. «Балшықты көшелер» туындысында «өмір бойы өзін іздеумен сенделіп» жүрген Амэй трагедиясы басқаша көрініс табады. Мадина Омарова шығармаларындағы жаңа кейіпкерлерде қоғамның бүкіл қасіреті жатқандай. Бұл ойды Цан Сюе өзінің «Өгіз», «Хын», «Таудағы үйшік» атты шығармаларында жалғастырады. Қарыштап дамыған техникамен бірге жан дүниесі де «техникаланып», сезім, мейірімнен ада алапат үрпақтың келе жатуы үрей туғызады. Бір көшеге басы сыйыспас ана мен баланың, бір шаңырақта түрса да жат адамға айналған

жандардың («Ана ғұмыр», «Қатігез, «Таудағы үйшік», «Саз балшықты көщелер»)жағдайын қалай түсінуге болады? Жауабын оқырман өзі іздеп талпынады. Ішінде де, сыртында да үйлесім жоқ екі буынның бір арнаға тоғыспас тағдыры жүрекке тастың қосылар шегі тәрізді. «Тасжүректер» психологиясы қос қаламгердің шығыс әдебиетінде бұрыннан бар құбылыс болса да, өзіндік стильмен құбылта әкелген үні деуге толық мүмкіндік бар.

«Мейірбандылық дегеніміз адамзатты сүйетін әрбір адам өз-өзін шегелеп тастайтын керме ағаш емес пе?» (Ницще) деген қасаң түсінік аясында қатыгездікке олар өзін-өзі таңып тастаған. Өз бостандығын іздеген, онсыз да өтер де кетер бір тұтам дүниеде шайқап өмір сүруді мақсат ететін кейіпкерлер мейірімділік танытуды еркіннен айырар әділетсіздік деп біледі екен. «Ол не себепті әке-шешесінің алдында өзін борышты сезінуге тиісті екенін түсінбейтін. Жоқ, түсінетін, бірақ осы жерден әлдебір әділетсіздікті сезетін. Не себепті еркін өмір сүруден қысылуға тиіс, неге олармен бірге тұрып, олардың алдындағы «перзенттік міндетін» өтеуі керек. Тіпті қаһарман адамзат баласына тән тату-тәтті, бақытты ғұмыр кешу тілегінің мәніне де таң қалады. «Және барлығын толық бақытқа кенелту үшін жақсы біреуге тұрмысқа шығу міндетті. Содан кейін сөз жоқ, бір-біріне қонаққа барып, тату-тәтті өмір сүреді». Қонақ, яғни көпшілікті жақтыртпайтын ол мұның бәрін «ұжымдық бақытқа» жатқызып, өзіне артық деп түсінеді. «Бір қызығы – оларға маған жарық дүниені көрсет деп жалынған жоқ, өле-өлгенше қарыздар болайын деп келісімге отырған жоқ. Туса, өздері үшін, өздерінің қызығы үшін туды. Ал қалғаны – әркімнің өз ерігіндегі нәрсе емес пе?» Туысқандық сезімнен ада Айжан отбасы институты рамкасынан шығып, бөгде біреу боп әке-шешесіне осылай мін тағады. Өз көзімен өзгені де сөйлетеді: «Қазір де оның қимыл-қозғалысын үнсіз бағып отырған көзқарасынан аталық емес, еркектік бағалауды және өзінің осындай көпті көрген қартқа үнайтынын сезеді». Атаға деген мұндай ынтызарлықтың сана ырықсыздығы, ессіздік екенін бағамдаудың өзі қандай қиын еді.

Амандығы «Үй-іші, бала-шаға аман ба?» деп басталатын қазақтың бүгінгі үрпағы жөн сұраса «әке-шешем жақсы шығар...білмеймін...көрген жоқпын...» деп күмілжиді. Оған намыстану да жоқ. Құлқын қамы кигізген тасбауырлық қамыты батыс менталитетін сіңіріп өскен бүгінгі прагматик үрпақ үшін таңсық емес те. «Өзін-өзі сыйлайтын және сыйлата білетін тәкаппар рухтың куәсі» – қариялар тірі жетім атанып, итке тастаған сүйектей қараусыз қалып жатыр. Сықырлаған, қаусаған тәнімен қоса күйреп бара жатқан жаралы жаны тағдырдың безбүйрек балалар жасаған жасанды тауқыметін көтермек.

«Қария» әңгімесінде ескі үйдегі жалғыз шалдың жалғыз серігі – тілсіз мақұлық сары мысық. Одан басқа ешкімі жоқ қария бір-ақ күнде бақытқа кенеледі. Оны бақытқа бөлеген тотықұс сөйлейтін еді! Жан баласы аяқ баспаған, өркениеттен тыс аралда Робинзон Крузо сөйлеуді ұмытып қалмас үшін тотықұспен тілдескен еді. Өйткені аралда одан басқа адам жоқ болатын. Ал қайнаған қалада, өркениеттің ортасында, қалың жұрттың арасында қарияның тіл табысар жан баласы болмағанына жол болсын? Өткен жылдар құмдағы өшкен із боп кете бергеннен, дәрменсіз кәрілігіңнен арашалайтын бір тірі пенденің болмауынан, көп бола тұрып жоқ болғаннан өткен қасірет бар ма? «Адам өмірге жалғыз келіп, жалғыз кетеді» десек те, абсолютті жалғыздық адам емес, Жаратқанға ғана тән ақиқат екендігінен әдебиет осы мәселені көтеріп отыр.

Қос жазушының шығармаларындағы негізгі тақырып – жаңа қалыптасқан техногендік әлемнің табиғи адамды дағдарысқа әкеліп, жатсынуды туындатқан көрінісін бейнелеу боп табылады. Қазіргі кейіпкерлердің машинаға ұқсастығын сипаттап, адам жанының техникаланып бара жатқанын ашып көрсетуге тырысады. Адамға тән ең жоғарғы махаббат сезімі, қайғыру және басқа адам сезімдерінің жоғалып бара жатқанын, олардың орнына қатігез, тасбауыр қоғамның қалыптасып, кейпкерлердің ой-пікірлері біртіндеп техникалық машиналардың ойлау деңгейімен ауысып жатқанын сипаттап береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. 徐若楠 残雪作品《山上的小屋》中的陌生化运用 Қытайша]
2. Ли Цзе. Лунь чжунго дандай синьчао сяошо // Проза жаңа толқыны қазіргі уақытта Қытайда// Чжуншань. – 1988. – №5浅析《山上的小屋》中陌生化的运用. [Қытайша]
3. Антиобраз және қаламгер түғырнамасы https://articlekz.com/kk/article/16399
4. Цань Сюэ шығармашылығындағы символдық бейнелер "Жаннатағы әңгімелер"сериясы мысалында.
5. Оразбек М. Көркем прозадағы шығармашылық тұлға мен авторлық позицияның арақатынасы: Филол. ғыл. канд....автореф. (1980–2000 жылдар әдебиеті бойынша). – 12-б.
6. 赵劲鹰, 胡源西 试论“异化”主题在当代美国小说中的体现 Journal of Language and Literature Studies, 2011年20期.

Космуратова А.Н.
старший преподаватель
Евразийский Национальный Университет им. Л.Н. Гумилева

О СИНТАКСИЧЕСКОЙ КОНСТРУКЦИИ ГЛАВНЫХ ЧЛЕНОВ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Түйін. *Бұл мақалада сөйлемнің негізгі мүшелерінің синтаксистік құрылысы талқыланады. Әрбір сөйлем мағыналы болуы сөйлемнің құрылысына және түрлаулы мүшелерін дұрыс қолдану болып табылады. Осы мақаланың мақсаты сөйлемді мағыналы түрде жеткізу болып табылады.*

Кілт сөздер: *сөйлем құрылымы, талдау, сөйлем субъектілері, синтаксема, , сөйлем элементтері.*

Резюме. *В данной статье рассматривается синтаксическая конструкция главных членов предложения. Рассказывается о том,что текст заключает в себе определенный смысл, и благодаря языковым средствам смысл облекается в слово, словосочетание, предложение, и главные члены предложения отражают смысловые элементы. Она заключается в том, чтобы помочь читателю проанализировать свой текст.*

Ключевые слова: *структура предложения, анализ ,субъекты предложения, синтаксемы, конструкция предложения, элементы предложения.*

Summary. *This article discusses the main terms of the proposal. It is told that the text contains a certain meaning. It is to help the reader analyze your text.*

Keywords: *sentence structure analysis , the subjects of sentences, syntaxeme, design proposals, elements of the proposal.*

Традиционная классификация простого предложения, восходящая к трудам академика А.А. Шахматова, основана на оппозиции односоставности / двусоставности. В двусоставной синтаксической конструкции присутствуют оба главных члена- подлежащее и сказуемое. Наличие в структуре предложения подлежащего позволяет определить данную конструкцию как личную. Однако некоторые двусоставные предложения не смогут считаться личными в силу неспособности подлежащего обозначить субъект- лицо, например:

1) Солнце склонилось на запад к горизонту.(В.Г. Короленко)

2) Жер таусылмайды.(Б. Соқпақбаев)

В синтаксической структуре предложений (1), (2) выделяется подлежащее, обозначающее конкретный предмет, но не лицо, отсюда следует , что анализируемые конструкции двусоставные, но не личные, поскольку в личных предложениях подлежащее должно обозначить субъект- лицо, а в безличных – субъект- нелицо. Оппозиция личности / безличности основывается на противопоставлении именительного падежа косвенным падежам в русском языке и отождествляется со структурой предложения. Такой подход обусловливает раздельное изучение семантической и синтаксической организации предложения.

В некоторых синтаксических конструкциях русского и казахского языков зачетную синтаксическая структура (подлежащее) и семантическая структура (субъект) не совпадают. Данное обстоятельство дает повод для раздельного изучения двух структур предложения. Однако предложение функционирует как единая структура, что способствует рассмотрению не только аналитической, но синтетической роли его компонентов.

Рассмотрим следующие синтаксические конструкции:

1) *Я не люблю весны. (А.С. Пушкин)*

2) *Просто мне нездоровилось это время. (А.И. Куприн)*

3) *Вечереет. (И.А. Бунин)*

Предложение (1)- простое, двусоставное, личное, грамматическая основа- *я не люблю*, где подлежащее выражено личным местоимением, сказуемое- личным глаголом с отрицательной частицей. Предложение (2)- безличное, односоставное, грамматическая основа- *нездоровилось,* состоящая из сказуемого, выраженного безличным глаголом. Предложение (3)- безличное, односоставное, грамматическая основа- *вечереет* – безличный глагол. Синтаксические конструкции (2) и (3)- безличные, так как в них отсутствует подлежащее.

Рассматривая данные предложения по наличию в них субъекта, видим, что (1) и (2) конструкции – личные, поскольку *я* и *мне* обозначают, в предложении субъект. В предложении (1) *я* я называет субъект-

лицо, а *люблю*- эмоциональное отношение; в предложении (2) местоимение *мне* определяет субъект- лицо, которое испытывает состояние, названное в предложении. Местоимение *мне* является одним из синонимических вариантов личного местоимения *я,* так к конструкции (2) можно привести синонимическое *Просто я не был здоров это время.* Предложение (3)- безличное, так как в нем нет подлежащего и нет субъекта.

Рассмотрим с аналогичной позиции предложения казахского языка:

1) *Мұрат жым болды. (Б. Соқпақбаев)*

2) *Абайдың күткені де сол еді. (М. Әуезов)*

3) *Ең әуелі қызмет жағын ойластыру керек. (Б. Тоғысбаев)*

Данные предложения разнородны по своей структуре. При делении их на личные и безличные конструкции получаем следующий результат. Предложение (1) = личное, так как *Мұрат* – подлежащее ,которое выражено формой *атау септік* и обозначает в преложении производителя действия. Предложение (1) двусоставное с грамматической основой. *М9рат жым болды.* Предложение (2) и (3) – безличные с грамматическими основами *күткені де сол еді, ойластыру керек,* так как в них нет подлежащего в традиционном понимании. Анализируя предложения по наличию в них субъекта, видим, что предложения (1), (2). (3)- личные. Второе предложение *Абайдың күткені де сол еді* с помощью синонимического преобразования представляется как *Абай да соны күткен еді,* где *Абай* отвечает всем признакам подлежащего, имееет морфологическую форму,закрепленную в традиционной грамматике за подлежащим ,и обозначает производителя действия ,обозначенного в анном предложении. Отсюда синтексема *Абайдың* является одним из синонимических вариантов синтаксемы *Абай,* обозначающей субъект- носителя предикативного признака. Конструкция (3)- субъектная , но субъект-лицо по той или иной причине опущен из структуры предложения. Право на такое предположение дает нам предикат, поскольку категориально-сематическое значение предиката предпологает субъект-лицо, так как сопражение предиката с субъектом- нелицом невозможно, например, *Енді өкіметтен үй алу жағын ойластыру керек. (Б. Тоғысбае), Не де болса араласу керек,сөйлесу қажет. (М.Әуезов)*.В анализируемых предложениях субъект опущен, но, несомненно, предикаты *ойластыру керек,*

араласу керек,сөйлесу қажет вступают в предикативную связь с одушевленным субъектом. В казахском языке одушевленность относится к человеку (субъект-лицо). Синтаксические конструкции (1), (2), (3), казахского языка , на наш взгляд , являются лично- субъективными предложениями.

«Говоря о людях, можно придерживаться двух разных ориентаций: можно думать о нихкак об агентах или деятелях , и можно – как о пассивных экспериенцерах. Обе ориентации играют одинаково важную роль» [1,44]. В нашем исследовании под «субъектом» понимается «обозначаемый определенными синтаксическими формами слова реальный производитель действия , носитель состояния , признака в денотативной ситуации» [2,27]. Основным семантическим различием между субъектом в форме именительного падежа и субъектом в формах косвенных падежей является степень их активности: максимальная- при выражении подлежащего именительным падежом и ослабленная – при субъекте в формах косвенных падежей [3].

Г.А. Золотова предлагает анализировать простые предложения на основе противопоставления субъектности/ бессубъектности. Выбор оппозиции субъектности /бессубъектности в качестве главного основанияв типологии простых предложений объясняется возможностью изучения семантической и синтаксической организации в единстве ,поскольку анализ синтаксических конструкций, основанный на наличии/ отсутствие субъекта, вычленяет из предложения элементы, формирующее мысль.

Любое предложение , текст заключает в себе определенный смысл. Благодаря языковым средствам смысл облекается в слово, словосочетание, предложение. Главные члены предложения отражают смысловые элементы высказывания-то, о чем мы говорим, и то, что мы об этом говорим, или один из главных элементов. При отсутствии обоих элементов вообще отсутствует смысл высказывания, поскольку смысл заключен в этих элементах. З.К. Сабитова подчеркивает что «в действительности не существует действия, признаки самого по себе, ибо функция действия, и признака приписывается субъекту, и действие существует лишь постольку существует субъект»[4,103].

Анализ безличных предложений казахского языка позволяет обнаружить в исследуемых предложениях синтаксемы, способные противопоставляться по категории лица и обозначать субъект, который испытывает действие или состояние, названное в предложении. Синтаксемы в структуре предложения выражаются не только формой именительного падежа , но и формами родительного, дательного, внимательного, творительного падежей в русском языке и *ілік септік,барыс септік, жатыс септік, шығыс септік* в казахском языке.

1) *Меня сначала тошнило. (А.И.Куприн)*
2) *Мне просто хотелось оставить ему что-нибудь на память (А.И. Куприн)*
3) *Қарабаланың теңеуіҚалымбайға ұнап кеткен еді. (М.Әуезов)*
4) *Қаражанда әлі де үн жоқ. (М.Әуезов)*
5) *Бидің айтқаны рас.(М.Әуезов)*
6) *Бұлардан да ешқандай пайда жоқ сияқты.(М. Мәдиходжаев)*

В структурной организации подобных предложений, согласно функционально-синтаксической теории, выделяются два компонента: первый из них- субъект, второй- действие, признак, состояние, качество. Главные компоненты отражают в синтаксической структуре предложения целевую установку высказывания.

В составе предложений (1), (2), выделяются следующие модели: *меня тошнило, мне хотелось оставить,* где *меня, мне*- субъекты, *тошнило*- состояние, *хотелось оставить*- желание совершить действие. Синтаксемы *меня, мне* обозначают в структурной организации предложения субъект, к которому относится предикативный признак. Синонимические преобразование доказывают это, например: *Я сначала испытывала тошноту, Я просто хотел оставить ему что-нибудь на память.*

В предложениях (3), (4), (5), (6), казахского языка присутствуют синтаксемы *ұнап кеткен еді, үн жоқ, айтқаны рас,* традиционно называемые сказуемыми. Однако наличие сказуемых в структуре предложения не придает ему завершенности. Синтаксемы *Қарабалаң,Қаражанда, бидің, бұлардың,* определяемые грамматической формой сказуемого, конкретизирует лицо, которое испытывает состояние , действие, предицируемое сказуемым. В этом случае предложение приобретает завершенную мысль, которая ясна как для говорящего, так и для слушающего. Синонимические преобразования доказывают, что действие , признак, эмоциональное отношение относятся к выделенным синтаксемам, обозначающим субъект, например:

1) *Қалымбай Қараьаланың теңеуін ұнатқан.*
2) *Қаражан әлі де үнсіз.*
3) *Би рас айтқан.*
4) *Бұлар пайдасыз сияқты.*

Қалымбайдың, Қаражанда, бидің, бұлардан в предложения в казахского языка является субъектами или предицируемыми компонентами, *ұнап кеткен еді, үн жоқ, айтқаны рас, пайда жоқ*- предицирующими компонентами.

Таким образом, модель описываемого предложения в казахском языке, как и в русском, состоит из предикативного сопряжения двух компонентов- предицируемого и предицируещнго, заключающих в себе основной смысл высказывания. Деление модели предложения на предицируемый и предицирующий компоненты гораздо шире, чем традиционное членение главных членов предложения на подлежащее и сказуемое. Предицируемый компонент- один из двух организующих и взаимообусловленных центов модели предложения. Предицируемый компонент лично-субъектного предложения находится в форме одного из лиц (1,2,3 л.), выражается не только формой именительного падежа, но и формами родительного, дательного, внимательного и творительного падежей и обозначает в синтаксической конструкции субъект предикативного признака. Предицирующий компонент обозначает предикативный признак. Если предложение конкретизирует субъект в его бытии, то, в основном, речь идет о действии, состоянии, качестве, признаке этого субъекта.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. -М.: русские словари, 1997.-411с.
2. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка.- М.: Наука, 1973.-350 с.
3. Сабитова З.К. Категория определенности/неопределенности в древнерусском языке.- Алматы: АГУ км. Абая, 1999.-165 с.
4. Сабитова З.К. О субъекте «безличных» предложений русского языка//Вестник КазГУ. филолог.- 1997.- №12.- С. 103-109.
5. Булгакова Г.Ф Синтаксис простого предложения: Учеб. Пособие / Г.В. Ким (*) [и др.].- Алматы: 1995-192 с.
6. Ахмедьяров К.К. Типовая программа курса «Русский язык» для студентов высших учебных заведений Республики Казахстан- Алматы: Қазақ универрситеті, 1999.-19 с.
7. Ахмедьяров К.К. Учебная программа курса «Русский язык» для студентов казахский отделений университетов.- Алматы, 1998.-9 с.

ӘОЖ: 811.512.122:811.58′342

Қалибекұлы Т.
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдері университеті
Алматы, Қазақстан

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ ФОНЕТИКАЛЫҚ БІРЛІКТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРУ МӘСЕЛЕСІ

Аннотация. *Мақалада қытай тілі мен қазақ тіліндегі фонетикалық бірліктердің салғастырмалы сипаттамасы жасалып, екі тілдегі дыбыстар мен буындардың өзіндік ерекшеліктері тілдік деректермен көрсетіледі. Сонымен бірге, қытай тіліндегі фонетикалық бірліктерді қазақ тіліне аудару мәселелері де сөз болады.*

Түйін сөздер: *дыбыстық бірлік, дыбыс, буын, шынму, юньму, тон, термин, аударма.*

Калибекулы Т.
кандидат филологических наук, доцент
Казахский университет Международных Отношений и Мировых Языков им. Абылай хана
Алматы, Казахстан

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ И ПРОБЛЕМЫ ИХ ПЕРЕВОДА НА КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК

Аннотация. *В настоящей статье дается сопоставительное описание фонетических единиц в казахском и китайском языках, звуковые и слоговые особенности двух языков показаныязыковыми данными. Вместе с тем, также затронут вопрос о переводе фонетических единиц китайского языка на казахский.*

Ключевые слова: *фонетическая единица, звук, слог, инициалы, финалы, тон, термин, перевод.*

Kalibekuly T.
candidate of Philological Sciences, associate professor
Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages
Almaty, Kazakhstan

PHONETIC UNITS IN CHINESE AND PROBLEMS OF THEIR TRANSLATION INTO KAZAKH LANGUAGES

Abstract. *This article provides a comparative description of phonetic units in Kazakh and Chinese languages, the sound and syllable features of the two languages are shown by language data. At the same time, the issue of translating Chinese phonetic units into Kazakh is also raised.*

Keywords: *phonetic unit, sound, syllable, initials, finals, tone, term, translation.*

Тіл – қарым-қатынас құралы. Тіл бұл қызметін сөйлем арқылы іске асырады. Бұл туралы қазақ тіл білімінің негізін қалаушы А.Байтұрсынұлы: «... айтушының ойын тыңдаушы ұғарлық дәрежеде түсінікті болып айтылған сөздер ғана сөйлем болады» [1, 157 б.] деп жазады. Әрине, сөйлемді құрайтын тілдің басқа құрылымдық деңгейінің бірліктері. Тілдің құрылымдық деңгейлерінің ішінде грамматиканың алатын орны ерекше. Өйткені тіл қарым-қатынас құралы ретіндегі өзінің негізгі қызметтерінің бірін атқаруда тілдің грамматикалық заңдылықтары үлкен рөл атқарады. Ал құрылымдық жүйенің бірінші сатысында фонетикалық бірліктер тұрады және олар келесі деңгейді құраушы бірліктері болып табылады. Сондықтан да қай тілдің табиғатына үңілмек болсақ та, ең алдымен, тілдің дыбыстық қабатын аттап өте алмайтындығымыз белгілі.

Қытай тілі мен қазақ тілінің өзіндік ерекшеліктерін айқындауға байланысты салғастырмалы сипатта жазылған зерттеулердің саны айтарлықтай көп емес. Ал олардың зерттеу нысандарын саралайтын болсақ, бұл бағыттағы жұмыстар қытай тілінің лексика саласы бойынша П.Н.Дәулетованың, грамматика, оның ішінде синтаксис саласы бойынша Т.Қалибекұлының сөз тіркстеріне, Ж.Түрсынәліқызының сөйлем синтаксисіне, ал морфологиялық ерекшеліктеріне қатысты А.Сулейменова мен Р.Желдібаеваның кандидаттық диссертациялық жұмыстарын айтуға болады. Ал қытай және қазақ тілінің фонетикалық ерекшеліктерін сипаттайтын еңбектер қытай тілін практиалық мақсаттарда үйретуге бағытталған оқу құралдарында ғана болмаса, жоқтың қас деуге болады.

Фонетиканың зерттеу нысанына тілдік дыбыс, оның таңбасы әріп, фонема және буын, тасымал, т.б. жатады. Тілдің дыбыстық жүйесі әр тілде әр түрлі, яғни ондағы дыбыстардың саны мен сапасы, айтылу ерекшеліктері басқа-басқа болады. Белгілі бір халықтың сөйлеу мүшелерінің дыбыс шығаруға қалыптасқан дағдысы, артикуляциялық базасы болады. Енді осы қытай және қазақ тілдерінің дыбыстық ерекшеліктеріне тоқталайық.

Қытай тіліндегі негізгі фонетикалық бірліктер: дыбыс (音素), буын (音节) және фонема (音位).

Дыбыс, яғни тілдік дыбыс – ең кіші тілдік бірлік. Қытай тілінде қалыптасқан дәстүр бойынша дыбысқа берілген анықтама: «音素是从音色角度划分出来的语音中最小的单位». Яғни тілдік дыбыс дегеніміз – дыбыс сапасы жағынан бір-бірінен ажыратылатын ең кіші фонетикалық бірлік. Мысалы, 人rén (адам) деген сөз r, e, n деген үш дыбыстан құралған. Қытай тілінде дауысты дыбыстар жеке-дара түрып та буын құрай алады. Мысалы, 鹅 é *(қаз)* сөзі «е» дыбысынан ғана құралған. Путунхуада (普通话, қытай халқының ортақ тілі) 32 дыбыс бар. Тіл-тілде дыбыстар дауысты және дауыссыз болып екі топқа топтастырылатынын ескерсек, путунхуадағы дауысты дыбыстардың саны – 10 (a, o, e, ê, i, u, ü, – i (тіл алды), – i (тіл арты), er), дауыссыз дыбыстардың саны – 22 (b, p, m, f, d, t, n, l, g, k, h, j, q, x, z, c, s, zh, ch, sh, r, ng).

Қытай фонологиясында ертеден бері келе жатқан дәстүр бойынша бір иероглифтің дыбысын (字音) шынму, юньму және тон сынды үш бөлшекке бөліп қарастырады. Мысалы, 花huā *(гүл)* иероглифінің шынмуы – h, юньмуы – uā; 庄 zhuāng *(егістік)* иероглифінің шынмуы – zh, юньмуы – uāng. Тон – сөйлеу кезінде буынның жоғары немесе төмен, көтеріңкі немесе бәсең болып өзгеруі, ол негізгі дауысты дыбыстың үстіне қойылады. Мысалы, 快 (kuài) *тез, жылдам*.

Қытай тіліндегі шынму мен юньму тіл-тілде айтылып жүрген дауысты және дауыссыз дыбыстармен байланысты, бірақ олардан айырмашылығы бар. Дауысты және дауыссыз дыбыстар – жалпы фонетикаға қатысты терминдер болса, шынму мен юньму – қытай фонологиясына тән терминдер. Олар – иероглифтің дыбыстық құрамына (жасалуына) қарай бөлінген түрі. Бұлай бөлу иероглиф дыбыстардың алдыңғы және соңғы болып орналасуына, яғни дыбыстардың орналасу ретт әртібіне байланысты: шынму – буынның басында тұратын дыбыс, юньму – буынның соңында тұратын дыбыс.

Шынму (инициал) – буынның басында тұратын дауыссыз дыбыстар. Қытай тілінің путунхуасындағы 22 дауыссыздың 21-і (ng-нан басқалары) шынму бола алады. Бұлардың ішінде n мен r шынму болумен қатар юньвэй да бола алады. Ескере кететін жайт, қытай тіліндегі шынмуды дауыссыз дыбыстармен шатастырмау керек, шынмулар дауыссыз дыбыстардан жасалады, бірақ дауыссыздардың барлығы шынму бола бермейді, мәселен, 中zhōng сөзінің құрамындағы ng (қазақ тіліндегі «ң» дыбысымен парапар) шынму бола алмайды, ол тек дауыстылармен бірігіп келіп юньмуды жасауға қатысады. Кейде буынның басында дауыссыз дыбыс болмауы мүмкін. Олар «нөлдік шынму» деп аталады. Мысалы, 阿 (ā), 爱 (ài), 雨 (yǔ), 音(yīn), 五 (wǔ), 奥 (ào), 晚 (wuǎn).

Юньму (финаль) – буынның құрамында шынмудың соңынан тұратын дыбыстар. Қытай тілінің путунхуасында 39 юньму бар. Юньму, көбінесе, дауысты дыбыстан жасалады, кейде дауысты мен дауыссыздың тіркесінен де жасалады. Мысалы, 声母(shēngmǔ) сөзінің құрамындағы екі иероглифтің юньмуы – eng мен u. Юньмудың өзі іштей жалаң юньму (单韵母), күрделі юньму (复韵母) және мұрын жолды юньму (鼻韵母) болып үш топқа бөлінеді. Жалаң юньму бір ғана дауыстыдан жасалса, күрделі юньму екі немесе үш дауысты дыбыстың тіркесінен жасалады, ал мұрын жолды юньму екі немесе үш дауысты дыбыстың n немесе ng мұрын жолды дыбыстармен тіркесуі арқылы жасалады. Күрделі юньму құрылымы жағынан юньту (韵头), юньфу (韵腹) және юньвэй (韵尾) болып үшке бөлінеді.

Юньфу – юньмудың құрамындағы ең анық айтылатын дауысты дыбыс, ол «негізгі дауысты дыбыс» деп те аталады. Мысалы, 远 (yuǎn) сөзінің құрамындағы – a. *Юньту* – (介音 деп те аталады)

юньфудың алдынан түратын дауыстылар: i, u, ü. Ал *юньвэй* – юньфудың соңынан келетін дыбыстар: i, u (o) және мұрын жолды дауыссыздар n, ng. Мысалы,

韵母 ю н ь м у	韵头 ю н ь т у	韵腹 ю н ь ф у	韵尾 ю н ь – в э й
ai		a	i
ou		o	u
uo		u	o
en		e	n
in		i	n
ian	i	a	n
uan	u	a	n
uang	u	a	ng

Қытай тілінің путунхуасында шынмулардың барлығы дауыссыздардан, ал юньмулар негізінен дауысты дыбыстардан жасалады. Кейбір юнмулардың құрамында n және ng дасыссыздары кездеседі, n шынмудың да, юньмудың да құрамында кездесе береді: 男nán *(ер)* сөзінің алында түрған n – шынму, ал соңында түрған n – юньму. Дауыссыз дыбыс ng тек юньмудың құрамында ғана кездеседі. Мысалы, dōng *(шығыс)*, 听tīng *(тыңдау, есту)*.

Буын – дыбыстан кейінгі ең кіші тілдік бірлік. Қытай тілінде буын шынму, юньму және тоннан құралады. Буын жасау үшін оның құрамында міндетті түрде дауысты дыбыс болу керек. Қытай тілінде бір иероглиф бір буыннан құралады. Мысалы, 语音学yuyinxue *(фонетика, дыбыстаным)* үш иероглифтен жасалған, ол «yu», «yin», «xue» сынды үш буынға бөлінеді. Қытай тілінің путунхусында 400-дей буын бар, бұлардың құрамында тек 100-дейі ғана көп ұшырасады. Қазіргі қытай тілінің фонетикасын үйренудің ең ұтымды жолы – осы 400 буынды меңгеру.

Қытай тілінде сөздердің құрамындағы буындардың саны төрттен аспайды, мысалы, 教 *(үйрету)* сөзі j, i, a, o сынды төрт дыбыстан құралған.

Буын дегеніміз – сөз құрамындағы бір немесе бірнеше дыбыстардың тобынан құралған фонетикалық бөлшек. Қазақ тілінде буынды үш түргі бөледі: ашық буын, түйық буын және бітеу буын. Егер дауысты дыбыстарды шартты түрде – А, дауыссыз дыбыстарды шартты түрде – Б әрпімен таңбалайтын болсақ, буын түрлерін былайша өрнектеуге болады:

Ашық буын – жеке дауыстыдан түратын немесе дауыстыдан басталып, дауыстыға аяқталатын буын.

1) А: *а, ә, е; а+та, ә+же, е+не, о+қы, ө+ре, ы+дыра*, т.б.

2) БА: *де, же, не;ба+ла+сы, жа+га, да+ла+да, же+ді*, т.б.

Түйық буын – дауыстыдан басталып, соңы дауыссызға аяқталатын буын.

1) АБ: *ал, ақ, ат, ас, үй; ақ+тар, әл+ден, ән+дет, ой+лан*, т.б.

2) АББ: *ант, өрт, ұлт, ұрт; ыңқ-ыңқ (*етті*)*, т.б.

Бітеу буын – басында да, соңында да дауыссыз дыбыс түратын буын.

1) БАБ: *бас, көз, көл, қол, бет, тас, бас+тық, бал+шық, көл+шік, тас+тақ, бөл+шек+тер, бұл+бұл+дар*, т.б.

2) БАББ: *қант,бұлт, қарт, жарқ-жұрқ*, т.б.

Қазақ сөздерінде буынның 6-ақ түрі ұшырасады екен. Олар: А, БА, АБ, ААБ, БАБ, БАББ [2, 15].

2002 жылы жарық көрген «Қазақ грамматикасында» буынға тән мынандай сипаттар көрсетілген:

- буын болу үшін оның құрамында дауысты дыбыс болу керек;
- бір дауысты дыбыс жеке түрып, бір буынды құрайды;
- дауыссыз дыбыстар жеке түрып, буын құрай алмайды;
- сөзде неше дауысты дыбыс болса, сонша буын болады;
- қазақ тілінде сөздің басындағы буын ғана дауыстыдан басталады, ал басқа буындар дауысты дыбыстан басталмайды;
- буында мағына болмайды;
- сөздердің айтылуындағы буын саны мен жазылудағы буын саны әрқашан бір-біріне сай келуі шарт емес және т.б.

Осындай буынға сипаттама беріле келе, аталған еңбекте тек екі ғана буынның түрі көрсетіледі: ашық буын және түйық буын [3, 93 б.]. Мұнда басында да, соңында да дауыссыз дыбыс түратын буын ретінде қарастырылатын бітеу буын түйық буынның бір түрі деп көрсетіледі.

Ал қытай тіліндегі буын түрлерін былайша өрнектеуге болады:
А, АБ, БА, БАА, БААА, АА, БАБ, БААБ, ААА, ААБ.
1) А: ā 啊
2) АБ: ān 安
3) БА: bā 八
4) БАА: duō 多
5) БААА: piào 票
6) АА: ōu 欧
7) БАБ: lěng 冷
8) БААБ: liǎng 两
9) ААА: yào (iao) 药
10) ААБ: yáng (iang) 阳

Екі тілді салғастырып қарайтын болсақ, қытай және қазақ тілдерінде буынның **А, АБ, БА** және **БАБ** түрлері ғана ұқсас келеді.

Фонема – мағына ажырататын ең кіші дыбыстық бірлік. Мысалы, 爸 (bà) *әке* және 妈 (mā) *шеше, ана* сөздерінің құрамындағы дауысты дыбыстар (а) ұқсас, оларды b және m фонемалары арқылы бір-бірінен ажыратамыз.

Тон – сөйлеу кезінде буынның жоғары немесе төмен, көтеріңкі немесе бәсең болып өзгеруі. Қытай тілінде буында тон міндетті түрде болу керек, ол негізгі дауысты дыбыстың үстіне қойылады. Тонның сөз мағынасын ажырату қызметі болады. Мысалы, 买 мен 卖 иероглифі mai болып оқылады. 买төртінші тонмен оқылады да, «*сатып алу»* мағынасын, ал卖үшінші тонмен оқылып, «*сату, сатып беру»* мағынасын береді. Тағы бір мысыл, 妈*mā – ана, шеше*, 麻má – *кендір*, *кенеп, күнжіт,* 马mǎ – *ат, жылқы,* 骂mà – *ұрсу, балағаттау*.

Қытай тілінде де екпін бар бірақ оның орыс және ағылшын тілдерінде екпін сияқты сөз мағынасын ажырату қызметі жоқ. Мысалы, *мука – ұн, му-ка – азап*.

Әр түрлі тілдердегі сөздердің дыбыстық жағынан ұқсас болумен қатар, айырым жақтары мен өзіне ғана тән ерекшеліктері де болады. Қытай тілі фонетикасын қазақ тілі фонетикасымен салыстырғанда, оның мынадай ерекшеліктері байқалады:

– қытай тілінде бір иероглиф бір буыннан құралады;

– буын шынму мен юньму және тұтас буынға түсетін тоннан тұрады: шынму – буынның басындағы дауыссыз дыбыс, юньму – шынмудан кейін тұратын дауысты дыбыс, тон – сөйлеу кезінде буынның жоғары немесе төмен, көтеріңкі немесе бәсең болып өзгеруі;

– қытай тілінде тон сөз мағынасын ажырату қызметін атқарады;

– қытай тілінде буын жасау үшін оның құрамында міндетті түрде юньму болу керек.

– қытай тілінде буынның құрамында дауыстылардың саны дауыссыздарға қарағанда әлде қайда көп болады. Мысалы, 跳tiao *(секіру; билеу)* құрамында тек бір ғана дауыссыз бар, яғни t, ал қалғандары, яғни i, a, o – дауыстылар, кейбір буындар тек дауыстылардан ғана құралады, мысалы, 额 é *(маңдай)*.

– қытай тілінде буын құрамында екі, тіпті үш дауысты дыбыстар да қатар келе береді, бірақ дауыссыздар қатар келмейді.

– қытай тілінде дауыссыздар (n мен ng дауыссыздарынан басқалары) ешқашан буынның соңынан келмейді.

Қазақ тілінде буын жасау үшін оның құрамында міндетті түрде дауысты дыбыс болуға тиісті және оның саны біреуден аспау қажет.

Қытай тілінде екі немесе үш дауыссызыздың тіркесінен басталатын сөздер мүлде кездеспейді, буынның құрамында екі немесе үш дауыссыздар қатар келмейді. Дауыссыздар тек буынның басында және соңында кездеседі. Қытай тілінде zh ch sh ng дыбыстары екі әріптен құралғанымен, олар – бір ғана дыбысты білдіретін фонемалар болып табылады.

Қазақ тілінде қос дауыссыздардан басталатын сөздер жоқ. Ендеше тілімізде қос дауыссыздан басталатын буындар да болмайды. Осы тұрғыдан *Сқақ*, *Смаил, Слан, Смахан, Спатай, Рсалды, Рза* тәрізді сөздер жазуда былайша таңбаланады: *Ыс+қақ*, *Ыс+май+ыл* немесе *Сы+май+ыл, Ы+рыс+ал+ды, Ри+за* немесе *Ыр+за*. Орыс тілінде сөздер де, буындар да екі немесе үш дауыссыз дыбыстан бастала алады және аяқтала да береді: *студент, спорт, стиль, текст*, т.б. [2, 14 б.].

Қазақ тілінің төл сөздерінде дауыссыздардан аяқталатын сөздер де, буындар да кездеседі. Мысалы: *ұлт, қант, бұлт, жұрт, күрт,* т.б.

Түркі тілдері мен финно-угор тілдерінде сөздердің басында дауыссыз дыбыстардың тіркесіп келмеу ерекшелігіне сай, бұл тілдерде екі немесе үш дауыссыздың тіркесінен басталатын төл сөздер кездеспейді [4, 214].

Буын үндестігі, тасымал тек қазақ тіліне ғана тән құбылыс, қытай тілінде буын үндестігі, тасымал жоқ.

Қытайда лингвистикалық терминдер ұлттық мемлекеттік тілде қалыптасқан. Ал біздің елімізде лингвистикалық терминдер ұлт тілінде толық қалыптаспаған, орыс тіліндегі атаулардың үлес салмағы басым. Сондықтан да қытай тіліндегі лингвистикалық терминдерді қазақ тіліне аудару – өте күрделі мәселелердің бірі. Жалпы фонетика бойынша салғастырмалы талдаулар жүргізуде жүйесі бөлек екі тілдің деректерін талдау мен түсіндіруде қиындық тудыратын жайттардың бірі – фонетикалық атаулар. Мысалы: фонетикада ең көп ұшырайтын语音атауын мысалға алайық, 语音 тіл біліміне қатысты кейбір сөздіктерде «тілдік дыбыс», «фонетика» болып берілген [5, 45 б.].

Қытайда жарық көрген «Ханзу тілі фонетикасы және ханзуша хат 汉语语音与汉字» атты қос тілде жазылған оқу құралында «什么是语音» деп сұрақ қойып, оған былайша жауап береді: «语音是人类语言的物质外壳，可感知的声音；是人类发音器官的一种生理活动，是人类发音器官发出的具有一定意义的声音。». Авторлар берілген анықтаманы былай аударған: «*Фонетика дегеніміз не?», «Фонетика – адамзат тілінің материалдық тоны, қабығы, құлаққа естілетін дыбыс. Ол дыбыстау мүшесінің бір түрлі физиологиялық қыймылы, адамның дыбыстау мүшесінен шыққан, белгілі мағынаға ие дыбыс»* [6, 1 б.]. «Тілдік дыбысқа» берілген (фонетикаға берілген анықтама емес) осы анықтамадан не түсінуге болады? Авторлар 语音-ді «*фонетика*» деп қате аударған, ол – «*фонетика*» емес, «*тілдік дыбыс*».

«Қытай тілі фонетикасының негіздері» аты оқу құралында “语言中能表示一定意义的声音就是语音，它和其它的声音有本质区别” деген сөйлемді қазақ тіліне былай аударған: «*Тілдегі белгілі мағынаны білдіретін дыбыстар фонетика делінеді. Оның басқа дыбыстардан мәндік айырмашылықтары болады*». Ал “汉语语音是汉语的物质外壳” дегенді «*Қытай тілі фонетикасы қытай тілінің заттық қабығы*» деп аударған [7, 6 б.]. Міне, бұл аудармада да 语音-ді қате аударған. 语音-нің «фонетика» және «тілдік дыбыс» болып екі түрлі аударылатыны рас, бірақ «фонетика» мен «тілдік дыбысты» бір-бірімен шатастырмау керек.

音素 оқу құралдары мен сөздіктерде «дыбыс», «аллофон», «тіл дыбысы» және «дыбыс элементі» деп түрлі-түрлі аударылып жүр.

声母 және 韵母 – қытай тілі фонетикасына ғана тән құбылыс. Бұлар ағылшын тіліне «initial» және «final» болып аударылса, орыс тіліне «инициал», «финаль» болып аударылып, арнаға түскен. Қытайда жарық көрген кейбір сөздіктерде 声母 атауы «шыңму» және «буын алды дауыссыздары» [8, 164 б.] болып берілсе, 韵母 атауы «юньму», «финаль» және «қосар дауыстылар» болып берілген [8, 243 б.]. *Ескеретін жайт*: 韵母 атауын «қосар дауыстылар» деп беру дұрыс емес сияқты, өйткені күрделі юньмулар үш дауысты дыбыстың тіркесінен де жасала береді: *iao, iou, uai, uei*. Кейбір оқу құралдарында 声母 атауы «буын басы дауыссыздары» [6, 44 б.] деп берілсе, 韵母 «буын соңы дыбыстары» болып берілген [6, 72 б.]. Қазақстанда жарық көрген кейбір оқу құралдарында олар «ләмдем», «дәмдем» деп берілген [7, 6 б.]; [9, 4 б.]. Қытай тіліндегі шынму мен юньмудың дауысты және дауыссыздармен айырмашылығы бар. Дауысты және дауыссыздар жалпы фонетикаға қатысты терминдер болса, шынму мен юньму қытай фонологиясына тән терминдер екенін естен шығармаған жөн сияқты.

声调 атауы сөздіктерде «тон», «ырғақ», «дыбыс тоны», «дыбыс екпіні», «екпін», «сарын», «дауыс» болып түрлі-түрлі аударылып берілген. Кейбір еңбектерде қазақшаға аударылмай «шыңдияу» болып та беріліп жүр. 2013 жылы «Қазақ университеті» баспасынан жарық көрген «Қытай тілінің фонетикасы» атты оқу құралында 声调 бірде «тон», бірде «ырғақ» болып екі түрлі беріліп отырған [10, 32 б.].

韵头 (юньту), 韵腹 (юньфу) және 韵尾 (юньвэй) атаулары да әр түрлі аударылып жүр. Бір оқу құралдарында «үндем басы», «үндем ортасы» және «үндем соңы» деп берілсе [9, 16 б.], енді бір оқу құралында «басқы буын соңы дыбыстары», «центрлі буын соңы дыбыстары» және «аяққы буын соңы дыбыстары» болып берілген [6, 76 б.]. Қытайда жарық көрген тіл білімі сөздігінде бұл үшеуі «басқы дауысты дыбыс», «аралық дауысты дыбыс» және «соңғы дауысты дыбыс» болып берілсе [8, 242–243 бб.], тағы бір сөздікте 韵头атауы «басқы дауысты», 韵尾 атауы «соңғы дауысты» болып берілген [11, 368 б.].

Жоғарыдағы сияқты қазақ тіліндегі аудармасы бір арнаға түспеген, мағыналары мен ұғымдары шатастырылып жүрген фонетикалық атаулар жетерлік. Сондықтан қытай тіліндегі фонетикалық атаулардың қазақ тіліндегі аудармасын бір арнаға түсіру керек деп санаймыз.

Қазіргі таңда қытай тіліндегі фонетикалық атауларды қазақ тіліне аудару мәселесі де – кезек күттірмейтін күрделі мәселелердің бірі болып отыр.

Сонымен қатар, қытай тіліндегі пиньиньдерді, яғни жоғарыда айтылған 400-дей буынды қазақша таңбалау мәселесі де әлі күнге дейін шешімін тапқан жоқ. Бұл мәселе орыс тілінде әлде қашан шешімін тапқан. Қазақ тілді БАҚ-та хань ұлтының аты-жөні, жер-су атаулары, т.б. орыс тілі бойынша таңбаланып жүр. Мысалы, 毛泽东 (Máo Zédōng) «Мао Цзэдун», 习近平 (Xí Jìnpíng) «Си Цзиньпин», 鲁迅 (Lǔ Xùn) «Лу Синь», 广州 (Guǎngzhōu) «Гуанчжоу», 重庆 (Chóngqìng) «Чунцин», т.б. Соңғы кездері қытай тіліндегі кейбір бірлі-жарым атаулар БАҚ-та қазақ тіліндегідей айтылып, қазақ тіліндегідей жазылып жүр. Мысалы, 北京 (Běijīng) бұрын «Пекин» болып айтылып келсе, қазір «Бейжің» болып айтылып та, жазылып та жүр. 新疆 (Xīnjiāng) сөзі орысша «Синьцзян» болып жазылса, қазақ тілінде «Шыңжаң» болып жазылып жүр.

Қытай тіліндегі «ng» дыбысы қазақ тіліндегі «ң» дыбысымен, ал «і» дыбысы қазақ тіліндегі «і» дыбысымен негізінен сәйкес келетіндіктен, 平 (píng) иероглифін «пің» деп таңбалауға болады. Орыс тілінде «ng» дыбысы болмағандықтан, оны «н» дыбысы арқылы таңбалайды, ал «n» дыбысы «н» дыбысының артына жіңішкерту белгісі «ь» қойылып, «нь» болып таңбаланып жүр. Қазіргі қазақ тілінде орыс тілі арқылы енген мыңдаған шетелдік сөздер мен терминдер бар, біз оларды орыс тіліндегідей айтып та, жазып та жүрміз.

Қытай тілінің грамматикасын студенттерге үйрету үшін, алдымен онда қолданылып жүрген терминдердің мағыналық айырмашылығын, ұғымдарын бір-бірінен ажырата білу керек. Сондай-ақ фонетикалық терминдердің қазақ тіліндегі аудармасын бір арнаға түсіру қажет.

Қытай және қазақ тілдеріндегі фонетикалық бірліктерді салғастыру барысында төмендегідей қорытынды жасауға болады:

Қытай тілінде бір иероглиф бір буыннан құралады. Буын шынму мен юньму және тұтас буынға түсетін тоннан тұрады. Тон сөз мағынасын ажырату қызметін атқарады.

Қытай тілінде буын жасау үшін оның құрамында міндетті түрде юньму болу керек. Қазақ тілінде буын жасау үшін оның құрамында міндетті түрде дауысты дыбыс болу қажет.

Қытай тілінде буынның құрамында дауыстылардың саны дауыссыздарға қарағанда көп болады. Қазақ тілінде буынның құрамындағы дауысты дыбыстың саны біреуден аспайды.

Қытай тілінде дауыссыздар (n мен ng дауыссыздарынан басқалары) ешқашан буынның соңынан келмейді. Қазақ тілінің төл сөздерінде дауыссыздардан аяқталатын буындар кездеседі.

Қытай тілінде екі немесе үш дауыссыз дыбыстың тіркесінен басталатын сөздер мүлде кездеспейді, буынның құрамында екі немесе үш дауыссыздар қатар келмейді. Қазақ тілінде екі немесе үш дауыссыздың тіркесінен басталатын төл сөздер кездеспейді.

Буын үндестігі, тасымал тек қазақ тіліне ғана тән құбылыс, қытай тілінде буын үндестігі, тасымал жоқ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Байтұрсынұлы Ахмет. Қазақ тіл білімінің мәселелері/Құрастырған: Ғ.Әнес. Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 640 б.
2. Қалиұлы Б. Қазіргі қазақ тілі. Фонетика. Лексикология. – Алматы: Әлішер, 2004. – 152 б.
3. Қазақ грамматикасы. – Астана: Фолиант, 2002. – 784 б.
4. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Алматы: Санат, 1993. – 496 б.
5. Қалибекұлы Т. Қытайша-қазақша-орысша фонетикалық терминдер сөздігі. – Алматы: Кие, 2010. – 68б.
6. Ділда Түсіпқанқызы, Елшат Әділбекұлы. Ханзу тілі фонетикасы және ханзуша хат 汉语语音与汉字. – Күйтың: Іле халық баспасы, 2010. – 149 б.
7. Мәсімхан Д., Мамытан Қ. Қытай тілі фонетикасының негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2001– 162 б.
8. Мәкен Ілікенов. Ханзуша-қазақша тіл ғылымы сөздігі. – Бейжің: Ұлттар баспасы, 1984. – 438 б.
9. Жылқыбекұлы Б. Қытай тілінің әліппесі. – Алматы: Мерей, 2011. – 108 б.
10. Нұрсаидов М.А., Анипина А.К. Қытай тілінің фонетикасы.–Алматы: Қазақ университеті, 2013.–85 р.
11. Дүкенбай Назари. Ханзуша-қазақша тіл ғылымы атауларының салыстырмалы шағын сөздігі. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1985. – 431 б.

ӘОЖ 811(510=512.122)

Мамырханова Ж.Т.
PhD филология мамандығы
М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті

Салжанова Л.Е.
ф.ғ.к., доцент
Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдері университеті

ҚЫТАЙДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ТІЛІНДЕГІ ТҰРМЫСҚА БАЙЛАНЫСТЫ КІРМЕ СӨЗДЕР

Түйіндеме: *Мақалада Қытайдағы қазақтардың тұрмыстық лексикасының мәселелері қарастырылады.*
Түйін сөздер: *тұрмыстық лексика, Қазақ Синьзян, семантика, диалект, тіл.*
Резюме*: В статье рассматривается вопросы бытовой лексики казахов в Китае.*
Ключевые слова*: бытовая лексика, казахи Синьзяня, семантика, диалект, язык.*
Abstract*: The article deals with the everyday vocabulary of Kazakhs in China.*
Keywords*: everyday vocabulary, Kazakhs of Xinjiang, semantics, dialect, language.*

Бүгінгі лингвистикадағы, нақтырақ айтқанда лексикадағы кеңінен зерттеліп жүрген мәселелердің бірі – *тұрмыстық лексика.* Яғни бұл сала нақтылы қандай ұғымды білдіреді, көлемі мен шегі т.с.с. мәселелер айқындап алуды қажет етеді. Бұл ұғым аясына адамның күнделікті өмірінде қолданылатын заттарының, бұйымдарының атаулары сондай-ақ тұрмыспен тікелей байланысты күнделікті үй жағдайына, үй шаруашылығына байланысты сөздер жатқызылып жүр. Сондықтан да бұл мәселеге қатысты көптеген терминдер кездеседі. Мәселен, «этномәдени лексика», «этнографиялық лексика», «кәсіби лексика», «тұрмыстық лексика», «материалдық және рухани мәдениет лексикасы», «заттық мәдениет лексикасы», «тұрмыстық терминдер», «кәсіби-тұрмыстық лексика» т.б [1].

Тұрмыстық лексика жайлы екінші бір түсінік оның қолданыс аясына байланысты. Бұл жерде тұрмыстық лексика күнделікті сөйлеу тілі лексикасына байланысты қарастырылады. Бұл жайлы ғылыми тұжырымдарды Ә. Болғанбаев мен Ғ. Қалиұлының еңбектерінен кездестіреміз. Күнделікті сөйлеуде қолданылатын лексиканы тұрмыстық лексикаға жатқызудың да айқындап көрсете түсетін жақтары бар. Ол: тұрмыстық қатынаста қолданылатын лексикалық бірліктер. Осы тұрғыдан алғанда ауызекі сөйлеу түрінің барлығы, онда қолданылатын лексикалық бірліктердің барлығы тұрмыстық лексикаға жатпайды. Сөйлеу тілі лексикасындағы күнделікті үйде, туыстармен, достармен сөйлесу барысында тұрмыстық қарым-қатынасқа байланысты сөйлеуде қолданылатын лексиканы жатқызады. Мұнда негізге алынып тұрған критерий – лексикалық бірліктердің тұрмыстық қатынас мақсатына байланысты тілде жұмсалуы [2].

әр этникалық топ өзіндік өмірлік стереотиптерін жасап шығарады да, сол арқылы тұрмысқа қажетті түрлерін пайдаланады. Тұрмыс заттары – адамзат тіршілігіндегі ең ежелден келе жатқан дүние, олардың түрі мен формасы әрдайым түрленіп отыруы мүмкін, бірақ атауының өзгере қоюы жиі қайталанатын жағдай емес.

Ата-бабаларымыз тұрмыстық заттарының барлығын дерлік өздерінің өмір сүру жағдайына қарай лайықтап жасаған. Өмір сүру жағдайы немесе образы дегеніміз – олардың көшпенді халық болғаны. Осындай өмір сүру образы оларды қоршаған барлық заттардан көрініс тапты. Сол себептен де кейбір атаулар көнеріп, қолданыстан шығып кеткен, олардың не мағына білдіретінін білу үшін кейде түсіндірме сөздікті парақтауға тура келеді. Қандай да болмасын, кез келген заттың атауы оны тек атап қоймай, сонымен бірге оны танытады. Ал тану немесе анықтау белгілі бір халықтың тарихи даму жағдайы аясында іске асатындықтан, ол тілдік ұжым өмір сүретін нақты жағдайларға байланысты әр түрлі болады. әр түрлі ұжым бір затты өзінің күнделікті тәжірибесінде кездесіп қолданылатыны жағынан танып, оны өзіне таныс құбылыстармен байланыстыратыны белгілі. Яғни ат қоюда өмір шындығы мен тұрмыс болмысы тіл фактілеріне айналып, халықтың тұрмыс-тіршілігі, тәжірибесі, салт-дәстүрі, наным-сенімі әр түрлі заттар түрінде тілде сөзбен аталып бейнеленеді [3].

Түрмыстық лексика – халықтың материалдық өндірісінің деңгейін, сипатын, түрлерін және шаруашылық пен түрғын үй мүліктері, киім мен түрмыс бүйымдарын әшекейлеуге қажет мүқтаждықты қамтамасыз етуге бағытталған қазақтың қолөнер бүйымдарының атауын білдіретін кең көлемді сала. Олардың әрқайсысы жеке-жеке зерттеу нысаны бола алады. Мәселен, киім-кешек атаулары. Қытай қазақтарының аң терісінен тіккізетін бөріктері мүлдем өзгеше. Бөріктің іші елтіріден немесе аң терісінен жасалатын да, матамен тыстап етегін қайырып қоятын. Бөрік пен тымақ тігіс үлгісіне байланысты Қытай қазақтарында «керей бөрік», «қызай бөрік» т.б. деп түр-түрімен аталады. Мәселен, ертеректе жолаушы қазақтың қай жер, қай рудан екенін бас киімі арқылы оңай ажыратуға болатын.

Шыңжаң қазақтарымен тағдырлас, ертеден аралас-құралас отырған үйғыр, дүнген тілдерінің ертелі-кеш біріне-бірі жасаған әсер-ықпалдары, өзара ауыс-түйістері әрдайым болып түрған. Осының нәтижесінде үйғыр, дүнген тілдерінде қолданылатын қытайдың кейбір сөздерін қазақтар ауысып алып отырған, мүны дәлелдейтін тілдік фактілер Іле мен Тарбағатай аймақтарының жекелеген аудандарындағы қазақтар тілінен табуға болады. Қалалар мен қыстақтар маңына орналасқан қытай, дүнген және үйғырлар қоныстанған елді мекендермен тығыз байланысы бар қазақ шаруалары ортасында кейбір кәсіптік және түрмыстық заттар саласындағы мынадай сөздерді кездестіруге болады:

Дөкет. Дөкет пышақ, Қытай қазақтарының түсіндіруінше, өтпес үлкен пышақ. Бұл сөз Қазақстанның шығыс аймағында да дәл осы мағынада қолданылады. *Дөкет* сөзінің жасалуы айрықша. Сөз контаминация жолымен жасалған. Контаминацияның сөз тіркестерінің я ұқсас пішіндердің бірігуі, шектесе араласып, түйісе тоғысуы арқылы болатын құбылыс екені белгілі. Мысалы, *қолы жүйрік* деген тіркеске шектестікке сүйеніп *қаламы жүйрік* деген контанминация жасайды. Ауыз әдебиетіндегі *сұр жебе, ақ перен* тіркестерінен Нысанбай жырау *сұр перен* деген контаминация жасаған. Көріп отырғанымыздай, контаминация нормативте тіркес көлемінде ғана байқалады екен. Ал Қытай қазақтарының тілінде контаминация сөз шегінде де кездесті деуге болады. Біздіңше, бұл – *дөкір* деген сөз бен *лөкет* деген сөздің тоғыстырудан жасалған сөз. Әдеби тілде дөкір сөзі көпмағыналы сын есім сөзге жатады, көп мағынасының бірі – «*Жүзі өткір емес, өтімсіз*». Ал лөкеттің мағынасы – «*Үлкен жалпақ пышақ*». Сонда, дөкірді алып келіп араластырғанда, өтпейтіндікті білдіру үшін *д-* енген де, атау қойылатын зат пышақ болғандықтан, сол пышақтың атауымен ассоциация туу үшін *лөкеттің* бір ғана дыбысы өзгеріп *-өкет* сақталған.

Айыр ағаш, бесақа – айыр. Бұл термин тек Қытай қазақтарына ғана жергілікті халыққа да тән. Мәселен, Оңтүстік өңірде айыр сөзі – бесақамен көп пайдаланылады. Сонымен қатар, *Шаршақ* – деген сөз де қолданыста. Түрмыстық заттармен қатар қару жарақ та өзіндік атауларға ие. Мәселен, *Берлеңке мылтық* – дара оқпен атылатын мылтық. Байырғы қазақ тілінде жалғыз ауыз немесе пілтелі мылтық деген болған.

Құлақбас – түтқалы ақ стақан. Бұл сөз, көрініп түрғандай, сөздік құрамға кейін енген. Бейнелеу тәсілімен жасалған біріккен түлғадағы атау. Қазақстанның шығыс аймағында шай ішетін шыныаяқ мағынасында қолданылады екен. Біз Қытай қазақтарына тән ерекшелікті олардың *стақанды* осылай атауына орай көріп отырмыз.

Кәң – астына от жағып жылытатын төсек. Бұл, тәрізі, ханзу тілінен еніп, әбден сіңісіп бейімделіп кеткен сөз болуы керек. Өйткені ханзу тілінде *кан* деген сөз бар, төсек-пеш деген атаудың мағынасын береді. Мысалы: Кәрі адамға *кәңде* жату жақсы (ШҚТЖЕМ). Әдеби тілде бұл *кән* деген фонетикалық нұсқада қолданылады: «КӘН зат. 1. *Байырғы кезде еденнің астынан жүргізілген пештен шыққан түтін жолдары арқылы үйді жылытатын құрылғы*. 2. *Ыстық, татулық, жылылық*». Алайда, бұл сөзді жалпыхалықтық деу қиын, өйткені өте сирек қолданылады. Мәселен, бұл сөз Қазақстанның шығыс аймағының кей жерлерінде ғана белгілі екені байқалады, ал орталық, күнгей аймақтарға бұл сөз таралмаған.

Торғын-торқа – киім-кешек, тон. Мысалы: Ол *торғын-торқасын* киіп қайда барады? Бұл қос сөздің екі сыңары да әдеби тілде түсінікті сөз. Алайда қосарланып айтылуы жалпыға ортақ емес. Оның үстіне қос сыңардың әдеби тілдегі семантикасына сүйенсек, бұл жай киім-кешек емес, әдемі, қымбат киім-кешек болса керек еді. Ал Қытай қазақтарында мұндай экспрессия бәсеңдетілген.

Салма. Бұл түбірі *сал* етістігінің қимыл-әркетттің функциясының молдылығына қарай мағыналары да өте көп, алуан түрлі зат есім сөз. Тек говор ретіндегі мағынасы алты түрлі болып шықты. Орыс тіліндегі «балка» сөзінің мағынасы осы жеті түрлі атауға да ортақ десе болады. Тек функционалдық мағынаға келгенде бөлектеніп шыға келеді. Қытай қазақтары *салма* деп ет жаятын

ағашты атайды екен. *Салма* сөзі осы мағынада Шығыс Қазақстанның Большенарым жерінде, Қошағаш қазақтарында қолданылады.

Шайыр. Бұл сөз әдеби тілде бар. 4 түрлі мағынасы берілген: «1. *Қарағайдың зақымдалған діңінен ағып шығатын жылтыр сарғыштау немесе қоңыр түсті созылмалы сүйық, қатқан соң сағыз түріне түсетін зат*. ... 2. *Қойдың жүнінің тұтасып, баттаса желімденген кірі*. ... 3. қойшар. *Шуаш, қой терісіндегі май және тері бездерінен бөлінетін тұтқыр зат*. ... 4. хим. *Табиғи немесе синтетикалық қатты, кейде өте тұтқыр сүйықтық күйіндегі полимер*. Әр мағынаға ортақ, бәрінің басын *шайыр* сөзіне біріктіріп тұрған семалар – «созылмалылық, тұтқырлық, сағыздық».

Осы мағыналарда аздаған жергілікке бейімдеу арқылы диалект ретінде қолданылатыны байқалады: «ШАЙЫР (Тау., Қош.; Рес., Орын.) сағыз. *Тау сағызы да, қарағай сағызы да шайыр деп аталады* (Тау., Қош.)».; ... (Қ.орда, Жал.) түйе денесінен термен бірге бөлініп шығатын, кебе келе түйе жүні арасында желім сияқтанып, малды ыстықтан, суықтан қорғайтын зат».

Қытай қазақтарында «сағыз» мағынада қолданылады дегеннен гөрі, *сағыз* сөзінің орнына қолданады деген дұрысырақ сияқты. Ойымыздың уәждемесін түсіндірейік: мұның өзінің диахрониялық дамуы, байырғы сөздің жаңа мән жамап неологизмге айналу үдерісі бар; бұрын қайынның шайырын сағыз қылып шайнайтын, кейін азық-түлік химиясы өнеркәсібінен шыққан сағызды бұрынғы сағыздан айыру үшін «*шайыр*» сөзі енгізілген.

Шербек. Бұл сөздің мағынасын информанттар «Қол ара. Оны «ара темір», «пышқы» деп те атайды» деп берді (информант Қастер Ләззат). Тәрізі, информанттардың тілдік білімі орнықты болмаған болу керек. Қазақстандық лингвистикалық мағлұматтарға қарасақ, сол Қытай қазақтары жерімен шектес аудандарда қолданыстар басқаша екенін байқауға болады. Қараңыз: «ШЕРБЕК (Шығ. Қаз.: Зайс., Күрш., Қатон.) жуан ағаш кесетін екі тұтқалы үлкен ара.; ПЫШҚЫ (Сем.: Абай) ара. *Пышқыны ағаш кесу үшін пайдаланамыз* (Сем.: Абай)». Дей түрсақ та, информантқа сенсек, мұны «қол ара» деген мағына беретіні үшін Қытай қазақтарының диалектісіне жатқызуға болады.

Бишік – қамшы.

Жадау – шөп кесетін, турайтын үлкен пышақ. Мысалы: *Жадаумен* жоңышқаны турап қойды (ШҚТЖЕМ). Бұл сөз осы мағынада әдеби тіл сөздіктерінде де, диалектологиялық сөздіктерде тіркелмеген. Қытай қазақатарымен көршілес үйғырлардың тілінен де бұл мағнада кездеспеді. Сондықтан мұның уәждемесін біз халық ұғымындағы жаңбыр жаудыратын сиқырлы тас дегенді білдіретін жада тас атауымен байланыстырамыз. Тәрізі, шөп кесуге әуелде тасты пайдаланып, кейін оның функциясы пышаққа ауыстырылған.

Жазы – түйе қамыт. Мысалы: Түйеге *жазы* кигізіп арбаға жеккен жақсы (ШҚТЖЕМ). Әдеби тілде иран тектес этнографиялық сөз ретінде қарастырылып, «*түйенің арқасына жүк батпау үшін өркешіне қом астынан кигізілетін арнайы жабдық*» деген мағына берілген, ал диалект ретінде Атырау, Маңғыстау өңірінде «жалғыз өткеш түйеге салынатын, арасына қоға салып тіккен затты» атайды екен. Көріп отырғанымыздай, бұл сөздің Қытай қазақтарының тіліндегі ерекшелігі «қамыт» деген мағынада қолданылуы екен.

Жоты – төске, шотқа, қайлаға ұқсас ауылшаруашылық құралының бір түрі. Бұл сөз Қазақстанда Монғолия қазақтарының диалектісі ретінде тіркелген екен. Қараңыз: «ЖОТЫ (МХР) құстұмсық, жер қазатын құрал». Информанттан (Қастер Ләззат) анықтай сұрағанымызда бұл құралды суреттеп бере алмады. Тәрізі, Қытайда қазақтарындағы *жоты* мен Монғолия қазақтарындағы *жоты* бір болса керек.

Тұрмыстық лексикаға жататын сөздердің арасында кейінгі заманда, яғни XX ғасырдың соңғы ширегіне қарай, қытайландыру саясаты бойынша Шынжаңдағы қазақ жеріне Қытай адамдарын тоғыту, Қытай тұрмыс-салтын енгізуге байланысты қазақтар қабылдаған біраз сөздер бар. Олар қазақ тілі айтылымына бейімделе енгендіктен қазақ тілі сөздік құрамына жататын кірме сөз ретінде қарауға болады. Тілдік айғақтарға тоқталайық.

Сайпың/сәйпің (裁篷) – киім тігуші, тігінші. Бұл сөз – ханзу тілінен еніп, қазақ тіліне бейімделіп кеткен сөз.

Шаупан(烧盘) – астықтан яки дәнді дақылдан жасалатын спирттік ішімдіктер дайындайтын (қайнататын) орын яғни арақ зауыты. Бұл сөз – ханзу тілінен еніп, қазақ тіліне бейімделіп кеткен сөз.

Маупан (茅盘)– диірмен. Шыңжаңдық қазақтар «маупан» сөзін кейде ат диірмен (өйткені ертеректе диірмен тасын көбінше атпен айналдыратын) деген ұғымда да қолданады. Бұл сөз – ханзу тілінен еніп, қазақ тіліне бейімделіп кеткен сөз.

Көйзі (筷子) – тамақ жегенде шанышқы орнына жұмсалатын қос таяқша, сапқы. Шыңжаңдықтар көйзіні көбінше лағман, қуырдақ (сәй) жегенде пайдаланады. Қытайша – кайзцы, сапқы. Бұл сөз Қытай қазақтарының сөйлеуінде *сапқы* сөзімен жарыса қолданылады. Байқағанымыз қазіргі кезеңде осы екі сөздің қайсы кодификацияланатыны даулы күйде.

Тайбазы (台巴子)– жас талдан тоқып жасалған зембіл. Мәселен, ауыр затты бір жерден екінші жерге тасымалдаған кезде пайдаланатын түрмыстық зат.

Даузы (刀子) – пышақ, бәкі, *кудәй* (袋) – қап, қанар. Бұлар да түрмыста жиі қолданылатын заттар. Сонымен қатар, қытай тілінен енген *дяньши* (电视) деген сөз назар аудартады. Оның қазақша мағынасы – теледидар.

Қытай қазақтарының XX ғасырдың басында қазақ тілінің сөздік құрамына сіңіп кеткен, қазір кірме екені, арнайы талдап анықтамаса, білінбейтін кейбір орыс сөздерін қабылдамағандары қызық. Мысалы, *шәйнек* сөзі сирек қолданылатын сөзге жатады. Информанттардың ұғуынша, шәйнек ыдысы орыстікі, шәугім деп аталатын ыдыс қазаққа тән, яғни, қызметі мен формасы бірдей болса да, екеуі екі түрлі ыдыс ретінде қаралады. Осы жерде түрмыстық лексиканың бірі – *шәугім* сөзіне тоқталайық. Қазақ тіліндегі шәугім сөзі үйғырша чайгун (металдан жасалған шәйнек), осы мағынада өзбек тілінде човгун болып айтылады, ал қырғызша шай қайнататын шәйнек чөөгун мен алтайлықтар тіліндегі чайгон атауы да бір ұғымды білдіреді [4].

Қазақ диалектологиясының мәселелері жөніндегі өз еңбектерінің бірінде Ж.Досқараев шәугім сөзінің шығу тегіне тоқталады. Өзбек тілінің Иқан говорында (Түркістанда) чайғум болып айтылатын шәугім сөзінің төркіні шәй, құм/ғум-гум сөзімен байланысты екенін атай келіп, кейбір сөздерде ү мен й дыбыстарының алмасатындығын айтып, бұған аймақ-аумақ, оқтау-оқтай сөздерін мысалға келтіреді. Сондай-ақ чәугім/чайгүм деген сөздердің соңғы элементі құм, құмыра, құмыраша жергілікті халық тілінде үлкен құмыра деген мағынада қолданылатындығын мысалмен көрсетеді [5]. Әйткенмен осы айтылған пікірде бір «әттеген-ай» бар сияқты, егер шәугім сөзі екі элементтен құралған болса, оның алдыңғы сыңары (компоненті) нендей мәнді білдіретін, қай тілдің элементі екенін айта кетудің артықшылығы болмас еді. Бірақ пікір айтушы автор оған соқпаған. Біздің ойымызша, шәугім сөзін онымен белгілі дәрежеде қатысы бар шай сөзімен байланыстыра қараған жөн. Өйткені шай дақылы түңғыш рет Қытайда өсірілгендігі және сол ел арқылы басқа жұртқа тарағандығы жөніндегі деректерді ескергенде, оның ыдысы да қытай сөзімен байланысты туған атау емес пе екен деген орынды сұрақ туындауы мүмкін. Қытай тілінде *чавань* шай ішетін ыдыс, *чаугань* – шайхана деген сөз. Осы сөздерді жоғарыда аталған тілдерде қолданылатын шай қайнататын ыдыс ұғымындағы шәугім (қазақ), чөгүн (үйғыр), човгун (өзбек), чөөгун (қырғыз), чайгон (алтайлық) атауымен салыстырғанда әңгімеленіп отырған бұл сөздердің өзара байланысы барлығын бекер деу қиын. «Шәугім» мағынасында қолданылатын түркі тілдеріндегі осы сөздің алдыңғы сыңары қытай тіліндегі чае/ча/шай/ сөзімен түбірлес екендігі дау тудырмайды. Ал бұл сөздің екінші сыңары «гім», «гүн», «гун», «гон» түркі топтарындағы жасалған сөз болғанымен, оның этимологиясы әлі де болса анықтап аша түскенді күтетін тәрізді [4].

Осы тектес шаруашылықтың кейбір салаларымен байланысты көне түркі тіліне қытайдан ауысқан, қазір Шыңжаң қазақтарының ортасында қолданылатын бірқыдыру сөздер бар. Мәселен, Шыңжаң қазақтарының тілінде *саң* – деген сөз бар, олар мұны амбар, астық қоймасы, элеватор мағынасында қолданады. Көне түркі тілдерінде де осы ұғымда кездесетін саң сөзін С.Е.Малов түркі тіліне қытайдан ауысқан дейді [6]. Бұл сөз аталған мәнде қытайша цан болып айтылады.

Адам қоғамының ең негізгі қатынас құралы болып табылатын тілдің талай-талай тарихи кезеңдерді басынан кешіргені мәлім. Өйткені адамның «санасы секілді тілдің өзі де көне» әрі мейілінше көп салалы құбылыс. Халықтың белгілі бір тарихи дәуірдегі экономикалық, әлеуметтік, саяси, мәдени өмір-тіршілігі, өзге елдермен қарым-қатынасы, әдет-ғұрпы, ең алдымен, оның тілінен, сөз мағынасынан айқынырақ сезіліп тұрады.

Шыңжаңдық қазақтар ортасында көп қолданылатын атаудың бірі – *бәндің/бәндүң.* Соңғы кезде қазақтардың отырықшы болуымен байланысты жиі жұмсалатын бәндің (*бәндүң* сөзі шыңжандық қазақ, үйғыр, дүнген, тағы басқалар тілінде «орындық» деген ұғымды білдіреді. Бұл сөз қытайдың – баньдэн, *бань* – тақтай, *дэн* – орындық) сөзінен шыққан, ағаш тақтайдан жасалған орындық, скамейка деген сөз. «Бәндүң» көне түркі жазба нұсқалары саналатын «Оғыз-наме», «Мұхабат-наме» дастанында да кездеседі. Осыған қарағанда бұл сөз түркі тілдеріне ертеректе ауысқан сияқты.

Қашанда өмірдің сан қилы саласындағы құбылыстардың бәрі де тілдің сөздік қорына ықпал етіп, іздерін тастап, сол оқиғаларға байланысты сөздерді куә етіп қалдырып отырады. Сондықтан да әр

халықтың өз тұрмысы мен мәдениетінің, оның материалдық және рухани қазынасының айнасы саналатын тілдің сөздік қорының элементтерін, тілдердің өзара қарым-қатынасын, ондағы ауыс-түйіс негізінде болатын өзгерістерді жан-жақты зерттеп, анықтаудың теориялық та, практикалық та мәні зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Хасенов Ә. Тіл білімінің теориялық және практикалық мәселелері. –Алматы, 1995. – 220 б.
2. Қалиұлы Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі / жалпы ред. басқарған. – Алматы, 2005. – 230 б.
3. Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. – Алматы: Ғылым, 1995. – 176 б.
4. Бафин Б.А. Китайские элементы в языке казахов Синьцзяня: автореф. ... канд.филол.наук. – Алма-Ата, 1973. – 33 с.
5. Досқараев Ж., Мұсабаев Ғ. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері. – Алматы, 1955. – 52 б.
6. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования языка. – М.; Л., 1951. – 451 с.

Мауленов А.А.
к.ф.н., доцент
руководитель научно-исследовательского центра казахского
фольклора и литературы имени Джамбула
КазНУ имени аль-Фараби
г. Алматы

Шоинжанова М.
докторант
КазНУ имени аль-Фараби
г. Алматы

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ТЮРКСКОЙ МИФОЛОГИИ В ПОЭЗИЯХ ЖЫРАУ

Аннотация: Поэзия жырауы – это уникальный способ художественного искусства, способный передать сегодняшнюю словесную сакральную информацию, включающую мифологию, религию и традиции. Это словесный эпический сборник героических и других легенд и поэтических стихов. И бесценная национальная ценность скульптурных, генеалогических, астрономических, легендарных произведений, написанных в стихах.
Ключевые слова: мифология, жырау, герой, сакральный, поэзия, культура, факты**.**

Мауленов А.А.
ф.ғ.к., доцент
Жамбыл атындағы қазақ фольклоры мен әдебиеті
ғылыми-зерттеу орталығының жетекшісі
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы қ.

Шоинжанова М.
докторант
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы қ.

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ТҮРІК МИФОЛОГИЯСЫН ТҮСІНДІРУ

Аңдатпа: Жыраулар поэзиясы өз бойына мифологияны, дінді және әдет-ғұрыпты сыйдырған ауызша сакральды мәліметті бүгінгі күнге жеткізе білген қуатты көркемдік өнердің дара жолы. Ол өз бойына қаһармандық және басқа да аңыздарды және жыраулар поэзиясын жиған ауызша эпикалық дерек. Сондай-ақ өлеңмен жазылған жылнамалық, шежірелік, әпсаналық, аңыздық жазба жәдігерлердің баға жетпес ұлттық құндылығы.
Түйінді сөздер: мифология,жырау, қаһарман, сакральді, поэзия, мәдениет, дерек.

Maulenov A.A.
candidate of Philological Sciences, associate professor
Head of the Research Center of Kazakh Folklore and Literature after Jambyl
KazNU after al-Farabi
Almaty city

Shoinzhanova M.
PhD student
al-Farabi KazNU
Almaty, Kazakhstan

Annotation: Zhyrauy's poetry is a unique way of artistic art, capable of conveying today's sacred information, including mythology, religion and traditions. This is a verbal epic collection of heroic and other legends and poetic poems. And the invaluable national value of sculptural, genealogical, astronomical, legendary works written in verse.
Keywords: mythology, zhyrau, hero, sacral, poetry, culture, facts.

Тюркская культура со своим языком и образно-мифологическим мышлением является источником казахского миропонимания. Мы относим к обладателям степного мышления таких носителей устного народного творчества, как шаманы-баксы, жрецы-абызы, жырау. Именно жырау соединили воедино сакрально-магическое, религиозно-интеллектуальное сознание. На это указывает и так называемый «всезнающий», который встречается в произведениях жырау. Жырау в казахской культуре воспринимается как особая каста, некоторые исследователи называют предками жырау камов (шаманов), которые были хранителями традиций, исполнителями эпоса, прорицателями и целителями. Позже они, как представители степной кочевой культуры, стали своеобразными устными летописцами, так как отвечали за фиксацию событий, выполняли функции современных СМИ, занимались пропагандой и, главное, народ воспринимал их как героев, батыров и поэтов.

В своих выступлениях-»презентациях» жырау призывали народ к отпору врагам, вдохновляли на подвиги и рассказывали о своих, предсказывали исход событий, давали советы ханам. Имена многих жырау неразрывно связаны с именами ханов: Темир бий – Шалкииз, Жанибек хан – Асан Кайгы, Есим хан – Жиембет жырау, Аблай хан – Бухар жырау. Про легендарного Сыпыра-жырау говорится, что он своими жырами исправил девять ханов.

Эдгар По выделяет пять поэтических принципов, определяющих истинного стихотворца: «возвышенный внутренний мир», «поэтическая истина», «незамутненное сознание», «избирательность», «совершенство духа»[1]. Проблема «дальновидности поэта» в казахской литературе одной из первых была затронута в исследовании Х.Досмухамедулы [2], который рассмотрел данный феномен в теоретическом плане. После него исследователем М. Бекбосыновым [3] были проанализированы элементы мифологического в произведениях Асана Кайгы и Бухара Жырау. Мы считаем, что стремление интерпретаторов осознать предсказания будущего, имеющие древние истоки, предоставляет большие возможности в познании наследия жырау, в понимании национального в мифологических знаках, раскрывающих внутренний смысл их произведений.

В словах Асана Кайгы, обращенных Жанибек хану:

Мұнан соң қилы-қилы заман болар,
Заман азып, заң тозып жаман болар.
Қарағайдың басына шортан шығып?
Бабалардың дәурені таман болар.
О күнде қарындастан қайыр кетер,
Ханнан күш, қарағайдан шайыр кетер,
Үлың мен қызың орысқа бодан болып,
Қайран ел, есіл жұртым сонда не етер? [4], – звучит предсказание о начале завоевательной политики царской России, предчувствие бед и катастроф, порождаемых российской колонизацией, и последствий, к которым она приведет. Скрытое присутствие древнетюркского мифа поиска Эдема, связанного в казахской мифологии с «Жеруйык» – «землей обетованной» позволяет говорить об интертекстуальных связях стихов Асана Кайгы и древних тюркских легенд. Налицо здесь связь и с казахским фольклором, где его имя сохранилось в качестве героя казахского утопического мифа.

Древний образ этого мифологического искателя земли обетованной лежит в мифологии шумеров. По мнению исследователя Жаксылыкова А.Ж., поэзия жырау донесла до нас в характерной для казахской культуры своего времени манере архетипы шумерской культуры [5]. Подтверждением этого является поэзия Мурата Монкеулы, который, воспевая союз военного рыцарства, говорит о сакральных для любого казаха местах:

Рядом Каракум и Борсак,
Лучше для водопоя мест нет.
Три полуострова Мангыстау,
Ради пятиразового намаза
Это места, где прошли пешком
Триста шестьдесят святых [6].

В этом сюжете можно увидеть своеобразную отсылку к мусульманской мифологии, к святым местам, где покоятся пророки и расулы. Такого рода образцы поэзии жырау позволяют говорить о постоянном обращении поэтов к мифологической картине мира, которая позволяет истоки национального самосознания казахов.

Колонизаторы тюркских народов хотели, чтобы тюрки не знали свою истинную историю. Если были знаменитые личности, то на них влияла или арабская, или персидская культура. А про туранскую культуру и ее величие старались не говорить. Роль тюрков в мировой культуре была практически забыта. Оседлые регионы тюрков стали ираноязычными, считалось, что тюрки вообще не имели отношения к городской культуре они одни кочевники. Фальсификаторы науки изменили все, что можно, но они не смогли предать забвению скрытый смысл тюркской мифологии и природу тюркского мифа. По мнению современных исследователей, сначала царская Россия, потом Советская власть целенаправленно хотели стереть народную память, обычаи, культуру, язык, мифологию казахов. Только независимость вернула нам славное прошлое предков. Историк Манаш Козыбаев считает, что первую историю казахского ханства написал Мырза Мухамед Хайдар Дулати, его дело продолжили Кадыргали Жалаири, создавший летописную книгу «Жами ат-тауарих» («Сборник летописей»), Абульгазы в «Шежире-и тюрк», Чокан Валиханов в очерке «Абылай-хан», М.Тынышпаев «Материалы к истории киргиз-казахского народа».

По мнению М. Хайдеггера, прошлое и будущее народа живут только в мире языка. Поэтому «бытие-в-мире» исполнается герменевтическим путем. Народ живет в своем мифологическом мире, там нет места метафизическим идеям с политическим подтекстом. М. Хайдеггер говорил, что, когда в мир народа вмешвиается чуждая идеология, история перестает существовать, народ становится субстратом других исторически активных народов. Сегоднишняя эпоха требует от нас объяснение любых мифов, сохранившихся в нашем сознании [7, с. 90]. Демифологизация происходит тогда, когда наша нация через прошлое раздумывает о будушем. Постоянство и жизнеспособность исторического мифа не означает слепое следование за ними, требует объективной, строго научной интерпретации в конкретном временном модусе. Например, сами китайцы никогда не считали себя представителями «Империи Поднебесной», это, скорее, русская интерпретация «Вечной империи» с оттенком зависти из-за ее прочности. Они использовали элементы тюркской мифопоэтики «Коктим аймак» (Империя Поднебесной). Мы его можем возвращать обратно только через ветвь племени Коныpат Коктим. Они когда-то правили и властвовали в Китае. От этого величия осталась мифологическое словосочетание «Коктим аймак». В империи Коктим Аймак были свои герои и свои мифы. Там главенствовали племена коныpат с тотемом темно-серого коня. Когда они вошли в состав и узбекский и казахский этнос, добавили от себя три мифа из алашской мифологии «Коктим Аймак», «Алып Бамса» и «Жидели-Байсын» («Эдем»). Кереи, в свою очередь, в качестве сакрального знака избравшие крест, племена, вошедшие позже в состав младшего жуза «Уш киян», найманы, уйсуни, использующие символ «Кунби», ведут свою родословную от прототюркского мифологического героя, искателя вечной жизни Гильгамеша.

Тюркская культура по языку и образно-мифологическою сознанием является истоком казахского миросозерцания. До принятия ислама казахи вели и оседлый, и кочевой образ жизни: эта особенность казахский нации сохранила их образно-мифологическое сознание, верность архаическим знакам древности после принятия ислама. Сакральными понятиями казахов были и есть два мифопоэтических образа – образ Великой степи и образ Туркестан. Один из современных исследователей этой проблемы, поэт и переводчик Ауезхан Кодар делает попытку рассмотреть истоки казахской культуры через призму исторического процесса, с точки зрения человека, свободного от прежних советских стандартов мышления. Он предлагает синоним понятия «Великая степь» «Степное знание», которого, по мнению А.Кодара, придерживались казахские жырау в своем творчестве. Через поэзию жырау он доказывает причастность казахской культуры к индоарийской традиции. В поэтических казахских стихах «Сегіз қиыр шартарапқа кетемін» («Я ухожу в восьмиугольный мир») он обнаруживает причастность мифологического мышления средневекового казаха к митраистской картине мира – четыре стороны света с четырьмя благими ветрами.

Степное знание в его трактовке – знание, не оторвавшееся от своих носителей, знание, передаваемое, изустно из поколения в поколение, знание, которое неизбежно трансформируется в течение долгое пути, что определяет его катастрофическую фрагментарность [8].

Ауезхан Кодар расширяет границы Великой степи, владеющей Степным знанием, и представляет эту территорию в виде четырехугольника, населенного ирано-тюрко-монгольскими племенами, то есть, по его мнению, издревле существует единая культура и единая традиция, которая не потеряла своего назначения вплоть до нового времени. Он включает в состав Степного знания не только мифы

доавестийского периода, авестийские гимны, сказки, легенды, предания, генеалогии, поэмы и хроники, то есть весь устный сакральный свод, включаюший в себе мифологию, религию и обрядность, эпический цикл, который включает в себя помимо героических сказаний и дастанов также поэзию жырау. В систему Степного знания также вошли все памятники историко-литературного письменного цикла.Но преобладающей, по мнению культуролога и мифолога, является то, что некогда В.П. Юдин назвал «степной устной историологией».

Культурный интертекст этих памятников позволяет нам включить Степное знание в контекст мирового искусства (Алтай, Монголия, Казахстан, Средняя Азия и Закавказье, Иран, Китай, Индия и вся западная культура). Это позволяет нам рассматривать лирику Абая не только как исключительное явление в тюркской культуре, но и как завершающее звено суфийский традиции. В своей монографии, посвященной философии Степного Знания, Ауезхан Кодар рассматривает функционирование казахской культуры в следующих модусах: а) сакральное; б) идеологическое; в) маргинальное с тяготением к Востоку; г) маргинальное с тяготением к Западу; д) интеллектуально-реставрированное [8] и уточняет градацию типов носителей Степного Знания: баксы (жрец), сыншы, жырау, хаким, шайыр.

В истории казахской духовной культуры творчество жырау занимает исключительно важное место. Это один из ведущих представителей древней и средневековой казахской художественной словесности. Они в общетюркский период фольклора и устной литературы были духовными вождями племен, оформляли военные обряды, выполняли культовые церемонии. В период образования первого Казахского государства стали его идеологами и законодателями. Но на первом месте их функция устного сказителя. По мнению исследователя древнетюркской поэзии И. Стеблевой, надписи в честь Кюль-Тегина и Тоньюкука могут быть письменной фиксацией устного эпоса. Жырау как носители Степного знания владели секретами мнемотехнического искусства, отшлифовавшего классические стандарты ритуального, бытового и художественного сказа – говорения. Как говорил Рене Генон, кочевники достигли совершенства в мусических искусствах (музыке, поэзии) – то есть в формах, развивающихся во времени, подтверждение этому поэзия жырау. Многие исследователи называют жырау – родоначальником классического героического эпоса и эпических толгау и доказывают их органическую связь с поэзией древнегречских аэдов при царях-басилевсах, с лирикой индийских магадхов. Казахские жырау – певцы при ханах и ханских советах обращались в процессе прорицания и предсказательства, как и магадхи, к магии и шаманизму. Считают, что жырау в своем творчестве и в повседневной жизни соответствовали принципу меритократии (власти посвященных, знающих и одаренных). Они принадлежали к элите, и были избранниками высшей небесной воли Аллаха. Творческий облик жырау был связан с положением, которое они занимали в обществе. Такими были жырау 14-18 веков Асан Кайгы, Маргаска, Жиембет, Бухар и другие. Будучи выразителем меритократической морали, жырау воплощал в своем творчестве единство личностного, исторического и эпического сознания, был носителем целостной культуры Поэзия жырау уже на раннем этапе существования отличалась самобытной индивидуальностью. И прежде всего, ее отличало от других то, что она была авторской героической поэзией. Жырау не сочиняли дастаны и не исполняли сказания, они выступали с импровизациями по конкретному случаю и на актуальную тему. К тому же они обладали колоссальной генетической памятью и поэтому выполняли фунуции ретрансляторов устной мифопоэтической традиции. Создаваемые ими тексты пользовались сакральным авторитетом и не допускали корректировки.

В силу того, что поэзия жырау была по назначению жреческой, поэзией предписаний и запретов, она хранила в себе следы архаического мышления. До сих пор в ней можно обнаружить семантические трафареты, выдающие это архаическое происхождение. Стихи Бухара-жырау «Алла деген ар болмас» (в переводе «Аллах не заменит чести», т.е. вера в Аллаха не может восполнить отсутствие чести), с точки зрения ислама – это ересь, ибо не может быть ничего выше Аллаха, но с точки зрения номада, живущего в гармонии с макрокосмом, это возможно и даже правильно, поскольку все совершается по строгой необходимости смен состояний, возраста и сезонов. Понятие чести неотделимо от понятия чистоты, которое на казахском обозначается лексемой «ару» в значении «незапятнанный, чистый». Интерпретация даже одного стиха жырау убеждает нас в ее архаичности.

Исследователи также говорят о явной ориентации поэзии жырау к восточной индуистско-буддистской традиции. У казахских жырау излюбленным мотивом является «сегіз киыр шартарап» (восьмиугольное пространство), которое обозначает разные грани изменчивого и неизменного мира. Жырау проповедуют также зороастрийский и манихейский дуализм Добра и Зла, Света и Мрака. У Шалкииза – жырау можно найти тезисы цельного учения о «достойном» и «недостойном»:

Достоинство достойного в том,
Что, встретившись с недостойным,
Он постыдится разговаривать с ним.
Недостоинство недостойного в том,
Что с каждым словам выдает свою низость [9].

Поэтому особым сакральным смыслом наполняется символ «артык» в значении «превосходный, наилучший, благой» в интепретации Шалкииза-жырау:

Если скакун мой арабской породы,
Не станет первейшим в забеге,
Не нужно такого коня.
И если когда я одену свой панцырь,
Мой конь не прогнется от ноши,
Стащите обратно меня.
И если не будет конский нагрудник
Серебряным весь, что мне щеголем зваться?
Мне б скрыться куда-то скорей.
Если взятая мной не окажется чистой,
Как могу прикоснуться я к ней?
И если, острие шлема, сверкая,
Не выгнется месяцем светлым,
Что толку в браваде моей? [9].

Поэт устремлен к наилучшему и превосходному, он поражает нас своим максимализмом. Этого требует ритуально-магическая ситуация существования жырау и его мифологическое мышление.

В толгау Шалкииза, посвященном бию Темиру, поэт советует правителю не в Мекку плыть за святостью, а «выпрямить искривившееся». Здесь налицо обращение жырау к иранской мифологии. Митра обладает и такой способностью («выпрямитель линий»), историк и философ Алишер Акишев считает, в митраизме понятие правды было приближено к ценностям кодекса чести – «рыцарству» [10, с.25-26]. Это дает возможность современным иследователям называть поэзию жырау рыцарской, которая ориентирована на вечное движение, на свободу. Этот мотив звучит в стихах Шалкииза, где главное в поведении лирического героя – четкая мотивация предрасположенности к свободному действию:

Если Тенгри дал жизнь,
Отчего не отправиться в горные кручи?
Отчего не поохотиться среди круч с ловчими птицами?
Отчего не утрудить благородных коней,
Дабы заставить признать себя на чужбине?
Отчего не стать самому по себе правителем?
Разве подобает доблестному сыну благородных предков
Пребывать в неизвестности? [9].

Трагизм поэтов-жырау заключался в том, что они волею обстоятельств выступали в двух ипостасях: защищали перед ханом интересы народа и являлись рупором ханской политики в народе. Они выступали против хана, как Асан Кайгы, критикующий хана Жанибека, или против своих сородичей как Шалкииз, но они понимали, что в этом их мифологическая сущность.

Серому гусю обитающему в озере,
Как оценить достоинство степи.
Дрофе, обитающей в степи,
Как оценить достоинство водоемов.
Недостойным, не имеющим разумения,
Как оценить достоинство народа
Не знающим кочевой жизни,
Как оценить достоинство земель.
Тем, кто не внимая совету,
Кочуя, не знают куда пристать,
А пристав, не знают куда откочевать,

Как оценить достоинство кочевья? [9].

Поиски Асаном Кайгы Жеруюк чаще всего трактуются как выражение народной мечты о лучшей доле, т.е. как некая социальная утопия. Но притягательна и другая версия, согласно которой жырау выступает здесь в роли сынши – ценителя достоинств. Он добровольно обрекает себя на вечные скитания. Асан на своей верблюдице ищет лучшие земли, – сюжет, имеющий древние мифологические корни. Вспомним авестийского Йиму, который после обильного приплода скота и все большего размножения людей был вынужден посредством особого инструмента расширять землю.

Все древние источники истории отмечали фантастическую отвагу и неукротимую мошь конницы тюрков, воспетой жырау потому, что она основывалась на беспредельной вере в свое державное назначение в этом мире. Философия средневекового поэта-воина основана на воспевании героического. Вся его жизнь – это цепь битв, набегов, побед, о которых лирический герой Доспамбета-жырау ничуть не жалеет, напротив, он считает, что прожил достойную жизнь, иной жизни для воина просто не может быть:

Тугай, о тугай у излучины рек,
Где я ночевал в свой краткий век, -
не жалею о том.
Секиру тяжелую в руки я взял
И грозного войска начальником стал -
не жалею о том.
Пуская стрелу, что кольчугу пробьет,
Я знал, что врагу она гибель несет, -
не жалею о том.
Умел я ночевку устроить всегда,
И сам приводил я верблюдов туда, -
не жалею о том.
Скакал на тулпаре я с длинным хвостом,
Похожим на знамя в строю боевом,
не жалею о том.
Сплющенный шлем я как воин носил,
И месяцем полным над степью он плыл, -
не жалею о том.
За шелковым пологом с алым шитьем
Лобзал я красавицу во мраке ночном,
и косы она разметала кругом, -
не жалею о том.
О прошлом, о будущем что мне жалеть!
Мне не о чем в жизни своей сожалеть.
Я пал пред Мамаем самим, храбрецом,
Я пал как герой – *не жалею о том* [11].

Даже умирая от ран, он гордится тем, что до конца остался верен воинской доблести, не посрамил чести легендарного Мамая. Толгау Доспамбета можно рассматривать как программное стихотворение, в котором ярко выразился гражданский кодекс поэта-воина.

Ч. Валиханов записал «Песню об Аблае», автором которой был Бухар-жырау:

О хан Аблай, ты ходил, Сверкая, как метеор,
Гогоча, как гусь, И печень твоего врага
Бушуя, как бура, Досталась тебе в руки ...
Бурля, как горный поток, [12]

Эти стихи наглядно отражают такую черту казахской средневековой поэзии, как предметность поэтического мышления, когда степные жырау в качестве образа сравнения привлекали привычные для кочевника реалии, окружавшие его в повседневной жизни: гусь, верблюд-бура, горный поток, печень и т.д. Сравнение голоса человека с гусиным гоготанием указывает на его силу, выразительность: клекот летящих гусей в поднебесье далеко слышен. Один из великих казахских биев вошел в историю народа именно с этим эпитетом: *қаз дауысты Қазыбек*. Признаком следующего сравнения является

неукротимая энергия, доходящая до буйства: *бушуя, как бура.* Сравнения с горным потоком, метеором также направлены на создание образа быстроты и также восходят к эстетике степного кочевника, внимательного к реалиям земли и неба.

Особой сакральностью и таинственностью обладали и сами жырау. Таковым было имя Карга бойлы Казтуган жырау. До сих пор эпитет «Карга бойлы» объясняли его физиологическими качествами, но это, скорее, не так. Установлено, что он родился на реке Карга, отсюда и эпитет, который обозначает «родом из Каргалы». Сегодня невозможно установить местонахождение этой реки. Но общеизвестно, что среди казахских родов имели вес тотемы птиц гусь (каз), ворона (карга). На найденном в местечке Бассе-Ютце, Лоррейн бронзовом кувшине имеется сакский орнамент в зверином стиле. Изделие датировано IV-III вв. до н.э., на его носике изображен сидящий гусь, н ручке волк. Считают, что в этом кувшине символизировано мифопонимание саков. Тұтқа (ручка предмета) среди казахов имеет сакральный смысл, означает «держать власть, богатство». Недаром казахи, когда рождается сын, говорят: «Тұтқа болар азамат па?» (Будет ли он всемогущим?). Когда ребенок только-только ходить начинает, говорят: «каз-каз бас». Это древняя молитва, связанная с культом гуся.

Мифический сюжет в поэзии жырау многослойный и труднодоступный в силу знаний только посвященных. Его мифологические корни лежат в мифологии шумерской культуры. То есть, жырау донесли до нас в характерной для казахской культуры того времени манере архетипы шумерской культуры. Асан Кайгы не только жырау, он – мифический персонаж, вечно ищущий Эдем для казахов.

Таким образом, поэзия жырау – это духовная основа казахов, не позволившая им исчезнуть с исторической арены или раствориться в других народах. Она вобрала в себя и индоарийскую архаику, и традиции зороастризма и манихейства, и тюрко-мусульманскую мифологию.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. По Э. Философия творчества // По Э. Полн.собр. сочинений – М.: Художественная литература, 1970.- т.5. – С.55-104.
2. Досмұхамедұлы Х. Аламан. Құр: Ғ.Әнесов, А.Мектепов, Ш.Керімов –Алматы: Жазушы, 1991.
3. Бекбосынов М. Тәуекел мен батыл ой (әдебиет тарихындағы азаттық танымдары) – Семей , 2007.
4. Асан Кайгы. Стихи // http://www.tyurk.ru/file3_41.shtm
5. Жақсылық А. Шаманизм және фольклор // Қазақстанның қазіргі заманғы мәдениеттану парадигмалары – Алматы: Жазушы, 2006. – 1том.- 185-235.
6. Мурат Монкеулы. Стихи // http://www.tyurk.ru/file3_41.shtm
7. Хайдеггер М. Бытие и время.- М.: Наука, 1997. – 299 с.
8. Кодар А. Степное знание // http://bibliotekar.kz/stepnoe-znanie
9. Шалкииз. Стихи //http://www.tyurk.ru/file3_41.shtm
10. Акишев А.К. Образ верблюда в Центральной Азии // Этнография народов Сибири – Новосибирск: Наука, 1984. – С. 69-76.
11. Доспамбет. Стихи //http://www.tyurk.ru/file3_41.shtm
12. Бухар-жырау. Песня об Аблае // http://www.tyurk.ru/file3_41.shtm

УДК: 81`243

Meirbekov A.K.
PhD, acting associate professor
English philology department
Philology faculty
Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
Turkestan region, Turkestan

Turebai D.N.
master student of 6M020700-Translation studies specialty
Silkway International University
Shymkent city

COMMUNICATIVITY OF VOCABULARY

Abstract. *The article concerns the importance of the English dictionary, studying the dictionary is the instrument of thought, self-expression, translation and communication. The vocabulary of person is defined either as the set of all words that are understood by that person or the set of all words likely to be used by that person when constructing new sentences. The richness of a person's vocabulary is popularly thought to be a reflection of intelligence or level of education. Increasing the size of vocabulary stock, also called vocabulary building, is generally considered to be an important part of both learning language and improving one's skills in language, which one is already proficient. As the knowledge of the dictionary important in relation to understanding read, is important that what work with the help of young readers, promoted their development large "bank of the word" and effective strategy of training of the dictionary.*

Keywords: *vocabulary, communicativity, language, English, studying.*

Мейрбеков А.К.
PhD, доцент м.а.
Ағылшын филологиясы кафедрасы
Филология факультеті
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан облысы, Түркістан қаласы

Төребай Д.Н.
6М020700-Аударма ісі мамандығының магистранты
Silkway Халықаралық университеті
Шымкент қ.

ЛЕКСИКАЛЫҚ КОММУНИКАТИВТІЛІК

Түйіндеме. *Мақалада ағылшын тілі сөздігінің мағынасы қарастырылады. Тіл сөздігін оқыту – ойлау, өзін-өзі көрсету, аударма және коммуникация құралы болып табылады. Адамның сөздік қоры осы адам түсінетін барлық сөздердің жиынтығы немесе жаңа сөйлемдерді құруда адам пайдалана алатын барлық сөздердің жиынтығы ретінде анықталады. Адам сөздігінің байлығы-ақыл-ойдың немесе білім деңгейінің көрінісі. Сөздік қорының көлемін ұлғайту әдетте тілді үйренудің маңызды бөлігі болып саналады, сондай-ақ адам меңгерген тілде өз дағдыларын жетілдіру. Сөздікті білу оқылғанды түсінуге қатысты маңызды болғандықтан, жас оқырмандардың көмегімен жұмыс жасау олардың сөз қорының дамуына және сөздікті оқытудың тиімді стратегиясына ықпал еткен маңызды.*

Кілт сөздер: *сөздік, коммуникативтік, тіл, ағылшын тілі, оқу-тану.*

Мейрбеков А.К.
PhD, и.о. доцент
кафедра Английской филологии
Филологический факультет
Международный казахско-турецкий университет им.Х.А.Ясави
Туркестанская область, г. Туркестан

Туребай Д.Н.
магистрант по специальности 6М020700-Переводческое дело
Международный университет Silkway
г. Шымкент

ЛЕКСИЧЕСКАЯ КОММУНИКАТИВНОСТЬ

Аннотация. *В статье рассматривается значение словаря английского языка. изучения которого является инструментом мышления, самовыражения, перевода и коммуникации. Словарный запас человека определяется либо как набор всех слов, которые понимаются этим человеком, или набор всех слов, которые могут быть использованы этим человеком при построении новых предложений. Богатство словаря человека в народе считается отражением интеллекта или уровня образования. Увеличение размера словарного запаса обычно считается важной частью изучения языка, так и совершенствования своих навыков в языке, которым человек уже владеет. Поскольку знание словаря важно по отношению к пониманию прочитанного, важно то, что работа с помощью молодых читателей, способствовала их развитию большим "банком слова" и эффективной стратегией обучения словаря.*

Ключевые слова: *словарь, коммуникативность, язык, английский язык, изучение.*

Vocabulary acquisition is increasingly viewed as crucial to language acquisition. However, there is much disagreement as to the effectiveness approaches for presenting vocabulary items. Moreover, learning vocabulary is often perceived as a tedious and laborious process. In this article we would like to examine some traditional techniques and compare them with the use of language games, Internet resources and Interactive board for vocabulary presentation and revision, in order to determine whether they are more successful in presenting and revising vocabulary than other methods. From my teaching experience I have to noticed how enthusiastic students are about practicing language by means of games. I believe games are not only fun but help students learn without a conscious analysis or understanding of the learning process while they acquire communicative competence as second language users. When you learn English vocabulary, you will be able to communicate in what many consider to be a global language. It is the de facto official language of the Internet world. And the Internet, as you may know, is the world's largest market place that is going to be a part of everyone's psyche in the near future. The efforts you are making today will pay off very well in the long run. Learning English vocabulary is a real challenge. English grew from so many ancient languages – Arabic, Chinese, Sanskrit even that it is not always consistent. There is a strong influence of Germanic languages and Romantic languages too. Don't try to learn 50 or 100 English words all at once. When you learn English vocabulary in small chunks, you will discover that the new words will become part of your "working" vocabulary much faster. And, just think – learning just 3 new words a day for a year means that you will have learned about 1,000 new English vocabulary words! Keep track of your progress and you will amaze yourself on how much you will learn. Learning vocabulary is a basic tool to improve your English. There are at least 500,000 words in English. The native English speaker uses an average of 5,000 words in his/her everyday speech. And only 50 words make up 45% of everything written in English. So, there are many words you don’t need at all and there are other words that you simply need to understand when you read or hear them. Finally, there are words which you need to be able to use yourself. The implication of the aspects just mentioned in teaching is that the goals of vocabulary teaching must be more than simply covering a certain number of words on a word list. We must use teaching techniques that can help realize this global concept of what it means to know a lexical item. And we must also go beyond that, giving learner opportunities to use the items learnt and also helping them to use effective written storage systems.

To know a language means to master its structure and words. Thus, vocabulary is one of the aspects of the language to be taught in school. The problem is what words and idioms pupils should retain. It is evident that the number of words should be limited because pupils have only 2-4 periods a week; the size of the group is not small enough to provide each pupil with practice, in speaking; schools are not yet fully equipped with special laboratories for individual language learning. The number of words pupils should acquire in school depends wholly on the syllabus requirements. The latter are determined by the conditions and method used. For example, experiments have proved that the use of programmed instruction for vocabulary learning allows us to increase the number of words to be learned since pupils are able to assimilate them while working independently with the programs.

The vocabulary, therefore, must be carefully selected in accordance with the principles of selecting linguistic material, the conditions of leaching and learning a foreign language in school.

Learning the words of a foreign language is not an easy business since every word has its form, meaning, and usage and each of these aspects of the word may have its difficulties. Indeed, some words are difficult in form (daughter, busy, bury, woman, women) and easy in usage; other words are easy in form (enter, get, happen) and difficult in usage. Consequently, words may be classified according to the difficulties pupils find in assimilation. In methodology some attempts have been made to approach the problem.

But, however, the task of this paper is not to identify the best methods of teaching English language but to identify their main features, which is designed to facilitate teacher selection of methods to be used. It should be noted that the choice of teaching methods is necessary to consider not only their own preferences, but above all, we should focus on the age, abilities, interests and psychological characteristics of students [Курманалина Ш.Х., 2006, – с. 41].

The analysis of the words within the foreign language allows us to distinguish the following groups of words: concrete, abstract, and structural.

Words denoting concrete things (book, street, sky), actions (walk, dance, read), and qualities (long, big, good) are easier to learn than words denoting abstract notions (world, home, believe, promise, honest). Structural words are the most difficult for Russian-speaking pupils.

The famous linguist Wilkins told that people could describe a few things without grammar, but they could express nothing without dictionary. Viddouson thought that the native speaker of English can understand those language material with the correct dictionary, but not so appropriate in rules of grammar, but not those with the correct rules of grammar, but not so appropriate in use of the dictionary. Lewis held idea that acquisition of the dictionary – the main task of the Second Language acquisition and language skills as hearing, conversation, reading, writing and transfer of all can't do without the help of the dictionary. Pupils of nonnative language usually a tendency to make mistakes about the dictionary; the most difficult thing in hearing – the dictionary. Foreign language the training methods various, but all shows importance of training of the dictionary. To start learning a foreign language it is connected with studying of words [Gajdusek, L., 1988, p. 237].

Simplification and neglect the dictionary, teaching Traditional English teaching languages in China in the power of central in the teacher, the method focused on examination, grammars & based on the dictionary. In China training and acquisition of knowledge of the English dictionary, as a rule, underestimated and neglected in our English language instruction. The English teacher usually has on priorities syntax or phonology as main in the linguistic theory and more important in relation to language pedagogic. They don't think that the dictionary main in language, and words have vital value to typical language pupils. The increase in the dictionary of the pupil is simple, without placing his knowledge that use can not to be effective

The theory of CLT communicative approach appears in peace times in the early seventies. The weak version of Communicative approach underlines importance of providing pupils with opportunities to use their English in the communicative purposes. The strong version of Communicative training, on the other hand, of achievements the requirement that language is acquired by means of communication. Anyway these approaches can be described as "training to use" or "use of English to study it".

Explain Word Meaning in a situation which the nature of communication can be the management in communicative words, teaching to approach. That is irrespectively words the training actions in which students if it really promotes language use are involved, students have to have a desire to communicate. If they don't want to be involved in communication then that the message probably will be not effective. Learners have to have some communicative purposes, then their attention will be concentrated on situational use of words of that is told or written, they will have to deal with a set of languages, but not all forms of spelling or use of a

grammatical design. Therefore, in training of the word that teachers have to make the most important, has to awaken communicative consciousness of students, activate their communicative motivation. To comprehend the word' real communicative value and use if there is a large sum of knowledge of a situation in mind of the pupil. Thus that teachers have to make, has to increase knowledge of a situation of readers, awaken their communicative desire to achieve the communicative objectives. So next two ways to use: Play on roles (removal of value from a context), Littlewood offered two types of communicative actions: pre-communicative actions and communicative actions, both from which are necessary in the communication[Lewis, M., 1993, p. 68].

Magazine of the Cambridge Researches of 130 classes of teaching languages. Actions and materials which involve students in communication of a class, include: the games, music, discussions stimulating pictures, drama stories, amusing jokes play on roles and, etc. Role has to create presence of a real situation at a class. It is important in communication of a class because it gives to students the chance to practice communicative in various social contexts and in various social roles. The language applied in this activity is various according to the status of character, the relations, mood and various situations.

The relations to the instruction on the dictionary vary, however, developing extensive, ever the extending the dictionary, as usual believe, is fundamental part of the second language studying. One of key distinctions in training of the dictionary – whether have to direct or indirect approach to be the accepted. The fact that the most part of acquisition of the dictionary occurs through unforeseen influence, can leave the teachers asking a question concerning their role in the context concentrated by students. Nevertheless, as Nunan specifies, the instruction concentrated by pupils not simple change of the power from teacher to the student. It is a question of providing students with necessary tools to rather further their own educational purposes. Concerning the instruction on the dictionary it can change from the training mnemonic and thematic display, to training of successful strategy of the assumption value from a context and effective use of negotiations in role-playing games. This work investigates efficiency of an indirect method of the instruction on the dictionary with attention to colloquial contexts also investigate ways with which the teacher can prepare best of all students for the autonomous dictionary studying[Ellis, R., 1994, p. 28].

For any who learned in the context of ESL/EFL that it won't surprise that "... acquisition of the dictionary is identified by most of pupils as the only biggest source problems". historically, the training dictionary and connected language strategy of training were avoided often or underestimated a role. Traditional Method, also known as the method of the Translation of Grammar really paid some attention to the dictionary as the translation of classical texts on the native language was the main center. However with domination of an audio-lingual method in the 70th, language structure and formation the correct language habits saddened training of the dictionary. Recent approaches, apparently, emphasize development of the dictionary in the context of the functional phrases for communication. Attention to interaction in a class in Approaches of Communicative Language Teaching (CLT) brought to the second language researchers research as acquisition of the dictionary happens through unforeseen influence. Kang and Golden pay attention that since the most part of the dictionary of students, the pupil, occurs by means of studying of an episode, the instruction has to concentrate on training of pupils of L2 "..., how to study the dictionary, instead of concentration on the most training dictionary [Kang, H., and Golden, A., 1994, p. 60].

Reading Original Materials In the communicative principle, original material is considered desirable to give to learners the chance to develop strategy for understanding of language as it is actually used by native speakers. According to Tomlinson, original materials – "materials, such as newspaper articles, brochures, the train tickets, letters, advertisements, record of news, announcements of the airport, etc., which were originally used in the valid states of affairs and weren't developed for use in teaching languages. Such materials are used in a class to subject pupils to language in real use". For a communicative method original material – an effective way for pupils to gain communicative abilities. When students pay attention to really useful materials and real language situations, words seem easy to the owner. The following – advertizing: feel pure pleasure of pure silk against your skin. A miss in a wavy silk shirt, obligatory and magnificent addition to your wardrobe. Throw it on leggings of jeans and, of course, it is ideally suited for work or dressed up for special cases. Available in three flowers – scintillating blue, shaking pink or an ivory, it is tremendous cost only in £29.95. It is small condescension which you simply aren't able to afford to pass. It is advertizing of a shirt, all word in which it is colorful and it is excellent. Some adjectives are used to point to its structure, the cost, pleasure, low price, need of purchase, color and, etc. In the remarkable description of a shirt it is better and easier to feel for students the word wavy means, free, easy and graceful, than the message it's their Chinese value is simple.

Reading Extensively has to allow students to study the purposes of teaching languages how to use language in colloquial English or written English [Nunan, D., 1991, p. 124]. Thus, it is necessary to cope with all types of the words connected with all areas, and one word can be used in several areas. Students have to be available to English newspapers and magazines in the original, especially recently published. Thus in such ways, they have opportunities to learn original English, to add original English to their dictionary and to grab relevance of English expression. Reading material has to be various, such as literary books (novels, dramas, verses and, etc.) scientific books, books of everyday life and so on. To break obstacles of new words, there will be a big progress. Thus, after limited hours for English training, the teacher have to encourage and order to students to contact with original materials.

According to the basic principles of communicative approach, it is recommended to use communicative the focused actions and tasks [Keller E., and Warner S.T., 1993, p. 82]. The matter is that communicative actions create opportunities for communicative and original use of language where communication strategy are activated. I offer some examples of already mentioned communication strategy which can increase communication abilities of young learners.

A long period of time vocabulary was viewed as the main task in second language teaching. Mastery of Vocabulary was the main goal in second language acquisition. The Grammar – Translation Method dominated second language teaching. On the contrary, vocabulary teaching and acquisition were of relatively minor importance. Vocabulary development was approached as some kind of auxiliary activity and, often through memorizing decontextualised word lists. The relatively minor importance attached to lexical knowledge and context was visible in the scant attention paid to it by second language researchers and teachers in the last decade. Vocabulary, which is the basic material of the language, is, of course, of crucial importance in expressing ideas and thoughts when communicating. Knowledge of word meanings is rarely (if ever) an all or nothing matter, especially for adolescents who have experienced difficulties in learning to read.

REFERENCES:

1. Ellis, R. Factors in the incidental acquisition of second language learning from oral input: A review essay. Applied Language Learning, 5(1), 1994 (p.1-32).
2. Gajdusek, L. Toward wider use of literature in ESL: Why and how.// TESOL Quarterly 1988. 22(2), – p.227-257. ISSN-0039-8322.
3. Курманалина Ш.Х. «Оценка качества профессиональной компетентности учителя» Методическое пособие // Алматы. «Бәйтерек». – 2006. – с.41.
4. Kang, H., & Golden, A. Vocabulary learning and instruction in a second or foreign language. International journal of Applied Linguistics. 4(1), 1994. (p.57-77).
5. Lewis, M. The Lexical Approach. England: Language Teaching Publications. 1993.
6. Nunan, D. Teaching vocabulary. Language Teaching Methodology. Hemel Hempstead: Prentice Hall Int. 1991. -pp.116-400.
7. Keller E., and Warner S.T. Conversation gambits: real English conversation practices. England: Language Teaching Publications. 1993. / http://trove.nla.gov.au/work/18310479

ӘӨЖ 811.51

Мұхамади Қ.Т.
филология ғылымдарының кандидаты
Тілдік білім беру кафедрасының профессоры
Сулейман Демирель атындағы университеті

АНАЛИТИКАЛЫҚ ФОРМАНТ: ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ

Аннотация. *Мақалада сөздің синтикалық тұлғасына қарама-қарсы құбылыс болып табылатын аналитикалық тұлғаны жасаушы негізгі бірлік аналитикалық форманттардың қалыптасуы мен даму тарихы жан-жақты қарастырыла келіп, аналитикалық формант тіл дамуының нәтижесі деген тұжырым жасалады.*

Түйін сөздер: *аналитикалық тұлға, аналитикалық формант, грамматикалық мағына, септеуліктер, көмекші есімдер.*

Резюме. *В статье разносторонне рассматриваются формирование и история развития аналитических формантов, являющихся основной единицей аналитической формой, которая является противоположностью синтической формой, также дается заключение о том, что аналитический формант является результатом развития языка.*

Ключевые слова: *аналитическая форма, аналитический формант, грамматическое значение, послелоги, служебные имена.*

Summary. *The article deals with the formation and history of analytical formants, which are the basic unit of the analytical form, which is the opposite of the syntic form, and concludes that the analytical formant is the result of the development of the language.*

Keywords: *analytical form, analytical formant, grammatical meaning, postlogs, service names.*

Ғылымда сөздің аналитикалық формасы (тұлғасы) лексикалық мағыналы сөз бен көмекші сөздің грамматикалық мағына беретін тіркесі ретінде танылып келеді. Ал осыған орай аналитикалық форма жасайтын элемент аналитикалық формант аталатыны да белгілі. Аналитикалық формант түркі тілдерінің жалғамалық сипатына қарамастан өте жиі қолданылады. Тілдегі синтетикалық форманттар тіл дамуының нәтижесінде, грамматикалану нәтижесінде пайда болғаны сияқты, аналитикалық формант та тіл дамуының нәтижесі. Ал нақты аналитикалық форманттың тіл дамуының нәтижесі болатын себебі, қазіргі тілде қолданылып жүрген аналитикалық форманттардың бәрі де ұзақ уақыт бойында қалыптасқан. Олардың құрамындағы қосымша мен көмекші сөз грамматикалық дамудың нәтижесінде тұтастыққа айналып түрлі мағына білдіретін грамматикалық көрсеткіш болып табылады. Ғалым Н.Оралбаева да аналитикалық форманттардың қалыптасуына абстракцияланудың (дерексізденудің) әсері мол екенін айтып, бірақ аналитикалық форманттардың абстаркциялану дәрежесі біркелкі емес дейді: «...кейде бір аналитикалық форманттың өзінде де ол байқалады. *Ол оқып отыр* мен *Сен бізге еріп отыр* дегендерде *–п отыр* форманты қолданылған, соңғы мысалда оның абстракциялануы күшті. Мұндай жағдай тілде сирек, дегенмен кездеседі» [1, 36б.]. Н.Оралбаева тілде қолданылып жүрген етістіктің аналитикалық форманттарының қалыптасуының 3 түрлі жолын көрсетеді. Ғалымның көрсетуінше, олар мынадай болып келеді:

1) аналитикалық форманттар күрделі етістік арқылы;

2) аналитикалық форманттар ет, еді, екен, емес, жоқ көмекшілері арқылы,

3) аналитикалық форманттардың бірімен-бірі кірігуі арқылы жасалады [1, 36б.].

Н. Оралбаеваның жоғарыда көрсеткен аналитикалық форманттардың қалыптасу жолдары етістікке қатысты. Тіл білімінде етістіктің аналитикалық форманттары мейлінше зерттелген мәселелердің қатарында.

Ал есім аналитикалық форманттары туралы ғылымда қалыптасқан нақты пікірлер жоқтың қасы. Сондықтан да мақалада есім аналитикалық форманттары қалай қалыптасты деген сұраққа жауап беру үшін мынадай жағдайларды айтуға тиіспіз.

Есім аналитикалық форманттары екі категорияға, екі сөз табына тән болғандықтан, олардың өзіндік ерекшеліктері бар. Сондықтан оларды екіге бөліп қарастырған дұрыс: 1) септіктің аналитикалық форманттары, 2) шырайдың аналитикалық форманттары.

Септіктің аналитикалық форманттарының қалыптасуының 2 түрлі жолын көрсетуге болады және бұл оның құрамы неден тұратынын да көрсетеді:

1) септік қосымшалары мен септеулік шылаулар арқылы;

2) септік қосымшасы (ілік септік қосымшасы) мен көмекші есімдер арқылы жасалады.

Бұлардың құрамы екі морфемадан тұрғанымен, олар негізінен бір ғана мағына береді де, тілде бір морфеманың қызметін атқарады.

Септіктің категориясын жасаушы аналитикалық форманттардың құрамында міндетті түрде септік жалғаулары мен көмекші есім, септеулік шылау болады.

Шырайдың аналитикалық форманттарының да қалыптасуының 2 түрлі жолын атауға болады:

1) күшейткіш сөздер мен сапалық сын есімдер арқылы;

2) күшейткіш буындар мен сапалық сын есімдер арқылы жасалады.

Есім аналитикалық тұлғаларының лингвистикалық табиғатын айқындауда жалпы аналитикалық тұлға теориясына, етістіктің аналитикалық тұлғаларына қатысты теориялық негіздемелерге сүйендік.

Ал аналитикалық тұлғаны зерттеу, көбінесе, етістіктен басталады, ол орынды болар, өйткені ең грамматикалық категориясы көп сөз табы – етістік және етістікте көмекші етістіктер де көп. Әртүрлі грамматикалық құрылыстағы (флективті, жалғамалы) тілдердегі етістіктің аналитикалық тұлғаның дәлелденуі басқа сөз таптарының аналитикалық тұлғасын зерттеуге жол ашты.

Ғалымдар әртүрлі грамматикалық құрылыстағы тілдердегі есім сөз таптарының аналитикалық тұлғаларын зерттеп, аналитикалық тұлға бұл тілдерде етістікте ғана емес, есім сөз таптарында да бар екенін дәлелдеді. Олардан мына ғалымдарды атауға болады: Ф.А.Ганиев [2], Репина [3], С.Усманов [4], Х.Т.Ахтамова [5], Хямяляйнен Аста [6], Н.Е Чеботарева [7], Т.Б.Астен [8], Г.Кимпо [9], Т.И. Дешериева [10] т.б.

Ал қазақ тілінде тек етістікке тіркескен көмекші етістіктердің сөздің аналитикалық тұлғасын жасайтыны ғылымда дәлелденді де, есім сөзге жалғанатын көмекшілердің сөзге грамматикалық мағына қосатыны танылмағанымен, оның сөздің қандай грамматикалық тұлғасын жасайтыны ғылыми негізде әлі толық дәледенбей, ол шешілмеген мәселер қатарында қалып отыр.

Көмекші сөздердің негізгі сөзге белгілі қосымшалар арқылы тіркесетіні де қазақ тіл білімінде дәлелденген. Ғалым Н.Оралбаева ол туралы былай деп жазған: «...Бірақ грамматикалық мағынаны сөздің аналитикалық формасында тек көмекші сөз білдірмейді. Аналитикалық формалы сөзде грамматикалық сөзде грамматикалық мағыналы сөзге жататын қосымшаның қатысы арқылы пайда болады. Ол мағына бұл екі көрсеткіштің мағыналарының жиынтығы емес, екеуінің бір мағынада қалыптасуынан, идиомалануынан қалыптасады» [1, 12б.]. Осымен байланысты ғалым аналитикалық форманттар терминін қолданады. Аналитикалық форманттар деп Н.Оралбаева негізгі етістікке жалғастыратын қосымша мен көмекші етістікті атаған. Оған себеп қосымша мен көмекші етістік біртұтас грамматикалық мағынаны білдіреді деп санайды. Мәселен, ал көмекші етістігі көсемшенің –а жұрнағымен негізгі етістікке тіркескенде, модальдылық мағынаны білдірсе, көсемшенің –п жұрнағымен негізгі етістікке тіркескенде, қимылды субъекті өзі үшін жасайтынын білдіреді. Мысалы, жаза алады, жазып алды т.б.

Есім сөздерге де көмекшілер әртүрлі тіркеседі. Мысалы, үйдің жаны, үйге қарай, адам үшін т.б. Бұл арада алдымен есім сөздерге көмекші сөздердің тіркесетінін көрсек, екіншіден, есім сөздерге көмекшілер есімнің белгілі тұлғасына жалғанатыны байқалады. Демек, бұл арада тілде дәлелденген аналитикалық тұлғалы сөздің негізгі белгілері есім сөзде де бары байқалады. Олай болса, есім сөздерге көмекші сөздердің тіркесуі, олардың белгілі бір тұлғаға тіркесуі, қандай грамматикалық мағына беретіні, қандай сөз формаға жататыны ғалымдарды ойландыруға тұратын мәселе, ол ғылыми шешімін күтіп тұрған мәселелерге жатады.

Етістіктің аналитикалық тұлғасын зерттеушілердің бәрі көмекші сөздің негізгі сөзден кейін орналасатынын айтқан. Ал ол барлық сөз табына міндетті ме, ол әлі шешілмеген мәселе, оны анықтау керек. Тіл деректері ол заңдылыққа бағынбайтын жағдайлардың тілді барын көрсетеді. Демек, тілде аналитикалық тұлғалы сөздің грамматикалық мағына беретін көрсеткіштің тек дербес сөзден кейін келуі міндетті емес.

Кей жағдайда көмекші сөз негізгі сөздің алдында келетіні де болады. Мысалы, өте жақсы, ең биік, аса сұлу, тым үлкен, үп-үлкен, тап-таза, жап-жақсы, топ-толық, сап-сары т.б.

Көмекші сөздің негізгі сөздің алдынан келетіні туралы Қ.Жұбанов та айтқан болатын. Қ.Жұбанов пікірін дамытып, көмекші сөз негізгі сөздің алдында келетінін ғалым Е.Мергенбаев «Қазақ тіліндегі

сөзөзгерім жүйесі» атты еңбегінде баяндайды. Е.Мергенбаев – аналитикалық сөзөзгерімдері туралы біраз пікірлер айтқан ғалымдардың бірі. Ол: «Күшейтпе сөзді дәйек қосалқылар – негізгі сөздердің алдында айтылатын өте, тым, ең, нақ, аса сияқты сөздер. Мысалы, өте жақсы, тым жаман дегенде, жақсы, жаман сөздерінің мағынасы үстемеленіп, күшейтіліп тұр. Күшейтпе буынды дәйек қосалқылар қатарына қап-қара, сап-сары, қып-қызыл деген қос сөздердің алдыңғы компоненті ретінде айтылатын қап, сап, қып сияқты мәнді буын – морфемалар жатады» – деп жазады [11, 99б.]. Сөйтіп, ғалым Е.Мергенбаев та күшейткіш буынды сын есім шырайы мен күшейткіш сөздерді сапалық сын есім шырайының аналитикалық тұлғасы деп таниды.

Сонымен, есім аналитикалық тұлғаларының өзіндік қасиеті оған ұқсас өзге тілдік құбылыстардан ажыратылу арқылы анықтала түсті. Есім аналитикалық тұлғаларының ең басты өлшемі, ғылыми сипаттамасы жалпы аналитикалық тұлға теориясы негізінде зерделенді. Өйткені аналитикалық тұлғаға қатысты ғылыми негіздемелер – есім аналитизміне де, етістіктің аналитизміне де ортақ заңдылықтар. Солай болғанымен де олардың әрқайсысына (етістік пен есімге) тән ерекшеліктердің бары сөзсіз. Есім мен етістіктің әрқайсысына тән өзіндік ерекшеліктер мен өзгешеліктер олардың сөз табы ретіндегі табиғатынан туындайды. Етістікте аналитикалық тұлға, аналитикалық формант теориясы қаланған, өзіндік ерекшелігі танылған мәселе, ол ғылыми айналымға түскен. Ал есім аналитикалық тұлғаларына тән қасиеттер әлі де жұмысымыздың өн бойында ашыла түспек. Өйткені оған қатысты қозғалатын мәселелер әлі де көп. Сондықтан алда ол мәселелерді талдау барысында есім аналитикалық тұлғаларына қатыстыларын оның осы жоғарыда жасалған теориялық сипатына сай анықтап, талдап, толықтырып отырамыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Оралбаева Н. Қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары. – Алматы. -1975. – 125 б.
2. Ганиев Ф.А. Аналитическая морфология тюркских языков: проблемы и задачи // «Советская тюркология» №1, – 1979 с.88-93.
3. Репина Т.А. Аналитизм романского имени (склонение существительных на заподе и востоке Романи) Автореферат дисс.д-ра филол. наук.-М.,1973- 20 с.
4. Усманов С. Морфологические особенности слова в современном узбекском языке. Ташкент, 1964.
5. Ахтамова Х.Т. Послеложные аналитические формы в современном узбекском литературном языке. АКД.Ташкент, 1981.
6. Хямяляйнен Аста. Падежная и предложно-падежная форма как компонент причинной конструкции в современном русском литературном языке (особанности семантики и функционирования). Автореферат дисс. на соиск. учен. степени канд. филол. наук. М.: 1983. – 24 с.
7. Чеботарева Н.Е. Функциональный анализ падежных форм и предложно-падежных конструкций. Автореферат дисс. на соиск. учен. степени канд. филол. наук. М.: 1984. – 29 с.
8. Астен Т.Б. Аналитизм в морфологии имени: когнитивный и прагматический аспекты. Монография. Ростов-на-Дону, 2003.- 260 с.
9. Кимпо Г. Аналитизм и его особеннности в русском языке. Автореферат дисс. на соиск. учен. степени канд. филол. наук. М.: 1986. – 18 с.
10. Дешериева Т.И. Структура семантических полей чеченских и русских падежей М., 1974. 299 с.
11. Мергенбаев Е. Қазіргі қазақ тіліндегі сөзөзгерім жүйесі.-Алматы, 1994.- б

REFERENCES:

1. Oralbayeva N. (1975) Kazak tilindegi etistiktin analitikalyk formanttary. – Almaty. – 125 p.
2. Ganiev F.A. (1979) Analytical morphology of Turkic languages: problems and tasks // “Soviet Turkic studies” №1, – p.88-93.
3. Repina T.A. (1973) Analyticism of the Romanesque name (the declension of existing on the west and east of Romani) Abstract of thesis for the author. Sciences.-M., 20 p.
4. Usmanov S. (1964) Morphological features of the word in the modern Uzbek language. Tashkent.
5. Akhtamova Kh.T. (1981) Post-mortem analytical forms in the modern Uzbek literary language. AKD.Tashkent.
6. Hämäläinen Asta. (1983) The case and the prepositional case as a component of the causal construction in the modern Russian literary language (peculiarities of semantics and functioning). Abstract of Diss. on the competition scholarly degree of candidate filol. sciences. M .: – 24 p.

7. Chebotareva N.E.(1984) Functional analysis of case forms and prepositional case structures. Abstract of Diss. on the competition scholarly degree of candidate filol. sciences. M ,- 29 p.
8. Asten T.B. (2003) Analysis in the morphology of the name: cognitive and pragmatic aspects. Monograph. Rostov-on-Don, 260 p.
9. Kimpo G. (1986) Analyticism and its features in the Russian language. Abstract of Diss. on the competition scholarly degree of candidate filol. sciences. M ., – 18 p.
10. Desherieva T.I. (1974) The structure of the semantic fields of the Chechen and Russian cases M., 299 p.
11. Mergenbaev E. (1994) Kazirgi Kazak tilindegi sozozgerim zhyyesi.-Almaty.

ХҒТАР 27.25.19

Ниязова Ғ.М.
филология ғылымдарының кандидаты,
Қазақ әдебиеті кафедрасының доценті
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе, Қазақстан

Әбдіқалық А.Б.
2 курс студенті
филология мамандығы
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе, Қазақстан

Т. АХТАНОВТЫҢ «ШЫРАҒЫҢ СӨНБЕСІН» РОМАНЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘЙЕЛІНІҢ ОБРАЗЫ

Аңдатпа: *«Шырағың сөнбесін» романы Т.Ахтановтың соғыс тақырыбына арнаған ең ірі туындыларының бірі. Мақалаға негіз болған аталмыш романның өзгешелігі автордың бас кейіпкерді ешқандай бояусыз және бұрмалаусыз, періште кейпінде емес, өмірдегі шынайы қалпымен суреттеуінде болып келеді. Сұрапыл соғыста күйеуінен айрылып, тынымсыз тіршіліктің тауқыметін тартқан Нәзираның жан дүниесіндегі арпалысқан алапат сезімдерді жазушы психологиялық тұрғыдан терең талдап, шебер жеткізеді. Мақалада романдағы өтіп жатқан барлық құбылыстар мен оқиғалар тізбегі басты кейіпкердің айналасында өрбітілетіні, сюжеттердің оның ойы арқылы жүзеге асатындығы талқыланады. Т.Ахтанов туындысында Нәзираны алға шығара отырып, оқырманға басқа да қазақ әйелдерінің образын мейлінше кең тыныста таныстырып, олардың өзара айырмашылықтары мен ерекшеліктерін айқындап, тіпті, кей кейіпкерлерді параллель етіп көрсетеді. Мақалада Тахауи Ахтановтың образдар жүйесін жасауда қаһарманның ішкі түйсіктері мен жан құбылысы, мінез-құлқына баса назар аударатындығы теориялық тұжырымдарға сүйене отырып дәлелденеді.*

Кілт сөздер: *қазақ әдебиеті, ұлттық сипат, әйелдер галериясы, характер, деталь, көркемдік ізденіс.*

Ниязова Г.М.
кандидат филологических наук,
доцент кафедры Казахской литературы
Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова
Актобе, Казахстан

Абдыкалык А.Б.
студентка 2-го курса
филологический факультет
Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова
Актобе, Казахстан

ОБРАЗ КАЗАХСКОЙ ЖЕНЩИНЫ В РОМАНЕ Т. АХТАНОВА «ЧТОБЫ ЛУЧ НЕ ПОГАС»

Аннотация: *Роман "Чтобы луч не погас" – одна из главных произведений Т. Ахтанова. Особенность этого романа заключается в том, что автор описывает главного героя, находящимся в реальном мире без каких-либо искажений и прикрас. Писатель подходит психологически и с болью отзывается о состояния Назиры, потерявшей на войне мужа и понесшей все тяготы жизни. В статье прослеживается явления и картины, происходящие вокруг главного героя, также сюжет проходит через его мысли. Писатель выводя образ Назиры на первое место, подводит читателя к тому, что показывает различия и особенности других казахских женщин, показывая параллель между ними. Основываясь на теоретических выводах Т.Ахтанов акцентирует внимание на внутреннем мире и поведении героев.*

Ключевые слова: *казахская литература, национальный характер, женские галереи, характер, деталь, художественный поиск.*

Niyazova G.M.
candidate of Philological Sciences,
associate professor of the Kazakh Literature Department
K. Zhubanov Aktobe Regional State University
Aktobe, Kazakhstan

Abdykalyk A.B.
2nd year student
Faculty of Philology
K. Zhubanov Aktobe Regional State University
Aktobe, Kazakhstan

THE IMAGE OF A KAZAKH WOMAN IN THE NOVEL BY T. AKHTANOV «TO THE BEAM DID NOT GO OUT»

Annotation: *The novel "To the beam did not go out" is one of the main works of T. Akhtanov. The peculiarity of this novel is that the author describes the main character in the real world without any distortions and embellishment. The writer approaches psychologically and with pain speaks of the state of Nazira, who lost her husband in the war and suffered all the life. The article traces the phenomena and paintings that take place around the protagonist, the story also passes through his thoughts. Writing the image of Nazira in the first place, he brings the reader to what shows the differences and peculiarities of other Kazakh women, showing the parallel between them. Based on the theoretical conclusions T.Akhtanov focuses on the inner world and the behavior of the characters.*

Keywords: *Kazakh literature, national character, female galleries, character, detail, artistic search.*

Кешегі сұрапыл соғыста Отанын ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен қорғап, замандас, құралпастарымен қатар қазақтың жауынгерлік рухын әлемге әйгілі еткен, сол батырлықты қағаз бетіне бедерлей түсіріп, қазақ әдебиеті айдынында ақ кемедей жүзіп, өзіндік орнын қалыптастырған еліміздің асып туған ұлдарының бірі – Тахауи Ахтанов есімі елімізге әйгілі.

«Оның ақырғы шығармасы – "Шырағың сөнбесін" атты дилогиясы – осындай адамгершіл әлеуметшілдіктің үздік үлгісі. "Шырағың сөнбесін" диалогиясында қайта оралып, соғыс қасіретін қарапайым қазақ әйелінің көзімен бере білді. Онда соғыс салдарынан асты-үстіне шыққан аламан-асыр дүниенің қай қыры мен қай сыры да түгел қамтылады. Осындай тоз-тозы шыққан бей-берекеттік әлеміне мән мен мағына бітіріп түрған майдан шебіне тағдыр айдап тап болған қарапайым қазақ әйелінің екіқабат күйінде ел ақтап, соғыстағы күйеуін аман көрмек, құрсақтағы нәрестесін аман таппақ дәмесі ғана. Өмірге деген құштарлықтың аттаған сайын алдынан шыққан ажал мен қауіпке қарсы мігірсіз айқасы. Нәзіктік көзімен суреттелген озбырлық, пәктік сезіммен түйсіктелген түрпайылық, адалдық санасымен сарапталған зұлымдық Ахтанов қаламының арқасында арыңды апшытып, намысыңды қоздыратын, өн бойыңды түршіктіріп, күш-жігеріңді қайрайтын алапат рухани тегеурінге ие қыла алғандай. Бұл – бір кезде Мұхтар Әуезов тек Тахауи Ахтановтан ғана дәмете алған қапысыз шеберлік пен қалтқысыз шынайылық. Тұңғиық тереңдік. Тек бір қаламгердің ғана емес, бүкіл ұлттық әдебиетіміздің жаңа самғауына тарихи меже бола алатындай көркемдік, биіктік. Жазушы өзінің жаны таза, сезімтал, жақсылыққа жаны құштар кейіпкерлерінің ішкі сезім буырқанысын қоршаған табиғатпен байланыстыра, астастыра ашады. Оның кейіпкерлерінің шетінен асқақ арманға құлаш ұрған, арманшыл, қиялшыл болып келетіні де олардың ой-толғаныстарының көбіне табиғатпен жарасып, жанасып жататындығында болса керек.

Қазақ әйелі қай заманда да қоғам дамуында үлкен рөл алып келді. Әйел тақырыбы – әлеуметтік мәні бар, ауқымды мәселе. Үшан-теңіз тәрбиені көктеп өскен қазақ қызы жиырма жасында бір елдің данасы болғаны белгілі. Тарихымызда ағасының найзасын сұрап, жауға шапқан арулар бар. Мәселен Құртқа, Гүлбаршын, Ақжүніс, Үлпан т.б.

Соғыстан кейін отыз жылдан соң бұл тақырыпқа қайта оралған қаламгер тарихи оқиға ретінде жылдар қойнауына еніп бара жатқан сол бір сұрапыл жылдар бейнесін қайтадан ой таразысына салады.

Т.Ахтанов адамзатқа тіршілік сыйлайтын әйел-ана образымен сол тіршілікті өртейтін, жалмайтын «соғыс» атты кеселді қатар суреттеу арқылы адамзат баласын тойымсыздықтан, жексұрындықтан, сұрқиялықтан, айуандықтан сақтандырады. Соғыстағы техника мен қару-жарақ – адам ойының жемісі. Бірақ адам сол өзі ойлап тапқан нәрсенің ертең өз тіршілігіне залал екенін, болашақ ұрпағының өмірін құртатындығын біле ме екен? Прогрестің өзі сайып келгенде адамзатқа қарама-қарсы. Адам баласы өзінің уымен өзін өлтіретін қара құрт секілді болашағын улайды. Автор «Шырағың сөнбесінде» соғыс тақсіретін тартқан ана мен болашақ ұрпақ – сәби көзімен соғысты айыптай отырып, «соғыс және адам» концепциясын өзінше көркемдік шеберлікпен шешкен. Бұл роман сюжеттік желісі жағынан Әди Шәріповтың «Партизан қызы» (1960) повесімен ұқсас [1.132]. Жазушы қаламынан шыққан романдар қазақ прозасында адам жаны экологиясы проблемаларын жан-жақты да терең суреткерлік шеберлікпен бейнеленгенін көрсетеді. Кешегі КСРО әдебиетінің ортақ кеңістігіндегі әдеби үрдісте тоғысатын қазақ әдебиеті де дәуір шындығынан туындаған адам жаны экологиясы мәселелерін батыл көтерген романдарымен көркемдік дамудың жаңа биігіне көтерілді.

Романның басты ерекшелігін айта кетер болсақ, мысалға кезек берейік: «Дүшпанның не де болса мылтығын кезеп, ашық келгені жақсы екен, манадан бері талай дүниені ойлағанмын, жасыратыны жоқ, бұлардың аман жібермейтінін де білдім. Әйел залымның сезбейтіні бар ма, манағы машина үстіндегі алғашқы көзқарасынан-ақ бұл офицердің пиғылын танып қалғанмын. Шарасыздан қандай қорлыққа да мойынсұнып, не де болса жиіркенішпен қарсы алуға іштей қамданып-ақ едім, алдымда алысар жау емес, әйел затына қызмет етіп, тал жібектей майысып сызылған кавалер тұр» [2. 202] дейді басты кейіпкеріміз Нәзираға өз әңгімесін баяндап беріп жатқан орыс қызы Света. Осы тұста нені байқаймыз? Орыс қызының ажал болып төніп тұрған қасіретін емдегендей болып дәл алдында «тал жібектей майысып сызылған кавалер» бар ойын өзіне қаратып ала қойған тұсын жазушы шынында шебер қолдана суреттей білген. Барлық дерлік шығармаларда қатігез, сезімсіз, дөрекі, сатқын, жаулаушы, озбыр түріндегі дәстүрлі стереотиптің бұзылып, жаңа бір қалыпқа түскендігін көруімізге болады. Қабдеш Жұмаділовтің («Мәңгілік майдан»), Ғабит Мүсіреповтың («Қазақ солдаты»), Рақымжан Қошқарбаевтың («Жеңіс жалауы»), Бауыржан Момышұлының («Москва үшін шайқас»), Александр Бектің («Волоколамск тасжолы») шығармаларында белең алмаған тың тақырыпты қозғай білген Тахауи Ахтановтың жаңалығы да осында.

«Мені алып келіп диванға отырғызды да:

Егер флейлен рұқсат етсе, кешкі астың уақыты болды, ас алсақ қайтеді», – сыпайы қимылмен столдағы жапқышты сыпырып алды». [2.202] Автор суреттеуде неміс жігітінің бар іс-әрекетін қарадан ақтап алатындай етіп, ізіне шаң жұқтырмайды. Мақсат та айқын: белгілі бір дәрежедегі ұлттық сипаттан асып өтіп, мейлі ол осыған дейінгі кезде тек жағымсыз кейіпкер болып келген неміс жігітін орыс қызының адамзаттық, одан қалды планетарлық екшеуге саятын ойына жақындатады. Амалсыздан басқан қадамын ақтап алардай болып бір сәтке Нәзираны өзінің мұңды, аянышты күйіне көз салуын күтеді: «Өзің білесің ғой, коньяк дегенді атын естігенім болмаса, мен ішіп көрмегенмін. Шарап сияқты қызыл болғанға ішіп жіберсем, бірден аш өзегіме түсіп кетті ғой деймін, үйдің іші дөңгеленіп жүре берді» [2.202]. Шараптың буына берілген өзін қандай да бір ұяттық іске барса да, ақтап алардай әңгімесін ары қарай жалғастырмайды. «Жанарын төмен салып, бүйығып қана үнсіз отыр» дейді кейіпкеріміз. Бұдан кейін « – Менің өзім қаншық болып шықтым!» [2.203] – дейді Нәзираға Света бар кінәні өзінен іздеп. Осында жауыз болып елестеген неміс офицерінің емес, орыс қызының да кейде қателікке бой алдыратынын цензуралық сын күшіне еніп тұрған дәуірде батылдықпен айта білген аға жазушының біздің нысандағы романның ең басты көркемдік ізденісі, әкелген жаңалығы, тудырған төлі десек те жараспайды емес. Әдебиет көркемдік пен шындықты қоса білген, бір арнада суреттей білген уақытта ғана шынайы роман туатынына дауа жоқ болса, Т.Ахтановтың ізденісі қазақ әдебиетінің дәстүрлі процесіне алып келген жаңа демі іспеттес.

Сонымен, қалың оқырман назарына «Қаһарлы күндерден» соң араға он жеті жыл уақыт салып, «Шырағың сөнбесін» романы [3, 6] («Жұлдыз» журналының 1973 жылғы 10, 11 сандарында, 1980 жылғы 2,3 сандарында) ұсынылды. Жазушының сол бір соғыс тақырыбына қайта айналып соғуының өзіндік себептері бар еді. Елдегі зор әлеуметтік-саяси өзгерістер мен елеулі бетбұрыстар, Сталиннің жеке басына табынушылықтың әшкереленуі тоталитарлық жүйенің іргесін шайқалтты.

Осыған байланысты автордың көп нәрсеге көзқарасы өзгеріп, соғысқа дейінгі және кейінгі оқиғаларды тізбектеп, ой елегінен өткізіп, бірқатар құндылықтарды қайта қарауға тастүйін бекінді.

Жаңа туындысында айтайын дегенін бүге-шүгесіне дейін қалдырмай, ірікпей сөйлейтін қаһарман іздеп, түптің түбіне келгенде ауыл қызы Нәзираны шығарма баянының иесі әрі басты кейіпкер етіп алды. Нәзира өз жайынан бірін де қалдырмай ақжүрегімен әңгімелейді. Оны оқырман оқи, көз алдына елестете отыра талай тағдыр, талай табиғат пен қаншама характерлер қақтығысы ашыла түседі. Оқиғаның барлығы Нәзираның көзімен беріліп, өз ауызымен баяндалып отырады. Сүрқия соғыс пен халықтың басындағы жайсыз жағдай әйел түрмақ өрімдей жас балаларға да жадырап өмір сүруге мүмкіндік туғызбады. Жұрт қай жерді паналаса да соғыстан көз ашпады. Сол бір сұрапыл соғыстан құтылғанша жандары жай табар емес.

Романнан Дуня апай (Евдокия Герасимовна) мен Қамқа әжей образдарының параллель екенін анық байқауымызға болады. Себебі, бұл екі образды бөліп-жарып қарау мүмкін емес. Екеуі де Усачев, Түрсынғали дәурендерінің уақытша екенін сезеді, екеуі де әлгі аталғандарды кекете, мазақ еткендей қарайды. «Жағдайларың белгілі ғой, қайда барамын дейсіңдер» дегенді әр сөйлеген сөздері мен іс-әрекеттерімен қағытып отырады. Екі белсендінің жасаған іс-әрекеттеріне күліп, ызаланып, кек сақтап жүрген олар жоқ, керісінше жанашырлықпен, аянышпен қарайды. Романда елемей өтуге болмайтын бейнелердің бірі Света – Светлана Андреевна.

«– Кеше мен немістердің қолына түсіп қалдым!

– Немене, зорлады ма сені?

– Зорлады ма?.. Құдайдан зорлағанын тілер едім ғой. Зорлыққа кісінің амалы бар ма? Менің өзім қаншық болып шықтым!– деді Света сыбырлап» [2. 202]. Осы сөздерде қаншама көз жасы, өкініш, қасірет жатыр! Нәзира сұрақ қойған сайын құрбысының жан жарасын тырнап жатқанын байқамай қалды. Оның әр сұрағы жүрегін езгілеп, қопарып бара жатқандай. Онсызда жерге кіріп кетейін деп қысылып әзер тұрғанында бар жағдайды баяндатады. Қиналып айтқан әр сөзінде өкініштің өксігі толып тұр. Одан өлімді естірту оңай сияқты көрінді.

Света – қарапайым әйел. Содан соң ғана пенде, азаматша. Нәзира – Светаның жақын сырласы. Ол да әйел. Екеуінің айырмашылығы – бірі шығыс, екіншісі қазақ әйелі. Бұл жерде қаламгер Т.Ахтанов екеуінің де өскен орталары мен тәрбие-тәлімге байланысты жан-дүниелерін шынайы ашып көрсеткен. Олар қаншалықты сырлас, мұңдас болғандарымен екеуі екі түрлі топырақтың адамдары екені көрініп-ақ тұр. Света – ашық, Нәзира – түйық. Светаны, әрине, Нәзира да түсінеді. Бірақ оның түсінігі аңқау, аңғырт. Құрбысы үшін сауалдарының қаншалықты азап екенін сезсе де оның жанын одан әрі шұқылай, қазбалай түседі. Светаның жазасы – құрбысының сауалдары. Ол жазаланған күнде де тап осыдан артық азап көрмес. Кейін Света – Смуглянка атақты барлаушы болады. Әйелдігін азаматтығы ақыры жеңіп шығады... Бұл шешімге жазушыны «Осыны тым құлдыратып жібердім-ау» деген аяушылық-күмән апарғаны даусыз. Светлана әлгіден кейін өз күйеуі Николаймен кездеседі. Нәзираның бойындағы ең үлкен қорқыныш осы болатын. Светлана күйеуіне бар шындықты айтады. Мұнысы Нәзираға масқара, ұятсыздық болып көрінеді. Сырласын әйел ретінде түсінгендей болады, бірақ, адам ретінде таңданысын, шошынғандығын жеңе алмайды. Нәзира құрсағындағы заңды баласын «бала», «нәресте» деп атауға батпайды. Кісіні ұялтпайтын жаңа атау іздейді. Тапқаны – сол. Бүйірін түртіп-түртіп қалатын да – сол. Шеті бұрып ауырады – сол. «...Жаңағы алас-қапаста есімнен шығып та кетіпті-ау, қимылдайды. Сол. Өз тірлігінен хабар беріп жатқан ішімдегі жан иесінің қазір аты жоқ. «Бала», «Нәресте», бұл атаулар оған әзірге қонбайтын сияқты, бар тапқаным «сол» деймін» [2. 65].

«Шырағың сөнбесін» деген қазақтың қарапайым философиясын бүкіл адамзаттық проблема деңгейіне жеткізе суреттеген қаламгер шеберлігі, танымы таң қалдырады. Өзінің артындағы шырағы үшін, өмірдің не бір қиыншылығына төзе білген, жеңе білген Нәзира образы арқылы жазушы адамзатты келер соғыстан сақтандырады. «Әрбір жан иесі жарық дүниеге осынша ана ғазабымен адам деген ойлай ма екен? Әй, көп адамдар-ақ ойлай бермейтін шығар, ойласа, адам құнын осынша арзандатпас еді ғой» дегендей шынында да адамдар өздерінің өмірінің бағасын дұрыс ұғынбағандықтан бір-бірін өлтіреді. Өмір сүрудің бағасын түсінбейді. Өмір сүрудің өзі қасиетті сый екенін терең сезінбегендіктен осындай соғыс сияқты тіршілікті таптайтын кеселді ойлап табады. Соғыс қанша адамды жұтқанмен тіршілікті жер бетінен құртып жібере алмайды. Ол адамды қанша отағанымен өсімдік сияқты қаулап өсіп шығады. Нәзира соғыстан өзімен бірге үш адамның өмірінің жалғасын алып қайтты. Адамзаттың өмірі үшін үлкен үлес қосты. Қасымбегінің, Абанының, Светасының өмірінің жалғасын үзген жоқ. Ана бар жерде–өмір бар, олай болса романның атының өзі айтып тұрғандай адмзаттың «шырағы сөнбейді».

Роман желісіндегі оқиғаларға бірнеше үрпақтың өкілдері қатысқандықтан аталмыш туындыға үлкен көлем, кең аура беріп түр. Әрқайсысы өздерінше бас кейіпкер. Бірақ, автордың таңдап алғаны – Назира. Басында ол күйеуінің амандығын сұрап, саулығын тілеп қана жүретін жап-жас келіншек, ауылдың аңғал қызы еді. Бас кейіпкер шамалы уақыт ішінде өзгеріп, қатайып кетеді. Қайраттың өзі қиындық пен қасіреттен туындайды ғой. Нәзираның да қайраты көрінеді. Қайрат жүрген жерде қаталдықтың қалыс қалуы мүмкін емес. Роман басталғанда Нәзираның түсінде жылқы кісінейді, аладүбір шабыс көреді. Түс жорушылар мұндайды – жаугершілікке жорушы еді. Мына секілді оқиғалы шығармаға осының өзі авансцена-увертюра ретінде қызмет атқарып түр. Романның соңында да жылқы кісінейтін түс бар: «әлі де сақ болыңдар» дегенді аңғартатын сияқты.

Қазіргі қазақ прозасында әлеуметтік мән, рухани пафос, характер шындығының тереңнен табысқан жарасымынан тұратын кемел реализмнің қалыптасып, нығаюына, әлеуметтік зерде мен азаматтық үннің күшеюінде Тахауи Ахтанов шығармаларының үлесі мол. Ахтановтың қай-қай шығармасы да оқушы көкірегінде адамдық бақыт, азаматтық мұрат туралы көкейкесті әңгіме болып қонақтай білді. «Мен Ахтанов жайлы ойланған сайын 1961 жылдың жазы есіме түседі. Аяулы Мұқаң Москвада операция алдында көңілін сұрай барғандарға қаламдас достары мен інілернің жайын көбірек айтып, көбірек толғап отырып еді. Сонда ұлы жазушының аузына ең көп түскен есімнің бірі Тахауи болды. Оның ажал алдында артындағы қауымға айтар аманатын Тахауи Ахтановқа жолдағаны да тегін болмаса керек. Ол Ахтанов бойындағы суреткерлік елгезектікке, уытты да өжет, азаматтық ойға, рухани қайсарлыққа қатты сүйсініп, жазушы болашағынан үлкен үміт күткен. Жазушы Тахауи әрдайым сол үміт, сол дәмеден шығып келеді. Кемел жасындағы жарқын таланттың туған әдебиетіміздің мерейін көтере келелі еңбегінің көбі алда деп білеміз» [4, 55]. Қазір атадан мұраға жеткен осындай құнды, баға жетпес рухани байлықтарымыз қазіргі өз әдебиетін сүйетін, өз әдебиетін іздейтін жастар және болашақ үрпақ үшін таптырмас алтын азық екендігін айтпасақ та белгілі. Қазақ романдары көркемдік-идеялық ізденіс аясын жылдан-жылға кеңейте түсті. Қоғамдық және әлеуметтік мәселелерді көтере отырып, қазақ елінің әлеуметтік дамуының көркем шежіресін жасауға ұмтылды. Мәселен, ел мен жер тағдыры, жалмауыз соғыстың адам болмысына әсері Тахауи Ахтанов романдарында өз көрінісін тапты. Замандасты бейнелеу, жауынгер адамдарының жан дүниесін ашу жолында оң ізденістер де, айтарлықтай табыстар болды.

1960-80 жылдардағы қазақ романдарындағы образдың үлттық сипаттары зерттеушілер тарабынан кеңінен қарастырылды. Қазақ романдарындағы көркемдік ізденістер нәтижесінде тақырыпты көтеруі, проблеманы алға тартуы, мазмұнды байытуы, сюжетті алуан үлгіде өрістетуі, кейіпкерлер болмысына тереңдей бойлауы, адам мен жаратылыс сырын ашуда философиялық-психологиялық қатпарларға дендей үңілуі жағынан кемелдене түскен қазақ романының бойынан қазіргі таңда көптеп үшырасатын сан қилы сипаттардың бір сәтте қалыптаса қалмағаны да анық. Қазіргі қазақ романына тән қасиеттердің қай-қайсын да жіті зерделеу үшін жоғарыдағы үлгіде оның тарихи жолына шола көз жүгіртудің мүлде жеткіліксіз болары және түсінікті. Соғыс жылдарындағы романды танып-білу үшін оның дамуында маңызды роль атқарған факторлардың қай-қайсын да назардан қағыс қалдырмаған абзал. Бұл ретте әлемдік роман тарихындағы елеулі көркемдік құбылыстарға да, күні кешеге дейін кеңестік кеңістікте өзара байланыса, ықпалдаса жетілген үлттар әдебиетіндегі шығармашылық тәжірибелерге де, төл әдебиетіміздің түрлі арналарында көне дәуірден кешегі жылдарға дейінгі аралықта игерілген әдеби дәстүрлер мен кейінгі кезең әдебиетінде пайда болған жаңашыл ізденістерге де бойлау қажет. Сонда ғана соғыс жылдарындағы қазақ романының болмыс-бітімін белгілейтін сипаттар мен оның түптөркінін қапысыз тануға мүмкіндік тумақ.

«Тахауи Ахтановтың творчествосына жан-жақта шолу жасасақ, оның басқа әріптестерінен, өзінен бұрынғы жазушылардан айырмашылығын да, олармен үндестігін де байқауға болар еді» [5, 99]. Ахтанов – әдебиетте өзіндік беті, өз тақырыбы, өз машығы, өз табиғатын танитын жазушы. Ол – жер басып жүргендер түгілі, келешек үрпақтар да қастер тұтатын, етігімен су кешкен, кеудесімен оқ тескен қаһарман майдангер үрпақтың өкілі. Ол әдебиетке өз буыны бастан кешкен бай рухани тәжірибені ала келді. Сондықтан да ол шыншыл, сондықтан да ол сыршыл. Өлім мен өмірдің екі үдай таласын өз көзімен көріп, өз басынан өткергендердің шыншыл болмасқа жайы жоқ. Не бір ұлы шындықты өз жүрек елегінен өткізгендердің сыршыл болмасқа жайы жоқ.

Қысқасы, Тахауи Ахтановтың «Шырағың сөнбесін» романы кең көлемді, тұщымды туынды. Мұнда суреттелген оқиға біреуге өзі өмір сүріп отырған мезгілдің оқиғасындай болса, ал енді бірі

үшін өз халқы басынан кешкен тарихи оқиға ретінде әсер етуі мүмкін. Әдебиет халықтың рухани байлығы болса, сол байлықты азаптанып дүниеге келтірер таланттар халықтың маңдайына біткен кенен ырыс, жарық жүлдыздары. Тахауи Ахтанов халқымыз бен әдебиетіміздің осындай ырысына айналған санаулы суреткерлеріміздің бірі және бірегейі. Халық пен әдебиет Тахауи Ахтановты әрі мақтаныш, әрі бедел тұтады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Шәріпов Ә. Партизан қызы. – Алматы: Жазушы, 1968 – 440 б.
2. Ахтанов Т. Көп томдық шығармалар жинағы; III-Т: Шырағың сөнбесін. – Алматы: «Мерекенің баспалар үйі» ЖШС, 2013 – 608 б.
3. «Жұлдыз» журналы. № 10,11 (1973); № 2,3 (1980).
4. «Әуезов М.О. Уақыт және әдебиет. – Алматы: ҚМКӘБ, 1962. 458 б.
5. Ыдырысов Р. Отты жылдар шежіресі. –Алматы: Қазақстан, 1971 – 149 б.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Шарипов А. Партизанская дочь. – Алматы: Жазушы, 1968 – 440 с.
2. Ахтанов Т. Сборник многотомных работ; III-Т:Чтобы луч не погас. – Алматы: «Мерекенің баспалар үйі», 2013 г. – 608 с.
3. Журнал "Жулдыз". № 10,11 (1973); № 2,3 (1980).
4. Ауэзов М.О. Время и литература. – Алматы: ККБ, 1962. 458 с.
5. Идрисов Р. Хроника огненных лет. – Алматы, Казахстан, 1971 – 149 с.

REFERENCES:

1. Sharipov A. Partizanskaya doch'. [Guerrilla daughter] – Almaty: Zhazushy, 1968 – 440 p.
2. Akhtanov T. Collection of multivolume works; III-T: Chtoby luch ne pogas [So that the beam does not go out]. – Almaty: “Merekena Baspalar Uyi”, 2013 – 608 p.
3. Journal "Zhuldyz". № 10,11 (1973); № 2,3 (1980).
4. Auezov M.O. Vremya i literatura [Time and literature] – Almaty: KKB, 1962. 458 p.
5. Idrisov R. Khronika ognennykh let [The Chronicle of the Fiery Years] – Almaty, Kazakhstan, 1971 – 149 p.

Ниязова Ғ.М.
филология ғылымдарының кандидаты,
Қазақ әдебиеті кафедрасының доценті
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе, Қазақстан

Әбдіқалық А.Б.
2 курс студенті
филология мамандығы
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе, Қазақстан

Т. АХТАНОВТЫҢ ОБРАЗДАР ЖҮЙЕСІНДЕГІ ПОРТРЕТТІК БЕЙНЕЛЕУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа: *Әдебиеттану ғылымында көркем шығарманың табиғатын түсіну үшін оның көркемдік ерекшеліктерін зерттеудің маңызы зор. Мақалада жазушының шеберлік қырлары, көркем әдебиет туындысының эстетикалық қуаты – суреткер қаламгердің поэтикалық ізденістері зерттеліп, зерделенді. Т.Ахтанов романдарында әр алуан кейіпкерлерінің образдық болмысына сай түрлі портреттік сипатын мінез-құлқымен бірлікте бедерлей біледі. Мақалада автордың көркем шығармадағы қаһарман сырына бойлататын образ табиғатын, кейіпкер әлеміндегі моральдық-этикалық сапаларды ашуға мүмкіндік беретін маңызды көркемдік құралдарды ұтымды да тиімді пайдаланатыны тереңірек қарастырылды. Т.Ахтанов романдарының өзіндік ерекшеліктері мен көркемдік мәнін анықтай отырып, оның азаматтық, адами дүниесін танып, адамгершілік ізденістеріне терең бойлай аламыз. Сондай-ақ, қаламгер образдарының сомдалуы шығарманың мәнін айқын ашуымызға көмектесті.*

Кілт сөздер: *ұлттық бояу, әдеби образ, психологиялық тереңдік, портреттік мінездеме, эпитет, эпизодтық кейіпкер.*

Ниязова Г.М.
кандидат филологических наук,
доцент кафедры Казахской литературы
Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова
Актобе, Казахстан

Абдыкалык А.Б.
студентка 2-го курса
Филологический факультет
Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова
Актобе, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ПОРТРЕТНЫХ ОПИСАНИЙ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВ Т. АХТАНОВА

Аннотация: *Важное изучение художественных особенностей в литературоведении понятие природы искусства. Статья посвящена мастерству писателя, эстетической силе художественной литературы – поэтическое исследование поэзии писателя изучалось и изучается. Для романов Тахауи Ахтанова характерны разные герои отображающие различные портретные характеристики и их поведение. В статье автор описывает образы природы, морально-этические нормы, происходящие в мире героев. Выявив особенности и художественную природу романов Т. Ахтанова, мы можем узнать его цивилизацию, человеческий мир и углубить его нравственные искания. Также композиции писательских творений помогли нам раскрыть суть работы.*

Ключевые слова: *национальный колорит, литературный образ, психологическая глубина, портретный персонаж, эпитет, эпизодический персонаж.*

Niyazova G.M.
candidate of Philological Sciences,
associate professor of the Kazakh Literature Department
K. Zhubanov Aktobe Regional State University
Aktobe, Kazakhstan

Abdykalyk A.B.
2nd year student
Faculty of Philology
K. Zhubanov Aktobe Regional State University
Aktobe, Kazakhstan

FEATURES OF PORTRAIT DESCRIPTIONS IN THE SYSTEM OF IMAGES T. AKHTANOV

Annotation: *An important study of artistic features in literary criticism is the concept of the nature of art. The article is devoted to the skill of the writer, the aesthetic power of fiction – a poetic study of the poetry of the writer has been studied and studied. For Tahaui Akhtanov's novels, different characters are depicted reflecting different portrait characteristics and their behavior. In the article, the author describes the images of nature, moral and ethical standards occurring in the world of heroes. Having identified the features and artistic nature of T. Akhtanov's novels, we can recognize his civilization, the human world and deepen his moral quest. Also compositions of writers' creations helped us to reveal the essence of the work.*

Keywords: *national color, literary image, psychological depth, portrait character, epithet, episodic character.*

Тарихи тұтас бір дәуірді құрайтын кеңестік жылдардың белгілі бір аралығын түзетін 1960-80-жылдардағы қоғамдық-әлеуметтік, саяси-экономикалық өмірдің алға тартқан проблемалары аз болмағаны аян. Сол проблемалардың барлығы дерлік әдебиеттің түрлі жанрларында қал-қадірінше көрініс тауып отырды. Әдебиеттің өзге жанрларымен салыстырғанда, көркемдік-шығармашылық мүмкіндігі жоғары тұрған романда кезең проблемаларының кең ауқымда, жан-жақты салалана қарастырылып, көркемдік тұрғысынан тереңдей игерілуі де заңдылық.

Әдеби шығарманың басты ізденісі – жаңалық, жаңа дем. Олай болса, көркемдік ізденістердің сарапқа салынып, түп-тұқиянына дейінгі астарларын әңгіме жүзінде қорытуды міндетке алайық. Адам, кейіпкер бойындағы сезімдер мен өзге де құбылыстар шығарма барысында кезек-кезегімен бой көрсетіп отырады. Алпысыншы жылдар әдебиетіне дейінгі қалыптасып қалған мінез бен көзқарас Т.Ахтанов шығармашылығында өзінің өмірге реалисттік құралдармен қарай білуі көрініс табады. Қаһарман ойындағы әділдік пен әділетсіздік, адалдық пен зұлымдық, махаббат пен ғадауат, жақсылық пен жамандық сияқты қалыптасқан конфликт құралдарының барлық заманға, барлық дәуірлерге ортақ екенін айтар болсақ, адамның ділі, ішкі монологы, ой-өрісі, әлемге планетарлық атмосфера жүзінде қарауы, ішкі мәдениеті деген сияқты қалыптаспаған жаңалықтардың алғашқы бой көрсетуі осы тұста, яғни жазушының ізденіс кульминациясының барысында болғаны, белең алған шағы екені анық. Бұл жөнінде белгілі ғалым Р.Бердібаев: «Адамдарды көбіне станок немесе қырман басынан көрсетіп, өндіріс проблемалары маңындағы айтыс, таластармен көлем көбейту кеміп, мінездер қақтығысын, тіршіліктің төте «өз» сауалдарын молырақ айту өсті, демек белгілі дәрежеде өмір өрісін гармониялы түрде ашу артты» – деп жазады [1, 157]. Жазушының романдарында шым-шытырық оқиғаға айнала алатын тартыстар, барынша кейіпкердің сезім, ішкі дүниелік қақтығыстарына айналуына көбірек ден қойылған. Көркемдік шешімге әуезовтік табиғатты қолдану тәсілімен келсе де өзінше сонылық психологиялық қақтығыста табылады. Қазіргі қазақ ауылының бейнесін беретін жаңа қыр ашылған. Тахауи Ахтанов соғыс тақырыбына үлкен шыңдалумен, үлкен дайындықпен келгені көрініп-ақ түр. Сын мен көркем аудармадағы терлі еңбегі бұл шығармаларына әсерін тигізбей кеткен жоқ. Артынша көлемді, табиғи ізден айрылмаған, шындықты көксеген роман жарық көрді.

Адамның рухани болмысын сын сағаттардағы әрекет мінезі арқылы ашу шеберлігін Тахауи Ахтанов «Боран» романында тереңдете түсті. Жазушы бұл романында өзі өмір сүріп отырған қоғамдағы тоғышарлық, мансапқорлық, пайдакүнемдік, өзімшілдік дерттерін қатал сынға алды.

Шындықты қызарта да, бозарта да боямай, ақиқат қалпының бар заңдылықтарымен көрсету, өмір ағысының, адамдар қатынастарының мазмұнына зерттей үңіліп, әр әрекет пен құбылыстың себебін терең ашу, адамгершілік мәселесі мен қоғамдық әлеуметтік проблеманы үштастыра, жымдастыра өру – Тахауи Ахтанов прозасының басты ерекшелігі.

Тіршілік бар жерде – күрес бар. Өмір бір әуеннен айнымай, бірқалыпты сырғи бермек емес; ескі мен жаңаның қақтығысуы, әділетсіздік пен әділеттіліктің айқасуы, қастық пен адалдықтың, бұрыстық пен дұрыстықтың белдесуі, кереғар ұғымдардың шарпысуы үнемі жүріп жатпақ. Еш тынбас, толастамас осы тартыста мұраты биік рухани мықты күрескер жеңіп шықпақ. Жазушы Ахтановты осындай қайратты адамдар тағдыры қызықтырады. Оның шығармаларының озық бір қасиетін осы мазмұннан көреміз.

Жазушының прозалық туындыларының негізгі арқауын қарапайым адамдардың бейнесі, солардың сезім-сағынышы, ұғым-түсінігі, қуаныш-сүйініші және тағдыр-талайы, адамшылық келбеті мен адамдық парызы құрайды. Осы бір аузын ашса көмейі көрінетін, жан сезімі бай, өз басының қадырын басқа жанға керектігімен өлшейтін, нағыз ұлттық сипаттағы кейіпкерлер туған әдебиетімізде өзіндік кескін-келбетімен ерекшеленеді. 60-70-жылдарда талмай табандылықпен еңбектенген жазушы сол кездерде-ақ көрнекті қаламгер ретінде көріне бастады.

Ертеректе жер ауып, тағдыр талайымен мұхиттың арғы жағына өтіп кеткен орыс ойшылы Н.О.Лосский ұлттық характер мәселесін тереңдете зерттеп, оған арнайы еңбек те арнаған. Осы ғалымның ойтанымына назар аударайық: «...задача при исследовани характера народа, более легко разрешимая, состоит в том, чтобы определить, какие свойства народа представляет собою первичное, основное содержание его души и какие свойства вытекают из его первоосновы» [2, 4]. Ғалым кеңтарапты терең мәселені көтеріп отыр. Ұлттық мінез сол халықтың қандай сипатынан көрінеді, соны анықтау аса өзекті мәселе екенін айтқан. Ұлттық мінез мен мұндамын дем мұндалап түрмайды, ол оның өмір сүру салтынан, күнделікті өмірінен байқалады. Оны дәл тауып тану әрбір жазушының маңдайына жазылған бақыт емес. Осы тұрғыдан алғанда жазушы Тахауи Ахтановтың көркем шығармалары оның көркемдік сипатымен айқын ерекшеленіп тұрады деуге толық негіз бар. Аталған романдарындағы Нәзира, Жаңыл, Раушан кейіпкерлері ұлттық бояумен сыналанып, сомдалып, қазақ ауылынан шыққан әрбір қазақ қызының жиынтық кейіпкері. Жетімдіктің тақсіретін көріп, одан әрмен соғыс азабын тарқан осы үш кейіпкер де болмысы тұрғысынан, мейлі характерлік тұрғысанан қарасақ та өжеттілік, батылдық элементтері арқылы портреттік бейне бола біледі. Әрбір сюжеттегі іс-әрекетінде қазаққа қатысты ой-толғамдар, мінез, қарапайымдылық, т.т. т.с.с.

Т.Ахтанов прозасындағы көркемдік-идеялық ізденістер оның романдарының тілінен де, баяндау әдісі мен характер, образ жасау жолында пайдаланылған шығармашылық тәсілдерінен де, кейіпкердің психологиялық-әлеуметтік портретін берудегі ерекшелігінен де, қысқасы, бүкіл шығармашылық ойлау жүйесі мен өзіндік стилінен айқын көрінеді. Қаламгер басқа емес, соғыс өмірін жалықпай жазып, өзінің жүрек түкпіріндегі ең нәрлі идеяларын басқалар емес, қазақтың қара баласының образы арқылы жайып салады да отырады. Ол қаршадайынан көкірегіне тоқыған ауылдың соғыс жағдайындағы қам-қарекетін, тұрғындарының әлеуметтік, психологиялық жай-күйін бес саусақтай біледі және адамгершіліктің асқақ көріністерін солардың бойынан тапты. Сонымен бірге, ұлтымыздың халықтық сипатын шыңдап, соғыс жайындағы бар зардапты, қасіретті үрпақтың ақыл-ойын, ішкі жан дүниесін қастерлеуге, барынша қасиетті етіп көрсетуге ұмтылады. Т. Ахтанов проза мен драматургия жанрларына елеулі үлес қосты. Ең алғаш "Күй аңызы", "Қаһарлы күндер" шығармалары баспасөз беттерінде жариялана басталды. Бұл романдар бірнеше рет қайта жарияланып, орыс, неміс халықтар тіліне аударылған. Т. Ахтанов буынының қоғам тарихы мен халық тарихының қандай сын кезеңінде қалыптасып жетілгенін кім-кім де жақсы біледі. Сол асқаралы шаруалардың бәрі жаймашуақ жайбарақат жағдайда емес, кескілескен идеологиялық күрес үстінде жүзеге асты. Талайлар тауқыметі мол тап күресінен басын ала қашқан тоғышарлыққа, немесе күрес дегеннің жені осы екен деп, шаш ал десе, бас алған үрдажықтыққа ұрынды. Т. Ахтанов сол екі кеселдің екеуіне де бой алдырмапты. Бұл Т. Ахтанов қайраткерлігінің жәй әншейін белсенділік емес, терең дүниетанымды, таптық күрестің көп жылдық идеялық қазынасын төз игеріп, төз меңгерген болмысты, азаматтық зерені арқау еткен саналы күрескерлік екенінен айқын хабар бергендей.

6. «Шығармадағы көркем тұлға табиғаты арқылы, ең алдымен қоғамдық проблема және қоғамдағы адамгершілік хал-ахуал бейнеленеді. Шығармадағы ой оқиға қатынасы арқылы өрбиді.

Суреткердің образды ашудағы қолданған көркемдік тәсілдері (диалог, монолог, пейзаж, портрет, деталь т.б.) оның өзіндік дара стилін анықтайды. Қаһарманның көркемдік болмысын, характерін ашуда көркемдік құралдарды ұтымды пайдаланып, шебер бейнелеу – қаламгердің басты табысы» [Бердібаев Р. Роман және заман. – Алматы: Жазушы, 1967 – 280 б.

7. Лосский Н.О. Характер русского народа. М., ИСРПЦ, Дарь, 2005. 336 с.
8. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: Санат, 1996 – 336 б.
9. Қабдолов З. Арна. – Алматы: Жазушы, 1988 – 256 б.
10. Ахтанов Т. Қаһарлы күндер. – Алматы: Жазушы, 1967 – 382 б.
11. Ахтанов Т. Боран. – Алматы: Арыс, 2010 – 422 б.
12. Ахтанов Т. Көп томдық шығармалар жинағы; III-Т: Шырағың сөнбесін. – Алматы: «Мерекенің баспалар үйі» ЖШС, 2013 – 608 б.
13. Бердібаев Р. Қазақ тарихи романы. – Алматы: Ғылым, 1979. – 240 б.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бердибаев Р. Роман и время. – Алматы: Жазушы, 1967 – 280 с.
2. Лосский Н.О. Характер русского народа. М., ИСРПЦ, Дарь, 2005 – 336 с.
3. Митатов Б. Казахский роман и психологический анализ. – Алматы:Санат, 1996 – 336 с.
4. Кабдолов З. Канал. – Алматы: Жазушы, 1988 – 256 с.
5. Ахтанов Т. Дни гнева. – Алматы: Жазушы, 1967 – 382 с.
6. Ахтанов Т. Метель. – Алматы: Арысь, 2010 – 422 с.
7. Ахтанов Т. Сборник многотомных работ; III-Т:Чтобы луч не погас. –Алматы: «Мерекенің баспалар үйі», 2013 г. – 608 с.
8. Бердибаев Р. Казахский исторический роман. – Алматы: Гылым, 1979. – 240 с.

REFERENCES:

1. Berdibaev R. Roman i vremya [Roman and time] – Almaty: Zhazushy, 1967 – 280 p.
2. Lossky N.O. Kharakter russkogo naroda [The nature of the Russian people] M., ISRPTs, Dary, 2005. 336 p.
3. Mitatov B. Kazakhskiy roman i psikhologicheskiy analiz [Kazakh novel and psychological analysis] – Almaty: Sanat, 1996 – 336 p.
4. Kabdolov Z. Kanal [Channel]. – Almaty: Zhazushy, 1988 – 256 p.
5. Akhtanov T. Dni gneva [Days of Wrath.] – Almaty: Zhazushy, 1967 – 382 p.
6. Akhtanov T. Metel' [Blizzard]. – Almaty: Arys, 2010 – 422 p.
7. Akhtanov T. Sbornik mnogotomnykh rabot [Collection of multivolume works]; III-T: Chtoby luch ne pogas [So that the beam does not go out]. – Almaty: “Merekena Baspalar Uyi”, 2013 – 608 p.
8. Berdibaev R. Kazakhskiy istoricheskiy roman [Kazakh historical novel] – Almaty: Gylym, 1979. – 240 p.

УДК 81'11:398.9

Ныгметова Б.Д.
к.филол.н., доцент кафедры иностранных языков
Павлодарский государственный педагогический университет
г. Павлодар

ҚАЗАҚ, ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ЭСТЕТИКАЛЫҚ БАҒАЛАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. *Мақалада салыстырмалы түрде эстетикалық бағалаудың тілдік ерекшеліктері қарастырылады. «Сұлулық» концептісі қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі көркем әдебиет мәтіндер негізінде экспрессия құралы ретінде зерттеледі. «Сұлулық» концептісінің тілдік репрезентация мысалдары қарастырылған тілдер сөздіктерінен алынған.*

Кілт сөздер: *тілдер, тілдік ерекшеліктер, эстетика, сұлулық.*

Резюме. *В данной статье рассматриваются языковые особенности эстетической оценки в сопоставительном аспекте. Представленные примеры языковой реализации концепта «красота» взяты из лексико-графических источников на казахском, русском и английском языках. Сопоставление характеристик данного концепта в различных этнокультурах позволяет более четко представить систему ценностных приоритетов разных языковых сообществ.*

Ключевые слова*: языки, языковые особенности, эстетика, красота.*

Summary. *This article is devoted to the language features of concept «beauty» in Kazakh, Russian and English. In linquistic cultures of three languages beauty is recognized as one of the highest human values. The material of the study was taken from dictionaries of three languages.*

Keywords: *languages, language features, aesthetics, beauty.*

Қазіргі таңда қазақстандық тіл біліміндегі зерттеулердің көбі концепт ұғымын қарастыруда. «Концепт» пен «ішкі форма» ұғымдарының мәнін ажырату қиын үдеріс болып табылады, өйткені «бұл терминдер сөздердің алғашқы мағынасын, ұлттық мәдени тілдік құбылыстың ерекшелігін түсіндірудің кілті болып табылады. Сөздің ішкі формасы жоғалып кете алады, ал концепт әрқашан сөзбен бірге өмір сүреді. Сондықтан концепт тұрақты деп есептелінеді [1, 53].

Сөздік анықтамасының компоненттік талдауы әдісімен «сұлулық» концептісімен байланысты үш тілдерінің мына лексикалық бірліктері атап көрсетілді: ағылшын тілінде – *beauty, loveliness; beautiful, pretty, handsome; to beautify, to embellish, to adorn; ugly, homely, unattractive*; қазақ тілінде – *әдемі, тамаша, гажайып; сұлулық, тартымды; әдемілену, елді аузына қарату; сиықсыз, тұрпатсыз, ұсқынсыз*; орыс тілінде – *красивый, прекрасный; красота, приятная наружность; красоваться, восхищать; некрасивый, безобразный, уродливый.*

Фразеологизмдер мен тұрақты сөз тіркестерінде кездесетін адамның сыртқы келбеті туралы халықтық түсініктер осыған дейін де лингвистикалық зерттеулердің нысаны болған. Үш тілдердің «сұлулық» концептісіне келесі фразеологизмдер мен тұрақты тіркестерді мысалға келтіруге болады. Қазақ тілінде: *кең маңдай, қызыл жүз, қараса жан тоймас, аузың бал, қызыл гүл, ақ тісің кір шалмас, ішсің – гүл аңқыған, нұрың – күн шалқыған, үлбіреген ақ етті, ашық жүзді, қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы, торғындай толқын ұрып көз таңдайды* [2, 55]. Орыс тілінде: *пышет здоровьем, писаный красавчик, писаная красавица, божественная красота, хорошенький как картинка, чистый шедевр, демоническая красота.* Ал ағылшын тілінде: *graceful as a swan, as pretty as picture, as handsome as a young Greek god, as handsome as paint, as shining as star.* Көріксіз келбетін суреттеген келесі тіркестер бар: қазақ тілінде – *өлім тәрізді қорқынышты, танауы, тұмсығы ұсқынсыз, не ұсқын, не келбет жоқ, пәле пәлемен, шайтан секілді.* Орыс тіілінде: *страшен как смертный грех; мордой, рылом не вышел; ни кожи, ни рожи; урод уродом; на черта похож, вырядиться как пугало.* Ал ағылшын тілінде: *ugly as a scarecrow, ugly as a toad, ugly as a dead monkey, ugly as sin.*

Орыстың, қазақтың және ағылшынның «сұлулық» концептісімен байланысты мақал-мәтелдер де өте көп. Қазақ тілінде: *Сырты бүтін, іші түтін; Жаның сұлу болса, тәнің де сұлу болады; Сұлулық бетте емес, жүректе; Сұлу, сұлу емес, сүйген сұлу.* Ағылшын тілінде: *Beauty is only skin-deep; Beauty*

dies and fades away, but ugly holds its own; Good fame is better than a good face; Handsome is as handsome does [3, 119]. Ал орыс тілінде: *Красив тот, кто красиво поступает; Красиво поле снопами, а гумно-скирдой; Лицом красив, до сердцем спесив; Молодец красив, до на думу крив; Скромность красит человека; Красива пава перьем, а жена-мужем* [4, 85].

Үш тілдің де классикалық афористикасында сұлулыққа қатысты келесі афоризмдер бар: Қазақ тілінде: *«Бала маңайындағы нәрсе де, сөйлейтін сөздер де, адамдардың жүріс-тұрыстары да жинақы, ретті, әдепті болуға тиісті» (М.Жұмабаев). «Мен егер заң қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілің кесер едім» (А.Құнанбаев).* Ағылшын тілінде: *«All that's beautiful drifts away like the waters» (W.B. Yeats); «Beauty stands in the admiration only of week minds led captive» (J.Milton).* Орыс тілінде: *«Потребность красоты и творчества, воплощающего ее, – неразлучна с человеком, и без нее человек, может быть, и не захотел бы жить на свете» (Ф.М. Достоевский). «Красота спасет мир» (Ф.М. Достоевский).*

Ағылшын, қазақ және орыс тілдерінің фразеологиялық сөз тіркестерін, мақал-мәтелдер мен афоризмдерін талдай отыра, мынадай қорытындыға келдік. Сұлулық жоғары адами құндылықтардың бірі деп танылады, теріс эстетикалық баға сипаттамаларына қарағанда, сұлулыққа көп көңіл бөлінеді, сұлулық басқа да жоғары құндылықтармен түйіндеседі (адамгершілік, ар-ұят, намыс), әйелдің сұлулығы алдамшы болуы мүмкін. Ағылшын жазушылары сұлулық пен көмексіздікті, сұлулық пен болымсыздықты тереңірек айтып кетеді, орыс жазушылары – сұлулық пен денсаулықты, сұлулық пен гармонияны, ал қазақ ойшылдары – сұлулық пен адамгершілікті тереңірек айтады.

Бұл жұмыс эстетикалық бағалауды білдіретін арнайы семантикасы бар сөздерге арналады. Олардың мәніне, мағынасына бағалау нысанына нұсқау енеді. Біз неғұрлым жалпы бағасы бар сөздерді (әдемі, ғажайып, ұсқынсыз, келбетсіз, көріксіз) қарастырдық, себебі олардың барлығы да ең үлкен мағынаға ие және сан алуан заттарды сипаттай алады [5, 168]. Фразеологизмдерде көрсетілген сұлулық туралы ұлттық түсініктер адамның сыртқы келбеті, мінез-құлқы, ішкі әлемі түсініктерімен тығыз байланысты. И.С. Конның айтуынша, сыртқы келбет «ішкі әлемнің негізгі қасиеттері мен сапаларын көрсетеді» [6, 255]. Бізге белгілі болғандай, сұлулық пен ұсқынсыздық – сезіммен қабылданатын және өзінің түр-сипатымен рахатқа бөлейтін немесе жиіркеніш тудыратын құбылыс. Ең алдымен, адам басқа адамды көру арқылы қабылдайды. Мұндай алдын-ала берілетін баға оған ұнайды немесе ұнамайды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Ең алдымен адамның сыртқы келбетін сипаттау үшін қазақ фразеологиясында қолданылатын бейнелерді талдаймыз. Ер адамның эстетикалық бағалаудағы басты нысаны – мықты, бұлшықетті денесі. Бірақ, қазақ тілінде орыс тіліне қарағанда, әйел сұлулығын тануда көзге қатысты эпитет, теңеулер әр жазушы танымында ұлттық дүние суретіне сай, алайда алуан түрлі сөз өрнегімен өріледі. Мысалы, М.Әуезов сұлулық үлгісі ретінде *«шошақтау біткен үлкен қой көз, нұрлы көз, ойлы көз, шұғылалы көзді»* таныса, ал Ғ.Мүсірепов танымына *«үлкен қара көз, бота көз, құралай көз, айна көз»* сияқты эпитеттер жақын [7, 102].

«Қас, кірпік» – *қалам қас, қиғаш қас, имек қас, айдай боп қиылған жіп-жіңішке қас, жаңа туған айдай иілген қас* т.б. «Мойын» – *аққу мойын, алма мойын, ерекше аппақ мойын, аппақ жұмыр мойын, ақ торғындай мойын, қаз мойын* т.б. Сұлу әйел мойнына байланысты тұрақты тіркес, теңеулердің сирек ұшырасуы халқымыздың сұлулықты сырт көзден жасырып, қымтап ұстайтынынан болса керек. Ал *қаз мойын* тіркесі иілген әдемі мойынды білдіреді. Әуелде аттың сипатына байланысты, кейін сұлу қыз, көрікті әйелдің мойнына қатысты айтылатын тұрақты тіркеске айналған. Қаз бен аққудың кейбір ұқсастығы негізінде «кербездік», «сұлулық» концептісін бейнелейтін жағымды коннотация туған. Қазақ халқында «қаз» құсы жағымды ассоциация тудырса, орыс халқының танымында оның баламасы «гусь» жағымсыз мәнге ие (гусиная походка). *Аққудай иілген мойны, жаңа туған айдай иіле біткен жіңішке қасы, жазық маңдайынан тура түскен әсем мұрны. (Қ.Жұмаділов. Тағдыр).* «Шашы» – *жібектей майда шаш, сүмбіледей қара шаш, қолаң жібек шаш, толқынды қою қара шаш* т.б. «Белі» – *қыпша бел, бұраң бел, қынай бел, құмырсқа бел,қылдырықтай бел, қылдай жіңішке бел, гүл жібектей бұралған бел, тал шыбықтай бұралған бел, белі нәзік талып тұр*,т.б. *Сазды жерге шыққан талшыбықтай солқылдаған тал бойындағы қылдырықтай жіп-жіңішке, аш белі жеңсізбен қынағанда бір-ақ уыс боп үзіліп кеткелі тұр (С.Сматаев. Елім-ай).* «Ерні, аузы» – *қып-қызыл ерін, шиедей ерін, қаймақтай ерін, жұқалаң қызыл ерін, оймақтай ауыз*, т.б.

Көркем шығармада кездесетін мысалдардағы тілдік тұлғаның қазақ әйелінің сұлулығына қатысты сөздік қолданысы да халқымыздың мәдениетіне, ұлттық болмысына сәйкес келетінін байқатады.

«Сұлулық» адамзат баласына ортақ категория болғанымен, оның эталоны әр халықта әр түрлі. Еуропада, әлемдік деңгейде өткізілетін сұлулық байқауларында қатысушы арулардың сыртқы келбеті мен сыр-сымбатына мән беріледі. Ал қызға, әйелге ең алдымен дүниеге үрпақ әкелуші болашақ ана ретінде қарайтын халқымыз қыздардың бойынан парасатты ана болуға лайықты ғажайып мінез-құлық сұлулығын іздейді, сондай ізгі қасиеттерді дәріптейді.

Абайдың «сұлулық» концептісін сипаттауы төмендегі тіркестер арқылы көрінеді: *кең маңдай, қолаң шаш, ақ тамақ, қызыл жүз, қара көз, имек қас, қараса жан тоймас, аузың бал, қызыл гүл, ақ тісің кір шалмас, иісің – гүл аңқыған, нұрың – күн шалқыған, үлбіреген ақ етті, ашық жүзді, , қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы, аласы аз қара көзі нұр жайнайды, ақша жүз, алқызыл бет, маңдайдан тура түскен қырлы мұрын, қолаң қара шашы бар жібек талды, торғындай толқын ұрып көз таңдайды* т.б. Аталған тіркестерден қазақ халқының сұлулық туралы ұғымына сай мағыналар айқын аңғарылады. Олардың бірқатары халық санасында бұрыннан қалыптасқан етене жақын тұрақты сөз тіркестері болса, енді бірқатары ақынның өз қолданысындағы сөз өрнектері [7, 104].

Ал көріксіз сыртқы келбет мынадай мысалдармен беріледі: *өлім тәрізді қорқынышты, танауы, тұмсығы ұсқынсыз, не ұсқын, не келбет жоқ, пәле пәлемен, шайтан секілді* т.б. Эстетикалық бағаның нысаны ретінде көріксіз тән – бұл 1) жалқау, әрекетсіз, бұлдыр-сылдыр адамның және 2) кәрі, ауру және көмексіз, қауқарсыз адамның тәні. Кейіпсіз адамның келбеті дені сау емес адамның келбетімен сәйкес келеді және мына сөздер мен тұрақты сөз тіркестерімен сипатталады: арық, жүдеу, жадау, сүйегі арсиған, тыртиған және т.б. Денесі тым арық, жүдеу адамның денесі туралы келесі тұрақты тіпкестерден көресіздер: *жағына пышақ жаныгандай; жүзі солу; қу мойын*. Денедегі өзгерістер, оның кемуі оның бұзылуы туралы түсінікпен сәйкес келеді және әлемнің қазақ бейнесінде дені сау емес адамның сырттай қарағанда сүйкімсіз екендігін көреміз деп ой ойлауға мүмкіндік береді.

Ағылшынның фразеологиялық сөздіктерінің және адамның келбетінің фразеологиялық номинациясының арнайы зерттеулерінің мәліметтеріне сүйенсек, ағылшын тілінде эстетикалық бағаны білдіретін фразеологиялық бірліктердің саны біршама аз болып келеді [3, 119]. Адамның сұлу келбеті мынадай салыстырмалы орамдармен беріледі: *graceful as a swan, as pretty as picture, as handsome as a young Greek god, as handsome as paint, as shining as star.* Бұл жерде адамның сыртқы келбетінің суреттеудегі басты нәрсе бір эталонмен салыстыруға келетін немесе жас грек құдайы, әсем аққу, өнер туындысы секілді бар бейнемен салыстыруға келетін сипаттама. Ал келбетсіз, сұрықсыз адамның сыртқы келбеті ағылшын тілінде мынадай идиоматикалық сөйлемдермен беріледі: *ugly as a scarecrow, ugly as a toad, ugly as a dead monkey, ugly as sin.* Келбетсіз, сұрықсыз сыртқы келбет бау-бақшалардағы құстарды үркіту үшін қойылған қолдан жасалған қарауылмен, үрей тудыратын затпен, құрбақамен, өлімсіреген маймылмен, күнәмен салыстырылады, және ағылшын тілінде теңеу бейне рөлінде құстардың ішінде тауыс, түйеқұс, жапалақ, қаз лексемалары қолданылады, ол ағылшын тілдік картинасында да теріс, кері эстетикалық бағаның бар екендігіне куәлік етеді. Орыс тілінде «красота» концептісі кездесіп қолданылатын фразиологиялық тіркестері де жетерліктей. Әдемі адам жастығымен және белсенді өмірлік түрмысымен сипатталады: *в самой поре, пышет здоровьем*. Өте әдемі адамның келбеті тұрақты сөз тіркестермен әдеби түрде беріледі: *писаный красавчик, писаная красавица, божественная красота, хорошенький как картинка, чистый шедевр, демоническая красота*.

Ер адамның эстетикалық бағалаудағы басты нысаны – мықты, бұлшықетті денесі. Әскери немесе спорттық метафора мына тұрақты сөз тіркетсерінің негізінде жатыр: *атлетическое тело, богатырское тело, геркулесовое тело* т.б. Мықты, дені сау ер адам ашаңдау, арықтау болуы да мүмкін, бірақ оның денесі жылдам, сынап тәрізді қозғалмалы болса, бұл оның сыртқы келбетін бұзбайды. Әйел адамның да дене сұлулығы айтарлықтай көрікті, көзге түсерлік, ауыз толтырып айтарлықтай болады: *тело легкое, воздушное, грациозное, хрупкое, мягкое, нежное* болып келеді. Жасы келген әйел адамның сұлулығы туралы ұғым, түсінік мынадай тұрақты сөз тіркестерінде көрініс табады: *тело пышное, рассыпчатое, сдобное.* Қыздың сымбатты мүсіні, жеңіл, нәзік жүрісі мынадай фразеологиялық бірліктермен беріледі: *ровна как сосенка, стройная как пава, лебединая поступь* т.б. Ал көріксіз сыртқы келбет мынадай мысалдармен беріледі: *страшен как смертный грех; на черта похож, вырядиться как пугало.* Эстетикалық бағаның нысаны ретінде көріксіз тән – бұл 1) жалқау, әрекетсіз, бұлдыр-сылдыр адамның және 2) кәрі, ауру және көмексіз, қауқарсыз адамның тәні.

Еңбек етпейтін жалқаудың және ашқарақ, арамтамақтың денесі оған тән пропорцияларды жоғалтады, асыра тамақтану, жалқаулық, бекершілік, жұмыссыздық секілді сапалар адамды көріксіз,

ажарсыз, сиықсыз және кейіпсіз етеді. Орыс фразеологиясындағы сипаттаманың басты нысаны әдетте әрекетсіз, іссіз адамның көлемі, мөлшері болып табылады: *поперек себя шире, семь на восемь, восемь на семь, в дверь не пролезет, щеки из за спины видны*. Кейіпсіз адамның келбеті дені сау емес адамның келбетімен сәйкес келеді және мына сөздер мен тұрақты сөз тіркестерімен сипатталады: *хилое, худое, изможденное, костлявое, тощее*. Денесі тым арық, жүдеу адамның денесін сіріңкемен, қаңқамен, ырғаймен салыстырады. Сонымен қатар көп кездесетін фразеологизмдер тобында мыналар да бар: *еле-еле душа в теле, живые мощи.* Келесі фразеологизмдер сүйекпен байланысты: *кожа, да кости; мешок костями; костями гремит; одни ребра остались*. Бұл фразеологизмдердің бейнесі яғни дені сау, келбетті адамның денесі тек құр сүйектен тұрады деген пікірмен теңестіруге келмейді дегенге құрылады. Денедегі өзгерістер, оның кемуі оның бұзылуы туралы түсінікпен сәйкес келеді және әлемнің орыс картинасында дені сау емес адамның сырттай қарағанда сүйкімсіз екендігін көреміз деп ой ойлауға мүмкіндік береді.

Үш лингвомәдениеттің үшеуіне де ортақ нәрсе – ұсқынсыз, келбетсіз адамды суреттеуде фразеологизмдерді қолдану арқылы кемістік белгісінің бар екендігі. Сұрықсыз, келбетсіз адамның сыртқы келбетінің образы идиомалардың көптеген санымен, үлкен тобымен берілген, осы жерде бірқатар мысалдар келтіріп кетуге болады. Үш тілдерің фразеологиялық теңеулерін лингвомәдени және лингвокогнитивтік тұрғысынан талдау барысында олардан ұлттық дүниетаным ерекшеліктері мен ұқсастықтары бар екені анықталды. Ішкі мәдени танымдық коннотацияның ұқсас не сәйкес келуі, ұлттық дүниетаным деген түсінікпен ұштасып, оның үш халықтың дүниетанымына ортақ болуына байланысты. Ал ұлттық дүниетанымның ерекшелігі, оның тілдегі көрінісі тіл иелерінің өз даму тарихы, әр түрлі табиғи ортасы, салт-дәстүрі, тұрмыс-тіршілік, шаруашылық түрлері т.б. жағдайларына байланысты деп білеміз.

Ағылшын, қазақ және орыс тілдеріндегі эстетикалық бағалаудың фразеологиялық мағыналарын салыстыра отырып, шығаруға болатын жалпы қорытынды бұл – «сұлулық» және «адамның жасы» концептісіне қатысты бірліктер мен айырмашылықтардың болуы.

Жасалған зерттеудің нәтижесінде біз мынадай негізгі қорытындылар жасадық. Лингвомәдениет позициясынан әлемнің эстетикалық тілдік көрінісін дүниеге көзқарастың алуан түрі ретінде жеке көрсетуге болады. Әлемнің эстетикалық тілдік көрінісінің бірлігі эстетикалық құраушы концепт болып табылады, онда образдық-перцептивті, түсініктік және құндылық компоненттер бөлініп көрсетіледі. Нақтылықтың эстетикалық бағасы екі негізгі модуста көрінеді, олар – масаттану, таңдану мен жиіркену, жек көру. Олар өзінің маңызы, мәні жағынан рационалды рефлектіленген және әлемді сезімдік қабылдауды эмоционалды бастан өткізуді білдіреді.

Зерттеліп отырған концептінің ағылшын тілінде лексикалық нақтылы түрде көрсетілілді. Келбетті нысанның маңызды белгісі оның бұзылмағандығы, мінсіздігі. Орыс тілдік санасы үшін туа біткен сыртқы жетілмегендік идеясы аса маңызды, бірақ ол үшін адам жауапты емес, сондықтан мұндай адамдарды аяу қажет. Ұсқынсыздық, кейіпсіздік белгілері көбінесе нашар денсаулықтың сипаттамасымен үйлеседі, немесе аса толықтықпен де үйлеседі. Бойы кішкентай адамдар орыстың лингвомәдениетінде әдетте немқұрайлы бағаланады. Лексикалық семантиканың мәліметтері бойынша, орыс әйелінің прототиптік сыртқы келбеті сұлу болып табылады, орыс ерлері үшін бұл сипаттама әлі де бекітілмеген. Ал қазақ лингвомәдениетінде ұсқынсыздық пен кейіпсіздік туралы әртүрлі ой талғаған. Қазақ тілінің санасы үшін, ұнқынсыздықтың белгісі – жан дүниесінің нашарлығымен байланысты екен. Тағы басқа жағдайларда, ұсқынсыздық – орыс тіліндегі сиятқты, туа біткен сыртқы жетілмегендерге аса аяулықпен қарау да байқалады. Қазақтарға дене бітімінің арықтығы ұсқынсыздықтың белгісі, ал орыстарға аса толықтық та ұсқынсыздықтың белгісі.

Осы зерттеудің болашағын біз қарастырылған тілдер негізінде эстетикалық бағалаудың әлеуметтік мәдени ерекшеліктерін зерттеуден көреміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Күштаева М.Т. «Тары» концептісінің семантикалық құрылымы мен лингвомәдени мазмұны. Филол. ғыл. канд. автореф.- Алматы, 2005, 53 б.
2. Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. Алматы, «Арыс» баспасы, 2007. 55 б.
3. Савицкий В.М. Английская фразеология: проблемы моделирования, Самара: Изд-во Самарск, ун-та, 1993, 119 б.

4. Сидоркова Г.Д. Пословицы и поговорки как речевые действия. Дис.. доктор фил. наук. Краснодар-1999, 85 б.
5. Телия В.Н. Фразеология в контексте культуры. – М.: Языки русской культуры, 1999, 168 б.
6. Кон И.С. В поисках себя. Личность и самосазнание. М., 1984, 255 б.
7. Байғұтова А.М. «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты: Фил. ғыл. канд. дис. автореф.. – Алматы, 2008, 102-104 бб.

УДК 81'11:398.9

Ныгметова Б.Д.
к.филол.н., доцент кафедры иностранных языков
Павлодарский государственный педагогический университет
г. Павлодар

ЯЗЫКОВАЯ РЕАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА «КРАСОТА» В АНГЛИЙСКОЙ И РУССКОЙ ПАРЕМИОЛОГИИ

Түйін. *Мақалада «сұлулық» концептісінің ұлттық ерекшеліктері қарастырылады. «Сұлулық» концептісі орыс және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдер негізінде экспрессия құралы ретінде зерттеледі. «Сұлулық» концептісінің тілдік репрезентация мысалдары қарастырылған тілдер сөздіктерінен алынған.*

Түйін сөздер: *лингвомәдени ерекшеліктер, сұлулық, лингвистика, ағылшын және орыс тілдері.*

Резюме. *В данной статье рассматриваются лингвокультурные особенности концепта «красота» в современной лингвистике в сопоставительном аспекте. Представленные примеры языковой реализации эстетической оценки взяты из лексико-графических источников на английском и русском языках. Сопоставление характеристик данного концепта в различных этнокультурах позволяет более четко представить систему ценностных приоритетов разных языковых сообществ.*

Ключевые слова: *лингвокультурные особенности, красота, лингвистика, английский и русский языки.*

Summary. *This article is devoted to the national features of concept «beauty». The material of the study was taken from dictionaries and collections of proverbs and sayings of English and Russian. In linquistic cultures of two languages, beauty is recognized as one of the highest human values.*

Keywords: *linguistic and cultural features, beauty, linguistics, English and Russian languages.*

В нашей работе мы рассматриваем лингвокультурные особенности концепта «красота» в паремиологии английского и русского языков. Актуальность нашего исследования заключается в том, что изучение языковых средств в сопоставительном аспекте, обозначающих результаты оценочной деятельности, согласуется с антропоцентрическим принципом, выдвигающим аксиологическую деятельность в центр научных интересов [1, 3].

В нашей работе мы разделяем точку зрения И.Р. Гальперина о том, что в отдельном самостоятельном предложении нет смысла, т.к. оно не соотнесено с текстом и поэтому должно рассматриваться как строительный материал языка [2, 20]. Афоризмы и пословицы представляют собой тексты, несмотря на краткость оформления (преимущественно одно предложение), при этом мы придерживаемся следующего понимания текста – «коммуникативно-ориентированный, концептуально обусловленный продукт реализации языковой системы в рамках определенной сферы общения, имеющий информативно-смысловую и прагматическую сущности» [3, 21].

Среди английских, русских пословиц, связанных с концептом «красота», можно выделить две группы. В первую из них входят пословицы, представляющие красоту в активном виде, во вторую – в пассивном. Пословицы первой группы представляют «красоту» как начало, независимое от человека и играющее во взаимодействии с ним активную роль: например: *Beauty dies and fades away, but ugly holds its own. – Снаружи красота, внутри пустота. Beauty is only skin-deep. – Красота обманчива.* В пословицах второй группы человека и красоту связывают отношения оценки (характеристики):

– оценка поступков человека (*Красив тот, кто красиво поступает*);

– оценка объектов (*Красиво поле снопами, а гумно- скирдой*);

– оценка внешности (*Лицом красив, да сердцем спесив; Молодец красив, да на думу крив*).

В английских пословицах красота провозглашается ценностью менее важной, чем честь, совесть: например: *Good fame is better than a good face. Handsome is as handsome does. – Судят не по словам, а по делам.* В русских пословицах красота занимает важное место: *Скромность красит человека. – Коса – девичья краса. – Красива пава перьем, а жена- мужем.* Красота уступает уму: *Красавице ум не помеха. – Краса до венца, а ум до конца. – Красота и без разума пуста. Поступки человека ценятся больше, чем его внешность: – Личиком гладок, да делами гадок. – Не тот хорош, кто лицом пригож, а тот хорош, кто на дело гож.* С рядом концептов, выражаемых пословицами, концепт «красота»

совместим либо несовместим или связан причинно-следственными отношениями. Для английских пословиц красота несовместима с моральным обликом человека: *A pretty girl, a heart of gall. Beauty dies and fades away, but ugly holds its own.* Красота является следствием любви, проявления чувств: *Beauty lies in lover's eyes*. В английской наивной картине мире так же как в русской существует понимание длительности красоты и прекрасного: *Beauty is a living thing – beauty is only skin deep. – Прекрасное вечно, красота недолговечна.*

Большинство русских пословиц указывают на факт недостаточности одной лишь красоты: *Снаружи красота, внутри пустота. – Красивыми словами пастернак не помаслишь.* Красота в английских пословицах носит эфемерный характер без соответствующего морального облика, без чувств, без особого внутреннего мира: *Fair without, false within. – Рубашка бела, да душа черна. Fair face may hide a foul heart. – Родилась пригожа, да по нраву не гожа.* В русских пословицах красота выступает как эстетическая оценка, служит параметром измерения качественных характеристик:

– действия: *Красиво врешь- за мной грош; Красив тот, кто красиво поступает.*

– предмета: *В уборе и пень хорош; Красиво поле снопами, а гумно-скирдой.*

– внешности человека: *Молодец красив, да на думу крив, Много красы: одни скулы, да усы.*

В обоих языках красота может противопоставляться внутренним качествам человека: *Neither beautiful nor clever. – Не хитер парень, да удачлив, неказист, да талантлив.* Культура накладывает отпечаток на процессы мышления и выражение мысли, из этой точки зрения вытекает следующее положение: «Культурные особенности... порождают особый канон. На основе этого канона, в свою очередь, порождаются специфические речевые обороты, часть из которых кристаллизуется в особый подъязык. В его состав входят лексические и фразеологические единицы, афоризмы, крылатые слова...» [4, 43].

Материалом нашего исследования также являются афоризмы в русском и английском языках. Как пословицы, так и афоризмы выражают сущность явлений, отношений и ситуаций, характерных для определенного языкового коллектива, отражают эти явления, отношения и ситуации [5, 221]. Мы определяем афоризм как авторское высказывание, выраженное в лаконической, отточенной форме, имеющее характер самостоятельного изречения, главными характеристиками которого является текстуальная автосемантичность и глубина смысла. Таким образом, наша задача состоит в выявлении особенностей проявления эстетической оценки в афористичных текстах двух языков.

В английской и русской лингвокультурах многочисленные афоризмы относятся к теме красоты. Определенный нами содержательный минимум концепта в русском и английском понимании, а также фреймовое представление концепта «красота» передает его неполное описание. По этой причине мы предлагаем обратиться к анализу текстов афоризмов для наиболее полного построения лингокультурных характеристик концепта «красота» как эстетической оценки.

Для определения особенностей восприятия и выражения красоты в английском и русском языках мы проанализировали 296 афоризмов- текстов с установленным авторством. На основании полученных данных мы позволили предположить, что существуют различия в ценностных характеристиках красоты в английской и русской картинах мира. Принимая во внимание то обстоятельство, что афоризмы, в отличие от пословиц, в значительной мере выражают не национально-культурное, но индивидуально-личностное мировидение, тем не менее, мы считаем, что учет мнения афористов при характеристике концепта «красота» очень важен. В качестве афоризмов в словарях и справочниках приводятся изречения наиболее известных писателей, мыслителей, ученых. Эти мыслители не только выражают систему ценностей, характерных для той или иной лингвокультуры, но и формируют эти ценности. Отвечая на возможное возражение тех, кто полагает, что афоризмы всемирно известных авторов из разных стран являются в той же мере достоянием русской либо английской культуры, как и изречения русских и английских авторов, подчеркнем, что мыслители, мудрые высказывания которых приводятся в сборниках афоризмов, так или иначе развивают идеи, актуальные прежде всего для того народа, на языке которого эти мыслители изъясняются. Именно поэтому мы рассматриваем английские и русские афоризмы как часть материала, воплощающего концепт «красота» в английском и русском языковых сознаниях.

В афоризмах содержится упоминание о красоте как о позитивном качестве: *Beautiful people are forgiven more often than the rest. – Красота- это форма, ставшая прозрачной и раскрывшая дух. Это дорога от формы к духу.* В обеих лингвокультурах совпадает мнение о красоте, как о самодостаточном явлении, не нуждающемся в дополнительных украшающих атрибутах: *Beautiful* ***doesn't need any ad-***

ditional adornment – the lack of it make more beautiful. – Прекрасное не нуждается в украшениях, их отсутствие делает его еще лучше.

В классической английской афористике подчеркиваются общеизвестные истины, касающиеся красоты:

1. Красота мимолетна и эфемерна: *«All that's beautiful drifts away like the waters» (W.B.Yeats). – Все, что красиво, уносит течением подобно водам.*
2. Красота связана с высшим блаженством, она идеальна: *«It was a dream of perfect bliss, too beautiful to last» (T.H.Bayley). – То был прекрасный сон, слишком красивый, чтобы продолжаться.*
3. Красота внушает доверие: *«A beautiful face is a silent commendation» (F.Bacon). – Красивое лицо-залог доверия.*
4. Впрочем, с этим тезисом многие не согласны: *«…beauty is not … an outward show of things that only seem» (E.Spenser). – Красота- это не внешнее, показное и кажущееся. «Beauty stands in the admiration only of weak minds led captive» (J.Milton). – Красота чарует лишь слабые умы.*
5. К красоте можно привыкнуть (эта истина отражена также и в английской пословице о том, что и к чуду привыкают): *«Beauty is all very well at first sight; but who ever looks at it when it has been in the house three days?» (G.B.Shaw). – При первом взгляде у неё все прекрасно; но кто на неё взглянет на третий день?* Сравните: *A wonder lasts but nine days. – Чудо длится только три дня.*
6. Красота притягивает к себе хищников: *«O gracious, why wasn't I born old and ugly?» (C.Dickens). – О господи, почему я не была рождена старой и уродливой?*

Эстетическая оценка занимает видное место в русской афористике. Русские писатели подчеркивают смысложизненную ценность красоты для человека: *«Потребность красоты и творчества, воплощающего ее, – неразлучна с человеком, и без нее человек, может быть, не захотел бы жить на свете» (Ф.М.Достоевский). «Красота спасет мир» (Ф.М.Достоевский). «Чтобы красоту создать, надо самому быть чистым душой» (М.И.Глинка).* Авторы афоризмов акцентируют исходную красоту мироздания: *«Сотри случайные черты, и ты увидишь- жизнь прекрасна» (А.А.Блок)*. В афористике подчеркивается взаимосвязь красоты, любви и истины: *«Это страшная ошибка – думать, что прекрасное может быть бессмысленным» (Л.Н.Толстой). «Не всякая правда – красота, но всякая красота – правда» (К.С.Станиславский)*. В афоризмах выражена мысль о том, что красота сама по себе не самодостаточна: *«Глупая красота – не красота. Вглядись в тупую красавицу, всмотрись глубоко в каждую черту лица, в улыбку ее, взгляд – красота ее превратится мало-помалу в поразительное безобразие» (И.А.Гончаров).*

Проанализировав афоризмы английского и русского языков, мы пришли к выводу, что в английской и русской афористике концепт «красота» получает разнообразные характеристики. Общим для сравниваемых лингвокультур является следующее:

1) красота признается одной из высших человеческих ценностей;

2) красоте уделяется большее внимание, чем характеристикам отрицательной эстетической оценки;

3) красота сопряжена с другими высшими ценностями;

4) красота женщины может быть обманчива.

Основные различия в отношении к красоте и ее антиподу в английской и русской лингвокультурах, по данным афористики, таковы:

1) для английских авторов важно отметить связь красоты, свободы, радости как проявлений жизни, для русских наиболее существенным является сопоставление красоты и добра, т.е. внешнего и внутреннего в человеке; очень важен тезис о том, что подлинная красота постигается не умом, а сердцем;

2) английские мыслители подчеркивают соотношение красоты и бесполезности, красоты и эфемерности, красоты и беззащитности, русские – соотношение красоты и здоровья, красоты и гармонии;

3) англичане с горечью констатируют склонность людей игнорировать красоту, русские же воспевают изначальную красоту мира.

В результате исследования мы пришли к следующим основным выводам. В паремиологическом фонде английского языка этнокультурная специфика лексического воплощения исследуемого концепта заключается прежде всего в выделении двух типов эстетической оценки- непосредственно эмоциональной и рационально отрефлектированной. При этом данное противопоставление релевантно только для положительной эстетической оценки (эмоциональное и рациональное восхищение). Для англоязычного языкового сознания важным признаком является идея выбора как условия для признания

чего-либо соответствующим критериям красоты. Эта идея акцентирует роль субъекта оценки, выносящего суждение по поводу эстетически оцениваемого мира. Важным признаком красивого объекта является констатация его неиспорченности, безупречности. Этнокультурная специфика эстетической оценки в русской лингвокультуре заключается в противопоставлении красоты внешней и внутренней. Эта оппозиция соответствует известному тезису о том, что для русской ментальности приоритетным является признание духовных ценностей. Противопоставление внешней и внутренней красоты сводится, таким образом, к контрасту телесно-материальной и духовной действительности. При этом необходимо отметить, что номинативная плотность внешней красоты превосходит соответствующий показатель красоты внутренней. В ряду слов внешней положительной эстетической оценки большая часть единиц характеризует объект комплексно, выделяя не только эстетический признак, но и признаки возраста, здоровья, качества изготовления, дороговизны, соответствия моральным нормам. Важным отличием русской лингвокультуры является подчеркивание очарования, чудесной сущности красоты.

Отрицательная эстетическая оценка также обладает лингвокультурной спецификой. Для английского языкового сознания наиболее актуальными в этом отношении являются признаки причинения ущерба внешности, необработанности и отсутствия украшения. Если акцентируется идея того, что объект испорчен, то тем самым подчеркивается вина того, кто этот объект испортил либо ничего не сделал для того, чтобы объект сохранил свою красоту. Важной характеристикой англоязычного представления о безобразном является сочетание признаков отвращения, убожества и грязи. Такая признаковая комбинация свидетельствует о том, что безобразное является результатом неправильного поведения человека.

В русской лингвокультуре противопоставляются безобразное и уродливое как внутреннее и внешнее отступление от канонов красоты. Для русского языкового сознания важна идея врожденного внешнего несовершенства, за которое человек не отвечает, и поэтому таких людей следует жалеть. Признак уродливости часто сочетается с характеристикой плохого здоровья. Люди маленького роста в русской лингвокультуре обычно оцениваются пренебрежительно. Прототипная внешность русской женщины, по данным лексической семантики, является красивой, для русских мужчин эта характеристика не установлена. Афоризмы о красоте подчеркивают исключительную ценность красоты, ее связь с другими высшими ценностями.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Каирова М.К. Лексико-фразеологические способы репрезентации эстетической оценки внешности человека в русской и казахской языковых картинах мира. // Автореф. дис... канд.филол.наук. – Астана, 2010. – 24 с.
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования.- М.: Наука, 1981.- 20 с.
3. Болотнова Н.С. Художественный текст в коммуникативном аспекте и комплексный анализ единиц лексического уровня/ Н. С. Болотнова: Автореф. дис… докт. филол. наук. СПб, 1992.- 21 с.
4. Савицкий Б.М. Происхождение и развитие русских пословиц. Диалектика текста: Автореф. дис... канд. филол.наук. – М.: Прогресс, 1992.- 43 с.
5. Швыдкая Л.И. Структура синонимического ряда пословиц и афоризмов английского языка// Фразеология.- Том1.- Челябинск, 1973.- 219- 228 с.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ СЛОВАРЕЙ:

1. Random House Russian-English Dictionary of Idioms. Random House, New York, 1995.
2. Катермина В.В. Идеографический словарь словесной и фразеологической номинации (на материале русского и английского языков). Краснодар: КубГУ, 2002.
3. Словарь употребительных английских пословиц/ Буковская М. В., Вяльцева С. И., Дубянская З. И. и др.- М.: Русский язык, 1985.
4. Снегирев И. С. Русские народные пословицы и притчи.- М.: Русская книга, 1995.
5. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.- М.: Прогресс, 1986.

Раманова А.А.
ф.ғ.к., доцент
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
Орал қаласы

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЕР АДАМ ЕСІМДЕРІНІҢ ТІЛДІК СИПАТЫ

Түйін. *Мақалада қазіргі қазақ тіліндегі ер адам есімдерінің тілдік сипаты сөз болады. Ер адам есімдерінің қалыптасу кезеңдері көрсетіліп, қысқаша түсініктеме беріледі. Тіліміздегі ер адам есімдерінің қойылу себептері анықталып, мысалдармен дәлелденеді. Ер адам есімдерін қалыптастырушы сөзжасамдық жұрнақтар мен біріккен сөздерден болған ер адам есімдерінің тірек сөздері нақты көрсетіледі.*

Кілт сөздер. *Ер адам есімдері, қазақ антропонимиясы, дара есімдер, күрделі есімдер, туынды есімдер, сөзжасамдық жұрнақтар, тірек сөздер.*

Резюме. *В статье рассматриваются языковые свойства мужских имен в современном казахском языке. В работе показано формирование мужских имен и дана им краткая характеристика. Наряду с этим определены причины, по которым дают мужские имена и аргументированы примерами. Показаны способы образования мужских имен при помощи словообразовательных суффиксов и сложных имен на основе опорных слов.*

Ключевые слова. *Мужские имена, казахская антропонимия, простые имена, сложные имена, производные имена, словообразовательные суффиксы, опорные слова.*

Summary. *The article discusses the language properties of male names in the modern Kazakh language. The work considers the formation of male names and gives them a brief description. Along with this, the reasons for which give male names and argued by examples are defined. The ways of forming male names using word-formation suffixes and complex names based on supporting words are shown.*

Keywords. *Male names, Kazakh anthroponymy, simple names, complex names, derived names, derivational suffixes, supporting words.*

Қазіргі қазақ тіл білімінде соңғы жылдары антропонимияның түрлі мәселелеріне назар аударылып жүр. Соның бірі – тіліміздегі ер адам есімдерінің этнолингвистикалық сипаты, қалыптасу жайы.

Ғалымдар жіктеуінше, антропонимдік жүйе белгілі бір семантикаға ие әйел есімі мен еркектер есімі болып бөлінеді [1, 54]. Қазақ тіл білімінде жалқы есімдер туралы зерттеулер болғанымен, оларды гендерлік тұрғыдан әйел және ер адам есімдері деп арнайы бөліп қарастырған еңбек жоқтың қасы. Сондықтан да тіліміздегі ер адам есімдерін арнайы зерттеп қарастыру өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Кісі есімдері ұлт өмірінен, оның саяси-мәдени даму жолынан да хабар беретін ақпарат көзі екендігін аңғаруға болады. Әр адам есімі өзінде мол ақпарат сақтайды деуге болады. Есімнің қойылу себебін, мағынасын анықтау арқылы тіпті халық тарихына қатысты да мәлімет алуға болады. Ғалым Т.Жанұзақовтың: «Ономастика халықтың өткендегі тарихы мен қоғамдық құрылысын анықтау жайында бірден-бір тамаша материал. Адамдардың атында сақталған ескі лексикалық қабаттар тіліміздің ғасырлар бойғы даму барысын айқын, дәл көрсетеді», – деген пікірі жоғарыда айтылған ойымызды дәлелдей түседі [2, 26].

Ғалымдар зерттеулеріне сүйене отырып, қазақ тіліндегі ер адам есімдерінің қалыптасу кезеңдерін төмендегіше көрсете аламыз:

1. Көне түркі заманы, V-VIII ғасырлар;
2. Орта ғасырға тән антрополексемалық типтерді қамтиды, VIII-XVII ғасырлар;
3. Тарихта жаңа заман саналатын – XVII-XIX ғасырларда дамыған көп салалы антропонимдерді қамтиды;
4. Қазан төңкерісінен кейінгі Кеңес заманында туып, дамыған антропонимдік типтерді қамтиды [3].

Ғалым зерттеулерінің еліміздің Тәуелсіздік алғанға дейінгі жылдарда жазылғанын ескере келсек, бұл даму кезеңдеріне тағы біреуін қосқан дұрыс деп есептейміз.

5. Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарында туып, дамыған антропонимдік типтер.

Ер адам есімдерінің әр кезеңде қалыптасу жайына қысқаша тоқталып өтсек:

1. Көне түркі заманында ер адамдарға үй жануарлары мен жабайы аңдардың, құстардың, табиғат құбылыстарының, қымбат бұйымдардың атаулары есім ретінде беріліп отырған. Мәселен, *Бөрібай,*

Бүркітбай, Бұқабай, Итбай, Күмісбай, Қарғабай, Қаршыға, Қоянбай, Түйебай, Түлкібай, Арыстан, Жолбарыс, т.б. Ай мен күнге, тылсым күштерге, табиғи құбылыстарға табынып, сыйыну нәтижесінде пайда болған есімдер де осы кезеңге тән. Тіліміздегі *Айбақыт, Күнбақыт, Күнтуар, Күнболсын, т.б.*

2. Орта ғасырдағы ер адам есімдері көпшілік жағдайда ислам дініне байланысты қойылды. Ислам діні немесе діни кітаптар арқылы келген көптеген сөздер сәбилерге есім ретінде қойылып жатты. Сонымен қатар монғол тілінен енген ер адам есімдері де осы кезеңге жатады. Мәселен, *Шағатай, Сыпатай, Ноян, Түменбай, Сайын т.б.* Тілімізде монғол тілінен енген ер адам есімдері сирек кездеседі. Ғалымдардың тұжырымдауынша, бұл кезеңдегі жазба ескерткіштерде көбіне ер адам есімдері келтірілген, себебі жазбалардың барлығында сол кезеңдегі ел билеушілерінің есімдері қолданылған.

XV-XVIII ғасырларда ауыз әдебиеті кеңінен дамуына байланысты, кейіпкерлер есімдері сәбилерге қойыла бастады. Мәселен, *Қобыланды, Қамбар, Алпамыс, Құртқа, Қарлыға, Назым, Жібек, Төлеген, Баян, Жүсіп, т.б.*

Ер адам есімдерінде көп кездесетін *бек, бай, мырза, төре* сынды сөздер де осы кезеңге тән деп есептеледі. Мәселен, *Бексұлтан, Бекмырза, Бекайдар, Мырзабек, Баймырза, Сұлтанбек, Төрехан, т.б.*

3. Үшінші дәуір орыс тілінен енген есімдердің халық арасына кеңінен жайылған кезеңі саналады. Орыс халқы мен қазақ халқының арасындағы тығыз байланыстың орнауының негізінде тілімізде *Ескендір, Мекәйіл, Жандарал, Майор, Андре, т.б.* ер адам есімдері пайда бола бастады. Қазақ даласында сауданың дамуымен байланысты осы кезеңде сәбилерге *Теңгебай, Сомбек, Ақшабай, Саудабек* сияқты есімдер қойыла бастады.

Қазақ даласында *-ов, -ев* жұрнақтарымен жасалған алғашқы фамилиялардың пайда болуы да осы кезеңнің еншісіне жатады.

4. Қазіргі қазақ тіліндегі ер адам есімдерінің негізгі бөлігі және кірме есімдердің көпшілігі осы кезеңде қалыптасқан. Орыс тілі арқылы тілімізге басқа шет тілдерінен енген ер адам есімдері де осы кезеңде қабылдана бастады. Төртінші кезеңнің құрамына енетін тарихи оқиғаларға (Қазан төңкерісі: *Кеңес, Мэлс, Тельман, Совет, Армия, Большевик;* колхоздастыру: *Колхозбек, Совхозбек, Мәдениет, Өндіріс;* Ұлы Отан соғысы) байланысты да көптеген ер адам есімдері қалыптасты.

Кеңес үкіметі нығайған жылдары, халықтың социализм, коммунизм идеяларына сенімі зор болған кезінде ұл-қыздарына *Кеңес, Кеңесбек, Кеңесбай, Кеңесхан, Кеңеснұр, Совет, Советбек, Советбай, Советхан, Советжан, Советәлі, Советнұр, Советқали, Социал, Мэлс, Октябрь, Коммунизм, Коммунар, Съезбек, Съезхан* сынды есімдерді берген. Бұл бір жағынан тарихи кезеңнің кісі есімдерінен көрініс тапқанын көрсетсе, екінші жағынан халықтың кеңес одағының болашағына деген үлкен сенімін де білдіреді.

XX ғасырдың 50 жылдарынан кейін сәбилерге ата-аналары белгілі бір мәнге ие әдемі аттар қоя бастады. Соның нәтижесінде тілімізде *Абзал, Айдар, Айдос, Әнуар, Бейсен, Бекен, Досан, Ғани, Елдос, Қайрат, Мәжит, т.б.* сынды есімдер дүниеге келді.

5. Еліміз Егемендігін алғаннан кейін халқымыз сәбиге ат қоюға үлкен мән бере бастады. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары ұл балалардың көпшілігіне *Нұрсұлтан* есімі қойыла бастады. Келесі кезек *Ерасыл, Нұрасыл, Әлихан, Диас* сынды есімдерге берілді. Елімізде өткізілген үлкен шараларға байланысты *Саммит, Саммитбек* сынды есімдер дүниеге келді.

Қазіргі таңда тарихқа деген жаңаша көзқарастың негізінде сәбилерге белгілі қазақ хандарының есімдерін қайта қою дәстүрі енді. Мәселен, *Жәңгір, Абылай, Әбілқайыр, Әбілмансұр, Мансұр, т.б.*

Жүргізілген тілдік зерттеулер бүгінгі күні ер балаларға ең жиі қойылатын есімдерге мыналардың жататынын көрсетіп отыр: *Айсұлтан, Алдияр, Арсен, Әли, Әлинұр, Әлихан, Әмір, Дамир, Дінмұхаммед, Ерасыл, Ислам, Мансұр, Мирас, Нұрасыл, Нұрислам, Рамазан, Расул, Санжар.*

Қазақ антропонимиясының бір бөлігі – ер адам есімдері – ұрпақтан-ұрпаққа, атадан балаға беріліп, халқымыздың тарихи, мәдени өмірінен, тұрмыс-салтынан мол хабар беретін тілдік материал. Ер адам есімдерін зерттеу арқылы тек қазақ тіл біліміне қатысты ғана емес, қазақ халқының тарихына, тұрмыс-тіршілігіне, салт-дәстүріне және діни сеніміне қатысты да мол мәлімет алуға болады.

Ғалым Г.Әлімбек өзінің «Сөз мағынасы және ақпарат» атты еңбегінде антропонимдердің мағынасына қатысты мынадай ой айтады: «...антропонимдердің ұлт өмірінен, оның бүкіл даму, қалыптасу тарихынан өте мол, әрі жан-жақты ақпарат беретін лексикалық қабат екендігін атап айтуға болады. Антропонимдердің ұлт өміріне қатысты сан түрлі ақпарат көзі екендігін, олар арқылы халықтың тарихы, салт-дәстүрі, салт-санасы, ата кәсібі, өскен ортасы, мәдениеті мен өнері, ұлттық

дүниетанымы, өзге жұрттармен қарым-қатынасы жөнінде мол мәлімет алуға болатындығынан көруге болады...» [4, 127].

Қазақ тіліндегі ер адам есімдерін қойылу себептеріне қарай төмендегіше жіктеуге болады:

1) Түр-түс атауларының басқа сөздермен бірігіп келуі. Түркі тілдерінде, әсіресе, соның ішінде қазақ тілінде «қара» сөзі «ұлы, күшті, көп, қуатты» деген жоғары дәрежелік мағынаны береді. Оған қазақ есімдері арасында кездесетін *Қараман, Қарамерген, Қаратегін* сынды есімдер мысал бола алады. Ал «ақ» сөзі «бақытты, таза, өмірге құштарлық» мағынасында *Ақжол, Ақжан* сынды есімдерге, «сары» сөзі «ақылды, дана» мағыналарында *Ерсары, Сарыбай, Жансары* сынды есімдерге арқау болған. Бұл қазақ антропонимикасында белгілі бір түстерге қатысты есімдердің кең таралуына себепші болған.

2) Сәбидің дүниеге келу уақытына байланысты: *Дүйсенбі, Жұмағұл, Жұмабек, Айтбай, Рамазан, Құрбан, Наурыз, Ақпан, Күндізбай, Күзгібек,*

3) Сәби дүниеге келген кездегі түрлі шараға байланысты: *Саммит, Дауыл, Жаңбырбай, Айтбай;*

4) Отбасындағы бала санына байланысты: *Жалқыбай, Кенжебай, Соңғыбай, Тұңғыш,Тұңғышбай;*

5) Тілек мәнді есімдер: *Байбол, Ербол, Есіркесін, Қуан, Орынбасар, Рахмет, Серік, Тұрар;*

6) Наным-сенімдерге байланысты қойылған ер адам есімдері: *Бөріхан, Арыстан, Тәңірберген, Алдажар (Аллажар), Алдамжар, Жасағанберген;*

7) Жер-су аттарына байланысты ер адам есімдері: *Еділ, Жайық, Орал, Есіл, Арал;*

8) Өсімдік атауларына байланысты қойылған ер адам есімдері: *Ақселеу, Ақшуақ (*жусан тұқымдасына жататын көп жылдық өсімдік*), Жөкебай, Қамысбай, Қаңбақ, Бәйтерек;*

9) Жан-жануар, аң, құс аттарымен келген ер адам есімдері: *Алан* (барыстың күшігі), *Арлан* (қасқырдың еркегі), *Арыстан, Әлеке* (тазының ең жүйрік түрі), *Бұғыбай, Бүркіт, Бүзаубай, Бұлан, Қабылан, Қаршыға, Үкі;*

10) Жәндіктің атымен аталған ер адам есімдері: *Дәуіт, Жыланбай;*

11) Қымбат тас және металл атауларына байланысты қойылған ер адам есімдері: *Алмас, Болат, Темір;*

12) Этнонимдерден, ру-тайпа атауларынан болған ер адам есімдері: *Алшын, Арғын, Байбақты, Өзбек, Ноғай, Естек, Қалмақ, Орысбай;*

13) Әдеби кейіпкерлер есімдерінен болған ер адам есімдері: *Алпамыс, Аязби, Қамбар, Қобыланды, Тарғын;*

Құрамына қарай ер адам есімдері дара және күрделі есімдер болып бөлінеді. Дара есімдерге бір түбірден болған есімдер жатады. Мәселен: *Арман, Дос, Еркін, Қайрат, т.б.* Екі немесе одан да көп түбір сөздердің бірігуінен жасалған есімдер күрделі есімдер болып келеді. Мысалы: *Елдос (Ел+дос), Жандос (Жан+дос), Кенжебек (Кенже+бек), Алтынбек (Алтын+бек), Елубай (Елу+бай), т.б.*

Қазақ тіліндегі ер адам есімдері жасалу жолына қарай дара және туынды есімдер болып бөлінеді. Дара есімдер әрі қарай бөлшектеуге келмейтін бір түбірден болған есімдер: *Асан, Ермек, Ерік т.б.*

Туынды есімдер төмендегіше жолдар арқылы жасалады:

1) Сөзжасамдық жұрнақтардың жалғануы арқылы жасалады. Қазақ тілінде ер адам есімдерін жасайтын мынадай жұрнақтар бар:

-ақ, -ек: *Орақ, Тарақ, Жігітек;*

-ғали: *Сәрсенғали, Әділғали, Базарғали, Бисенғали, Ергали, Еркінғали, Ерсінғали, Жиенғали, Иманғали, Исламғали, Қайырғали, Сейітқали, Серікқали,Тұрдығали;*

-ған, -ген, -қан, -кен: *Аяған, Берекен, Ерген, Жаралған, Қашкен, Теңелген, Төлеген,Тұрған;*

-дас, -дес, -тас, -тес, -лас, -лес: *Жолдас, Барлас, Ерлес, Нұртас, Тілеулес;*

-қали, -ғали: *Айдынғали, Аққали, Аманғали, Артығали, Ахметқали, Базарғали, Бақтығали, Батырғали, Бердіғали, Ермекқали, Ерсінғали, Есенғали, Жанғали, Жолдығали, Жүнісқали, Жұмағали, Ишанғали, Күмісқали, Қажығали, Қайырғали, Қожағали, Қуанышқали, Мұсағали, Мырзағали, Нағашығали, Нұрғали, Нұрманғали, Орынғали, Өтегали, Рақымғали, Сабырғали, Сатқали, Сәрсенғали, Сейітқали, Сердіғали, Серікқали, Сидегали, Тілекқали, Тасқали, Темірғали, Төлепқали, Тұрғали, Тұрдығали, Үмбетқали;*

-қын, -ғын, -гін: *Айқын, Жарқын, Еркін;*

-құл, -ғұл*: Айтқұл, Боранқұл,Есмағұл, Құттығұл;*

-лан, -лен*: Ерлан, Нұрлан, Тұрлан;*

***-лы, -лі**: Айталы, Ералы, Қайырлы, Мырзалы,Нұралы, Оразалы;*

***-лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік:** Барлық, Жақсылық, Амандық, Сағындық, Қуандық, Сүйіндік, Тыныштық;*

***-мақ, -мек, -бақ, -бек:** Нұрмақ, Байбек;*

***-ман:** Бисман, Ерман, Мейірман, Жайман, Жұғыман, Нариман, Нұрман;*

***-тай:** Ағатай, Әбілтай, Бекетай, Елтай, Есентай, Исатай, Қаратай, Қожантай, Құрмантай, Мертай, Оралтай, Орынтай, Нұртай, Шынтай;*

***-у:** Өтеу, Төлеу;*

***-ым, -ім, -м**: Нұрым, Әйтім, Жолымбет, Қажым, Ізім;*

***-ын, -ін:** Сүйін, Түйін;*

***-ыс, -іс, -с:** Елемес, Жеңіс, Жалғас, Жарас, Қоныс, Өтес;*

***-ш, -ыш, -іш:** Аташ, Жұбаныш, Жұмаш, Илаш, Қапаш, Қуаныш, Мұқаш, Өтеш, Сүйініш;*

***-шы, -ші:** Ақаншы, Жылқышы, Сұраншы;*

2) Екі немесе одан да көп сөздердің бірігуінен жасалған есімдер. Қазақ тіліндегі біріккен сөздерден болған ер адам есімдерінің құрамында жиі кездесетін төмендегіше тірек сөздерді көрсете аламыз:

***айдар:** Ақайдар, Бекайдар, Жанайдар, Жылқайдар, Мұнайдар;*

***аман:** Еламан, Жоламан;*

***асқар:** Қалиасқар;*

***әли:** Әкімәли, Дәулетәли, Дүниеәли, Қуанышәли, Нұрәли, Тұрали;*

***бай:** Айтбай, Алтыбай, Аралбай, Асқарбай, Атабай, Атшыбай, Аюбай, Базарбай, Балтабай, Бердібай, Берікбай, Боранбай, Бүркітбай, Дүкенбай, Дүйсенбай, Егінбай, Еділбай, Елубай, Еңсепбай, Жаманбай, Жаңабай, Жауынбай, Жеңсікбай, Жидебай, Жыланбай, Игібай, Кәрібай, Кенжебай, Қадырбай, Қалабай, Қалдыбай, Қаржаубай, Қойланбай, Қойшыбай, Қонақбай, Қоңырбай, Қуанышбай, Құрақбай, Құраубай, Майлыбай, Меңдібай, Мұратбай, Мырзабай, Нағашыбай, Нарынбай, Наурызбай, Ниязбай, Нұрбай, Нұрлыбай, Оңайбай, Оңғарбай, Оразбай, Орынбай, Отарбай, Сайлаубай, Сансызбай, Сембай, Серікбай, Сүндетбай, Танбай, Төлебай, Төленбай, Төлеубай, Тұрақбай, Тұрганбай;*

***барақ:** Байбарақ;*

***батыр:** Айбатыр, Байбатыр;*

***бек:** Ағабек, Айбек, Айнабек, Ақылбек, Алқабек, Алмабек, Алтынбек, Асыланбек, Асылбек, Атабек, Әділбек, Әлібек, Болатбек, Жазылбек, Жақсыбек, Жанарбек, Жарқынбек, Жартыбек, Жолдасбек, Жұмабек, Зауытбек, Зорбек, Исламбек, Кенжебек, Күмісбек, Манарбек, Мейрамбек, Мұратбек, Мұсабек, Нұрбек, Нұрибек, Нұрлыбек, Оразбек, Рүстембек, Рысбек, Сәндібек, Темірбек, Толыбек, Төребек, Тұрарбек, Тұрсынбек, Шекербек;*

***берді:** Есберді, Құдайберді;*

***берген:** Айберген, Бақберген, Жаңаберген, Жасағанберген, Құдайберген, Нұрберген, Тәңірберген,Шынберген;*

***бет:** Бейімбет, Жолымбет;*

***бол:** Айбол, Берікбол, Досбол, Ербол, Есбол, Жасбол, Нұрбол;*

***болат:** Айболат, Бекболат, Ерболат, Есболат, Қазболат, Нұрболат, Тасболат, Шынболат;*

***дәулет:** Бақдәулет,Нұрдәулет;*

***дос:** Амандос, Елдос, Жандос;*

***жан:** Айтжан, Әбілжан, Әділжан, Әміржан, Бақытжан, Бауыржан, Бекжан, Бижан, Біржан, Ғалымжан, Ержан, Есжан, Қайыржан, Қалжан, Мержан, Нәсіпжан, Нұржан, Сағымжан, Сәлімжан, Сәуіржан, Сержан, Серікжан;*

***жол:** Ақжол, Аманжол;*

***жігіт:** Ақжігіт, Нұржігіт;*

***келді (гелді):** Амангелді, Есенгелді,Нұргелді, Жангелді;*

***керей(герей):** Әкімгерей, Бақтыгерей, Жангерей, Шангерей;*

***қабыл:** Жанғабыл, Тілекқабыл;*

***қайрат:** Жасқайрат;*

***қара (гара):** Қойшыгара;*

***қожа:** Бердіқожа, Нұрқожа;*

қылыш: *Бердіқылыш;*
молда: *Баймолда;*
мырза: *Ақмырза, Бекмырза;*
мұқан: *Аймұқан, Әжімұқан, Ділмұқан, Қажымұқан, Нұрмұқан, Таймұқан;*
мұрат: *Алдамұрат, Ермұрат, Өтемұрат;*
назар: *Ақназар, Алданазар, Бекназар;*
нияз: *Айтнияз, Бекнияз, Жұбанияз, Қожанияз, Құрманияз, Тобанияз, Шернияз;*
сайын: *Ерсайын, Нұрсайын;*
сары: *Ерсары;*
сапар: *Қайырсапар;*
сейіт: *Әбілсейіт, Нұрсейіт;*
серік: *Жансерік,Нұрсерік;*
сұлтан: *Айсұлтан, Бексұлтан, Нұрсұлтан;*
талап: *Ақталап, Жасталап, Оңталап;*
тас: *Шынтас;*
темір: *Бектемір, Тастемір, Шынтемір;*
төре: *Жантөре;*
тұрған: *Бектұрған, Ізтұрған;*
тілек: *Нұртілек;*
ұлан: *Бекұлан, Жасұлан;*
ұзақ: *Жанұзақ;*
хан: *Асанхан, Асылхан, Әділхан, Болатхан, Жайылхан, Нұрхан, Сайлыхан, Темірхан;*
шат: *Ершат, Нұршат.*

Ауылда және қалада тұратын ер адамдар есімі арасында әлеуметтік айырмашылық бар. «Аймақтық антропонимиялық айырмашылық тек елдер арасында ғана емес, сол сияқты ауыл мен қала тұрғындарының есімдері арасында да...» [5, 28] байқалады. Бұл айырмашылық, біріншіден, ауыл тұрғындары мен қала тұрғындарының әлеуметтік жағдайына, өмір сүру деңгейіне байланысты. Мәселен, ауыл адамдары көбіне сәбиге мағынасы терең, қазақи сипаттағы есімді қояр болса, қала тұрғындары арасында кірме есімдерді сәбиге қою жайты жиі кездеседі.

Қорыта келсек, ер адам есімдерін жеке қарастыру арқылы гендерлік лингвистика, әлеуметтік лингвистика, психолингвистика, сөзжасам мәселелері қатар қарастырылатынын байқадық. Әрине, бұл мәселелердің барлығын бір ғана мақала көлеміне сыйдыру мүмкін емес.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика: зерттеу мәселелері. Астана, 2005.
2. Жанұзақов Т. Қазақ тіліндегі жалқы есімдер. Алматы, 1965.
3. Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы. Алматы: Ғылым, 1971.
4. Әлімбек Г. Сөз мағынасы және ақпарат. Алматы: «Атлас баспасы – 2001», 2006.
5. Бестужева-Лада И.В. Исторические тенденции развития антропонимов // Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. Москва: Наука, 1970.

Садырова А.Т.
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Талдықорған, Қазақстан

ҚАЗАҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ МЕН АНТИКА ӘДЕБИЕТІ МҰРАЛАРЫНДАҒЫ ҰҚСАС ОБРАЗДАРДЫ САЛЫСТЫРА ОҚЫТУ

Түйін: *Мақалада, антика әдебиеті мен қазақ ауыз әдебиеті арасындағы үндестік туралы айтылып, қазақ ауыз әдебиеті мен антика әдебиеті мұраларындағы ұқсас образдарды салыстыра оқыту мәселелері қарастырылады.*

Антика бастауындағы гректің әдебиеті, философиясы, өнері мен мәдениеті қазіргі уақытқа дейін саясат пен ғылымда, құқық пен заңтануда, кескіндемеде, сәулет пен мүсін өнерінде және тағы басқа да салаларда көрініс тауып отырды. Сол мәдениет салаларының ішінде антика әдебиеті мұраларында қазақ халқының арғы ата-бабаларының жасап кеткен әдебиетімен ортақ ұқсастықтары, үндестіктері өте мол.

Мақалада, бұл үндестіктің көбіне типологиялық, сюжеттік, идеялық-мазмұндық, форма, стиль, композиция, поэтика және басқа да көркемдік ерекшеліктері арқылы көрінетіні сөз болады.

Кілт сөздер: *антикалық әдебиет, қазақ фольклоры, зерттеу, мұра.*

Садырова А.Т.
Жетысуский государственный университет имени И.Жансугурова
Талдыкорган, Казахстан

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ПОХОЖИХ ОБРАЗОВ В КАЗАХСКОМ ФОЛЬКЛОРНОМ И АНТИЧНОМ ЛИТЕРАТУРНОМ НАСЛЕДИИ

Резюме: *В статье рассматривается гармония между античной литературой и казахским фольклором, а также сравнительное обучение схожих персонажей в казахском фольклоре и античном литературном наследии.*

Греческая литература, философия, искусство и культура древности нашли свое отражение в политике и науке, юриспруденции и юриспруденции, живописи, архитектуре и скульптуре. Среди этих культурных сфер наследие античной литературы имеет большое сходство с традициями казахского народа, с его литературой.

В статье говорится, что эта гармония часто выражается через типологическое, сюжетное, идеологическое содержание, форму, стиль, композицию, поэтику и другие художественные особенности.

Ключевые слова: *античная литература, казахский фольклор, изучение, наследие.*

Sadyrova A.T.
I.Zhansugurov Zhetysu state university
Taldykorgan, Kazakhstan

COMPARATIVE STUDY OF SIMILAR IMAGES IN THE KAZAKH FOLKLORE AND ANTIQUE LITERATURE HERITAGE

Summary: *The article focuses on antique literature and the study of the heritage of world literature on the specialties of philology, journalism, arts and culture, with reference to the fact that the ancient Kazakh heritage, the khan, the uisun, and the kypchak era are spiritual and deep-rooted spiritual artifacts.*

Studying the various aspects of the Kazakh folklore and antique literary heritage, the comparative teaching of Kazakh literature and antique literature in higher education institutions is a basis for spirituality, morality, respect for the national literary heritage and the history of literature and art is described.

The current state of the Kazakh literature, its features, its spiritual heritage, its history, in many respects, are the most important factor in comparing it with the literature of other countries, since there is no less than any other literature.

Keywords: *ancient literature, Kazakh folklore, study, heritage.*

Студенттердің бүгінгі өмір талабына және әлемдік кеңістікте құзыреттілікке жетуі олардың жоғары оқу орындарында оқу және қабылдау, ой-өрісін дамыту секілді қасиеттерінің өркендеу қарқынына қатысты болып отыр.

Студенттердің жоғары оқу орындарында антика әдебиеті мен қазақ ауыз әдебиеті арасындағы үндестік деген ұғымға ден қоюы шарт. Кез-келген халықтың әдеби туындыларының іргетасы ауыз әдебиетке негізделеді.

Қазақ әдебиеті тарихынан орын алатын ұлы ақын-жазушылардың шығармалары мен әдеби мұраларының халықтық сипатын саралау, олардың қайталанбас қолтаңбасын нақты бағалау – әр қоғамның тарихи талабы. Уақыт сынынан сараланып өтіп, халық санасында екшелген нағыз тұлғалардың өнегелі, үлгілі сипаты арта береді. Заман өзгеріп, қоғам жаңарса да ұлы туындылар мен мұралар өзгермейді, қадір-қасиетін, құндылығын жоғалтпайды. Қай заманға, қай дәуірге болса да қызмет етіп, үрпақ тәрбиесіне игілікті ықпалын, әсерін тигізіп отырады. Өзінің көкейкесті мұддесін, көңіліндегі сыры мен жырын жырлаған, ойындағы сөзін сөйлеген, көкейіндегі көксеген арманын айтқан туындыны халық қашанда кәдесіне жаратып, пайдасына асырды. Осы ойымызды ғұлама-ғалым М.Әуезовтің «Дүниеде болып өткен нелер ұлы жандар бар, олардың ішінде даналары да аз емес-ті. Көбінен қалған дарынды кітап, ұлы шығармалар үнемі есіңе түсіп, қатарыңа ілесіп жүргендей болады. Біз оларды әр уақытта керегіне қарай пайдаланамыз, ісімізге жаратамыз»,–деген сөзімен бекіте түсуге болады[1, 254-б].

Қазақ әдебиетін оқыту саласындағы көрнекті әдіскер-ғалым Т.Ақшолақовтың: «Көркем текстi оқуға құмарлық туғызу оқытушы шеберлігіне, білімділігіне байланысты. Текстi ой көзімен тереңдей оқығанда ғана шығарма бар саз-әуенімен тіл қатады да, оқушының сезімін оятады, шығармаға деген оның ынтасын арттырады. Сондықтан ұстаз ең алдымен, көркем текстi оқуға үйрету керек. Демек, сабақта шығарманы сөйлету үшін қандай әдіс-тәсіл қолдануға да ұстаз ерікті», – деген пікірінің қай кезеңде болмасын мәні зор[2, 338-б].

Оқыту барысының нәтижелі, жемісті болуы сабақ барысында қолданылатын әдіс-тәсілдермен тығыз байланыста болады. Әдебиетті оқытуда сөздік әдіс, көрнекілік әдіс, тәжірибелік әдіс, түсіндірмелі иллюстративтік әдіс немесе репродуктивтік әдіс, эвристикалық (ішінара іздендіруші) әдіс, зерттеу әдісі, өзіндік жұмыс әдісі, проблемалық баяндау әдісі, салыстыра оқыту әдісі, мәтінді көркемдеп оқу әдісітерінің орны ерекше. Педагогикалық ғылым негіздері бойынша студентті үнемі еңбектендіру, іздендіру оның ақыл-ойын дамытады, білімін шыңдайды. Әдеби шығармаларды меңгерту үшін берілген тапсырмалар студенттердің түсінігін, білім-білік деңгейін дамытса, шығармашылық жұмыстар ойын сауатты да жүйелі, әдеби тілде жеткізе білуге үйретеді.

Осы тұстағы атап өтетін факт – қазақ әдебиетінің бүгінгі жай-күйі, оның даму ерекшелігі, сипаты, рухани мұрасы, тарихы көп ретте басқа әдебиеттерден еш кемі жоқ, тамыры тереңге кеткен, тіні мықты бәйтерек секілді болса, оны басқа елдердің әдебиеттерімен салыстыру аса қажет фактор екені ақиқат.

Салыстырма әдебиет, яғни компаративизм әдісі бойынша ой айту Еуропада XVIII ғасырда қолға алынса, оның ең алғашқы баспалдақтары Ресейде XIX ғасырда пайда болып, қазіргі күнде белгілі, мектеп ретінде іргеленді. Ал қазақ әдебиетінде антика әдебиеті мұраларының зерттелуі тәуелсіздік алған тұстан қолға алынды.

Тарихи салыстыру мектебі, яки компаративизм ағымының Ресейде туын көтерген адамдар – Веселовский, Миллерлер. Мұндағы негізгі принцип – салыстыру. Дүние жүзінде капитализмнің дамуы нәтижесінде экономикалық қарым-қатынастар шеңбері үлғайып, бір ел мен екінші ел, бір халық пен екінші халық жақындай түсті, жерге, байлыққа, қызығуымен қатар, әдебиет нұсқаларына да назар аударылды.

Компаративистер әр түрлі халықтар әдебиетіндегі жанрларды салыстыра қарап, форма мәселесіне, сюжеттің шығуына байланысты көптеген пікірлер айтқан. Әдебиеттің әлеуметтік маңызына, эстетикалық сипатына бұл әдіс те терең бойлай алған жоқ.

Яғни, оны шешу алдағы уақыттың еншісінде болса, тарихи салыстыру мектебі, компаративизм термині, қазақ әдебиеттану ғылымында кейінгі жиырма-жиырма бес жылдың ішінде ғана ауызға алынғаны жасырын емес. Бұл терминнің өзі әлемнің әдебиеттану ғылымында өткен ғасырдың 50-жылдарында ғана кеңінен пайдаланыла бастады. Қазіргі ғылым мен техниканың қарыштап дамуына байланысты әдебиеттану ғылымында да түрлі терминдер мен атаулардың пайда болуы заңды да. Сондай терминнің бірі, әдебиет саласының бір бөлігіне айналған әдеби компартивистика болмақ»[3,328 б.].

Айталық, антика бастауындағы гректің әдебиеті, философиясы, өнері мен мәдениеті, саясат пен ғылымда, құқық пен заңтануда, кескіндемеде, сәулет пен мүсін өнерінде және тағы басқа да салаларда көрініс табады. Сол мәдениет салалардың ішінде антика әдебиеті мұраларында қазақ халқының арғы ата-бабаларының жасап кеткен әдебиетімен ортақ үқсастықтары, үндестіктері өте мол. Бұл көбіне типологиялық, сюжеттік, идеялық-мазмұндық, форма, стиль, композиция, поэтика және басқа да көркемдік ерекшеліктері арқылы көрінеді.

Қазақ ауыз әдебиетінде: «Барар жерің – Балқан тау, ол да біздің барған тау» деген сөз тіркесі бар. Бұл қазақ руларының бір заманда Балқан түбегіне дейін ығысып барғандығын аңғартады. Яғни, қазақ рулары басқа түрік, моңғол ру-тайпаларымен бірге ерте уақыттардан шығыс жағы Орталық Азия, батыс жағы Византия аралығын жайлаған, әр кезде сол араның әр жерінде болған. Осы күнгі Қазақстан жеріне XV ғасырдан, негізінде өз алдына халық, хандық болып құрылғаннан бастап жайғасқан.

Ертедегі қазақ ру-тайпалары бұрынғы уақытта, қазақ халқы, қазақ хандығы болып құрылғанға дейін Қытай, Рим аралығындағы аймақтар мен өлкелерді мекендеген түрік, моңғол руларымен бірге, тіпті солардың құрамында тірлік еткен. Сондықтан, бәрінің тарихи, қоғамдық, мәдени өмірі үқсас болған.

Ерте кездерде Қытай, Рим арасын мекендеген көптеген ру-тайпалар, шамамен айтқанда, IX ғасырға дейін қоғамдық дамудың ру-үлыстық сатысында болды. Соған лайық олардың түрмыс-тіршілігі, шаруашылығы, тілі, мәдениеті, ауыз әдебиеті болды.

Бірте-бірте халықтың наным-сенімі, салт-санасы, даналығы пайда болды; халық түрлі өнер, жазу-сызу ойлап шығарды.

Халық даналығы дегеніміз – оның ауыз әдебиеті: еңбек, шаруа, әдет-ғұрып, өлең-жырлары, жұмбақ, мақал-мәтелдері, ертегілері мен аңыз-әңгімелері.

Қай халықтың ауыз әдебиетіндегі төрт түлік мал, аң, құс, аңшылық, малшылық жөніндегі өлең-жырлар, күн жайлату, жалыну, жалбарыну, арбау, бәдік, түрмыс-салт өлең жырлары осы ру-үлыстық дәуірде, соның алғашқы кезінде туа бастады.

Бері келе тайпа, үлыс өзінің басынан өткендерін, бұрын-соңды болған атақты ер, батыр адамдарын әңгіме, аңыз, жыр еткен. Олардың өлісін жоқтаған, тірісін мадақтаған. Осыдан аңыз-әңгімелер, ертегілер, батырлар жырлары келіп шыққан.

«Антикалық образдар мен сарындарды қазақ фольклорымен байланыстыра қарау М.О.Әуезов еңбектерінде біршама жиі кездеседі. Оның 1939-1940 жылдары Л.Соболевпен бірігіп жазған «Эпос и фольклор казахского народа» атты еңбегінде Қорқыт есімінің қазақпен тектес халықтардың көбінде әр алуан жанрда орын алғанын ескерте келіп: «Аңыз адам өмірі шақты болғанына наразы болған Қорқыттың қаршадайынан ажалға қарсы алысқанын баян етеді. Ауыр ойлар азаптап, өлместікті арман еткен Қорқыт ел-жұрттан безіп, ажалдан қашады. Бірақ қай тарапқа барса да, алдынан өлім елесі шығады. Тамыры құрап қалған бәйтерек «мені тапқан ажал сені де табады», − дейді Қорқытқа. Айдалада құрап қалған шөп те сол жайды баян етеді. Қаусап құлағалы түрған құз-жартас та Қорқыт ажалы таяп қалғанын ескертеді. Осының бәрі-бәрін көріп-естіген Қорқыт жападан-жалғыз күңіренеді. Жер бетіндегі ең тұңғыш қобызды шырғай ағашынан жасап ап, күңірене күй шертеді, мұң-наласын ақтарып төгеді. Құдіретті күй сарыны бүкіл жер-әлемді қаптап кетеді. Оны естіген барша жұрт бас ала алмай тыңдап, таңырқап қалады. Содан бері Қорқыттың күйі де, қобызы да жер бетін шарлап кезуде», – деп атап өтеді [4,109 б.]. М.Әуезов үсынған бұл мәтіннің ерекшелігі бар, мұнда Қорқытқа хабар берушілер − адамдар емес, табиғат құбылыстары.

Қорқыттың ежелгі гректегі Прометеймен типтік бейне болып табылатынын алғашқы анықтаушылардың бірі − М.Әуезов. Ол: «Қорқыт жайындағы аңыздың тақырыбы – құдаймен алысу туралы тақырып. Қорқыт жазмыш, тағдыр даярлап қойған талайына қарсы алысады. Қазақ арасына таралған Қорқыт жайындағы нұсқалардан басқа халықтардың ежелгі ғасырлардағы көне эпосының образдарымен кейбір үқсастықты, сарындастықты сеземіз. Прометей жайындағы аңыз, осетиндердің Әміран жайындағы аңызындағы құдаймен алысу тақырыбы қазақтың Қорқыт жайындағы аңызында өз шешімін тапқан», – деп жазғаны оның қазақ және антикалық фольклордағы образдарды типологиялық түрғыда зерттеудің де көшбасшысы болғанын айғақтайды» [4,110 б.].

Көне Еуропалық әдебиет пен қазақ әдебиетінің ішкі мазмұны мен талай ғасырғы тарихына мән берсек, көп ретте олардың бір-біріне әсері, ықпалы өте күшті болғанын аңғаруға болады. Тарихтың аумалы-төкпелі толқындарына көз жүгіртсек, ол бірде Еуропалық елге жайлы жағдай туғызса, бірде

байырғы қазақ даласына мейірін төккен. Сол арқылы әдеби-рухани дүние мәңгі өлместей болып, ел ішіне сәулесін төгуде. Әдебиеттің тек өз ауласында өсіп-жетіліп, басқа елге таралмауы мүмкін емес.

Біздің ата-бабаларымыздың антика дәуіріндегі өмір сүрген еуропалық елдермен қарым-қатынасы жайында аздап болса да тарихи еңбектерде кездеседі. Соның бірі антика дәуірінде ғұмыр кешкен, артында мол әдеби, тарихи деректер қалдырып «тарихтың атасы» атанған Геродот жазбаларында сақ-скифтер жөнінде мағлұматтар бар.

Геродот б.д. дейінгі 484-425 жылдары өмір сүрген. Ол Кіші Азияның батыс жағалауының оңтүстігінде туып, көп саяхат жасаған. Жерорта теңізінен бастап **Элефантиниге** *(elefant – ағылшынша піл, яғни піл сүйегі еліне дейін мағынада)* дейін бүкіл Мысыр елін аралаған, Эгей теңізінен парсы астанасы Сузыға дейін «патша жолы» деп аталатын жолмен жүріп өткен. Ол сондай-ақ Солтүстік Қара теңіз жағалауының далаларында болып, грек білімпаздар орталығы – Афины қаласында тұрған.

Геродоттың еңбектері грек-парсы соғыстары, архаистік және классикалық Грекияның, Скифияның және бүкіл Алдыңғы Шығыс тарихы бойынша маңызды деректер болып табылады.

Геродоттың сақтар турасындағы жазған «Тарих» еңбегінің «Мельпомена» атты төртінші кітабы – аса бағалы да құнды еңбек. Өйткені, қазіргі тұста қазақтың арғы көне тарихы мен мәдениеті, әдебиеті жөнінен көп мағлұматтар сол жоғарыдағы еңбек арқылы жетіп отыр. Римнің әйгілі шешені Цицерон (б.з.д.106-43 жж.) бір ойдың орамында Геродотты «тарихтың атасы» деген болатын. Содан бері бұл бағаға күмән келтірген ешкім жоқ. Геродот біздің заманымызға дейінгі 490-480 жылдар аралығында Кіші Азияның Галикарнас деген шағын қаласында дүниеге келіп, 425 жылдар шамасында Италияның оңтүстік өңірінен топырақ бұйырған. Оның балалық шағында парсылар Балқанға үстемдік етсе, жігіт ағасы болған кезі Афинаның кемеліне келе гүлденген шағымен түспа-түс. Ал қартайған шағында әйгілі Пелопоннес соғысы басталған. Геродоттың дүние танымының қалыптасуына байырғы Грек Аттикасының әйгілі қаласы Афиныда түруы, ондағы заңгер әрі әскери басшы Периклдың үйірмесінде болуы елеулі ықпал еткен.

Геродот – жаһанкез тарихшы. Ол Кіші Азияны түгелге дерлік аралап, Бабылда (Вавилонда), Финикияда, Эгей теңізінің аралдарында, Пелопоннесте, орта Грекия қалаларында, Оңтүстік Италия мен Сицилия қалаларында болып, тарихи оқиғаларды көзімен көрген. Болған жерлеріндегі халықтардың өмір салтына ықыласпен ден қоюмен бірге, жаһан кезген саяхатшы – керуеншілердің естелік әңгімелерін көп естіген. Нәтижесінде «Тарих» деп аталатын әйгілі еңбегін жазған.

Кейін бұл еңбекті александриялық ғалымдар тоғыз кітапқа бөліп, әр кітапқа өнердің бір-бір желеп-жебеушісінің есімін берген. Сондықтан да, кейде Геродоттың кітабын жинақтап, «Музалар» деп те атайды. Мәселен, Клио – тарихтың, Евтерпа – лирикалық поэзия мен музыканың, Талия – комедияның, Мельпомена – трагедия мен сахна өнерінің, Терпсихора – би мен хордың, Эрато – поэзияның, Полигимния – әнұрандардың (гимндердің), Урания – астрономияның, Каллиопа – эпос пен шешендіктің желеп-жебеушісі.

Осылардың ішінде бір кездері қазақ даласын мекен еткен скиф, сақ, массагет тайпалары туралы жазылған төртінші кітабы «Мельпоменада» әйгілі Кирдің, Дарий біріншінің байырғы қазақ даласына жорығы, ол даладағы тайпалардың өмір-тіршілігі, тұрмыс-салты, дәстүрі, тұтынған затмүліктері, таным-түсініктері, көршілес елдермен аралас-құраластығы, жорық-жортуылдарын жанжақты баяндаған. Сондықтан да, соңғы замандарда археологиялық, лингвистикалық, эпиграфиялық, салыстырмалы-этнографиялық қыруар деректің жинақталғанына қарамастан Геродоттың скиф туралы ғажайып әңгімелері аса мәнді тарихи айғақ болуынан танбай келеді.

Жазбада қазаққа етене жақын Геродот суреттеген скифтердің салт-дәстүрі, тұтынған мүлкі, ішкен тамағы, әдет-ғұрпы айқын көрсетілген.

Біріншіден, қазақтың ата-бабаларының көшпенді екені, егін екпей, мал бағумен және балық аулаумен айналысатыны, сондай-ақ *сүт ішетіні* (Геродот қымызды мегзеуі мүмкін. Геродот: «Скифтер сусын ретінде ішетін бие сүті үшін өздерінің барлық құлдарын соқыр етеді. …Сауып алынған сүтті скифтер, шұғыл ағаш ыдыстарға құяды да, ыдыстарды қоршай соқырларды түрғызып қойып, сүтті пістіртеді. Өстігенде, сүттің бетіне шыққан маңызын алып тұрады және оны жоғары санайды, ал түбінде қалғанын нашар қалдыққа санайды» дейді[5, 210 б.] , олардың табынатын жалғыз құдайы – *күн екендігі*. Күнге құрбандыққа ат шалатыны. Онысы – ең үшқыр құдайға жер бетінің ең үшқыр жануары лайық дегені. Күнге табыну – қазақ халқының көне дәуірінен жалғасып келе жатқан құдайлардың бірі. Қазақ жеріндегі ерте кездегі адамдардың тас бедеріндегі адам денесінің басындағы күнді бейнелеуі соның айғағы болса, скифтердің «Күн патшасы» – жоғарғы әлемнің әміршісі – Қолақсай саналады.

Мифтегі Қолақсай үш ағайынды. Қолақсай әлемнің жоғарғы әміршісі болса, Арпоксай – төменгі әлемнің әміршісі, Липоксай – ортаңғы әлемнің әміршісі, қасқыр адамды, құбылғыш бейне дегенді білдірсе керек. Скифтердің мифологиялық шежіресінде «Күн патшасы» – жоғарғы әлемнің әміршісі – Қолақсай турасындағы сюжет (мұнда гректердің тәңірісі Зевс пен Гестияның есімімен байланысты сюжет кездеседі) төмендегідей баяндалады:

«Скифтердің Тарғытайдың *(Таргытай – шамамен, біздің дәуірімізге дейінгі екінші мыңжылдықтың бес жүзінші жылдарында өмір кешкен, яғни біздің осы күндеріміздің екі жарым мың жыл бұрын өмір сүрген скиф патшасы*) шығу тегі жөнінде оның әкесі – Зевс, шешесі – теңіз патшасы Борисфеннің қызы Гестия дейді. Ертеде гректер Борисфен деп Днепр өзенін айтқан.

Тарғытайдың үш ұлы болған. Олардың аттары – Липоксай, Арпоксай және Қолақсай. Олар – үш скиф халқының бабалары.

Тарғытай патшалық құрған кезде скиф жеріне Көктен алтын заттар (Тәңірдің сәлемдемесі): соқа, мойынтұрық, айбалта және тостаған түседі. Бұл заттарды үлкен ағалары Липоксай бірінші көреді. Ол әлгі заттардың қасына барып жерден көтерейін десе, алтын лап ете түседі. Ол шегініп, енді ортаншы ұл Арпоксай жақындайды. Алтын тағы да от құшағына оранады. Лапылдап жанған алтынның ыстығы екі үлкен ағасын тоқтатып, тек үшінші, кенже ұл жақындағанда ғана жалыны өшеді. Ол заттарды өз үйіне апарады. Сол себептен ағалары патшалықты және соған қоса үлкендік жолын інілеріне беруге келіседі.

Үлкен ұл Липоксайдан авхат деп аталатын скиф тайпасы өрбіген. Ортаншы ұл Арпоксайдан катиар және траспи халықтары, ал кіші Қолақсайдан паралат тайпасы тарайды. Барлық тайпаларды бірге қосып, сколаттар, яғни патша адамдары деп атайды. Эллиндер (ежелгі гректер) оларды скифтер деген. Скифтер арғы аталарының тектілігін сөз ете отыра, оларды аспан тәңірлерінің ішінде ең құдіреттісі Күнмен байланыстыруы Колақсайдың ақылды да, дана патша болғандығын айғақтайды. Күнді жалғыз құдірет деп оған астындағы атын құрбандыққа шалу – кейінгі кезеңдерге дейін жалғасқан салт-дәстүр. Бұған сақ, ғұн, түркі дәуіріндегі үлкен мола-қорғандардан табылған жылқы сүйектері дәлел бола алады.

Ғұндар мифологиясында Күннің пайда болуы да таңғажайып сюжеттерге толы: «Жер мен Көк жаралғаннан кейін де қараңғы қара қапас айыға қоймаған. Жасаған Ие Жер мен Көкті өз қолымен аялап, әлпештеп, жылы мерейімен есіркеп, жарық нұрымен жарылқап, олардың арасынан екі перзент –Күн (ұл) мен Ай (ару) – екі жарықты туғызыпты. Сөйтіп, Күн мен Ай алма-кезек айналып, бірінің артынан бірі жүріп отырып, әлемдегі қара түнекті түре қуыпты. Олар Жер-Көкті жылуы мен жарығына бөлеп, қақаған аяз бен қараңғы түнекті айдап отыратын болыпты» [6,99 б.].

Абайдың табиғат лирикасындағы шоқтығы биік шығармаларының бірі – «Жазғытұрым» өлеңінде Күнді адам кейпінде бейнелейді, яғни мифтегі антроморфты бейне ретінде көрсетеді. Өңгелерді былай қойғанда өзі:

...Күн – күйеу, жер – қалыңдық сағынышты,
Құмары екеуінің сондай күшті….
...Күн күйеуін жер көксеп ала қыстай,
Біреуіне біреуі қосылыспай.
Көңілі күн лебіне тойғаннан соң,
Жер толықсып, түрленер тоты құстай…– [7, 94 б.]

деп жырлаған.

Мұндағы Күн ұл, күйеу, яғни ер адам кейіпінде көрінген. Мифте де Абай өлеңінде ер адам, ал көне грек мифологиясында да Күн ер адам – Гелиос есімді құдай. Яғни, Күн екі халыққа да құдай, Тәңірі есебінде жоғары бағаланады.

Көне грек тарихшылары мен ақын-жазушыларының сақтар туралы және олардың тұтынған заттары, пайдаланған құрал-саймандары мен мінез-құлықтары арқылы оның кейінгі үрпақтары қазақ екендігін танытатын деректермен толығыпты. Геродоттан басқа, Эфордың, Гиппократтың, гректің атақты лиригі Пиндардың ой-пікірлері де айтарлықтай.

Грек тарихшысы Эфор (б.д.д. 405-300 жылдар) өзінің 30 кітаптан тұратын «Жалпы тарихында»: «Қой бағатын сақтар – скиф тайпалары. Олар Азияны мекендейді. Әділетті көшпелілерден тараған олар дүниеқор емес. Бір-біріне адал… Олар арбамен қөшіп-қонып (жүреді), сүт ішеді. Жеке меншікке жол бермей, барлық дүние-мүлікті бөліп пайдаланады» [8, 7-б.].

Қай заманда болса да, тарихи жағдайда қалыптасып шыққан халықтың өзіндік мәдениеті, ғұрпы, сенім-нанымы, тілі болумен қатар өзіндік мінез-құлқы болатыны аян. Шаруашылық жүргізуде де ерекше айырмашылығы болмақ.

Антика дәуірінде өмір кешкен сақ-скифтердің қазіргі қазақ халқымен ортақ рухани-материалдық құндылықтар, яғни түрмысқа қажетті бұйымдар, халықта сақталынған өнер, археологиялық табындылар ғана емес, сонымен бірге рухани құндылықтар да ортақ екендігін байқау қиын емес.

Қазақ фольклорындағы сарындарды антикалық мұралармен салыстыра зерттеу тың нәтижелер берді. Осы кезге дейін архаикалық деп жалпы атаумен аталып келген көптеген сарынның б.з.д. болғаны анықталды, бұл қазақ фольклорының тарихын тереңдетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ақшолақов Т. Шығармалардың көркем айшықтарын таныту. – Алматы: Рауан, – 1994. – 8 б.
2. Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алматы: Жазушы, 1986. – 254 б.
3. Рымғали Н. Әдебиет теориясы: Нүсқалық. -Ауезов М.О., Соболев Л. Эпос и фольклор казахского народа. 1939 г.
4. Геродот. История: Перевод Г.А.Стратановского – Ленинград: Наука,-1972. – 322 с.
5. Жанайдаров О. Ежелгі Қазақстан мифтері. Алматы: «Аруна Ltd» баспасы, 2006. – 109 б.
6. Құнанбаев А. Шығармалары. Қалың елім қазағым. Алматы: «Жалын» баспасы, 1995. 94 б.
7. Әбсәлімұлы Төлеміш. «Бие сауған байырғы жұрт пайдаланған ұлттық тағамдар және этногенездік тек». // «Ана тілі» газеті, Шілденің 20-сы, доңыз жылы. 7 б.

Сулеева Г.С.
ф.ғ.к.,қауымдастырылған профессор
Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы
Алматы қ., Қазақстан

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ҰЛЫ ПЕРЗЕНТТЕРІ АБАЙ МЕН ШӘКӘРІМНІҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АДАМГЕРШІЛІК ТАҚЫРЫБЫ

Аннотация. *Бұл мақалада Ұлы дала ұлы ұлдары Абай Құнанбаев пен Шәкәрім Құдайбердиевтің өмірі мен шығармашылығы, олардың рухани туыстықтары талқыланды. Автор сонымен қатар ұлы қазақ ойшылдары мен ақындарының адамгершілік, ар-ождан, руханилық пен мораль туралы өз ой-пікірлері мен ойларын қарастырады. Біз өмір сүріп жатқан жаһандану дәуірінде автор ақындардың жас әрі болашақ ұрпақтарын рухани тәрбиелеудегі жұмысының маңыздылығына назар аударуға шақырады.*

Түйінді сөздер: *Ұлы дала, ұлы ұлдар, рухани жаңару, адамзат, ар-ождан, мораль, ақыл, сана, жүрек, білім, ынта.*

Аннотация. *В статье речь идет о жизни и творчестве Великих сыновей Великой степи Абая Кунанбаева и Шакарима Кудайбердиева и о их духовном родстве. Автор так же рассматривает рассуждения и мысли великих казахских мыслителей и акынов о человечности, совести, духовности и нравственности в их произведениях. В эпоху глобализации, в которой мы живем, автор призывает обратить внимание на важность произведений этих акынов в духовном воспитании подрастающего и будущего поколений.*

Ключевые слова: *Великая степь, Великие сыновья, духовное возраждение, человечность, совесть, нравственность, ум, сознание, сердце, образование, трудолюбие.*

Abstract. *The article deals with the life and creative heritage of the Great Sons of the Great Steppe Abay Kunanbayev and Shakarim Kudaiberdiev and their spiritual kinship. The author also considers the reasoning and thoughts of the Great Kazakh thinkers and akyns about humanity, conscience, spirituality and morality in their works. In the era of globalization in which we live, the author calls to draw attention to the importance of the works of these akyns in the spiritual education of the younger and future generations.*

Keywords: *Great steppe, Great sons, spiritual rebirth, humanity, conscience, morality, mind, consciousness, heart, education, diligence.*

Өз халқының тарихы, оның салт-дәстүрі әрбір адамға маңызды мәселе болып табылады. Қазіргі уақытта халқымыздың мәдени мұрасын сақтап қалу кезек күттірмейтін мәселе болып түр. Туған халқыңның шығу тегін, түп- тамырын білу, адамды ұлтымен мақтануға, отанынсүйгіштікке тәрбиелейді, өз халқының алдында оның жауапкершілігі артады. Елбасымыз өзінің ресми сөзінде былай дейді: «Біз Ұлы Дала перзенттеріміз. Біздің ата-бабаларымыз осынау ұланғайыр даламызды білектің күшімен, найзаның ұшымен, қанын төге отыра қорғап қалды. Сондықтан «Қазақстан» деген атаумен бірге «Ұлы Дала Елі» деп атаған дұрыс деп ойлаймын» [1]. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев қашан да ұлттық тарихымыздың әр кезеңіне тоқталып, ұлы тұлғаларымыз туралы лайықты бағасын беріп келеді, олардан қалған асыл аманатты сақтап, дәріптеу – бүгінгі ұрпақтың міндеті. Түркі елінің тұтастығына ерекше мән беретін Елбасымыздың мемлекетімізді «Ұлы Дала елі» деп бейнелі түрде атау жөніндегі ұсынысы бізді қатты қуантты. Енді біз «Ұлы Дала Перзенттері» деген атқа ұмтылуымыз керек, оған лайық болуды ойлауымыз қажет. Осы жолда нәтижелі жұмыс жасау әрбір қазақстандыққа үлкен жауапкершілік жүктейді. Сондықтан, еліміздің азаматтарын ауызбіршілік пен түсіністікті қадірлеуге және мемлекетімізді көркейту жолында аянбай еңбек ету керек.

Расында, өткен ғасырлардағы ақындарымыздың, жырауларымыздың, шешендеріміздің артына қалдырған еңбектері баға жетпес мұра болып табылады. Олар өз шығармаларында халықтың өткенін, тарихын, оның тағлым-тәрбиесін, адамгершілік қағидаларын батыл да, әділетті, шынайы түрде суреттеп көрсетеді. XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ елінің қоғамдық өмірінде, мәдениеті мен өнерінде, ұлттық әдебиетінде аса игі жаңғырулар бой көрсетті десек, бұл тұстағы ұлы Абай бастаған жаңашыл бағыттағы реалистік әдебиеттің даму қарқыны айрықша болды[2]. Сондықтан қазақ поэзиясында және прозасында Ұлы Абай мен Шәкәрімнің алатын орны ерекше. Бұл екі ақынның өлеңдері қазақ поэзиясының інжу-маржаны, сөз мәйегі болып табылады, олардың әр сөз шумақтары мақал-мәтел іспеттес.

Абайдың есімі көшелерге, аудандарға және бүтіндей бір ауылдарға берілді. Оның шығармалары қазақтың және әлем әдебиетінің классикасына айналды. Ақын, ойшыл-кемеңгер, ағартушы, қоғам

қайраткері Абай Құнанбайұлы қазақтың аса көрнекті тұлғаларының бірі, бірегейі болып табылады. Осындай ұлы адамның жүріп өткен өмір жолын білу үшін, оның өмірбаянына сәл үңілейік.

Абай Құнанбайұлы XIX ғасырдың бірінші жартысында атақты Өскенбайұлы Құнанбайдың отбасында дүниеге келді. Өзінің әкесінің көрсеткен үлгі-өнегесі Абайдың өміріне және шығармашылығына арқау болды. Анасы Үлжан мен әжесі Зере бала Абайға жастайынан ертегі, аңыз-әңгімелерді, тарихи дастандарды айтып беріп отыратын. Атап айтқанда осы анасы мен әжесі әдемі шешен сөйлеуді үйретті[3].

Баласының білімге құштарлығын байқаған әкесі, оны бала кезінен молдаға оқытуға береді. Одан кейін оқуын мұсылманша медреседе жалғастырады. Онда ол парсы, арап тілдерін меңгереді. Әкесі баласын он үш жасында ел басқаруға үйрету мақсатында оқудан шақырып алады.

Жиырма жасында шешендігімен көзге түсіп, ел арасындағы дау-жанжал, қиын мәселелерді шешуге қатыса бастайды. Ол сөзге өткір, тапқыр және әділетті еді, сондықтан оның сөзіне ел тоқтаушы еді. Әртүрлі жағдаяттар оны шығармашылыққа итермелейді. Сонымен ақын өмірінің соңына дейін халқына арнап өлең жазумен айналысады[3].

Абай өмірінің келесі жиырма жылын әлемдік шығыстық және орыс классиктерінің шығармашылығымен танысуға арнады. Сөз шеберлігінің шыңына жетті. Ол адамгершілік, адамдық қасиеттер, адамдар арасындағы қарым-қатынас, қоғам және заң туралы көкей тесті сұрақтарға жауап іздеп, ой толғады[4].

Абай сол кездегі алғашқы демократтық адам болды. Ол заңдар мен жауапты шешімдер тек халық игілігіне шешілуі тиіс деп есептеді. Абай өз шығармаларында билік басындағы парақорлықты, өтірік-жалғандықты, жағымпаздықты және өз мансабын асыра пайдалануды өткір сынға алып отырды[5].

Ақын өз халқының дамығанын және уақытпен қатар жылжығанын қалады. Оның ойынша әрбір ақылды адам айналасындағыларға үлкен жауапкершілікпен қарау керек деді. Осы мақсаттарға жету жолдарын Абай еңбек етуден және ғылым-білім меңгеруден көрді.

Абай өзінің ағартушылық қызметінде еңбек етуге көп көңіл бөлді. Ол тынбай еңбек еткен адамды әрі рухани, әрі материалдық тұрғыдан бай етеді деп есептеді. Бұл ойларды ақын өз шығармаларында әсіресе жастарға арнайды. Өйткені көптеген жастардың өз өмірлерін тек сауық-сайран, жиын тоймен өткізіп жатқанына сырттай бей-жай қарап отыру мүмкін емес еді[5].

Абай өзінің өлеңдерінде және прозалық шығармаларында ислам құндылықтарына жиі мән береді, оны арқау етеді. Абай өзінің «Алланың өзі де рас, сөзі де рас. Рас сөз ешқашан жалған болмас.» атты өлеңінде дінмен байланысты мәселелерлі көтереді. [4] Және былай деп өсиет етеді: «Махаббатпен жаратқан адамзатты, Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті. Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп, Және hақ жолы осы деп әділетті. Осы үш сүю болады имани гүл»[6].

Әсіресе ар және адамның хақылары туралы мәселелерді Абай Құнанбаев өзінің 45 бөліктен тұратын атақты «Қара сөздерінде» көтереді. Оның бұл еңбегі өзі өмірден өтіп кеткеннен кейін жарыққа шықты. Ақынның «Қара сөздерінде» қазақ әдебиетінің інжу-маржанына айналды және Абайды алғашқы классик ретінде танытты. Бұл шығармалары орыс, неміс, француз тілдеріне аударылды.

Абай − Шәкәрімнің ағасы десек − ол екі ақын арасын ашатын анықтамалыққа аздық етеді. Абай − Шәкәрімді өнер мен ғылымға бағыттаған рухани ұстаз. Сондықтан да, Шәкәрімнің ақындығы, жалпы шығармашылығы туралы сөз болғанда, Абаймен бірге сөз қозғалады[7].

Шәкәрім – қазақтың шыншыл ақыны Абай Құнанбаевтың ақындық мектебінің көрнекті өкілі болып табылады. Шәкәрімнің шығармашылығы қазақ әдебиетіндегі Абай дәстүрінің қалыптасуы және дамуымен тығыз байланысты.

Шәкәрім Құдайбердіұлы талантты ақын, Абайдың тікелей шәкірті және шығармашылық ізбасары болды. Бірақ, оның есімін атауға көптеген жылдар бойы, тіпті 1988 жылға дейін тыйым салынды. Оның өзінің ерекше, көпқырлы шығармашылығы рухани жағынан қуғындалған еді. Оны көптеген жылдар бойы ұлттық-буржуазиялық партияға қатысы бар деп айыптады. Дегенмен, 1958 жылы КСРО-ның жоғарғы сотының қарсылық көрсетуімен оның есімі ақталып шықты, соңғы отыз жыл көлемінде оның шығармалары жарық көрмеген еді, шығармашылық мұрасы зерттелмеген еді. 1988 жылғы ақынның шығармашылығын зерттеу комиссиясының нәтижелері бойынша, «Ақын Шәкарімнің шығармашылық мұрасы» деген шешім қабылданды. Онда оның шығармашылығына XIX және XX ғасырдағы қазақ әдебиетінен ерекше орын алатын, салмақты және өте маңызды әдеби мұра деп баға берді[8].

Абайдан тікелей тәрбие ала отыра, оның шығармашылығын, әдеби және ағартушылық қызметін үлгі ретінде ала отыра, Шәкәрім өзінің ұстазының ісін әрі қарай жалғастыра, жандандыра түсті. Ол

Қазақ даласын бүкіл дүние жүзі әдебиеті шығармаларымен таныстырды және ол осы арқылы Шығыс пен Батыстың ұлы перзенттерін өзінің туған халқына жақындатты. Бұл сол кездегі Қазақ даласының тарихи қажеттілігінен туған заңды құбылыс еді. Шығарманың идеялық мазмұнын басқа тілде жеткізе білу оңай жұмыс емес. Ол тек басқа халықтың өмірінен, рухани мәдениетінен жақсы хабары бар, жоғары білімі бар, үлкен энциклопедиялық білімге бай, жоғары сауатты Абай мен Шәкәрім сияқты ұлы адамдардың қолынан ғана келетін іс[8].

Қазақ халқының бүкіл әлемдік әдебиетпен танысуына жол ашқан Шәкрімнің рөлін анықтай отыра оны үш бөлімге бөлуге болады. Біріншіден, Шәкәрім әлемдік әдебиеттің озық ойшыл өкілдеріне тұлға ретінде мән берді және оларды өз өлеңдерінде қазақ оқырмандарына дәріптеп отырды. Екіншіден, ақын өз заманының ұлы адамдарымен хат алысып, шығармашылық байланыста болды, мәселен, орыс халқының ұлы жазушысы Л. Толстоймен. Үшіншіден, Шәкәрім басқа елдердің көркем шығармаларының ең озық үлгілерін қазақ тіліне аударды. Міне осы үш бөлімнен тұратын оның еңбегі – оның көркем шығармашылығының біртұтас идеясын көрсетеді.

Шәкәрім өз заманының ең сауатты адамдарының бір болды. Оған және оның ұстазы Абайға туған қазақ әдебиеті, сонымен қатар Батыс пен Шығыс мәдениетінің озық үлгілері шығармалық түрғыдан әсер етті. Ол әртүрлі елдердің әр уақыттағы ақын, жазушылары, ғалымдарының еңбектерін оқып отырды. Өзінің атақты «Шежіресін» құрастыру барысында Шәкәрім ежелгі түркі халықтарының мәдени мұрасын, Абулғазы Бахадур ханның, Жүсіп Баласағұнның, Радловтың, Аристовтың, Березиннің, Левшиннің еңбектерін терең меңгерді, сонымен қатар араб, парсы, қытай ғалымдарының еңбектерімен танысты. Бұл ақынның дарынын кеңейте түсті[9].

Абайдың да, Шәкәрімнің де шығармашылығының негізгі тақырыбы адамгершілік болып табылады, адамның рухани дамуын алғашқы орынға қояды. Абай мен Шәкәрімнің рухани мұрасы адамгершілікке, адамды жақсы көруге, адам болу тақырыбына кеңінен қарауға мүмкіндік береді. Абай мен Шәкәрімнің қарастыруы бойынша рухани байлық адамды өзінің ішкі дүниесіне үңілуге, онымен көбірек жұмыс істеуге итермелейді, бұл адамның сыртқы мәдениетін толықтыра түседі.

Адам болам десеңіз.
Тілеуің, өмірің алдында,
Оған қайғы жесеңіз.
Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ –
Бес дүшпаның, білсеңіз.
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым, ойлап қой –
Бес асыл іс, көнсеңіз. [10]

Әр бір адам қоғамнан белгілі бір орын алады, оның атқаратын әлеуметтік қызметі белгілі және ол содан шыға алмайды. Сондықтан ол айналасына адамдық кең көзқараспен қарай алмайды, тек рулық деңгейде қалып қояды. Сондықтан Абай «Атаның баласы болма, адамның баласы бол» деп артына ұлы сөз қалдырған еді. Абай мен Шәкәрім шығармаларындағы адамдық негізгі көзқарас осы болды. Кемеңгер Абайдың айтуы бойынша, адам мұны түсініп, барлығын өзгертуге қабілетті, рулық деңгейден шығып, адамдық деңгейге көтеріле алады. Ол өзіңнің «Сегіз аяқ» өлеңінде былай дейді:

Адал бол- бай тап,
Адам бол- мал тап,
Қуансаң, қуан сол кезде.
Біріңді, қазақ, бірің дос
Көрмесең, істің бәрі бос.
Малыңды жауға,
Басыңды дауға
Қор қылма, қорға, татулас.[10]

Шәкәрім өз заманының алдыңғы қатарлы адамы ретінде, қазақтың рушылдығын, жерге бөлінушілігін қостамады, ол адамдар арасындағы адамгершілік қатынасты жақтады. Ол өзінің рухы жағынан адамгершіл болуға ұмтылды, адамгершіліктің негізі ар-ұят екенін жақсы түсінді. Шәкәрім былай деп жазды: «Адамның жақсы өмір сүруінің негізі адал еңбек, ар-ұятты ақыл-ой, адал жүрек болуы тиіс. Міне осы үш қасиет барлығын басқаруы тиіс. Оларсыз адамдар арасындағы адамдық қарым-

қатынастарды сақтап қалу мүмкін емес» деді/11/. «Ар түзер адамның адамдық санасын», «Ақ жолдан айнымай, ар сақта оны біл», «Бәрі адамның бірдей ағарып, Ары нәпсіні жеңсе тазарып», «Ар, иманнан айырды», «Сөз, мінезі құбылса, Ар-иманы жоқ деп біл», «Өнер қылма, ар сатып, жалданбақты» деген жолдарда адамды түзеуші оның ары, ар жолы ақ жол деген асыл уағыздарымен қоса ары нәпсіні жеңіп адамдар ағарса дегегн тілек арманы көрінеді. Екі сөйлеп, екі жүзді әрекет жасайтындарды да ары жоқтар қатарына қосады. /11/.

"Ақылды сол – нысап пен ар сақтайды,
Арсыз сол – арамдықпен жан сақтайды.
Адал сол – таза еңбекпен күнін көріп,
Жаны үшін адамшылық ар сатпайды". [11]

Адам дүниеде адам болып ерекше жаратылғаннан кейін, жоғары адамгершіліктік қатынастарға ұмтылғаны дұрыс. Адам өмірге келгеннен кейін о баста «көрсем, білсем» деп туылады. Абай "Он тоғызыншы қара сөзінде былай дейді ": «*Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: есітіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды танидыдағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады... Сол естілерден есітіп білген жақсы нәрселерді ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, сонда адам десе болады,*».[6] Сондықтан Абай білім алуға, ғылымға көп көңіл бөлді, атап айтқанда жақсы тәрбие, оқу-тоқу, білім алу адамның адам болып қалыптасуына үлкен үлесін тигізеді. Адамның дамуы, оның бұл өмірде болуының көрінісі, өзінің мүмкіндіктерін жүзеге асыра алуы.

Ғалым болмай немене,
Балалықты қисаңыз?
Болмасаң да ұқсап бақ,
Бір ғалымды көрсеңіз.
Ондай болмақ қайда деп,
Айтпа ғылым сүйсеңіз,
Сізге ғылым кім берер,
Жанбай жатып сөнсеңіз?
Дүние де өзі, мал да өзі,
Ғылымға көңіл берсеңіз.[10]

Екі ақынның да ойы бойынша үлкен жүректілік, шыншылдық және ар адамдықтың негізін құрауы тиіс. Адамдар арасындағы қарым-қатынастың негізі адамгершілікке құралуы тиіс. Абайдың адамгершілік туралы идеялары Шәкәрімнің ар ғылымымен сәйкес келеді. Шәкәрім де рухани құндылықтарды алғашқы орынға қойды. Ар ғылымының негізі бойынша адам бірінші өзін-өзі тануы қажет, өз ішіне үңілуі қажет.

Біреудің мінін тергенше,
Жамандығын көргенше,
Өз ойыңды мазалап,
Өз бойыңды тазалап,
Өзіңмен күрес өлгеніңше.[11]

Екі ақынның да шығапмашылығындағы адамгершілік туралы ойлары әділеттілікті, адамдар арасындағы достықты дәріптейді. Бұл адамдар арасындағы негізгі адамгершілік принциптері болып табылады. Абай айтады/ 6/:

Кеше бала ең, келдің ғой талай жасқа,
Көз жетті бір қалыпта тұра алмасқа.
Адамды сүй, Алланың хикметін сез,
Не қызық бар өмірде онан басқа?![10]

Абайдың да шығармашылығы, Шәкәрімнің де ар ғылымы, рухани құндылықтарды жоғары қоя отырып, жалпы адамзатты адамгершілікті және әділетті болуға шақырады. Бүгінгі күні дүние жүзілік ғаламдану үдерісін бастан өткеріп жатқандықтан, адамзаттың алдында рухани құндылықтарды, адамгершілік қағидаларын, жалпы адамдық қасиетті қалай сақтап қаламыз деген үлкен мәселе тұр. Өйткені адамдар материалдық құндылықты, рухани құндылықтан жоғары қойып кетті. Рухани құндылықтар, адамдық қасиеттер әлсіреп барады. Кешегі Абай мен Шәкәрімнің артына қалдырып кеткен рухани-адамгершілік өсиеттері бүгінгі қазаққа да айтылып тұр. Сондықтан, ел боламыз десек

Абай мен Шәкәрімнің артына қалдырған осындай рухани мол мұрасын, адамгершілік принциптерін жастарға жиі насихаттап, бойларына сіңіруіміз керек. «Өлді деуге бола ма? Айтыңдаршы, өлмейтұғын артына сөз қалдырған» деп Абайдың өзі сөзімен айтқанда, осындай Абай мен Шәкәрім сияқты ұлы перзеттерді дүниеге алып келген, сан ғасыр тарихы бар, мәдениеті бар, салт-дәстүрі бар «Ұлы Дала Елінің» бар екенін жастарға сездіре отырып, рухын, еңсесін көтеруіміз керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Назарбаев Н.Ә., Қазақстан Республикасының Президенті. «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы, «Айқын газеті», 21 қараша 2018 жыл.
2. Ғабдуллин Н.. Абай тағлымы.Алматы-Жазушы.1986 жыл.133 бет.
3. Құнанбаев Т. Әкем Абай туралы. − Алматы: Ана тілі, 1993. 56 бет.
4. Абай және рухани – имандылық тәрбие. – Алматы: Білім Б (6-4).
5. Ысмағұлов Ж. "Абайдың ақындық тағылымы" А. 1994. Б (254-257-252).
6. Абайдың қара сөздері. Поэмалары. Алматы: ЕЛ, 1993, 253 б.
7. Елікбаев С. Шәкәрім өлең өрнегі // «Шәкәрім − Ұлы Абай дәстүрін жалғастырушы және дамытушы» тақырыпты Республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. − Семей, 1998. – 158 бет.
8. Омаров А. Шәкәрімнің өмірбаяны.// Абай, 2006. − №2.
9. Сәтбаева Ш. Лирикалық өрнектер сыры // Кітапта: Шәкәрімтану мәселелері. 2-к. − Семей-Новосибирск: Талер-Пресс, 2006. – 360 бет.
10. Құнабаев А. "Шығармалар жинағы" А. 1991ж. Б (444-462-453).
11. Шәкәрім. Үш ақиқат. Алматы, 1999, 33 б.
12. Шәкәрім Құдайбердіұлы. Қазақ айнасы. Алматы, 2008-286 б.

Сулейменова З.Е.
кандидат филологических наук,
доцент кафедры ангийского и немецкого языков
Актюбинский Региональный Государственный университет имени К. Жубанова
г. Актобе

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ПОЛЕЙ «РАДОВАТЬСЯ-НЕГОДОВАТЬ»

Түйін. *Мақалада қазақ және неміс тілдеріндегі «қуан –жек көру» лексикалық-семантикалық өрістердің құрастырылуы талқыланады. 'Қуан –жек көру' қазақ және неміс тілдеріндегі лексикалық-семантикалық өрістердің айырмашылықтары анықталады.*

Түйін сөздер: *лексика-семантикалық өріс, «қуану-ренжіту»,қазақ және неміс тілдері.*

Резюме. *В статье рассматривается построение лексико-семантических полей «радоваться-негодовать» в казахском и немецком языках. Выявляются различия между лексико-семантическими полями «радоваться-негодовать» в казахском и немецком языках.*

Ключевые слова: *лексико-семантическое поле, «радоваться-негодовать» ,казасхкий и немецкий языки.*

Summary. *In the article the lexical-semantic fields with the meaning «to be glad»–«to hate» are discussed. The differences between the lexical-semantic fields with the meaning «to be glad» –«to hate» are defined.*

Keywords: *lexico-semantic field, «to be glad»–«to hate, Kazakh and German languages.*

Сопоставительные исследования семантических единиц, представляющих собой одно из проявлений системности языка остаются актуальными в современной лингвистике. «Основными субстанциональными свойствами языка являются системность и структурированность» [1,с.21].

Выбор глаголов в качестве объекта исследования обусловлен их функционально-семантической спецификой, кроме того, они представляют собой значительную часть лексики, имеющую особое место в социально-коммуникативном отношении.

Исследуемые поля казахских и немецких глаголов, обозначающих, состояние радости и недовольства определены в работе семантико-логическим способом, предполагающим: определение имени поля; выборку из словарей единиц поля.

Одним из предположений о лексико-семантическом поле, является то, что лексико-семантическое поле представляется как особая единица языка, состоящая из слов, которые по значению связаны друг с другом.

Ядро лексико-семантического поля составляют вместе с именем поля слова, наиболее тесно связанные с ней семантически и ассоциативно. Ближе к периферии мы можем наблюдать как значения единиц поля пополняются дополнительными компонентами. Языковые единицы, находящиеся на периферии, часто характеризуются также экспрессивностью и ограничены в употреблении. К периферии поля также относятся лексико-семантические варианты – вторичные наименования, которые по первичным значениям принадлежат к другим лексико-семантическим полям.

В периферию поля входят единицы, которые имеют много «дополнительных (семантических и стилистических) характеристик» и располагаются дальше от ведущего слова поля [2,с.6]. Периферия поля может пересекаться с другими полями. И.М. Кобозева выделяет следующие основные свойства семантического поля:1) наличие семантических отношений (корреляций) между составляющими его словами; 2) системный характер этих отношений; 3)взаимозависимость и взаимоопределяемость лексических единиц; 4)относительная автономность поля; 5) непрерывность обозначения его смыслового пространства; 6) взаимосвязь семантических полей в пределах всей лексической системы (всего словаря) [3,с. 9].

Итак, слова объединятся в лексико-семантическое поле на основе идентифицирующей семы (архисемы). Отношения между единицами поля определяют его структуру: выделяются центр (имя поля), ядро (наиболее частотная и информативная часть поля), околоядерная зона, периферия, отличающиеся различной степенью семантической близости с ядром поля.

В исследовании за основу взяты слова со значением радоваться – негодовать, в их многообразных смысловых связях. В каждой лексико-семантической группе выделяется глагол – главное слов,

значение которой содержит определенное действие, состояние в наиболее общем виде. В исследуемых языках в качестве главных слов избраны слова ызалан, қуан, sich freuen, sich entruesten. Эти слова являют собой слова лексико-семантических групп в наиболее общем виде, не осложненном никакими дополнительными признаками, характеризующими состояния радости и негодования. Именно эти понятия, определяющие семантику указанных глаголов, объединяют все члены данной группы, но каждый глагол в лексико-семантической группе предстает уже со своими специфическими признаками, дифференцирующими значения отдельных единиц.

Глаголам со значением радоваться – негодовать свойственна общая сочетаемость, сходное управление, функционирование в определенных типах конструкций. Глаголы со значением радоваться – негодовать обозначают эмоциональное состояние и их проявление. Семантическая структура этих глаголов указывает на определенное эмоциональное состояние радости и недовольства. Лексико-семантическая парадигма с главным словом ‘радоваться’ обозначает приподнятое душевное состояние и его эмоциональное переживание. Значение быть в приподнятом настроении, испытывать чувство подъема, удовлетворенности идентифицирует глаголы алақайла, арсалақта, арсаланда, арсаңда, даланда, дарди, дәсерле, дели, жадыра, жайдарылан, жайнаңда, жайтаңда, жайраңда, жарқыра, жарыл, жетіс, жымыңда, зауықтан, көңілден, күл, күлімде, күлімсіре, күптен, қуан, қуанышта, қызықта, ләзаттан, мазаттан, масаттан, мастан, мәзден, мейрамда, мерейлен, мерекеле, насаттан, салтанатта, семір, сусында, сүйсін, сүйін, сүйіншіле, сықылықта ,сылқылда, (sich) freuen/ (sich) erfreuen, jauchzen, genieβen, schwelgen, strahlen, frohlocken, jubeln, triumphieren, , vergnügen, sich, heiter sein, jubilieren, jauchzen, juchzen, juhuen, , delektieren, sich, sich sonnen, (sich) erquicken, (sich) berauschen, (sich) unterhalten, (sich) amüsieren, schmausen, zechen, feiern.

Конструкции с этими глаголами передаются обычно падежными формами от чего – от того, что, указывающими на причину радостного настроения. Все глаголы этой группы выражают как состояние радости, так и его проявление.Эти глаголы часто употребляются в двучленных конструкциях, выражающими причины и степени радости.

Лексико-семантическая группа с определяющим словом негодовать обозначает состояние раздражения, вызванного недовольством, неудовлетворенностью чем-либо или кем-либо. Значение негодовать, сердиться идентифицирует глаголы ызалан, шамырқа, шақарлан, қаһарлан, кіжін, кіжікте, кіжірей, ақшаңда, ақыраңда, ашулан, бадыраңда, бажалақта, байбаламда, барылда, бәсекелес, божылда, бүртаңда, долдан, долылан, дүмпі, дүңки, запылан, зәрлен, зығырлан, кейіңкіре, кейкеңде, кейки, кейігенсі, кейікейіңкіре, кейістен, кекеңде, кекши, кекіреңде, керди, керки, керкілде, кеселден, кикілжіңде, көнтектен, күбін, күжди, күжірей, күйіп-піс, күрби, кіжіңде, кірбіңде, қаталдан, қатыбаста, қатыгезден, араздас, бағжаңда, бажылда, барбаңда, барби, барқылда, барпылда, бартылда, бұлаңда, бұрқылда, бүрти, быжылда, дікілде, дікіреңде, діңкілде, дүрсілде, едіреңде, ежіреңде, жарыл, құшырлан, мөңкі, қыржыңда, одырай, одыраңда, тебін, қоқаңда, томсар, торсаң кақты, торсаңда, тортаңда, торти, тебін, тұла, құрыс, қоқыраңда, кесірлен, кескекте, күйін, күжілде, тұлдан, түрти, шатына, шытырла, қайқалақта, қайқи, кеңки, қайқи, қалтыра, entrüsten, sich, empoeren, sich , schockieren,sich, veraergern,sich, aergern, sich, erbosen, sich, brüskieren, empoeren, schockieren, veraergern, sich erbittern, s.ereifern, s. erregen, s. erzürnen, sich erschüttern. Инвариантное значение глаголов данной группы выражается двучленной ядерной конструкцией Er entrüstet sich. Первую позицию занимают личные имена. Глагольная позиция может заменяться синонимичными прилагательными Er ist entrüstet.

Все выше перечисленные глаголы объединяются общей архисемой – недовольство. В то же время, каждому глаголу свойственны специфические характеристики:

Глагол ақшаңда означает недовольство, выражаемое молча, взглядом.

Глагол ақыраңда выражает недовольство, злость, которая сопровожается словами, проявляется внешне – человек дергается.

Араздас в первом значении выражает обиду, во втором значении – прекращение какого-либо действия, общения. Ашулан означает злость, недовольство, сопровождаемое руганью, повышением голоса, размахиванием руками. Бажалақта означает злость, недовольство, сопровождаемое руганью. Бажылда, байбаламда выражают недовольство, которая сопровождается резкими громкими выкриками, словами.Барби означает недовольство, злость, которую человек держит в себе, но окружающие замечают его сосотояние по выражению лица: надувает щеки, хмурит брови.Бәсекелес означает недовольство, сопровожаемое руганью, завистью, соперничеством.Барылда выражает недовольство, со-

провождаемое неприятным повышением голоса.Бәсекелес означает недовольство, связанное с соперничеством. Божылда выражает злость, которая сопровождается руганью.Бұрқылда означает недовольство, сопровождаемое бормотанием под нос. Бұртаңда означает обиду.Бұрти выражает недовольство, которое человек держит в себе, но окружающие видят его состояние, по выражению лица.Быжылда означает недовольство, сопровождаемое словами.Долдан, долылан выражают сильную злость, сопровождаемую криками.Дүрсілде означает в третьем значении недовольство.Дікілде, дікіреңде, діңкілде, едіреңде выражают недовольство, которое сопровождается словами.

Исследование лексико-семантических полей қуан, freuen(sich), ызалан, entruesten(sich) в казахском и немецком языках показывает, что в рассматриваемых полях обнаруживаются сходства. «Межъязыковое сопоставление позволяет выявить общие и специфические черты одноименных полевых структур разных языков» [4,с.69].

Языковые средства, служащие для обозначения признака «радоваться-негодовать», образуют специфический системно-организованный континуум – семантическое поле.

Как в казахском, так и в немецком языке лексико-семантические поля ‘радоваться – негодовать’ характеризуются однородной структурой, включающей следующие зоны ядро, околоядерную зону и периферию. Однако распределение конституентов внутри каждой зоны в данных языках различно. Таким образом, сопоставление лексико-семантических полей, обозначающих значения «радоваться – негодовать» показывает, что несмотря на то, что поля имеют однородную структуру, между ними существуют и значительные различия.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Карлинский А.Е. Методология и парадигмы современной лингвистики. – Алматы, 2009.–350 с.
2. Апресян Ю.Д. Избранные труды. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: Школа "Языки русской культуры", 1995. – Т.2. – 767 с.
3. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. – М.: Эдиториал УРСС. 2000. – 350 с.
4. Полевые структуры в системе языка// Коллективная монография. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1989. – 200 с.

Сүйеркұл Б.М.
ф.ғ.д., бас ғылыми қызметкері
А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты
Алматы, Қазақстан

Сейдамат Ә.Қ.
1 курс магистранты
Филология және әлем тілдері факультеті
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы, Қазақстан

ҚАЗІРГІ ЖАСТАР ТІЛІНДЕГІ ЫРЫМ-ТЫЙЫМДАРҒА БАЙЛАНЫСТЫ ҚОЛДАНЫСТАРДЫҢ ЛИНГВОПРАГМАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. *Тілді адаммен, оның санасымен, ойлау жүйесімен және халықтың рухани әлемімен байланысты зерделеу – қазіргі тілтанымдағы басым бағыт. Халық тұрмысында ерте кезден қолданыс тапқан ырым-тыйымдар, олардың ұлттық танымдағы рөлі жөніндегі мәліметтер тілдік бірліктер ретінде таңбаланып, паремиологиялық қорға еніп, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырған. Мақала қазіргі жастар сөзжұмсамындағы ырым-тыйымдарға байланысты қолданыстардың ұжымдық санамызға тигізетін теріс әсерін жан-жақты саралауға арналған. Авторлар қазіргі жастар арасында белең алған бөгде діни мерекелерге қатысты ырым-тыйымдардың семиотикалық мәнін ашып, ұлттық діни танымнен байланыстыра зерттеу жүргізу арқылы тіл мен таным сабақтастығын ашудағы қызметін анықтайды.*

Түйін сөздер*. Теолингвистика, тілдік сана, діни таным, ырым-тыйымдар, Хэллоуин, Холи.*

Резюме. *Изучение языковых единиц в тесной связи с человеком, его сознанием, мышлением и духовным миром народа является приоритетным направлением современной лингвистики. Казахские приметы и запреты, поверья и ритуалы являются целостной системой, неотделимой частью казахской духовной культуры. Это нашло отражение в паремиологическом фонде языка и передавалось из поколения в поколение. Статья посвящена всестороннему изучению негативного влияния употребления поверий и запретов в речи современной молодежи на коллективное сознание социума. Авторами рассматривается семиотическое значение ритуалов, так называемых религиозных праздников третьего поколения, путем раскрытия взаимосвязи религиозных учений с традициями и обычаями, суевериями и запретами казахского народа.*

Ключевые слова. *теолингвистика, языковое сознание, религиозное познание, запреты, поверья, Хэллоуин, Холи.*

Summary. *The study of linguistic units in close connection with man, his consciousness, thinking and the spiritual world of people is a priority direction of modern linguistics. Kazakh signs and prohibitions, beliefs and rituals are an integral system, an indivisible part of the Kazakh spiritual culture. This is reflected in the paremiological foundation of the language and passed down from generation to generation. The article is devoted to the study of the influence of the use of belief and prohibitions in modern youth language. The authors examined the semiological significance of the rituals of the so-called third generation religious holidays. Ritual language units are studied through the disclosure of the relationship of religious teachings with traditions and customs, superstitions, prohibitions of our people.*

Keywords. *theolinguistics, linguistic consciousness, religious cognition, prohibition, beliefs, Halloween, Holi.*

Әр ұлттың даму кезеңінде ерте кезден қалыптасқан әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрі бар. Сол арқылы халықтың тұрмыс-салты, мінез-құлқы, ерекшеліктері мен дүниетанымы көрінеді. Көреген дана халқымыздың тіліндегі ырым-тыйымдар ұлтпен біте қайнасып, өз алдына лексикалық мағына беретін, ұрпақ тәрбиесінде елеулі қызмет атқаратын лингвомәдени бірлік болып қалыптасқан.

Атақты ғалым Ш. Уалиханов «Язык человека через слово имел, по мнению киргизов (казахов) разрушительное влияние... Если у киргиза (казаха) умрет красивый ребенок, пропадет хороший конь, улетит хороший сокол, испортится ружье – все приписывается человеческому языку» - деп жазады [1, 478]. Демек қазақ танымында ырым-тыйымдардың мәні зор болған, ол халықтың бүкіл тіршілігінде серік болатын, терең тарихи ұлттық когнитивтік саланы құрайтын елеулі аспект.

Ескіден қалған бұрынғы, Бәтуалы ырымды, Адаспайтын даңғыл сол – Қасым салған қасқа жол Шиырға салып із кетті (Дулат Бабатайұлы, Замана.) [2, 677] деген сынды мысалдармен «ырым» сөзі қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде былай берілген:

Ырым – Жақсы ниетпен жасалатын әртүрлі әдет-ғұрып, көне дәстүр. [2, 677]

Ал қазақ тіл білімінде этнолингвистиканың негізін салушы Әбдуәли Қайдар «ырым» сөзінің мағынасын былай ашады:

Ырым – этнос болмысында, салт-дәстүрінде қалыптасқан, алайда өмір-тіршілігіміздің әр түрлі сәтінде қажеттілігіне сәйкес қолданыс тауып, орындалып отыруға тиісті әдет-дағдылардың бір көрінісі [3, 329]

Тағы бір маңызды ұғым тыйым. Ғылыми әдебиетте табу деген терминмен таңбаланатын бұл түсініктің астарында ауқымды когнитивтік ақпарат жатыр. Мұны, «баланы жастан, әйелді бастан» деген паремия мазмұны арқылы толығырақ ашуға болады.

Қазақ баланы еркелетумен қатар кішкентайынан оның санасына обал, сауап, ұят, жаман болады» деген негізгі төрт тыйымды сіңіріп отырған. Мәселен, ақты аяқ астына төкпе, обал болады. Өтірік айтпа ұят болады. Шашыңды жайма жаман болады.

Тыйым – бірінші мағынасы – тежеу, тоқтам болса, екінші мағынасы – белгілі бір сенімге байланысты рұқсат етілмеген іс-әрекет [4, 538]

Тіл білімі саласының профессоры, Әбдуәлі Қайдар, тыйым салудың мағынасын – халық болмысында жоқ, замана талабына сай келмейтін, сондықтан да істеуге болмайтын, салт-дәстүрімізге қияс келетін іс-әрекеттер мен теріс пиғыл-пейілдерге тиым салу, болдырмау, не шек қойып, тежеу деп түсіндіреді.

Ырым-тыйымдар тек қазақ халқы емес, әрбір ұлттың тарихи танымдық коды іспетті. Алайда қазіргі жастар қуана қарсы алып, белсене қатысатын өзге ұлт мерекелерінің: Хэллоуин, Холи мейрамдарының тарихи танымдық астарында қандай ырым-тыйымдар жатқанын ойланып көрдік пе?!

Хэллоуин (Halloween) - Америкада керемет тойланатын мереке. Тарихына үңілсек, ол сонау христиандық дәуірге дейінгі кезеңнен қазіргі Англия мен Ирландияның, сондай-ақ Францияның аумағында өмір сүрген кельт атты халықтың ескі жылмен қоштасып, жаңа күнді қарсы алу түні екен. Хэллоуин сөзінің мағынасы «мереке қарсаңындағы күн» дегенге саяды. Олай дейтіні, IX ғасырда III Папа Григорий барлық әулиелер күнін тойлауды 13 мамырдан – 1 қарашаға ауыстырады. Ал кельт мейрамы, 31 қазан күні, христиандардың мейрамынан бір күн бұрын атап өтіледі [5].

Бұл – «қайта тірілетін» әулиелерді қарсы алуға дайындық күні. Пұтқа табынушылар мен христиандардың мейрамдары бір уақытта тойлануы, пұтқа табынушылар мейрамының сақталып, кельттердің жын-шайтандары христиандарға өтуіне алып келді. Қазіргі таңда, Хэллоуин, жындар ойнағының мейрамына айналды. Ішіне жанып түрған шырағдандар орнату арқылы асқабақтан түрлі бейнедегі шамдар жасап, қайта тірілген өлілер кейпіне еніп, үй-үйді аралап тәттілер сұрау дәстүр болып кеткен. 1920 жылы Нью-Йорк пен Лос-Анджелес қалаларында алғаш рет ресми тойланды. 1950 жылдардан бастап Хэллоуин коммерциялық түрғыдан пайда әкеле бастады. Кешегі күнге дейін тек қана АҚШ пен Канадада тойланып келген Хэллоуин Еуропа мен басқа да құрлықтардың көптеген еліне қанат жая бастағаны анық.

Хэллоуин мейрамына қатысты наным-сенімдер мен ырым-тыйымдар:

1. Хэллоуин мейрамында үйде қара мысықты жалғыз қалдыруға тыйым салынады. Бақытсыздық болады деп ырымдайды.

2. Асқабақ пен жаңғақтар Хэллоуин мейрамында түрлі бәле-жаладан қорғаушы қызметін атқарады. Ежелгі кельттер жын-шайтандар бұл өсімдіктердің иісінің өзінен қорқады деп сенген екен. Аңыз бойынша, үйіңіздің кіре берісіне жаңғақ ағашының бұтағын, ал терезелеріңізге асқабақ пен шырақ жағып қойсаңыз жеткілікті. Мазасыз әруақтар үйіңізге кіре алмайды.

3. Бұл мейрамда бар киімді теріс айналдырып кию ырымы тараған. Тіпті кейбір мемлекеттерде бұл күні үйден артымен шығу салты орныққан. Адамдар осылайша үйдегі тыныштық таппаған елестерді жаңылыстырамыз деп сенеді.

4. Хэллоуин мейрамында үйдегі бөлмелердің бәріне шырақ жағады. Шырақ жарығы жын-шайтандар мен жалмауыздарды жолатпайды деген сенім бар. Егер де жағылған шырақтар кенеттен өшіп қалса, жын-шайтандар жақын маңда деп сенген..

5. Еуропа елдерінің көбінде, сонымен қатар Америка және Канада мемлекеттерінде Хэллоуин мейрамында түнгі сағат 12 де шіркеудегі қоңырау соғылады. Осылай адамдар қоңырау үні барлық зұлым күштерді үркітеді деп сенеді.

6. Кельттік дәстүр бойынша, Хэллоуин мейрамында үйлердің ауласы мен орталық алаңдарда үлкен алаулар жағылған. Адамдар бетперде тағып, алауды айналып ритуалдық рәсімдер жасаған. Осы-

лай олар өздерін жағымсыз энергиядан құтылып, тазарамыз деп сенеді. Мейрамнан соң, үйге сөнген шоқты алып келіп, келесі Хэллоуинге дейін сақтау ырымы бар.

7. Хэллоуин күні үйіңіздің шатырында үкі отырса, дереу оны үркітіп ұшырып жіберу керек. Бұл жақсылықтың нышаны емес, олай жасамаса, үйден жақын арада өлік шығады деген сенім бар.

8. Хэллоуин мейрамында кейбір мемлекеттерде жарғанаттарды қырып салады. Себебі, наным бойынша бұл жаратылыстар Ібілістің қызметшілері болып саналады. Ежелде жарғанаттардың өлі денесін үйдің есіктеріне ілу көп тараған.

9. Кейбір мемлекеттерде керісінше, егер де жарғанаттар үйді айналып ұшып жүрсе, келесі жылдан керемет егін жиналады деген сенім бар.

11. Үйді зұлым күштер мен елестерден қорғау үшін, бұрында өлген жануарлардың сүйегін табалдырыққа көму немесе жануарлардың тұлыптарын үй жанына ілу сенімі болған. Міне, осыдан қазіргі таңдағы адам қаңқасын ілу дәстүрінің түп тарихы айқындалады.

12. Күн батқанға дейін, Хэллоуин мейрамында үйді жағылған алаумен карнавалдық костюммен үш рет айналса, үй жыл бойына жын-шайтандардың кіруінен қорғалады деген сенім бар.

13. Ең соңғы сенім Хэллоуин мейрамында үй иесі өрмекшіні көрсе, о дүниелік болған бір туғаны оны болатын бір жамандықтан ескерту жасап түр деген наным бар.

Холи (Holi) мейрамы – үнділердің көктемде жыл сайын атап өтілетін мерекесі. Мейрам пхалгуна айы кезінде ай толғанда атап өтіледі, яғни ақпан-наурыз айларына тура келеді [6].

Холи мерекесінің шығу тарихы үнді халқының индуизм дінімен тығыз байланысты. Мейрамда үндістердің сенімі мен дінін насихаттайтын ырым-тыйымдар өте көп. Атап өтетін болсақ: мерекедегі бояу шашу мен су құю әрекеттерінің түбінде мейрамның тарихын сипаттайтын аңыздар жатыр.

Ежелде үнділердің Хираньякашипу атты патшасы құдайлардан мәңгі өмір сыйға алыпты. Осылай өзін құдай сезінген патша қол астындағы халқына «Маған сыйыныңдар!» деп әмір етеді. Мұндай сұмдыққа куә болған патшаның ұлы Прахлада мен қарындасы Холика оған қарсы шығады. Қаһарланған патша қарындасы мен ұлын отқа жағуға әмір етеді. Мейірімді Холиканы құтқармақ болған ханзада күні-түні құдайға жалбарынып, көмек сұрайды. Құдай оның тілегін қабыл алып, оттан қорғаныш болатын түрлі түсті шәлі жібереді. Ханзада қасиетті шәлімен Холиканы орап, дәрменсіз күйде бақылап тұрады. Алайда қасиетті шәлі желмен ұшып кетіп, Холика ажал құшады. Бұл оқиға жас ханзаданың құдайға сенімін одан ары бекітті [7].

Міне осы аңызға сенетін үнді халқы түрлі түсті бояу құдайдың шапағаты деп санап, бір-біріне бояу шашу мен су шашу оларды зұлым күштерден қорғайды және құдайларға әділеттілікті орнатуға көмектеседі деп санайды.

Үнді халқының мифологиясында Холи мерекесінің шығу тарихы жайында басқа да аңыздар бар. Олардың бірінде Холи сөзінің «Холика» атты әзәзілдің атынан шыққандығы айтылады. Есте жоқ ерте заманда қаһарлы патшаның ұлы Прахлада Вишнуға табынады екен. Оны бұл жолдан ешкім тайдыра алмайды. Сонда оның Холика атты әпкесі отқа түсуіне үгіттеп, арбайды. Бірақ өзі құрған қақпанның құрбаны болған Холика отқа өртеніп кетеді де, Прахлада аман қалады. Осы оқиғаның құрметіне мейрам күні алау жағылып, серуен құрылады [8].

Бұл аңыз бойынша үнді халқы жыл сайын зұлым Холиканың мүсінін жасап, отқа жағады. Осылай олар оттың қасиетті жалыны зұлым күштерден қорғап, жақсылық әкеледі деп сенеді. Санскритте жазылған аңыз әңгімелер индуистік діннен тамыр алып, халықты құдайларының алдындағы парызын ұмытпауға үндейтін ғұрыпқа айналған.

Ал қазақ халқы ежелден Ислам дінін қабылдап, мұсылмандық шартты күнделікті әдет-ғұрпына, салт-дәстүріне айналдыруы себепті, аталмыш ырымдардың, біздің діни санамызға жат, мүлдем кереғар екенін байқаймыз. Оған бір дәлел, қазақта «*Жұмақ ананың табанының астында», «Алдымен анаңды, анаңды, тағы да анаңды, одан соң әкеңді сыйла», «Ең қайырлы болғаныңыз, әйелдерге ең жақсы мәміле жасағандарыңыз болмақ»*, «*Балаларды махаббат пен сүйіспеншілікпен бағу, әйелдерге жақсы мәміле жасау*» – Ислам дінінен бастау алатын әйел затын құрметтеуге үндейтін, оларға жәбір көрсетуге тыйым салатын ережелердің тілімізде көрініс табуы. Мұнан бөлек, әйел затын зұлым мыстанға теңеп, отқа өртеудің өзі, қазақ даласында болмаған сұмдық дүниелердің бірі. Ұлттық дүниетанымымызда әйелді өртемек түгіл, әйел затына бір тал шашын отқа тастауға рұқсат бермейтін тыйымдар бар. Зерттеуші *Ж. Жумабекова* қазақ әйелі концептісінің ұлттық-мәдени ерекшелігін анықтауға арналған зерттеу жұмысында: «Әйел баласы шашын беталды тастамас болар, - деді Айша. - Тарақтан түскен

шаш әлдеқалай отқа күйсе, о дүниеде балалары шырылдайды дейді. Анасының шашының отқа күйген исін танып қояды екен де: "Анамыз тозақ отына түсіп кетті-ау!" деп шыр айналып, шырылдайды екен. Тозақ отынан анасын құтқарып алмақ болып, өздері де сол тамұқ өртіне түсіп кете жаздайды екен» (Ш. Мұртаза. Ай мен Айша). Осы түсінікке байланысты, аналарымыз шаштарын әр жерге тастамай, түскенінің әрбір талын жинап, мұқият орап, адам баспайтын жерге көміп отырған және аталған ырым-тыйымның мән-мағынасын қыздары мен келіндерінің құлағына жалаң, құрғақ сөзбен емес, ұлттық ұғымға жақын осындай аңыз-әңгімелермен құйып отырған» – деп түжырымдайды [9, 65].

Осы тұста қазіргі зиялы қауымды толғандыратын мәселе. Діні мен ырым-тыйымы, наным-сенімі мүлдем жат, бөгде халықтардың мерекелерін тарихына үңілмей көзсіз қайталап мейрамдатуға неге сонша құмармыз?! Кез келген халықтың төл мерекесі салт-дәстүрі мен дінімен тығыз байланыста болып, ұзақ өмір тарихынан бастау алады. Бұл – халықтың дүниетанымын, ұлттық ерекшелігін танытатын, діни тәрбие беретін қуатты күш. Олай болса, өзге елдің құймағын аламыз деп, өз ұлтымыздың ұлағатын ұмытпасқа кім кепіл?

Зерттеушілер «тарихи теолингвистикаға арналған монографияда «Жаһанданудың теріс ықпалымен жастарымыздың әр түрлі әлеуметтік, діни т.б сипаттағы «дәстүрлер мен ғұрыптарды» олардың шығу тегін, себебін, пайда болу уәждерін талдап-тексеріп жатпай, бірден қабылдап алатынына айрықша көңіл бөлуіміз керек. Мәселен, осыдан он-он бес жыл бұрын *Хэллоуин, Әулие Валентин күні* сияқты жастарға арналған мерекелердің тарихи тамырына үңілгендер аз болды, - дей келе, Ұлттық сарасанамыздың сақталуына төніп түрған бұл үлкен қауіп» деп дабыл қағуда.» [10, 5]

Аталған мейрамдардың қазақтың ұлттық ырым-тыйымына үш қайнаса сорпасы қосылмайды. Тіпті кейбірі біз ұстанатын ырымдарға мүлдем қарама-қайшы. Сөзімізді дәйектесек, қарапайым екі мейрамның отқа байланысты ырым-тыйымдары қазақтың төл ырымдарын жоққа шығарады. Қазақта отқа байланысты: *«Отқа түкірме, оттан аттама, отпен ойнама»* деген тыйымдар бар. Мұның бәрі адамға тілсіз жаудан абайлау керектігін үйрететін тәрбиелік мәні зор тілдік бірліктер. Ал бұл мейрамдарда, керісінше, соқыр сеніммен жасалатын мәнсіз дүниелер басым. Қарапайым дүние Хэллоуин мейрамында үйді жағылған отпен үш рет айналу ырымы бар, ал қазақ халқында керісінше *«үйді айналып жүрме, жүгірме!»* деген тыйым бар. Мұның мағынасы үйге жау шақырасың дегенді білдіреді. Ежелде қазақ халқы жау шапқанда ғана үйді айналып жүгірген.

Мұнан сорақысы жын-шайтаннан қорғанамыз деп, киімді түгелімен теріс кию. Халқымыздың тарихында *қиімді*, әсіресе, бас киімді теріс қарата кию, өте жаман ырым. Себебі, жақсылықтың бәрі адамның маңдайына жазылады. Бұл сенім – ең бірінші адам баласын дұрыс жолға салатын, жаман іс-әрекеттің алдын алатын шарттардың бірі. Олай болса, бұл ырымның ұлттық санада қалыптасқан түсінікке жат екені белгілі.

Қазақ дүниетанымына мүлдем жат дүние, үкі құсын зұлымдық нышаны ретінде қарастыру. Үкі – біздің танымымызда көз тиюден, бәле-жаладан қорғайтын қасиетті құс. Тіпті киелі құстың қауырсынының өзін қастерлейтін қазақта *«Үкі тағу»* ырымы бар. Дәстүр бойынша үкі қауырсынын жас нәрестенің, бойжеткеннің, қалыңдықтың, жаңа түскен келіннің бас киіміне, бесігіне қадаған. Мұндағы мән, үкі қасиеті жын-шайтаннан, тіл-көзден қорғайды деп сенген.

Ал «Холи» мейрамындағы үнділердің сумен бірге бояу шашып көңіл көтеретін ғұрыптық ырымдары да – біздің ұлттық дүлімізге нұқсан келтіретін көзсіз қателіктердің бірі. Өмірінде азаттықты алтыннан да қымбат тұтқан, кең даланың бел баласы атанған дана халқымыз табиғат ананың адам игілігіне сыйға тартқан топырағын да, ауасын да, суын да қадірлей білген. Діні, ділі, тарихы мен мәдениеті бөлек өзге ұлттар оны қайдан білсін... Қара судың өзін бағалай білген дана ұлтымыз, *«Су шашып ойнама»* дейді. Мұның мағынасы, «Су екеш судың да сұрауы» бар. *Себепсіз ысырап етпе* деген тәрбиесі болар.

Қазақстан Республикасы Ата заңының 27 бап, 2 тармағында «Балаларына қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу – ата ананың табиғи құқығы, әрі парызы делінсе, «Қазақстан – 2030» бағдарламасында «Әкелер мен аналардың, аталар мен әжелердің өз балалары мен немерелері алдындағы жауапкершілігін күнделікті еске ұстатуға тиіспіз. Біз өз балаларымыз бен немерелерімізді сонау алыс болашақта қандай күйде көргіміз келеді...», – делініп үрпақ тағдыры айтылады [11]. Осы тұста әрбір шаңырақта жастарымызды оқытып, өнеге көрсетуде әйел затының рөлі басым екендігі айтпаса да белгілі. М.Әуезовтің "Ел болам десең, бесігіңді түзе!" деген сөзінің мән-мағынасы дәл қазіргі кезеңде жастарға жол табуға, тілімізде сақталған ұлттық рухты жаңғыртып, ұлт болашағын дамытудың өзекті арқауы болмақ. Ана

сүтімен бойымызға дарыған ана тәрбиесі, үлгі-өнегесі сәбидің көкірегінде жатталып, ұлттық рух болып сіңіріледі.

Қазақ тарихында ырым-тыйымдардың орны бөлек. Қазақ ырым-тыйымдары ұлттық тәрбиенің бастау бұлағы. Бар ұлттың жиған-тергені. Білмеген адам қорлыққа ұшырайды. Білген адам төнген пәле кесапаттан құтылады. Ықылым заманнан мазмұнын өзгертпей, ұғымын өгейсітпей, тәрбиелік мәнін кемітпей, бүгінгі ұрпағына жетуінде үлкен мән бар.

Ата-бабамыздың салт-дәстүрін сақтап, рухани мәдениетін көзінің қарашығындай қастерлеген еңбегі жауапсыз ұрпақтың қателігінен зардап шекпесе етті. Ғалым Ә.Қайдар «Мәдениет жеке адамның басына тән қасиеттен басталып, бүкіл ұлттық менталитетті, ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық сана, дүниетаным, салт-дәстүр, рухани-материалдық байлықтың бәрін түгел қамтитын өте күрделі ұғым. Ана тіліміздің атқаратын барша қоғамдық-әлеуметтік қызметтерінің ішінде шоқтығы биік тұрған, аса елеулі тағы бір қызметі – оның ұлттық мәдениетіміздің негізі, үйтқысы болу қызметі» – дейді [12,13]. Олай болса, ұлттық салт-дәстүріміз бен әдет-ғұрпымызға жат, бөгде елдің мерекелерін тойлап, дәріптеу арқылы орны толмас қателіктерге бой алдырмақпыз. Қорыта келгенде, тіліміз бен мәдениетіміздің тағдыры келер ұрпаққа аманат болып қала бермек дегіміз келеді. Сондықтан, халықтың жалпы рухани өмірін, талай ғасырлық тағылым жүйесін, ата-салтын, елдік қасиетін, ұлттық болмысқа тікелей қатысты байырғы сөз қазынасын сақтап, мүмкіндігінше, толық меңгеріп, ел игілігіне айналдыруды мақсат етуіміз қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. А., 1961. Т. 1. С.478.
2. Қазақ әдеби тілінің сөздігі 15 том, Алматы 2011 677 б.
3. Қайдар Ә Қазақтар ана тілі әлемінде: (этнолингвистикалық сөздік) Алматы 2013, 728 б.
4. Қазақ әдеби тілінің сөздігі 14 том, Алматы 2011.
5. Интернет ссылка: http://www.muftyat.kz/en/article/37
6. Интернет ссылка: http://amorez.com/home-sweet-home/3748-13-halloween-superstitions.html
7. Интернет ссылка: https://massaget.kz/layfstayl/alemtanu/sayahatty-syemin/9397/
8. Интернет ссылка: https://24tv.ua/ru/prazdnik_holi_v_indii_vse_o_festivale_kraski__holi_n932986
9. Нурсултанкызы Ж., Жумабекова А. Қазақ паремиологиясындағы «Қазақ әйелі» концептісінің ұлттық-мәдени ерекшелігі // Молодой ученый. – 2015. – №6.2. – С. 64-67.
10. Сүйеркүл Б., Сейітбекова А «Тарихи теолингвистика: қалыптасуы, дамуы, негізгі бағыттары» Алматы, 2017.
11. Интернет ссылка: http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution
12. Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. Алматы: Ана тілі, 1998.

Таңжарықова А.В.
Академик С.Қирабаев атындағы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының
қауымдаст.профессор м.а., ф.ғ.д.
Абай атындағы ҚазҰПУ
Филология және көптілді білім беру институты

Касымбекова С.К.
магистр
Абай атындағы ҚазҰПУ

ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН – ҰЛТ ТҰЛҒАСЫ

Аңдатпа: *Бұл мақалада Ыбырай Алтынсариннің қазақ әдебиетіне қосқан үлесін, азаматтық болмысын қарастырдық. Ыбырай өз шығармаларында қазақ балаларына жаны ашып, олардың көзі ашық, көкірегі ояу, тәрбиелі, адамгершілігі мол болып қалыптасуларына тынбай еңбек етсе гана жететіндіктерін дәріптеген. Бүлдіршіндерді білімге, ғылымға, адамгершілікке, өнегелікке, үлкенге – ізет, кішіге – құрмет көрсетуге өз әңгімелерінде, өлеңдерінде тілге тиек еткендігін аңғардық.*

Кілт сөздер*: тәрбие, білім, адамгершілік, еңбек.*

Резюме: *Ыбырай в своих работах сочувствовал детям казахского народа, он хотел чтобы они были образованными, воспитанными, человечными и чтобы достичь это он возносил важность упорного труда. Можно заметить что основа его песень, рассказов является призывание детей к знанию, науке, человечности, быть образцовым, уважать других людей.*

Ключевые слова: *воспитание, образование, человечность, труд.*

Summary: *Ybyray in his works sympathized with the children of the Kazakh people, he wanted them to be educated, humane and to achieve this he raised the importance of hard work. You will notice that the basis of his songs, stories is the calling of children to knowledge, science, humanity, to be exemplary, to respect other people.*

Keywords: *upbringing, education, humanity, labor.*

Ы. Алтынсарин орыс тілімен қатар, араб, татар тілдерін жетік меңгеріп, көксеген бар арманы халыққа білім беру болды. Ол кезде қазақ балаларына арнап, мектеп ашу өте қиындыққа түсті. Соған қарамастан, Ыбырайдың тікелей атсалысуымен 1864 жылы қаңтар айында түңғыш қазақ мектебі ашылды.

Сол замандағы қаражаттың жетіспеушілігі, мектеп үйі, құрал-аспаптардың жоқтығы да оны мүқалта алмады. Ол ауыл-ауылды аралап, халыққа білім беретін мектептердің артықшылығын түсіндірді. Өзінің насихатын халықтың жүрегіне жеткізе білген оған халық арасынан қолдау көрсетушілер табылды. Қаржы жинауды ең алдымен өзі бастап, атасы Балғожаның еншісіне берген малын сатып, түскен ақшаны мектеп салуға жұмсады. Оқу үйі жетіспеген кезде оқу-білім іздеген қазақ балаларын өз үйіне жатқызып оқытқан.

1864 жылы ол Н.И.Ильминскийге жолдаған хатында: «Осы жылы қаңтардың 8 күні менің көптен күткен ісім орнына келіп, мектеп ашылды, оған 14 қазақ баласы кірді: бәрі жақсы, есті балалар... Бұл балалар небәрі үш айдың ішінде орысша, татарша жаза білетін болды» [4], – деп жазды. Бұдан біз Ыбырайдың ұстаздық жолының сәтті басталғанын байқаймыз.

1879 жылы Ы.Алтынсарыұлы Торғай облысы мектептерінің инспекторы қызметіне тағайындалады. Бұл оның ағартушылық қызметінің кең өріс алуына жол ашады. Ол жаңа үлгідегі мектептер ашу ісімен шұғылданады. 1879–1883 жылдар аралығында Торғай облысының төрт уезінде (Торғай, Ырғыз, Троицк, Ақтөбе) уездік жаңа мектептер ашады. 1883 жылы Торғай қаласында қолөнер мектебі ашылады. Бұл мектеп қазақ даласындағы техникалық білім беретін түңғыш оқу орны болды.

Ыбырай қазақ даласында бірінші болып қыздарды білімге тартты. 1887 жылы Ырғызда қыздарға арналған мектеп-интернат ашты. Қыздар мектебін ұйымдастыруы – ұлы ағартушының бұл түрғыда жасаған үлкен еңбегі.

Қазақ даласында мектептер санының артуына байланысты Ы.Алтынсарин мұғалімдер даярлайтын мектеп ашуды күн тәртібіне қояды. 1881 жылы Орск қаласында түңғыш Мұғалімдер мектебі ашылады. Ыбырайдың инспекторлық және ағарту саласындағы қызметін аталған мектептерді

ашу ісімен шектеуге болмайды. Ол сол мектептердегі тәлім-тәрбие, оқу жұмысының жанды үйтқысы болды. Ыбырай туған халқын ерекше сүйді, оның болашағына зор сеніммен қарады. Сондықтан халық ағарту ісін айрықша шабытпен орындады.

Ағартушы қайтыс болғаннан кейін 1891 жылы Торғай қаласында, 1893 жылы Қостанайда, 1895 жылы Қарабұтақта және 1896 жылы Ақтөбеде Қыздар училищелерін ашуға рұқсат етілді. Бұл да Ы.Алтынсариннің ізденулерінің нәтижесі екендігі құжаттар бойынша дәлелденіп отыр [5; 12 б.].

Кезінде Ы.Алтынсарыұлы салдырған Қостанай өңіріндегі мектептерде Алаштың ғұламалары А.Байтұрсынов пен М. Дулатов оқыған, «Алашорда» дүниеге келген. Ы.Алтынсарин оқу-ағарту жұмыстарына өз заманының ең озық әдістемелерін қолдана отырып, білімнің балаларға ана тілінде берілуіне айрықша мән берген. Сондықтан да «Қазақ хрестоматиясы» атты оқулық және «Қазақтарға орыс тілін үйретудің бастауыш құралы» атты дидактикалық оқу құралын жазған.

1879 жылы жарық көрген «Қазақ хрестоматиясы»: бірінші – балалар өмірі туралы орыс тіліндегі әр түрлі хрестоматиядан, көбіне Паульсонның хрестоматиясынан алынған әңгімелер; екінші әр түрлі жастағы адамдардың өмірін суреттейтін әңгімелер; үшінші – қазақ жыршыларының өлең жырларынан үзінді; төртінші – қазақтың мақал-мәтелдері тәрізді төрт бөлімнен құралған.

Зерттеушілер кітапқа енген әңгімелердің көпшілігі И.И.Паульсонның «Оқуға және орыс тілінде практикалық жаттығулар жасауға арналған кітап» хрестоматиясынан алынғанын, сондай-ақ кейбіреулері К.Д. Ушинскийдің «Балалар дүниесі», «Ана тілі», Л.Н.Толстойдың «әліппе және оқу кітабы», Б.Ф.Бунаковтың «әліппе мен құрал» сияқты кітаптарынан алынғандығын анықтап отыр. Олардың көпшілігі дәл аудармалар да, бірқатары – ерікті аудармалар [5; 11 б.].

Ағартушы хрестоматиясына енгізген шығармаларымен еңбекті сүюге, өнерге ұмтылуға, Отанын, елін-жерін сүюге, талаптылық, жігерлілік, ізденімпаздық, адамгершілік, қайырымдылық, жинақылық сияқты басқа да жақсы мінез-құлыққа тәрбиелеуді көздеген. Жалқаулық пен надандық сынды жаман қасиеттерді сынай отырып, балалардың осылардан аулақ болуына жол көрсеткен. Оқулыққа енген өлең-жырлар, мақал-мәтелдер күні-бүгін де өз маңызын жойған жоқ:

Істің болар қайыры
Бастасаңыз алдалап,
Оқымаған жүреді
Қараңғыны қармалап. («Сөз басы» [12; 5])
Мал дәулеттің байлығы
Бір жұтасаң жоқ болар,
Оқымыстың байлығы
Күннен күнге көп болар,
Еш жұтамақ жоқ болар. («Сөз басы» [12; 5])
Надандықтың белгісі –
Еш ақылға жарымас.
Жайылып жүрген айуандай
Ақ, қараны танымас. («Сөз басы» [12; 6])
Айналасына ас қойып,
Изені көлдей шалқытқан.
Қолын қатты тигізбей,
Кірлі көйлек кигізбей,
Исін жұпар аңқытқан.(«Бұл кім?» [12; 9])
Бәріміз бір адамның баласымыз,
Жігіттер, бір-біріңе қарасыңыз!
Өмір деген бес күндік кетер өтіп,
Атаң барған орынға барасыңыз! («Өсиет өлеңдер» [12; 9])
Ағайын жат болады алыс болса,
Болады жат та жақын таныс болса.
Достарың, дұшпан түгіл табалайды –
Аяғың бір нәрседен шалыс болса!
(«Арық мал жан жолатпас бір жалданса» [12; 12])
Береке кеткен елдерде

Күн қысқарса керек-ті.
Алатаудай атаға
Ұл қышқырса керек-ті. («Азған елдің адамына» [12; 14])
Әй, жігіттер, үлгі алмаңыз,
Азған елдің ішінен.
Алыс-алыс қашыңыздар,
Зияндасты кісіден.
Жақсыны көзден салмаңыздар,
Жақсыдан қапыл қалмаңыздар.
Өзі болған ерлердің,
Аяғынан алмаңыздар («Әй, жігіттер!» [12; 15])
Жоғары қарап оқ атпа,
Өзіңнің түсер қасыңа!
Ақылсыз жанды досым деп,
Басыңды қосып сыр айтпа.
Күндердің күні болғанда,
Ол жаман айғақ болар басыңа! («Әй, достарым!» [12; 15])

Ыбырай Алтынсарин көзі тірісінде «Қырғыз хрестоматиясы» кітабының екінші бөлімін жазған. Өкінішке қарай, бұл шығарма әр түрлі себептерге байланысты баспадан уақытында жарық көрмеді. Ұлы педагог қайтыс болғаннан кейін қолжазба із-түссіз жоғалып кеткен. Қазір Ресей, ТМД елдері мұрағаттары мен кітапханаларына хабарласу, құнды қолжазбаны іздестіру, ғылыми-зерттеу жұмыстары жүруде [13].

«Қырғыз хрестоматиясының» жастарға дұрыс тәрбие беру және олардың дүниетанымдық көзқарасын кеңейту үшін қазірдің өзінде де мәні зор. Сондықтан да бұл оқулық ұзақ жылдар бойы талай рет басылып, мектеп оқушыларына ұсынылып келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Іргебаева Н. Ыбырайдың үрпақтары байдың тұқымы ретінде қуғындалған // Аңыз адам: Жұлдыздар отбасы. – № 17 (77). – 7–9 б.
2. Қазақстан ғылымы: Энциклопедия. І-т. / Бас ред. Б.Ө.Жақып. – Алматы: Қазақ энцикл., 2009.– 103 б.
3. Жәрімбетова Н. Тағдыры кермек тұлға // Егемен Қазақстан. 2009. – 29 шілде. – 10 б.
4. Қазақ тілі: Оқу құралы. – Алматы: Білім, 1994. – 104, 105 б.
5. Түрғынбаева Б. Ыбырай қазақ балаларына арнап қазақ тіліндегі тұңғыш оқу құралы – Қазақ хрестоматиясын жазды // Аңыз адам: Жұлдыздар отбасы. – 2013. – № 17 (77). –10 –12 б.
6. Қазақ Совет энциклопедиясы. – 3-т. / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. – Алматы: Қазақ Совет энцикл. Бас ред., – 399 б.
7. Қазақ Совет энциклопедиясы. – 4-т. / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. – Алматы: Қазақ Совет энцикл. Бас ред., – 660 б.
8. Азмұханова А. Үлт ағартушылары және ұлттық мүдде // Қазақ тарихы. – 2011. – № 4 (109).–11–13 б.
9. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы: Оқулық. – Алматы: Санат, 1997. – 847 б.
10. Қазақ Совет энциклопедиясы. – 5-т. / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. – Алматы: Қазақ Совет энцикл. Бас ред., – 519 б.
11. Қазақ Совет энциклопедиясы. – 11-т. / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. – Алматы: Қазақ Совет энцикл. Бас ред., – 334, 335 б.
12. Алтынсарин Ы. Кел, балалар, оқылық: Өлең, әңгімелер мен мақал, жұмбақтар. – Алматы: Атамұра, – 168 б.
13. Мұқатов Н. Көзі тірісінде «Қырғыз хрестоматиясы» кітабының екінші бөлімін жазған // Аңыз адам: Жұлдыздар отбасы. – 2013. – № 17 (77). – 48– 50 б.
14. Мәдібай Қ. Үміт еткен көзімнің нұры балам... // Қазақ әдебиеті. – 2009. – № 33 (3144). – 31 шілде. – 6 б.
15. Абдуллина А. Ыбырай Алтынсариннің «Шариат-ул-Ислам» еңбегінің тәрбиелік мәні // Қазақ. – № 18,19 (532–533). – 6–13 мамыр. – 8 б.
16. Әлдибеков Ж. Қазақ даласындағы әділетсіздікті, заңсыздықты көріп жаны күйді // Аңыз адам: Жұлдыздар отбасы. – 2013. – № 17 (77). – 40 – 42 б.

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ
ИСКУССТВОВЕДЧЕСКАЯ НАУКА
ART SCIENCE

Мұсағұлова Г.Ж.
өнертану ғылымының кандидаты, профессор
Құрманғазы атындағы Қазақ Ұлттық консерваториясы
Алматы қ.

Салықова Д.О.
ұстаз
Т.Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер Академиясы
Алматы қ.

ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭСТРАДАЛЫҚ ӨНЕРІНІҢ НЕГІЗГІ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Түйін. *Г.Ж Мұсағұлова мен Д.О.Салыковаңың «Заманауи Қазақстанның эстрадалық өнерінің негізгі даму тенденциялары» атты мақаласында қазіргі заманғы эстрадалық орындаушылық мәдениетінің көкейкесті мәселелері қарастырылады.*

Онда Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» бағдарламалық мақаласын жүзеге асыру динамикасы эстрадалық вокалды-аспаптық шығармашылықтың әр түрлі музыкалық іс-шаралар мысалында көрсетілген. Зерттеу объектісі ретінде «Эстрадалық аспаптар» кафедрасында оқитын студенттердің жетістіктері, сондай-ақ олардың шығармашылығын насихаттау жолдары кеңінен қарастырылған.

Түйін сөздер: *эстрадалық орындаушылық мәдениет, Қазақстан, өнер.*

Резюме. *В статье Мусагуловой Г.Ж. и Салыковой Д.О. «Основные тенденции в развитии современного казахстанского эстрадного искусства» рассматриваются актуальные проблемы современной эстрадной исполнительской культуры Республики.*

В ней прослежена динамика реализации программной статьи Президента РК «Семь граней Великой степи» в области эстрадного вокально-инструментального творчества на примере различных музыкальных событий. В объекте исследования достижения обучающихся на кафедре «Инструменты эстрадного оркестра», а также пути пропаганды их творчества.

Ключевые слова: эстрадно исполнительная культура, Казахстан, искусство.

Summary. *In the article of Musagulova G.Zh. and Salykova D.O. "The main trends in the development of modern Kazakhstan's pop art" considers the actual problems of modern variety performing culture of the Republic.*

The dynamics of implementation of the program to become president of the Republic of Kazakhstan "Seven faces of the Great Steppe" in the pop vocal and instrumental creativity on the example of various music events has been traced. The object of study is the achievement of students at the Department of "Pop Orchestra Instruments", as well as ways to promote their creativity.

Keywords: *pop Executive culture, Kazakhstan, art.*

Қазақстанның жаңа мәдени саясатының стратегиялық бағыты – Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» ұлттық идеясы арқылы қазақ халқының бай мәдени мұрасын жаңғырту, ұлттық сананы дамытуға бағытталған. Бұл Мемлекеттік бағдарламада Қазақстандағы мәдениетті дамытудың маңызды мақсаттарының бірі – жеке тұлғаның рухани-шығармашылық өсуін қамтамасыз ету, ұлттық мәдени мұраны байыту, насихаттау және дәстүрлі мәдени құндылықтарды әлемдік деңгейде паш ету [1].

Мәдениет бүгінгі күні адамның рухани және эстетикалық дамуының, ұлттық бірлікті қалыптастырудың және елдің әлемдік қауымдастыққа интеграциялануының күшті құралы болып табылады. Қазақстанның мәдени саясаты шығармашылық құндылықтарды қалыптастыруға негізделген және ұлттық мәдени құндылықтар, тарихи тәжірибе, ұлттық дәстүрлер, этникалық сәйкестендіру және ұлттық кодексін сақтау негізгі тірегі болып табылатын қоғам мен мемлекеттің барлық маңызды аспектілерін сапалы бағалауға бағытталған.

Мәдениеттің рөлін түсінудің заманауи тәсілі жаңа әлеуметтік-мәдени ортаны қалыптастыруды қажет етеді, оның маңызды бағыттары қоғамның шығармашылық қызметке деген көзқарасын, жеке тұлғаның, бизнестің және тұтастай мемлекеттің жетістіктерінің маңызды аспектілерін өзгертеді. Шекаралардың ашықтығы, ақпараттың қолжетімділігі Қазақстанға жаһандану үдерісіне белсене араласуға, түрлі елдердің мәдениетінің инновациялық жетістіктеріне қосылуға мүмкіндік береді.

Шекаралардың ашықтығы, ақпараттың қолжетімділігі Қазақстанға жаһандану үдерісіне белсене араласуға, түрлі елдердің мәдениетінің инновациялық жетістіктеріне қосылуға мүмкіндік береді.

Осы жылдар ішінде Елдің даму Стратегиясының бағдарламалық құжаттарында Президент Нұрсұлтан Назарбаев саяси және экономикалық тұрғыдан алғанда, ұлттың қалыптасуы мен сәйкестігі үшін іргетас алаң ретінде мәдени мұраны сақтау, қазіргі және келешек ұлттық мәдениетті қалыптастыру, рухани жаңару үшін жағдайлар жасау міндетін белгілейді [2].

Кез-келген ұлт пен халық өздерінің мәдени ерекшеліктерін сақтай отырып, басқа ұлттардан бөлінбей, олармен араласып, мәдени дәстүрлер мен құндылықтарды алмасқан жағдайда ғана өмір сүріп, дами алатыны белгілі.

Өнер саласындағы академиялық және фольклорлық жанрлардың кәсіби шығармашылығына қатысты өте толыққанды материал жиналғанымен, эстрада өнеріне қатысты деректер әлі де кең ауқымда зерттелмеген.

Сонымен бірге қазіргі заманғы жаппай мәдениет, шоу-бизнес және эстрадалық өнердің проблемалары бүгінгі күні гуманитарлық зерттеулерді өмірдің шынайылығына жақындатуға мүдделі мәдениет қайраткерлерінің, философтар мен өнертанушылардың көбірек назарын аударады. Эстрада ұжымдық өнер түрі ретінде музыкатану саласында емес, эстетика мен өнертану тарихында қарастырылды, бұған дәлел – анықтамалық материалдардан және музыкалық энциклопедиялық сөздіктер. Дегенмен, музыкалық эстрадалық жанрды дамыту проблемалары, әсіресе көрнекті өкілдерінің кәсіби қызметінің теориялық және әдістемелік аспектілері жеткілікті зерттелмеген және ғылыми тұрғыдан қарастырылу қажет.

Қазіргі таңда опералық, симфониялық, камералық, халықтық орындаушылықтың ерекшеліктері зерттеліп, композиторлардың шығармашылық идеяларын жүзеге асырудың нақты шығармашылық үрдістері, музыкалық шығармаларды интерпретациялау ерекшеліктері, заманауи кезеңде бұрынғы өткен заманның көркемдік құндылықтарының жүзеге асырылуы зерттелуде. Мәдени өмірдің күрделі үрдістері, әрине, сараптамалық бағалауды қажет етеді, сондай-ақ біздің ұлттық мәдениеттің даму перспективаларын терең түсінуді талап етеді.

Мәдени мұраны сақтау бүгінгі күні көптеген халықтарды алаңдатады. Енді мәдениеттің әлеуметтік-тарихи аренадағы интеграциясы кезеңінде қазақ халқының музыкалық ой-өрісін одан әрі дамытудың этникалық сәйкестігімен ерекшеленетін «локомотивтің» бір түрі ретінде Қазақстанда эстрадалық музыканың пайда болуы мен дамуы туралы мәселе пайда болды. Ең бастысы жоғалтпау емес, сонымен қатар, осы түпнұсқалықты сақтап, жаңа үрпаққа заманауи, шығармашылық тіл арқылы және әмбебап мүмкіндіктерге ие болу. Бұл эстрада жанрларына қатысты мәселе.

Қазіргі заманғы аспаптық топтарға деген сұраныс, оның жеке орындаушыларының танымалдылығы, ең алдымен, аудиторияның нақты қажеттіліктеріне, олардың көңіл көтерудің ерекше атмосферасын құруға көмектесу, демалыс кезінде адамның ең жақсы демалуын қамтамасыз етуімен байланысты. Т.Жүргенов атындағы ҚазҮӨА-ның жас және талантты соло орындаушыларының, республиканың тыс жерлерде даңқын көтеретін сазгерлердің шығармашылығы ерекше назар аудартады.

Мұғалімдер мен студенттер әр түрлі іс-шараларға үнемі белсенді түрде қатысып, республикадағы және одан тыс жерлерде еліміздегі эстрада тынысын ауқымды көрсетеді. Олардың арасында Оренбургский А.А. жүргізген Үлкен оркестрдің «Алатау» концерт залында Халықаралық «Бастау» кинофестивалінің ашылуында өнер көрсеткен сәттері, осы дирижер басқарған Жамбыл атындағы Қазақ Мемлекеттік Филармониясында өткен джаз квартетінің орындауымен бірге белгілі скрипкашы Жәмила Серкебаеваның қызықты композициялары тыңдаушы қауымды таң қалдырған. Айтылған концерт әнші Жанна Саттароваға қайырымдылық әрекет көрсету ынтасымен жүзеге асырылған. Сол жылы джаз квартетінің жеке концерті Т.Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер Академиясында өтті. Барлық аталған қомақты өнер мерекелері 2014 жылы жарық көрді.

2015 жылға белгіленген бірқатар концерттер маңызды оқиғалардың көрсеткіші. Олардың арасында – Астана қаласында өткен Қазақстан халықтарының Саммитіне арналған мерекелік концерт, Абай атындағы МАОБТ-да Оренбургский А.А. жүргізген студенттік Биг-Бэндтың концерті мен Астана қаласындағы «Қазақ Концерт» концерт залындағы «Достар серты» мюзиклнің музыкалық сүйемелденуі.

2016 жылы Т.Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттыу өнер Академиясында аңызға айналған Майкл Джексонның гитаристі – Дженифер Баттенмен шеберлік сыныптары жүргізілді.

Оренбургский А.А. бастаған студенттік Биг-Бэндтың жасалған қомақты істері аталуға әбден лайық. Ол «Бастау» кинофестивалін 2016 және 2017 жылдары Әл-Фараби атындағы Қазақ Мемлекеттік

Университетінің студенттер Сарайында ашылу рәсімі, 2018 жылы сол ұжымның сүйемелдеуімен Т.Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер Академиясының есеп беру концерті өтті, сонымен қатар СТВ жазба телевизия және радиохабар тарату арнасындағы жазбаларға, «Наурыз» Ұлттық мереке және басқа да көптеген іс-шаралар қатысы, үнемі ізденіс жолында жүруде.

«Alma time» ВАА-нің[1] қызметін жеке айтып кету орынды. Ол 2012 жылы Қазақстанда құрылды, оның көркемдік жетекшісі Гнесиндер атындағы Ресей музыка Академиясының түлегі Ұлан Ахметов болып табылады. Үсынылған ұжым басқа да танымал әртістермен ынтымақтастықты таңдаған. Олардың қатарында Андрей Губин, «Күміс» тобы және т. б.

Ұжым коммерциялық бағытта жұмыс істейді, әртүрлі деңгейдегі іс-шараларда каверлдерді орындай отырып өнер көрсетеді. 2017 жылы Hit TV, MuzLife, Той-Думан т. б. арналардың көрсетіліміне рұқсат алған «Бір Арман» атты әнге шығарылған алғашқы бейне-клиптері жарық көрді.

«Alma time» ВАА-лі джаздық бағдарламасын орындап, Музкафе джаз клубының резиденттері болып табылады. 2018 жылдың ақпан айында аталған топ Т.Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер Академиясында жеке концертін берді. Ұжымның шығармашылық мақсаттарына авторлық композициялар жазу, Қазақстандағы және шетелдердегі джаз фестивальдарына қатысу кіреді.

Қазақ вокалдық-эстрадалық орындаушылықтың әртүрлі аспектілерін ғылыми түрғыдан игеруді ерекше атап өткен жөн, оған қысқа мерзім ішінде (2012-2018 жж.бастап) магистрлік диссертациялар мен екі докторлық зерттеулер (PhD) арналған.

2018 жылдың желтоқсан айында Т. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер Академиясының докторлық диссертацияларды қорғау жөніндегі кеңесінде осы өзекті бағыт бойынша екі жұмыстың қорғауы өтті.

Мухитденова Б.М. «Қазақстан орындаушыларының музыкалық эстрада өнері мен әртістігін дамыту» атты докторлық диссертациясының тақырыбының өзектілігі Қазақ мәдениетінің седентаризациялану және батыстандыру контексінде, сондай-ақ Еуропа мен Орта Азия өңіріндегі музыкалық эстрада өнерінің пайда болуы мен дамуын салыстырмалы зерттеу жолымен Қазақстанның музыкалық эстрада өнерінің пайда болу типологиясын анықтаумен тығыз байланысты. Бұл жұмыста толық мөлшерде эстрадалық нөмірдің құрылымын зерттеу арқылы эстрада өнеріндегі «өнер синтезі» ұғымының мәнін ашу, әлемдік және қазақстандық музыкалы эстраданың жанрлық-стильдік көптүрлілігін анықталған,

Қазақстан мысалында эстрада музыкалық өнерінің ерекшелігі әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде зерделенген, эстрадалық әнші түлғасының психологиялық ерекшеліктеріне және оның концерттік орындау дайындығына байланысты әртістік феномені негізделген және оның Қазақстандағы эволюциясы кеңінен зерттелген. Сонымен қатар эстрадалық әншінің әртістігінің құрамына кіретін әншінің даралығы, мінезі, психологиялық ерекшеліктері, харизмасы мен сахналық келбеті, сондай-ақ ән орындаудағы эмоциялық-экспрессивті ерекшеліктері мен сахнада өзін-өзі ұстау, аудиторияға әсер ету тәсілдері қарастырылған.

«Заманауи Қазақстан өнеріндегі вокалдық-эстрадалық орындаушылықтың қалыптасуы» тақырыбындағы диссертациясында И.Г. Кайсиди, ең алдымен, қазақ ұлттық музыкасының дәстүрлі жанрларының вокалдық-эстрадалық жанрмен тарихи-генетикалық байланыстарын ашуды көздеп отыр. Осыдан кейін вокалдық-эстрадалық музыканы ұлттық стильдің кешенді мәнерлі құралдары мысалында, атап айтқанда қазақ ұлттық мелосының ең көрікті элементтері негізінде вокалдық-эстрадалық орындаушылықтың сипаттық ерекшеліктерін және вокалдық-эстрадалық орындаушыларды дайындаудағы білім беру тенденцияларын айқындауды диссертация авторы қарастырды.

Аталған мәселелерді зерттеу қажеттілігі қазіргі заманғы вокалдық – эстрадалық музыка әлі күнге дейін тұтас музыкатану зерттеуінің пәніне айналмағандығымен негізделген. Бұл жұмыстар қазіргі заманғы қазақ бұқаралық мәдениетінің ғана емес, сонымен қатар қоғамдық өмірдің феноменін терең түсіну мен бағалауға қосымша ынталандыра отырып, отандық ғылымға белгілі бір үлес қосуға мүмкіндік береді.

Заманауи тенденциялардың соңғы сәттерін ескере отырып, аталған вокалдық топтар мен жеке орындаушылардың шығармашылығы тыңдарман қауымның ниетін қанағаттандыруға бағытталғанын көрсету қажет. Халықтың талғамын ескере отырып, дәуірдің рухани климатын, қазіргі заманғы

[1] ВАА (ВИА)

үрдістерді нәзік бере отырып, осы талантты музыканттар бір мезгілде әлеуметтік ахуалдың көрінісі болып табылады, оның дамуын белсенді бағыттайды және динамикалайды.

Осылайша, Қазақстанның әлемдік қоғамдастыққа қарқынды кіруі, соңғы уақытта зор шығармашылық тәжірибе алудың бірегей мүмкіндігіне алып келген ақпараттық жолдардың ашылуын көрсету маңызды және жаңашыл үрдіске айналды.

Егемендік кезеңі музыкалық өнер саласындағы оң қозғалыстардың куәсі, көптеген ұжымдардың, конкурстардың, рок және поп-топтардың, әр түрлі жанрдағы шығармалардың жарық көру болып табылады. Осы екі жыл ішінде джаз және ән-эстрадалық музыканың әртүрлі халықаралық және республикалық конкурстары, фестивальдар, композиторлардың съездері мен форумдары өткізілді.

Бұл мағынада тыңдаушылардың қызығушылығы мен талғамдары өте заңды, олар табиғи іріктеу арқылы халық жадында берік бекітілген жарқын, бояулы және талантты тұлғалар мен олардың шығармашылық олжаларына артықшылық береді. Аталған барлық іс-шаралар «Үлы даланың жеті қыры» Мемлекеттік бағдарламасының жарқын және белсенді іске асырылғанын айғақтайды, оның негізгі постулаттары түркі тілдес халықтардың мәдени мұрасын сақтау, ұлттық мәдениеттің қазіргі және болашағының қалыптасуы үшін жағдай жасау, қазақ ұлтының қалыптасуы мен өзін-өзі сәйкестендіру үшін негіз қалаушы платформа ретінде рухани жаңғыру болып табылады. Қазақстанда бұрын-соңды болмаған кәсіби биіктіктерге қол жеткізе отырып, өзінің күрделілігі мен көптүрлілігі бойынша бірегей полижанралық музыка өнері дамып келеді [3].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н.А. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру».//Егемен Қазақстан. 12.04.2017.
2. Назарбаев Н.А. Из выступления на XX сессии Ассамблеи народа Казахстана «Стратегия «Казахстан – 2050»: один народ – одна страна – одна судьба», 24.04.2013.
3. Назарбаев Н.А. «Үлы даланың жеті қыры». //Егемен Қазақстан, 21.11.2018.

Шарипова Д.С.
кандидат искусствоведения, зав. отделом изобразительного искусства
Институт литературы и искусства им. М.О.Ауэзова
КН МОН РК

СИМВОЛЫ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ В СОВРЕМЕННОЙ СКУЛЬПТУРЕ КАЗАХСТАНА

Түйін: *Бұл мақалада Ұлы даланың символдарымен Қазақстанның қазіргі заманауи мүсінінің өзара қарым-қатынасы мәселесі қарастырылады. Алматы мен Астананың монументалды туындыларының бейнелі құрылымын қалыптастырудың ерекшеліктері негізгі мәселе болып отыр. Мүсіншілер А. Жұмабай, А. Баярлин және А. Нартовтың шығармашылығын талдау негізінде қазақ халқының мұрасын пайдалануға экспрессивті-метафорикалық көзқараспен байланысты қазақ мүсініндегі маңызды үрдіс атап өтілді.*

Кілт сөздер: *рәміздер, Ұлы дала, мүсін, ескерткіш, ою-өрнек, миф.*

Резюме: *В статье рассматривается проблематика взаимодействия современной скульптуры Казахстана с символами Великой степи. Основным становится вопрос о специфических особенностях формирования образной структуры монументальных произведений Алматы и Астаны. На основе анализа творчества скульпторов А.Жумабая, А.Баярлина и А.Нартова отмечена важная тенденция в казахской скульптуре, связанная с экспрессивно-метафорическим подходом к использованию наследия казахского народа, глубоко прочувствованное отражение не только художественных, но и духовных основ древних артефактов.*

Ключевые слова: *символы, Великая степь, скульптура, памятник, орнаментальность, миф.*

Summary. *The article deals with the problems of interaction of modern sculpture of Kazakhstan with the symbols of the great steppe. The main issue is the specific features of the formation of the image-bearing structure of the monumental works of Almaty and Astana. Based on the analysis of the work of sculptors A. Zhumabay, A. Bayarline, A. Nartov and marked an important trend in the Kazakh sculpture related to expressive and metaphorical approach to the use of heritage of the Kazakh people, deeply felt reflection of not only artistic, but also spiritual foundations of ancient artifacts.*

Keywords: *symbols, Great steppe, sculpture, monument, ornamentation, myth.*

Традиционные ценности, духовный облик героев, нравственные идеалы выдающихся деятелей Казахстана получили свое зримое воплощение в классических образцах живописи, скульптуры и графики. Сегодня это воскрешение исторической памяти стало осознанным и выстраданным выбором мастеров монументальной скульптуры. Современные авторы, обращаясь к извечным пластам, выявляют в своем творчестве сопричастность извечных символов нации современным инновационным процессам, идущим в Казахстане.

В рамках общей линии обращения к символам Великой степи для усиления метафоричности образа можно выделить экспрессивно-метафорический подход Адлета Жумабая (1958-2017). В рассматриваемом случае знаковое начало находит свое воплощение в общей декоративности скульптуры.

А. Жумабай понимал свое ремесло как неизбежное соединение рационального, огромных знаний истории своего народа и стихии эмоции. Творческая память художника постоянно связывает прошедшее с настоящим, наполняя древние формы актуальным звучанием.

Его символы всегда растут из переживаний и ощущение кровного единства с национальными традициями. Даже не знание, а внутреннее видение опор и принципов казахского мира отличает творческое существование Жумабая. Именно его умение прочувствовать те «скрепы», которые определяют феномен казахскости, и желание отразить их в пластике стали основой его мастерства. Сила его камерных работ заключена в неизменной искренности автора.

Жумабай использовал сакскую пластику для сочинения собственных исторических эпопей. В Монумента Независимости 1996 года в Алматы орнаментальный дар Жумабая зиждется на его декоративной фантазии. Силуэт золотого человека столь же причудлив и строится из соединения разных объемов – барса, птицы, героя. «Статичная фигура Золотого человека тем не менее в динамике – все ее линии подчинены полету зверя, и сбоку она подобна лучной дуге, отмечает Д.Ельдесов, – даже лук в его руке как извивающаяся змея повторяет движение барса» [1]. Общая торжественность этой скульптуры слагается из разных, чрезвычайно динамичных форм, ритмических повторов линий, контрастов жестких вертикалей и плавных дуг, мощного торса и текучих абрисов фантазийных существ. Отдель-

ные стороны памятника – статуарность человеческой фигуры, ее застылость соседствует с богатым орнаментальным подходом, который обогащает памятник, привносит множество образных ассоциаций, усиливает эффект неожиданности и необычности.

Орнаментальность памятника порождена его ориентацией на сакское искусство. Мастера этой эпохи, сохраняя характерные черты изображаемых животных, стремились добиться взрывной экспрессивной формы за счет смелых изменений частей тела или их перекручивания. То же самое относится к объему фигуры. Для достижения орнаментального, затейливого силуэта мастера стремились к одной точке зрения, трансформации массы в плоскость, что характерно было не только для поверхности бляшек и украшений сбруи, снаряжения, но и для наверший посохов, антропоморфных скульптур.

Жумабай также обращен к однофасадности и разорванности силуэтов для достижения цельного и в то же время многообразного впечатления от скульптуры. Полифония разных тем стала результатом авторской воли – искренней веры в то, что его герой реален, с живой плотью и кровью. Впечатляющее воображение и поэтичность натуры позволили сделать из орнаментальной скульптуры подлинный символ. Насыщенность ассоциациями со звериным стилем позволили и скульптуру создать, полную метафор.

Контрасты орнаментального и конструктивного сталиизлюбленным приемом Жумабая и в станковой пластике. Скульптурные композиции теряют статичность, и в памяти пробуждаются самые разные ассоциации. Таким образом, любой предмет, ставший «героем» скульптурной группы приобретает множество смыслов, мечи уподобляются жузам («Мечи», 2007), образ щита сливается с солнцем («Солнце кочевников», 2005).

Рельефная, дышащая поверхность бронзы, словно изъеденная временем и жесткая геометрия линии стрел или мечей – этот мотив обыгрывается им неоднократно. Благодаря такому отношению к материалу эти аскетичные скульптуры насыщаются коллизиями и целой драматургией.

Жумабай искал специфику национальной скульптуры, именно с помощью различных приемов декоративного звучания. Она может приобретать и конкретные формы: Туловище матери-прародительницы Умай испещрено солярными знаками. Сама скульптура восходит к неолитическим статуэткам тюрков. Орнамент указывает на прямую преемственность традиции древней скульптуры и пластических поисков современного мастера. Исследования орнамента скульпторами как исторического, археологического, этнографического источника раскрывают богатство значений и содержательность орнаментальных композиций, их связь с архаическими религиозными и магическими представлениями.

Мифологический словарь вдохновляет создателей архитектурных памятников и городской скульптуры Астаны. В декоративной пластике фонтана «Древо жизни» А. Баярлина (2000г.) задействованы различные уровни мифологического сознания: общие элементы первостихий (Воду олицетворяет Бык, Землю – Верблюд, Огонь – Овен, Мудрость – Дракон), само древо, символика круга и конкретных элементов домашнего очага.

Прямое цитирование орнаментов народного искусства и химерических существ восточного пантеона проводится Азатом Баярлиным (род.в 1952) тактично и с пониманием их особенностей. В фонтане «Древо жизни» ему важно создать не замкнутую скульптурную фигуру, а своего рода инсталляцию, в которую он вплавляет множество образов. Этот сплав не выглядит эклектично, а только обогащает общую художественную ткань произведения.

Древо жизни обретает идеальную форму шара, когда все, что его окружает и сама его структура, наоборот, полна изменчивости и стихийности: орнаменты, составляющие крону, и эклектическая природа изображенных существ по контрасту передают неконтролируемые потоки жизни. Все же закладывая в основу формообразования орнамент, Баярлин выявляет логику четкого построения самых прихотливых форм. В общей композиции фонтана, в соподчиненности отдельной, пусть и самой оригинальной детали целому, во взаимных перекличках между растительным орнаментам и зооморфными изображениями присутствует порядок и гармоничный ритм. Отметим, что он сознательно обращается к абстрагированным деталям и образам, чтобы показать универсальный характер ансамбля, его всеобщность и высокую символическую концентрацию.

Фигуру каждого животного венчала голова дракона. Этот принцип умножения формы, неразрывной слитности частей разных животных восходит уже к скифо-сибирскому стилю. По мнению исследователей, сочетание интерпретации этого стиля и китайской пластики позволило добиться «равновесия специфически восточного декоративизма и лаконичной цельности» [2, с.371].

В то же время в этом фонтане много барочного начала, сама форма парапета, соединяет в себе казахскую орнаментику и барочные картушми. Для Баярлина опыт формообразования знаменитых фон-

танов Рима не прошел бесследно. Насыщенность аллегориями, некоторая вычурность декора, волюты в подножии шара, богатая резьба, беспокойная динамика линий, оживление скульптурной композиции струями воды, – все это усиливает символико-пластическую насыщенность ансамбля. Любовь к декору в барокко соединялась с основополагающим тяготением к театрализации памятников и интерьеров. В фонтане Баярлина также «проигрывается» введение в мифологическую картину мира с присущей театру экспрессией и пышностью.

Напомним, что фонтан Баярлина располагался в узловой точке городского пространства Астаны, как и барочные фонтаны в Риме. Для автора было важно сделать площадь, которую он украшает, одним из символически центров столицы, что удалось сотворить с помощью красочной художественной образности и необычности орнаментальных форм

Фонтан «Сакские правители» (2012) Аскара Нартова (род. в 1964), украшающий вход Национального музея стал своего рода орнаментального фэнтези в скульптуре Астаны. В первую очередь он воскрешает в памяти и дублирует археологические достопримечательности, которые хранятся уже внутри музея.

Фэнтези дает сегодня новую жизгь мифу, черпая из него сюжеты, образы и сам мощный космогонический настрой. Один из создателей этого жанра – Дж. Толкин столь сильно сожалел, что у англичан нет своей «Калевалы», что решил создать такой эпос сам, ориентируясь на германскую мифологию. Пример этот показателен – всегда в основе фэнтези лежит игровая природа и свободное фантазирование, которая распространяет свое воздействие на разные уровни образотворчества.

Нартов также сочиняет современную номадическую эпопею, опираясь на искусство архаики, но обладающее всеми достоинствами поп-культуры – динамичностью, экспрессивностью, таинственностью и завлекательностью.

В случае со скульптурой, на наш взгляд, фэнтези делает образ, почерпнутый из далекой истории, наделённым сверхсмыслом, таинственностью. Эти черты характера достигаются в том числе и активным использованием древних орнаментов как важных знаковых систем. Письмена орнаментальных рядов не только эстетически украшают вещь, но и добавляют новые семантические интерпретации. Подобное усложнение простого реалистического воспроизведения действительности, включение параллельных рядов сосуществования настоящего и прошлого позволяет наделить скульптуры зрелищностью и мифологичесикм звучанием.

Сакские воины с атрибутами власти восседают на конях с ветвистыми рогами. Этот элемент отсылает к маскам с рогами горных козлов из сакских курганов. По представлениям древних, благодаря им кони, преобразившись в животных верхнего мира, должны были доставить туда погребенных правителей. Доспехи знатных героев, воспроизводящие одеяния иссыкского «Золотого человека», упряжь коней, украшения колчанов воссоздают драгоценные артефакты скифо-сибирского стиля. Однако скульптура не превращается в реконструкцию, наглядное пособие по истории. Скульптор благодаря орнаменту сумел преобразить копию музейного экспоната в изысканную и величавую скульптурную форму. В фонтане доминирует организующее и конструирующее начало, которое отчеканивает пластические объемы в пространстве, утверждая их самостоятельную ценность в окружающей среде, позволяя достигнуть равновесия духовного и физического.

Сама композиция строится на орнаментальном принципе: повторении и умножение однотипного элемента – конской фигуры вокруг центральной чаши, из которой льется струя воды.

Сами кони решены в декоративной плоскостной манере. Пластика, ваяние, ощущения массы уступает место прорисовке графических деталей золотых украшений гривы, конской сбруи. Опора на символы Великой степи трансформирует изображение коней в пространство метафорического, в область знака. Скульптуры репрезентирует себя как ритуальный предмет, оберег, сакральный символ.

М. Эпштейн подчеркивал, что свойство вторичности – «усиливать черты подлинника, поскольку он берется не как часть более обширной и сложной действительности, где он сплетен со многими другими явлениями, а как вырванный из контекста знак самого себя» [3, с.154]. Игра с мотивами древности в отличие от многих опытов в исторической живописи у Нартова оттеняется многообразием орнаментальных вязей, что усложняет общую структуру образа, делает его более летучим и содержательно насыщенным. Натуралистическое воссоздание древней эпохи не интересует мастера, хотя он с огромным интересом работает над каждым декоративным элементом. Он больше склонен, основываясь на высокой культуре европейского ваяния передать мифологическую стихию, пронизывающую казахское народное искусство.

Возрождение древностей с помощью искусства ваяния, самого материального, осязаемого и вещественного из искусств, многократно усиливает эмоциональное восприятие исторической фантазии. Тем более, что всадники установлены на опору, воспроизводящую казахский орнамент, подчеркивая единую традицию, неразрывную связь эпох.

Погружение в наследие эпох, умение перевести зыбкие легендарные образы в конкретные и понятные формы с большой долей вкуса и изящества, без натурализма, убивающего воссозданный фантазийный мир, стало огромной заслугой А.Нартова.

Переосмысление культурного наследия казахов у Нартова носит комбинаторный, игровой характер, что в целом соответствует постмодернистской основе зодчества Астаны.

В монументальном искусстве изображение мифологического персонажа или визуализация символики чаще всего выглядит китчевым объектом. Ю. Неклюдов отмечал, что знания, которые «лежат в основе мифологических представлений, в своей совокупности охватывающих мироздание во всех его природных, культурных и человеческих измерениях; их сочетание называют «мифологической картиной мира» [4]. Зачем давать толкование символам, если скульптура способна выразить через художественную образность подобную совокупность идей, повторить принципиальные установки мифологического моделирования универсума. Для становления имиджа Астаны как некого сакрального центра само обилие скульптур уже несет мифологические коннотации. Ведь статуя самим своим присутствием отсылает к архаической картине мира, в которой любой из предметов структурирует пространство и отделяет его от хаоса, а образ мирового древа совпадает с извечными формами скульптуры (пирамида и обелиск).

Говоря о возвращении к символам, их возрождении, мы подразумеваем размышление, рефлексии о своей особости, непохожести на других благодаря обращению к самым нижним пластам истории и сознания, к чему-то абсолютно устойчивому. Уже в памятнике Абаю Кунанбаеву в Алматы (1960), одном из первых монументов Казахстана, его автор Х.Наурзбаев стремился, по мнению Х.Труспековой, «отойти от диктата соцреалистических правил и создать памятник духовного наставника и проводника казахского народа» [5, с.168].

Монументальная скульптура по свой сути способна легко и естественно указывать на самые дальние пределы, передать ощущение исторических глубин. Произведения казахских монументалистов как целостная, сложно организованная структура, где все элементы участвуют в воплощении той или иной картины мира, всегда связаны с национальным кодами. Избранная скульпторами сегодня ориентация на символические универсалии Великой степи выражает стремление восстановить воспитательные функции мифа, а также при помощи вечных ценностей, закрепленных в мифологии, повлиять на нравственное развитие социума.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ельдесов Д. Адилет Жумабай: я хотел выразить чувство свободы // http://rezonans.kz/kultura/item/1295-adilet-zhumabaj-ya-khotel-vyrazit-chuvstvo-svobody
2. Ергалиева Р. Вечные ценности в ритме быстрых перемен // Этническое и эпическое в искусстве Казахстана. – Алматы: ИД «Жибек жолы», 2011. – 432 с.
3. Эпштейн М. Постмодерн в России. Литература и теория. М.: Издания Р. Элинина, 2002. – 368 с.
4. Неклюдов С.Ю. Структура и функция мифа // http://www.ruthenia.ru/folklore/neckludov4.htm
5. Труспекова Х. Памятник Абаю Кунанбаеву в Алматы // 100 шедевров искусства Казахстана. Живопись. Скульптура. Графика. – Алматы: ИД «Жибек жолы», 2009. – 264 с.

ӘЛЕУМЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ
СОЦИОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
SOCIAL SCIENCE

ҒТАХР 19.01.11

Есенбекова Ұ.М.
филология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан Республикасы

БҰҚАРАЛЫҚ МЕДИА МЕН ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

Түйін. *Мемлекеттердің дамуында ақпараттық коммуникация құралдарының маңызы ерекше. Азаматтар ашық ақпаратқа қол жеткізу арқылы ғана билікті бақылай алады. Мемлекет мүддесіне зиянды ақпарат еркін таралмайтыны, ұлттық қауіпсіздіктің сақталуы сөз бостандығына шектеу қоятыны бұлжымас қағида болып бекітілуде. Батыс елдерінің, Ресей мен Қазақ елінің билік органдары қызметінде осы қағиданы көруге болады.*

Мақалада отандық медиа құрылымдардың әлеуеті, ұлттық медианың жаңа дәуірдің ақпараттық тасқынына қарсы тұра ала ма деген мәселе талданған. Психолингвистикалық зерттеулердің көмегімен қоғамның дамуына оң әсерін тигізетін тәсілдер мен технологияларды жасауға, пайдалануға болады.

Автор адамның ойлау жүйесі мен санасының қарым-қатынасына арналған зерттеулерді медиада қолдану қажеттігін нақтылап жеткізген.

Түйінді сөздер: *медиа, психолингвистика, нейролингвистика, бейсаналы қабылдау, медиа-иммунитет, әлеуметтік фильтр, зиянды ақпарат, қорғаныс тәсілдері.*

Есенбекова У.М.
кандидат филологических наук,
ассоциированный профессор
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Республика Казахстан

Аннотация. *В современных обществах информационно-коммуникационным инструментам отводятся значительная роль. Имея широкий доступ к открытой информации граждане смогут эффективно контролировать власть. Запрет на распространение информации, несущей опасность государственным интересам, ограничение свободы слова в целях защиты национальной безопасности становятся важными принципами построения современной модели государство-общество. Данный принцип реализован во многих западных странах, России и Казахстане.*

В статье анализируется потенциал отечественных медиа-структур в вопросах нейтрализации негативных информационных потоков цифровой эры. Психолингвистические исследования могут быть использованы для создания и использования методов и технологий, которые положительно влияют на развитие общества.

Автор уточняет необходимость исследования взаимосвязи между мышлением и сознанием человека.

Ключевые слова: *медиа, психолингвистика, нейролингвистика, подсознательное восприятие, медиа-иммунитет, социальный фильтр, вредоносная информация, методы защиты.*

Yessenbekova U.M.
associate professor, candidate of Philological Sciences
L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Republic of Kazakhstan

Abstract. *In modern societies, information and communication tools play a significant role. Having wide access to open information, citizens will be able to effectively control power. The ban on the dissemination of information that threatens state interests, the restriction of freedom of speech in order to protect national security are becoming important principles for building a modern state-society model. This principle has been implemented in many western countries, Russia and Kazakhstan.*

The article analyzes the potential of domestic media structures in the neutralization of negative information flows of the digital era. Psycholinguistic studies can be used to create and use methods and technologies that positively influence the development of society.

The author clarifies the need to study the relationship between thinking and human consciousness.

Keywords: *media, psycholinguistics, neurolinguistics, subconscious perception, media immunity, social filter, harmful information, methods of protection.*

Билік пен медиа түрлі формаларда бір-бірімен ықпалдасып жатады. Әрқайсысы заң шеңберімен қорғалған құқықтардың негізінде жұмыс істейді. 100 жылдан асатын демократиялық дәстүрлері бар қоғамдарда адам құқығы, билік, қоғам мен медиа арасында қалыптасқан үлгілер бар. АҚШ пен ЕуроОдақ елдерінде адам құқығы ең күшті басымдыққа ие болып көрінгенмен, мемлекет мүддесіне келгенде бәрі басқаша. 2001 жылдың қыркүйегінде болған Нью-Йорктегі террорлық шабуылдан кейін американдық билік мемлекеттің қауіпсіздігі ең басты құндылық деп, өз тарихында болмаған шаралар қабылдады [1].

Ұлттық қауіпсіздік агенттігін құрып, өз азаматтарының, шетелдік азаматтардың, тіпті, жақын одақтас саналып келген Франция, Германия, Ұлыбритания сияқты мемлекеттердің басшыларының хат-хабарларын, телефон әңгімелерін құпия тыңдай бастады. Үлкен халықаралық резонанс тудырған Уикиликс сайтын құрушылар жариялаған, АҚШ-тың құпия қызметінің агенттері мәлімдеген құпия операциялар соған дәлел.

Мемлекет мүддесіне кері әсер ететін ақпарат еркін таралмайтыны, ұлттық қауіпсіздіктің сақталуы сөз бостандығына шектеу қоятыны бұлжымас қағида болып бекітілуде. Осы қағиданың жұмыс істей бастағанын батыс елдерінде, Ресей мен Қазақ елінде де көре аламыз.

2018 жылдың қазан айында заңды күшіне енген Үкімет қаулысына сәйкес Бас прокуратура, Ұлттық қауіпсіздік комитеті, Ішкі істер министрлігі және Қорғаныс министрлігі төтенше жағдай туса немесе сондай жағдай туу қаупі төнсе үкіметтік, президенттік және шұғыл қызметтерден басқа операторлардың байланыс құралдарының және желілерінің жұмысын тоқтата алады. Аталған төрт мемлекеттік органға әлеуметтік, табиғи немесе техногенді төтенше жағдайлар кезінде Интернет және басқа байланыс құралдарын бұғаттау құқығы берілді [2].

Қазіргі мемлекеттердің дамуында ақпараттық коммуникация құралдарының маңызы ерекше. Олардың жұмыс істеу мәнері мен ашықтығы қоғам үшін қажет. Азаматтар ашық ақпаратқа қол жеткізу арқылы ғана биліктің жұмысын бақылай алады. Бұл жерде сол мемлекеттің тарихы мен даму жолы, мемлекет құрушы ұлттың менталитеті шешуші роль атқармақшы.

Міне, осындай кезеңде медиапсихологиялық проблемалардың ішінде адам құқығы мен биліктің ара-жігі қалай ажыратылуы тиіс, олардың өзара қатынастары қандай ережелермен реттелуі керек деген мәселелер күн тәртібіне шығарылады.

Мемлекет үшін төтенше жағдайларда билік пен медиа қандай бағытта, қандай құндылықтарды басымдық етіп алады деген сұраққа жауапты біржақты айтуға болмайды. Бұл тұста адамзат тарихында қателіктер мен кемшіліктерден тұратын алгоритм әлі де толық жасалып болған жоқ [3].

Қазақстанның бүгінгі дамуындағы үлкен мейнстрим айқындала бастады. Бірнеше ғасырлардан кейін өзінің тәуелсіздігіне қайта қолын жеткізген соң ғана біз өзіміз үшін ең басты идеяны айқындай бастадық. Ол – «Мәңгілік Ел» идеясы. Бұл идея Ұлы далада алғаш рет Күлтегін заманында, осыдан 14 ғасыр бұрын тасқа қашалып біздің дәуірге жетті. Түркі халқын еркін, мықты, мәңгілік ел жасау Ұлы түркі мемлекетін құрған Білге қаған, Құтлық пен Күлтегін сияқты тарихи кейіпкерлердің басты мұраты болған. Осы идея енді түркілердің бүгінгі тікелей мұрагерлері – қазақтардың ұлттық идеясына айналып отыр.

Бұл өмірде ештеңе кездейсоқ болмайтынын ескерер болсақ, айналамызда болып жатқан барлық құбылыстар қатал заңдылыққа бағынатынын көреміз. Сондықтан да, «Мәңгілік Ел» идеясын кездейсоқ емес, тарихи заңдылық деп қабылдауға тиіспіз. 27 жылда әлемге тек позитивті үдерістердің бастамашысы болып өзін таныта алған Қазақ елінің алдында үлкен қауіптер мен сындар тұр. Цифрлық дәуірдегі медианың дамуы, кибер қауіпсіздік мәселелерінде біз әлі де жинала алмай келеміз. Отандық медиа құрылымдардың әлеуеті шетелдің ақпараттық тасқынына қарсы тұра алмайтындай қауіп бар. Бұған дәлел – Еуропаның дәл түбінде орналасқан Украинадағы жағдай. Қырым мен Донбасс, Луганск оқиғаларында ресейлік басылымдардың ақпараттық шабуылына қарсы тұруға дәрменсіз болған украиндық бұқаралық медиалар әлемдік ортада толық жеңіліс тапты [4].

Мол ресурсы бар, түрлі технологиялық тетіктерді шебер меңгерген ресейлік медиалар өздерінің түпкі мақсаттарына жетті. Олар тек Ресейдің ішінде ғана емес халықаралық деңгейде өздерінің заңсыз іс-қимылдарын тартымды, қисынға келетін қадамдар етіп көрсетіп келуде.

Украинамен салыстырғанда бірнеше саты төмен дамып келе жатқан қазақстандық (қазақтілді) медиа орта дәл осындай сыни кезеңде өзін қалай көрсете алар екен? Ұлттық мүддемізді тек елдің ішінде ғана емес, халықаралық, әлемдік деңгейде қорғауға қауқарымыз бар ма? Бізде қазақтілді медианың ұстанымын көп жақтырмайтын орыстілді ақпарат құралдары өздерінің позициясын, саясатын қалай жүргізер екен? Бұның бәрі жауабы сабақтас күрделі сұрақтар.

Ұлттық менталитетті жетік білу арқылы қоғамды басқаруға болады, оны бақылауға болады, адамдардың пікірін өзгертіп, қажетті арнаға бұруға болады. Бұның бәрі медиапсихологиялық проблемалардан туындайтын мәселелер.

Бұқаралық медиа құралдар мен ұлттық менталитет медиапсихологияда өз алдына жеке аспектілер арқылы танылатын ұғымдар. Елдік мүдде түрғысында ұлттық менталитет, ұлттық өнер мен мәдениет, дәстүр бір арнаға тоғысқан, біте қайнасып жататын құйынды болуы тиіс. Мәңгілік ел идеясының іргетасын құрайтын қағидалардың бастылары да осылар [5].

Психо- және нейро- лингвистиканы медиапсихологияның құрамдас бөлігі деп қарап, олардың тиімділігі, пайдасы мен зиянын кешенді зерттеу PR-технологиялардың қоғамға пайдалы немесе қоғамды адастыруға апаратын формаларын ажырату үшін қажет. Психолингвистика – психология мен лингвистикамен түйісіп дамып жатқан ғылыми бағыт түрінде тілдің, ойлаудың және сананың қарым-қатынасын зерттейді. Психолингвистика адамдар арасындағы коммуникацияның барлық аспектілерін зерттейді. Ал, нейролингвистика болса – психология ғылымының саласы, мидың жұмыс істеу механизміндегі сөйлесуге, естіген ақпаратты қабылдауға жауап беретін қызметін зерттейді [6].

Нейролингвистика да психология, неврология мен лингвистиканың түйісіп дамуынан пайда болған ғылыми бағыт. Психология ғылымында нейролингвистикалық бағыттау деген ұғым бар. Нейролингвистикалық бағыттау арқылы адамдардың психологиясына арнайы әдіс-тәсілдер арқылы әсер етіп, оның мінез-құлқын, іс-әрекеттерін басқаруға болады.

Нейролингвистикалық бағыттау қарапайым тілмен айтқанда гипноздық әсер ету. Бұған көптеген ғылыми қауымдастықтар қарсы. Олардың ойынша, бұндай тәсілдерге ғылыми түрғыдан да, этикалық жағынан да тыйым салынуы тиіс. Шетелдік ғалымдардың пікірінше, «көп адамдар гипноздық трансқа енудің техникасын өз бетінше меңгергенімен, адам санасымен жұмыс істеудің этикалық жауапкершілігін мүлдем ойға алмайды.» Діни секталар мен жаңадан шығып жатқан діни қозғалыстар да өздеріне адамдарды қызықтырып, ішкі пайдаларын ойлап, нейролингвистикалық бағыттау техникасын қолданады [7].

Қызметіне аса жауапкершілікпен қарайтын журналист өзінің ойын көрермен мен оқырманға, тыңдарманға дәл және нақты күйінде жеткізуі тиіс. Мәтіннің арасында мазмұндық фрейм ауысқан кезде аудиторияның оны қабылдауы да екіұшты, қарама-қарсы бағытқа ауытқып кетуі мүмкін.

Адамдардың қарым-қатынасы сөйлеу, сөз арқылы ықпал етуден түрады. Бұқаралық коммуникация құралдары арқылы әлеуметтік бағыттағы ықпал ету тура немесе жанама түрде болады. Сөйлеу арқылы, эфирде таратылатын сөз арқылы, Интернет ресурстары арқылы әсер ету әлеуметтік бағыттағы ықпал етудің әртүрлі формалары.

Бұдан 60-70 жыл бұрын Кеңес Одағы мен АҚШ арасындағы идеологиялық соғыстың көрінісі «психологиялық соғыс» деген тіркес екі елдің қарулы күштерінің құжаттарында көрініс тапты. АҚШ әскерінің FM 33-5 арнайы нұсқаулығында: «қарсылас жақтың әскерінің және бейбіт түрғындарының көзқарасы мен көңіл-күйін, ұстанымдарын өзгертуге арналған психологиялық соғыс тәсілдері өз мемлекетіміздің үстемдігін жүргізіп, оның мақсат-мүраттарына жеткізеді» делінген [8].

Шетелдерде сөйлеу арқылы ықпал ету теориясы «сөздік коммуникация теориясы» деген атпен жүйеленіп келеді. Ресейлік психолог ғалымдар да телевизия мен радионың психологиясы мен психолингвистикасын зерттеген арнайы нұсқаулық құрал жазып шығарған.

Әлемнің ең беделді деген ақпараттық холдингтерінде психолингвистикалық зерттеулерге арнайы тапсырыс беріліп, оны күнделікті қолданады. Аудиторияға әсер етудің көптеген психологиялық тәсілдерінің көмегімен өздерінің көрермендері мен оқырмандарын көбейтеді. Қарапайым көрермен шетелдік телеарналардағы психолингвтистикалық және нейролингвистикалық тәсілдерді байқап, ажырата алмайды. Бірақ, бейсаналық түрде сөздерін түсінбесе де көрсетіліп жатқан жарнамаға еліктейді, фильмдер мен тележобаларды қызықтайды. Бұның бәрінің астарында телеменеджерлер психологтардың кеңесімен көрерменнің сұранысы мен қызығушылығын тудыратын телеөнімдерді ұсынады, көрерменді қызықтыратын видеокөріністерді көрсетеді. Сондай тәсілдермен адамның санасын бұрмалауға, оның мінез-құлқына ықпал етіп басқаруға қол жеткізеді [9].

Қазақ журналистикасындағы әлі де мән берілмей келетін психолингвистикалық зерттеулер арқылы көрерменге ұлттық мүдденің басымдығын, ізгілік пен имандылықты насихаттаудың өте тиімді тәсілдерін түзіп шығаруға болар еді. Бұл болашақта мәні күшейе беретін маңызы үлкен мәселе.

Отандық медианы зерттеуде қазіргі медиапсихология категориясы кең ауқымда сарапануы тиіс. Медиапсихологияның маңызы жылдар өткен сайын күшейе береді. Әлемде мемлекеттер мен ұлттар арасындағы бәсеке мен қақтығыс та күш алуда. Болашақта кімнің көшті бастайтыны, кімнің соңында қалатыны ұлттың экономикалық әлеуетіне ғана тәуелді болмайды. Басты нысана – ұлттар мен мемлекеттердің, ондағы азаматтардың білім мен ғылымға, жаңа технология жасауға деген қабілеті, инновацияға деген бейімділігі болары анық. Осы жолда Ұлы даланың мұрагері Қазақ Елінің мәңгілік тәуелсіз мемлекет болып қалуы бүгінгі жас ұрпақтың иығына артылатын үлкен аманат [10].

Үлкен мақсаттарға жету үшін әрбір тарихи кезеңнің ерекшеліктері ескеріліп жасалған ұлттың нақты бағдарламасы болмаса ешқандай қоғам алға жылжи алмайды. Әр қоғам өзінің мемлекеттік саясаты мен идеологиясын айқындауға күш салады. Демек, идеология – белгілі бір мақсатқа жетудің жолы, соның рухани негіздеушісі, тиянақтаушысы, тұғырнамасы. Оларды жекелеп айтсақ – тәуелсіздік идеясы, нарық идеясы, қазақтың ұлттық идеясы, тәрбие идеясы, топтастыру идеясы, келісім идеясы, қорғаныс идеясы және тағы басқалар. Ұлт санасын оятып, «қазақ» идеясын дүниежүзілік қауымдастыққа, әлемдік ұлы істерде танытып, ұлтымызды топтасуға жігерлендіріп, өркениетті елдердің қатарына кірмейінше тәуелсіз мемлекет құра алмайтынымызды әрбір ұрпақтың санасына сіңдіру қажет [11].

Біздің мемлекетіміздің іргетасы – қазақтың ұлттық санасы. Мемлекеттің құрылуына, оның нығаюына бірден-бір мүдделі ұлт – мемлекет құраушы қазақ ұлты. Жаңа дәуірдегі жас мемлекетіміздің ұлттық идеологиясының бастауы екі тармақтан тұрады. Біріншісі – қазақ халқының басын біріктіруге, санасын оятып, оның патриоттық сезім-түсініктерін қалыптастырып, рухани түлеуіне бағыттайтын жаңғыру идеологиясы. Бұл – ұлтты ұйыстыру, ұлт ішіндегі бірлікті нығайту. Екіншісі – экономикалық саясатты ұлттық мүддеге қызметке қою, халықтың әл-ауқатын еселеп өсіру. Бұған еліміздің әлеуеті де, табиғи байлығы да, халқымыздың жоғары интеллектуалдық дәрежесі де жеткілікті.

Ғалам да, ұлт та, мемлекет те уақытқа байланысты жаңарып, өзгеріп дамып отыр. Тарихи кезең, қоғамдағы жаңару, бір қоғамдық жүйенің екінші жүйемен ауысуы үлкен трансформацияларға сұраныс туғызды. Уақытпен бірге келген жаңашыл өзгерістер мен толығу циклдары ақпараттық коммуникация саласына қойылатын талаптарды қалыңдата түсті. Тәуелсіздікке қол жеткізгелі бері қазақтың тарихы туралы, қазақ мемлекеттігі мен қоғамның эволюциясы туралы ғылыми ізденістерге жол ашылды. Қоғамдық дамудың табиғи заңдылығы ұлттық мүддені бәрінен жоғары қойған идеологияға жол ашты.

Қоғамдық сананың өзгерістері де ақпараттық ғасырда ерекше байқалуда. Ақпараттық қоғам құруға арналған мемлекеттік бағдарлардың нәтижесі: біріншіден, ұлтымыздың жаңашылдыққа бейімделіп ұмтылған қадамдарына, екіншіден, осы айтылған мақсаттарға жетуде елдің, халықтың ақпараттық потенциалын коммуникациялық серпілістің көмегімен өсіру идеясын түсініп, санамызға сіңіруге байланысты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Брайант Дж., Томпсон, С. Основы воздействия СМИ. М.: Вильямс, – 2004.
2. Стивен, Д. Странности нашего мозга [Текст] / Джуан Стивен; пер. с англ. А. А. Давыдовой. – М. : РИПОЛ классик, 2009.
3. Ushakova T. N. Yazykovoe soznanie i printsypy ego issledovaniya [Language consciousness and principles of its study]. Yazykovoe soznanie i obraz mira [Language consciousness and image of the world]. N. V. Ufimtseva (Ed.). Moscow, 2000. URL: http://www.iling-ran.ru
4. Алпатов В. М. Предварительные итоги лингвистики XX в. // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. – 1995. – № 5.
5. Березин В.М. Массовая коммуникация: сущность, каналы, действия. М.: Изд-во РИП-Холдинг, – 2004.
6. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания. – М., 2015. – №4.
7. Залевская А. А. Проблемы психолингвистики: вопросы теории и истории: Лекции. – Алматы, 2006.
8. Кубрякова, Е. С. О когнитивной лингвистике и семантике термина «когнитивный» // Вестник ВГУ, Серия лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2009. – Вып. 4.
9. Носов, Н. А. Виртуальная психология [Текст] / Н. А. Носов. – М. : Аграф, – 2000.
10. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М.: Арт-экспресс, 2003.
11. Вершинская О.Н. Информационно-коммуникационные технологии. М.: Наука, – 2007.

ҒТАХР 19.01.11

Есенбекова Ұ.М.
филология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Бұхарбай А.М.
1 курс магистранты
Журналистика және саясаттану факультеті
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Аманжолов Б.Н.
1 курс магистранты
Журналистика және саясаттану факультеті
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан

Батухан А.Б.
1 курс магистранты
Журналистика және саясаттану факультеті
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҮЛГІСІ, БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНДАҒЫ НАСИХАТ

Түйін. *Мәңгілік Ел болуға ұмтылған халықтың мәдениетінде ұлттық өрнек пен жалпыадамзаттық мұраттар қатар өріліп, үйлесіп жатады. Тарих сахнасында өзінің орнын белгілеген, болашағын ойлаған халық үшін рухани кеңістігін сақтауда, ұлттық сананы дамытуда идеологиялық базистің мықты болуы маңызды. Рухани іргесі әлсіз халықтың ой-санасы, тілі мен ділі де дағдарысқа ұшырап, жойылып кету қаупі жоғары.*

Мақалада ұлттық медианың жаңа дәуірдің ақпараттық сын-қатерлеріне қарсы тұрарлық әлеуеті талданған. Рухани жаңғыру мен жаңару жолын саяси бағыт ретінде қабылдау, оны іске асыруға деген талпыныс қазақ ұлты үшін, оның өз болмысын тануы үшін керек. Уақыт еншісіне байланған саналы адам өмірден өз орнын, өз биігін іздеуден жалықпаған.

Авторлар бұл еңбектерінде адамның ойлау жүйесі мен санасының қарым-қатынасына арналған зерттеулерді медиада қолдану қажеттігін нақтылап жеткізген.

Түйінді сөздер: *қоғамдық сана, мәдениет, ұлттық идеология, рухани жаңғыру, қоғамдық психология, медиа әлеуеті, зиянды ақпарат, идеологиялық базис.*

Есенбекова У.М.
кандидат филологических наук,
ассоциированный профессор
Евразийский Национальный университет им. Л.Н.Гумилева

Бұхарбай А.М.
магистрант 1 курса
Факультет Журналистики және политологии
Евразийский Национальный университет им. Л.Н.Гумилева

Аманжолов Б.Н.
магистрант 1 курса
Факультет Журналистики және политологии
Евразийский Национальный университет им. Л.Н.Гумилева

Батухан А.Б.
магистрант 1 курса
Факультет Журналистики және политологии
Евразийский Национальный университет им. Л.Н.Гумилева

КАЗАХСТАНСКАЯ МОДЕЛЬ ДУХОВНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ, ПРОПАГАНДА В СРЕДСТВАХ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ

Аннотация. *В культурах наций, стремящихся приумножить свой духовный потенциал, национальные особенности и общечеловеческие ценности взаимно дополняют друг друга и гармонично переплетаются. Для народов, которые обозначили свое место на исторической арене, важным составляющим является сохранение духовного пространства и развитие национального сознания. Слабость духовного основания может привести к исчезновению языка, культуры и менталитета народа.*

В статье анализируется потенциал национальных медиа противостоять информационным вызовам новой эпохи. Принятие пути духовного обновления и возрождения как политического направления его реализации необходимо казахской нации для укрепления своей идентичности. Патриотично настроенный гражданин всегда будет стремиться быть полезным в этой многосложной деятельности.

В статье авторы отметили важность использования мыслительной энергии человека, его культурного и языкового потенциала в реализации духовно-культурных установок через средства массовой информации.

Ключевые слова: *общественное сознание, культура, национальная идеология, духовное возрождение, общественная психология, потенциал медиа, вредоносная информация, идеологическая основа.*

Yessenbekova U.M.
associate professor, candidate of Philological Sciences
L.N. Gumilyov Eurasian National University

Bukharbay A.M.
1st year master student
Journalism and Political Sciences faculty
L.N. Gumilyov Eurasian National University

Amanzholov B.N.
1st year master student
Journalism and Political Sciences faculty
L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan

Batukhan A.B.
1st year master student
Journalism and Political Sciences faculty
L.N. Gumilyov Eurasian National University

KAZAKHSTAN MODEL OF SPIRITUAL REBIRTH, PROPAGANDA IN THE MEDIA

Abstract. *In cultures of nations seeking to multiply their spiritual potential, national peculiarities and universal human values complement each other and harmoniously intertwine. For peoples who have designated their place in the historical arena, an important component is the preservation of spiritual space and the development of national consciousness. The weakness of the spiritual foundation can lead to the disappearance of the language, culture and mentality of the people.*

The article analyzes the potential of national media to counter the information challenges of the new era. Accepting the path of spiritual renewal and rebirth as a political direction for its realization is necessary for the Kazakh nation to strengthen its identity. A patriotic citizen will always strive to be helpful in this complex work.

In the article, the authors noted the importance of using the mental energy of a person, his cultural and linguistic potential in the implementation of spiritual and cultural attitudes through the media.

Keywords: *social consciousness, culture, national ideology, spiritual rebirth, social psychology, media potential, harmful information, ideological basis.*

Адамзат тарихына көз жүгіртіп, ежелден бері қалыптасып келген үрдіске жүгінсек, Мәңгілік Ел болуға ұмтылған халықтың мәдениетінде ұлттық өрнек пен жалпыадамзаттық мұраттар қатар өріліп, үйлесіп жатады. Тарих сахнасында өзінің орнын белгілеген, болашағын ойлаған халық үшін рухани кеңістігін сақтауда, ұлттық сананы дамытуда идеологиялық базистің мықты болуы маңызды. Рухани іргесі әлсіз халықтың ой-санасы, тілі мен ділі де дағдарысқа ұшырап, жойылып кету қаупі жоғары.

Қазіргі кезде осы мәдениет саласында ғасырлар бойы қалыптасқан адамгершілік үлгілері өзінің қасиетінен айырылып бара жатқандай. Әрбір ұлттың мәдениетінде барша адамзатқа ортақ құндылықтар жинақталған. Ұлы суреткерлер бір ұлттың атынан сөйлемейді, оны тұтастай адамзат тағдыры толғантады. Бұған қазақтың ұлы ақыны Абайдың сөзі мен ой әлемі дәлел. Ақынның шығармалары қазақ топырағында жазылса да, оның еңбектерінде Батыс пен Шығыс тұтасып, ортақ үйлесім тауып тоғысқан. Бүгінгі ақпараттық дәуірде ұлттық мәдениеттің бай қазынасын сақтап қалу үшін де халық өзінің ұлттық ерекшеліктерін дамытып, бағыт-бағдарын анықтап, бұрынғы кемеңгер ақыл-ой иелері салған дәстүрден жаңылмауы тиіс.

Ұлттық идеологияны халық санасына сіңіруде бұқаралық коммуникация құралдарына жүктелетін жауапкершілік аз емес. Жаңа замандағы медиа құралдардың міндеті – ұлттық сананың қайнар көздерін: тіл мен тарих, мәдениет пен салт-сана, ұлттық дәстүрлерді насихаттау [1].

Әрбір мемлекеттің демократиялық және өркениеттілік дәрежесі ең алдымен мәдениетке көзқарасымен анықталатынын естен шығармаған абзал. Адамдардың рухани дүниесін байыту, еңбек пен тұрмыстың жоғары мәдениетіне мән беру, интеллектуалды шығармашылық пен өнер арқылы тәрбиелеу басты назарда болуы тиіс. Бұл – адамзаттың гуманистік даму бағытынан ажырамай, өзінің ұзақ тарихында жинаған этикалық, моральдық құндылықтарды ұрпақтан ұрпаққа жалғастыру үшін қажет күн тәртібі.

АҚШ-тың экс-Президенті Джеймс Картердің «менің армияға жұмсаған бір долларымнан насихатқа жұмсаған бір долларым әлдеқайда тиімді» деген сөзін көпшілік жақсы біледі. Цифрлық дәуірдегі насихаттың тиімділігін, болашағын, оның шекара деген кедергіні білмейтінін күнделікті өмірдің өзі дәлелдеуде. Сондықтан да, технологиялық дамудың жоғары сатысында тұрған ұлттар өз мәдениеті мен өнерін насихаттауда, қоғамдық сананы байытуда жаңа ақпараттық технологияларды барынша қолдануда.

Бүгінде бұқаралық ақпарат құралдарында ұлттық мәдениет және салт-дәстүр мәселесін жазып, көрсетіп насихаттаудың өзіндік ерекшеліктері бар. Өйткені, әр халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан рухани байлығымен танысу үшін көп ізденіс қажет. Бұл – бұқаралық ақпарат құралдарында жұмыс істеп жүрген журналистердің басты мақсаты болуға тиіс [2].

Бүгінгі медиа құралдар тек ақпарат таратушы ғана емес, бұқараның рухани қажеттілігін өтеп, танымдық көкжиегін кеңейтетін құрал. Жаңа ғасырда оның танымдық және тәрбиелік рөлі күшеюде. Интернет пен бұқаралық коммуникация құралдарында қоғамдық-саяси және әлеуметтік мәселелермен қатар, руханият пен мәдениет тақырыбында берілетін материалдар жиі жазылады. Ұлттық сананы қалыптастырып, жастарды тәрбиелеудегі осындай контенттің маңыздылығын ешкім жоққа шығара алмайды.

Жылдамдығы жоғары уақыт пен әлемдегі ғаламдасу процесі кезінде ұлттың өзін-өзі сақтауы, мәдениетін, тілі мен дінін, санасы мен салтын жоғалтып алмауға ұмтылысы мемлекет пен қоғам тарапынан қолдауға ие болуы тиіс. Іргелі ел болудың, қуатты мемлекет болудың маңызды тетігі – ұлттық экономиканы дамыту болса, нарықтық қатынастар мен ұлттың тағдыры тығыз байланыста, бірін-бірі толықтырып өмір сүрулері керек. Ең алдымен ұлт тағдырын, қоғам мен адам тағдырын ойлап, осы бағытты мықтап ұстанған экономикалық реформа шын мәнінде адам үшін, солардың әл-ауқатының, күн көрісінің деңгейін көтеру үшін, олардың рухани өсуін, өнері мен мәдениетінің өрлеуін, оқу-білім дәрежесінің биіктеп отыруын қамтамасыз ете алады [3, 4].

Ғылыми тұрғыда қоғамдық сана өзінің формасы жағынан төменгі және жоғары болып екі сатыға бөліп қаралады. Төменгі сатысына әдет-ғұрып, салт-сана, ән-күй, ойын-сауық, мақал-мәтел

жатады. Оларды ешкім арнайы қалыптастырмайды, бұлар өзінен-өзі дамиды. Сананың осы сатысын «қоғамдық психология» дейміз. Сондай-ақ қоғамдық сананың жоғарғы сатысын «идеология» дейміз. Ол өздігінен пайда болмайды. Оны мемлекет бағыттайды, ғалымдар, маманданған кәсіби сарапшылар түжырымдайды, қоғамға ұсынады, халық арасына таратылады.

XIX-ғасырда Ресей империясы қазақ даласын өзіне қосып алу процесін жер атауларын, бекіністер мен өзен-суларды өзгертумен бірге жүргізді. Бұл саясаттың мақсаты – халықтың тарихи жадына ықпал етіп, өткенін ұмыттыру, болашақ ұрпақтың санасына басқа ұғым қалыптастыру болды. Ресей патшалығы бұл саясатын Кавказда, Орта Азияда, Сібірде нәрижелі қолданды. Қазақ елі тәуелсіздігін жариялағаннан кейін ұмытылып бара жатқан тарихи атаулар қайтарыла бастады. Бұл – идеологиялық мәселе. Патша үкіметінің жүргізген саясаты бір идеология болса, қазіргі жүргізіліп жатқан саясат тарихи әділетті қалпына келтіруге деген ұмтылыс идеологиясы.

Қоғамдық психологияға жататын әдет-ғұрыптарға, Наурыз, айтыс, ұлттық мейрамдарға, діни, саяси іс-әрекеттерге де идеология тұрғысынан баға беріледі. Әрбір қоғамдық формацияның, мемелекеттің жүргізетін идеологиясы да әралуан болып келеді. Қазақ елі де болашаққа бейімделіп, жаңа заманның талаптарына сәйкес құндылықтарын сақтап, дамытуға күш салуда.

Қазаққоғамынсоңғыбірнешеонжылдықтатолғандырыпжүргенмәселе–ұлттықидеологиямыздың мазмұны мен түпкі тұжырымдары. Ол халқына жерүйық іздеген Асан қайғыдан бастап, Жәнібек пен Керей, Абылайдан бері жалғасып келетін қазақ зиялыларының арман-мақсаттарының негізінде түзілуі тиіс. Ұлы қазақтардың ұстанымдары мен айтқан сөздерін де идеологияға жатқызамыз. Өйткені, олар қазақтың елдігін жырлады. Ал, бүгін қазаққа қандай идеология қажет? Дәуірдің дидары өзгерген шақта, ғаламдану процесі күш алған заманда бізге ұлтты дамыту мен өркендету идеологиясы жақындау, қажеттірек [5].

Қазақстан сияқты көпэтносты мемлекет үшін ұлттық идеология жалпы адамгершілік пен достық қағидаларын қастерлейтін, әрбір азаматқа жақын болғаны дұрыс. Сонда ғана қоғамдық тұрақтылық пен келісім формуласы ынтымаққа бастар жолға айналады. Сонымен қатар, ұлттық идеология біздің республикамыздың тарихи, мәдени ерекшеліктерін айқындайтын болуы тиіс. Мемлекеттік идеология – тәуелсіздікті сақтауға, халықтың рухани жаңғыруына, саяси санасының оянуына бағытталуы қажет. Егемен ел болған соң өзімізге артылған жауапкершілікті сезініп, басқа этностарды да елдік мүддеге жұмылдыра білу керек.

Іргелі халық, ұлт болып қалыптасу үшін де өзін-өзі танып білу, сыни көзқарас қажет. Өзіндік сын болмаса қоғам жаңашылдыққа ілесе алмай, рухани дамудың, өркениеттің соңында қалып қалуы әбден ықтимал. Сондықтан да, өркениет көшінің басынан көрінгісі келген халықтар жаңаша ойлау, рухани жаңғыру жолынан адаспай өткені маңызды [6, 7].

Жаңаша ойлау – қоғамдық сананың прогрессивті көрінісі. Әр заманның өзіндік ойлау жүйесі болған. Жаңаша ойлау туралы әлемге әйгілі философ Бертран Рассел Ұлыбритания радиосынан былай деп сөйлеген еді: «Мен сіздердің алдарыңызда ағылшын да, еуропалық та немесе Батыс демократиясының өкілі де емес, бұдан әрі өмір сүруіне қатер төнген адамзат ұрпағының өкілі ретінде сөйлеп тұрмын. Бүкіл әлем қайшылықтарға толы: дүниеде арабтар мен еврейлер, үнділер мен пәкістандықтар, Африкада ақ нәсілдер мен негрлер, коммунизм мен антикоммунизм арасында алапат тартыстар жүріп жатыр. Әрбір белсенді тұлға осы қарама-қарсы күштердің бір жағына шығып кетпей, тамаша биологиялық тарихы бар жан иесінің өкілі ретінде іс-әрекет жасап өзінің жойылып кетпеуіне күш жұмсағаны абзал. Біз жаңаша ойлап үйренуге тиіспіз» [8].

Рухани жаңғыру мен жаңару жолын саяси бағыт ретінде қабылдау, оны іске асыруға деген талпыныс қазақ ұлты үшін, оның өз болмысын тануы мен болашақта Мәңгілік ел болуы үшін маңызды мәселе. Уақыт атты ұлылықтың еншісіне байланған саналы адам өмірден өз орнын, өз биігін іздеуден жалықпаған. Бәріне де уақыт сыншы. Қарама-қайшылыққа толы әлемде әрбір ұлт, әрбір мемлекет пен қоғам өздерінің ерекшеліктерін, қалыптасқан дәстүрлерін сақтауға, рухани қазынасын байытуға тырысуда. Рухани үйлесім – адамзат пен бүгінгі уақыттың көркем шежіресіне айналып отыр. Сондықтан да, оның бүкіл табиғаты, мақсат-мүддесі заман сипаты мен талабынан тыс бола алмайды.

Әлемді жаңартудың кілті – рухани мәдениеттің сақталуы мен дамуы жаңа дәуірдің, бүгінгі уақыт тынысымен байланысты. Ақпарат заманында әділетті ой-пікірлердің ынтымағын қажет ететін шешімдер де, қоғамның өркендеу үрдісінен туындаған сын-қатерлерге төтеп беру де ұлттың рухани жаңғыру процесіне тәуелді болып отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Хеззинг Й. Homo Ludens: Статьи по истории культуры / пер. Д.В.Сильвестрова. – Москва: Прогресс –Традиция, 2009.
2. Стивен, Д. Странности нашего мозга [Текст] / Джуан Стивен; пер. с англ. А. А. Давыдовой. – М. : РИПОЛ классик, 2009.
3. Есенбекова Ү.М. Тележурналистика: телехабар жасау технологиясы. Оқулық / Алматы: Қазақстан Республикасы Жоғары оқу орындарының қауымдастығы. – «Дәуір» баспасы, 2011.
4. Березин В.М. Массовая коммуникация: сущность, каналы, действия. М.: Изд-во РИП-Холдинг, – 2004.
5. Есенбекова Ү.М. Телевизиядағы журналистік шеберлік. Оқулық / Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ. – ЕҰУ-дің баспасы, 2018.
6. Муратов С. Телевидение в поисках телевидения. – М.: Изд-во. МГУ, 2012.
7. Монтень М. Опыты. Избранные произведения / М.Монтель. – Москва: Голос, 2003.
8. Багрянцева М.Г. Нравственно-эстетическое пространство современного телевидения: на материалах ТВ. дис. канд. искусствоведения. – Москва, 2004.

Қойшиева Т.Қ.
техн.ғ.к., доцент
Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан қ.

Нұрманқызы А.
магистрант
Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан қ.

ҚОҒАМНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК – ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨМІРІНДЕ BIG DATA–ның РӨЛІ

Түйін: *Мақалада Big Data – га қатысты концепциялар, теориялық аспектілер қарастырылған. BigData – га анықтамалар, үлкен деректер қорын алу жолдары және олармен қазіргі өмірде жұмыс жасауға мысалдар келтірілген.*

Кілтті сөздер: *Big Data, үлкен деректер қоры, методология, ақпарат массивтері, құрылымданбаған деректер қоры, ақпаратты өңдеу.*

Резюме: *В статье изложены концепции и теоретические аспекты Big Data. Большие данные предоставляет примеры того, как получить большое количество данных и как работать с ними в современном мире.*

Ключевые слова: *Big Data, большие данные, методология, информационный массив, структурированная база данных, обработка информации.*

Summary: *The article outlines the concepts and theoretical aspects of Big Data. Big Data provides examples of how to get large amounts of data and how to work with them in the modern world.*

Keywords: *Big Data, big data, methodology, informational array, structured database data, processing information.*

Қазіргі таңда Big Data адам қызметінің көптеген салаларына ықпал етуде. Big Data – бір жағынан үлкен көлемдегі деректерді өңдеу мәселесін шешуде технологиялардың, құралдардың, әдістер мен тәсілдердің жиынтығы болып табылса, ал екінші жағынан кәдімгі, яғни дәстүрлі түрде өңделетін деректердің көлемінен бірнеше есе көп болып келетін деректердің жиынын айтамыз.

Үлкен көлемдегі деректерді өңдеудің нәтижесі нарықта ірі компаниялар үшін анализ жасауға, қажетті статистиканы алуға септігін тигізеді. Супер компьютерлер көмегімен жасанды интелект технологиялары негізінде ақпараттарды өңдеу әлдеқайда танымал бола бастады.[5]

Төмендегі авторлардың теориялық және практикалық әзірлемелеріне жүгіне: Виктор Майер-Шенбергер и Кеннет Кукьер, Дэви Силен и Арно Мейсман, Яковлев В.С., Марц Н., Уеррен Дж., Билл Фрэнкс және т.б. үлкен деректердің қалыптасу ерекшеліктерін және талдау әдістерін қарастырамыз.

Big Data сарапшыларының бірі, Франк Акито үлкен деректерді қолдануды кеңейтудің ең басты факторы Интернет деп санайды. Интернет желісіне қосылатын компьютерлердің саны артқан сайын, бизнес үшін қажетті ақпарат ағыны да арта түседі. Алынған деректерге анализ жасай отырып, компаниялар тұтынушылардың талғамдары мен таңдауларын қол жеткізе алады. [2]

2014 жылдың қыркүйек айында «Accenture» компаниясы «Big Success from Big Data» деп аталатын үлкен зерттеудің нәтижесін жариялады. Олар 7 түрлі бағыт бойынша компания директорларынан сұхбат алынды. Компаниялардың 92%-ы Big Data–ның өз бизнестеріне пайдасын тигізгенін мақұлдады. 89%-ы жаңадан құрылатын бизнеске пайдасының бар екендігін қолдады.

Сонымен қатар назар аударатын келесі түжырым, 2015 жылы GE (General Electric)-тің «Industrial Internet Insights Report» деп аталатын зерттеуі. Әртүрлі салалардағы респонденттердің 90%-ы Big Data–ны жетекші бағыттарының бірі деп есептеді. Респонденттердің 84%-ы аналитиканы пайдалану бәсекелестерін нарықтан екі -үш жылға артқа тастауға септігін тигізеді деген қортынды жасады.

Келесі ақпараттармен Big Data зерттеушілерінің бірі Педро Десоуза бөлісті. Аналитикалық алгоритмдерді енгізу арқылы, компаниялар мен кәсіпорындар тұтынушы шоттарын жабуды 30%-ға дейін азайтты. Сондай – ақ бір жылда деректердің сақтау құнын 10 миллион доллардан 100 мыңға дейін жеткізді. Қазіргі қоғамда бұл ақпарат өмірдің осы саласын дамытудың зор перспективаларын растайды. [1]

Big Data-мен жұмыс істеудің әмбебап құралы әлі әзірленбеген, бірақ барлық қиындықтарға қарамастан, үлкен деректер түрлі салалар үшін құнды білім береді. Ең жиі қолданылатын деректер жинау әдістері төменде көрсетілген.

Үлкен деректер жинау әдістері

Әдіс	Сипаттамасы
SQL	Дерекқорлармен жұмыс істеуге мүмкіндік беретін бағдарламалау тілі
NoSQL	Дерекқорды енгізу үшін жасалған бірқатар тәсілдер жиыны.
MapReduce	Операцияның негізгі шарты деректерді Reduce және Map тәсілдерімен өңдеу болып табылады. Map алдын ала деректерді таңдайды, Reduce олардың агрегаттарын азайтады.
Hadoop	Facebook, eBay, Amazon үшін іздеу және контекстік тетіктерді орындау үшін пайдаланылады.

Big Data көздері – бұл өлшеу құрылғыларынан, әлеуметтік желілердің хабарламалары, ауа райы туралы деректер, жердегі дыбыс деректері, ұялы байланыс операторларының абоненттерінің орналасқан жері туралы GPS сигналдары, аудио және бейне жазу құрылғылары. Big Data–ны мұндай арналарда қолдану алдағы уақытта үлкен деректер қорын қаржылық және мемлекеттік басқаруда қолданысқа енуіне серпін береді.

Бүгінде Big Data–ны шетелдік компанияларда белсенді түрде енгізілуде. Google, IBM, VISA, Master Card, HSBC, AT&T және Coca Cola компаниялары қазірдің өзінде Big Data ресурстарын пайдаланады.

Big Data–ны ритейл, Мұнайгаз, мемлекеттік сектор, денсаулық сақтау, банктер, телекоммуникациялар, аудит, білім беру, қаржы, энергетика, авиация, өндіріс, металлургия, сақтандыру сияқты салаларда аса тиімді болады.

Егер Ритейл саласы туралы айтатын болсақ, онда сатып алушылардың қандай да бір әдеттерін талдау негізінде негізгі тауарларды анықтауға болады, оларға жеңілдік немесе олардың дүкен сөресінде сауатты орналасуы жалпы сатуды ұлғайтуға ықпал ететін болады.

Банк секторында үлкен деректер белгілі бір клиенттің кредиттік төлемдерді уақытында өтейтін ықтималдығы қаншалықты жоғары екенін болжауға көмектеседі. Бұл қалай жасалады? Несие алушы өтінімді толтыру кезінде өзінің отбасылық жағдайын көрсетеді. Жүйе клиент тарихына ұқсас мыңдаған кредиттік тарихтардың негізінде, бұл адамның өз міндеттемелерін қалай орындау керектігін анықтайды. Осы мәліметтерді пайдалана отырып, банк кредит бойынша пайызды төмендетуі немесе арттыруы жайлы, қандай да бір өзге шешімдер қабылдауы мүмкін.

Өнеркәсіпте үлкен деректер, олардың ішінде-белгілі бір кәсіпорындағы жабдықтардың жай-күйі туралы көптеген есептер, бүкіл әлемдегі ұқсас объектілер туралы хабарламалар, болжаудың сенімді көзі болуы мүмкін. Осы анализдердің негізінде шағын да, ірі да апаттардың алдын алуға болады.

Қазақстанда үлкен деректердің кең ауқымы жинақталған. Өкінішке орай үлкен деректермен жұмыс істейтін мамандардың жетіспеушілігінен байланысты үлкен деректердің 90% жағдайы тиімсіз пайдаланылады.

Компанияның Big Data талдау технологиясын енгізу шығындары ең алдымен қандай жабдықтар екеніне байланысты. Егер компанияда жақсы компьютер және талдаушының үлкен деректерімен жұмыс істеудің үйретілген технологиясы бар болса, онда шығындар аз болмақ. Ондай жағдайдаа тек қажетті бағдарламалық қамтамасыз етуді сатып алуға ғана болады. Сондай-ақ, Қазақстандағы Big Data талдаушыларының Қызметтерінің құны АҚШ-қа қарағанда төмен.

Төменде Қазақстандағы үлкен деректер әдістерін тәжірибеде қолдану мысалдары берілген.

Өткен жылы қала әкімдігі алматылықтар мен мегаполис қонақтарына Панфилов көшесін таныстырды. 2017 жылдың жазында жөндеу жұмыстары жүргізіп, одан кейін осы орталық көшенің көп бөлігі автомобильден жаяу жүргіншіге айналды. Мұндай өзгерістер қала тұрғындарының әр түрлі бағасын тудырды. Осы сұрақтарға жауаптар заманауи технологиялар мен үлкен деректердің (big data) арқасында алынды. Бұл мәліметтерді жинап, біз оларды талдап, белгілі бір өлшемдер бойынша жаяу жүргіншінің ұжымдық портретін құрастырдық. Нәтижесінде тапсырыс беруші Панфилов көшесінде белгілі бір уақытта жаяу жүргіншілердің сипаттамасы бойынша агрегирленген талдау есебін алды. [4]

Егер қарапайым түрде айтатын болсақ, жаяу жүргіншілер ағынын талдау әдістемесі келесідей болды. Алдымен Панфилов көшесінің айналасындағы Жібек Жолы даңғылынан Қабанбай батыр көшесіне

дейінгі квадрат анықталды. Содан кейін осы аймаққа қызмет көрсететін ұялы станциялар анықталды. Бұдан әрі абонент өзінің ұялы телефоны арқылы қоңырау шалған немесе SMS жіберген немесе интернетке кірген кезде оның белсенділігі оператор желісінде тіркелген. Нәтижесінде түрлі анализдер алынды. Мысалы, барлық жаяу жүргіншілердің 51% – әйелдер, 49% – ерлер. Отбасылық жағдайы бойынша олар да тең бөлінеді. Әрбір үшінші қонақ – 18-29 жас аралығындағы жас адам. Ал жаяу жүргіншілердің 39% – 30-44 жас аралығындағы адамдар. Және де Панфилов көшесінде келушілердің қызығушылық тобын анықтауға болады. Әйелдер бірінші кезекте кинотеатрлардың кестесін қарап, сұлулық салондары мен ойын-сауық туралы ақпарат іздеді. Ерлер үшін спорт, автомобильдер, заң тақырыбы мен жаңалықтар қызықты. Big Data негізінде алынған осы деректе қаланың жайлы әрі ыңғайлы болуы үшін жұмыс істейтін "Алматы даму орталығы" АҚ үшін құнды ақпарат.

Қазақстанда үлкен деректер қорын ең ірі енгізушілерінің бірі Қаржы министрлігі болмақ. Себебі, бұл бағыт статистика, экономика және жалпы ішкі өнімді болжау үшін стратегиялық маңызды болып табылады. Біздің елімізде бейресми экономиканың мөлшері 26%—ды, Ресейде — 39%-ды, Украинада – 46%-ды құрайды, ал Әзірбайжанда және экономиканың 67%-дан астамы көлеңкеде. Стратегиялық міндеттердің бірі шағын және орта бизнестің өркениеті негізінде құрылатын Ақ нарықты құру болып табылады. Дәлірек талдау және жылдам нәтижелер үшін Big Data талдауынсыз болмайды.

Денсаулық сақтау министрлігінде өркендеудің базалық деңгейі басталды. ЭДП (электрондық денсаулық паспорты) медициналық карта тарихы бар бірыңғай деректер базасын құруға мүмкіндік береді. Егер ауруханаға жүгінсек, деректерді компьютерге енгізеді. Деректер картотекасы толық цифрланған кезде, дәрігерлердің жұмысын болжауға және жақсартуға болады. [6]

Қазір білім және ғылым министрлігінің базасы eGov платформасында басқа мемлекеттік органдардың базаларымен біріктірілген. Жалпы алғанда, министрлікте 73 Мемлекеттік қызмет бар. Оның 25-і автоматтандырылған. ҮБДҚ (ұлттық білім беру дерекқоры) енгізу процесі жүріп жатыр, бұл білім беру саласындағы алғашқы статистикалық деректерді жинау және өңдеу бойынша бизнес-үдерістерді автоматтандыруға арналған ЭОЖ кіші жүйесі (электрондық оқыту жүйесі). ҮБДҚ (ұлттық білім беру дерекқоры) білім алушылардың толық есебін қамтамасыз етеді; қайталауды болдырмау арқылы респонденттердің дұрыс емес ақпаратын анықтайды; білім беру ұйымдарының паспорттарын толтыру рәсімін жеңілдетеді; статистикалық деректердің тарихи қатарын қалыптастырады; регламенттелмеген есептерді қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл жүйе 2020 жылға дейін толығымен енгізілетін болады.

Сондай-ақ, бизнеске де Big Data өте маңызды. Солардың бірі банктер, деректерді сақтайтын кез келген ірі немесе орта бизнес өкілдері үлкен қызығушылық танытуда. Бұған мысал "Қазпошта" мен "Қазақтелеком" компанияларын айтуға болады.

Big Data-ны өңдеу нарығы болашаққа қарағанда өте перспективалы. Елімізде Big Data мамандарына сұраныс жыл сайын артып келе жатыр. Әлемдік статистикаға сәйкес, тиісті аналитиканы енгізудің алғашқы жылынан бастап компанияның табысы орташа есеппен 20%-ға артады.

Жоғарыда айтылғандарға негізделе мынадай қорытындылар жасауға болады: Қоғамның әлеуметтік – экономикалық өмірінде Big Data технологиялары үлкен көлемдегі ақпаратпен жұмыс істеуді талап етеді. Үлкен деректерді өңдеудің әмбебап әдісі жоқ, бірақ бұл мәселені жартылай шешу үшін түрлі әдістерді қолдану мүмкіндігі бар. Болошақта кез-келген кәсіпорындағы Big Data тұжырымдамасын табысты қолдану жұмыстың тиімділігін айтарлықтай арттырып, жаңа өнім жасауды ынталандыруымыз қажет. Яғни, үлкен деректерді өңдеу технологияларымен жұмыс жасау қазіргі таңда көкейкесті мәселелердің бірі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Виктор Майер-Шенбергер и Кеннет Кукьер. Большие данные Революция, которая изменит то, как мы живем, работаем и мыслим. 2016. С. 45 – 60.
2. Дэви Силен и Арно Мейсман. Основы Data Science и Big Data. Python и наука о данных. 2017. С. 120 – 140.
3. Яковлев В.С. BIG DATA Техника и технологии: роль в развитии современного общества. 2015. С. 83-90.
4. Марц Н., Уеррен Дж.: Большие данные: принципы и практика построения масштабируемых систем обра. 2016. С. 245- 300.
5. Билл Фрэнкс . Революция в аналитике. Как в эпоху Big Data улучшить ваш бизнес с помощью операционной аналитики. 2016. С. 96-148.
6. Бил Фрэнкс. Укрощение больших данных. 2017. С. 100 – 118.

ФИЗИКА ҒЫЛЫМЫ
ФИЗИЧЕСКАЯ НАУКА
PHYSICAL SCIENCE

УДК 517.968.72

Бүркітова Д.А.
магистрант 2 курса
кафедра Информатики и прикладной математики
физико-математический факультет
Казахский государственный женский педагогический университет

АЛГОРИТМЫ НАХОЖДЕНИЯ РЕШЕНИЯ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ ОБЫКНОВЕННЫХ ИНТЕГРО-ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ

Аннотация. *Сызықты қарапайым интегро-дифференциалдық теңдеулер үшін шеттік есеп қарастырылады. Интервалды бөлу және қосымша параметрлерді енгізу арқылы қарастырылатын есеп параметрлермен эквивалентті көп нүктелі жиекті міндетке түседі. Енгізілген параметрлерді анықтау үшін ішкі бөлу нүктелерінде үздіксіз шешім шарттары және шеттік шарт қолданылады. Қарапайым дифференциалдық теңдеулердің Коши есептерін шешу үшін Төртінші Рунге-Кутта әдісіне негізделген бастапқы есепті шешудің сандық әдісі ұсынылады.*

Тірек сөздер: *шеттік есеп, интегралдық-дифференциалдық теңдеу, сандық әдіс.*

Аннотация. *Рассматривается задача краевая задача для линейного обыкновенного интегро-дифференциального уравнения. Разбиением интервала и введением дополнительных параметров рассматриваемая задача сводится к эквивалентной многоточечной краевой задаче с параметрами. Для определения введенных параметров используются условия непрерывности решения во внутренних точках разбиения и краевое условие. Предлагается численный метод решения исходной задачи, основанный на методе Рунге-Кутта четвертого порядка для решения задач Коши обыкновенных дифференциальных уравнений.*

Ключевые слова*: дифференциальные уравнения, краевая задача, численный метод.*

Annotation. *The boundary value problem for a linear ordinary integro-differential equation is considered. Partitioning of the interval and the introduction of additional parameters in the considered problem is reduced to the equivalent multi-point boundary value problem with parameters. To determine the entered parameters, the continuity conditions of the solution at the internal points of the partition and the boundary condition are used. A numerical method for solving the initial problem based on the fourth-order Runge-Kutta method for solving Cauchy problems of ordinary differential equations is proposed.*

Keywords*: boundary value problem, integro-differential equations, numerical method.*

Рассматривается линейная двухточечная краевая задача для интегро-дифференциального уравнения Фредгольма

$$\frac{dx}{dt} = A(t)x + \sum_{k=1}^{m}\int_0^T \varphi_k(t)\psi_k(s)x(s)ds + f(t), \quad x \in R^n, \quad t \in (0,T), \tag{1}$$

$$Bx(0) + Cx(T) = d, \quad d \in R^n, \tag{2}$$

где $(n\times n)$ -матрицы $A(t),\ \varphi_k(t), \psi_k(s),\ k=\overline{1,m}$, и n-вектор $f(t)$ непрерывны на $[0,T]$, B, C – постоянные $(n\times n)$-матрицы, $\|x\| = \max\limits_{i=1,n}|x_i|$.

Решением задачи (1),(2) является функция $x^*(t)$, где непрерывная на $[0,T]$ и непрерывно дифференцируемая на $(0,T)$ функция $x^*(t)$ удовлетворяет интегро-дифференциальному уравнению (1) и краевым условиям (2).

Интегро-дифференциальные уравнения часто возникают в приложениях, являясь математической моделью различных процессов механики, физики, химии, биологии, экологии и др. Различные проблемы современной теории интегро-дифференциальных уравнений исследуются в [1-3]. Разрешимость начальных и краевых задач для интегро-дифференциальных уравнений и методы нахождения их решений рассмотрены многими авторами [4-8].

Для решения задачи (1),(2) используется подход, разработанный в [9, 10], на основе алгоритмов метода параметризации и численных методов решения задач Коши. Берутся точки $t_0 = 0 < t_1 < \ldots < t_{N-1} < t_N = T$ и осуществляется разбиение интервала $[0,T)$ на N подинтерва-

лов: $[0,T)=\bigcup_{r=1}^{N}[t_{r-1},t_r)$, которое обозначим через Δ_N. Сужение функции $x(t)$ на r-ый интервал $[t_{r-1},t_r)$ обозначим через $x_r(t)$, т.е. $x_r(t)=x(t)$ для $t\in[t_{r-1},t_r)$, $r=\overline{1,N}$.

Вводятся следующие пространства:

$C([0,T],R^n)$ – пространство непрерывных на $[0,T]$ функций $x\colon [0,T]\to R^n$ с нормой $\|x\|_1=\max\limits_{t\in[0,T]}\|x(t)\|$,

$C([0,T],\Delta_N,R^{nN})$ – пространство систем функций $x[t]=(x_1(t),x_2(t),\ldots,x_N(t))$, где $x_r\colon [t_{r-1},t_r)\to R^n$ непрерывны на $[t_{r-1},t_r)$ и имеют конечные левосторонние пределы $\lim\limits_{t\to t_r-0}x_r(t)$ для всех $r=\overline{1,N}$, с нормой $\|x[\cdot]\|_2=\max\limits_{r=1,N}\sup\limits_{t\in[t_{r-1},t_r)}\|x_r(t)\|$.

Вводятся дополнительные параметры $\lambda_r=x_r(t_{r-1}),\quad r=\overline{1,N}$, затем на каждом $r-$ом интервале $[t_{r-1},t_r)$ производится следующая замена функции $x_r(t)$:

$x_r(t)=u_r(t)+\lambda_r$, $t\in[t_{r-1},t_r)$, $r=\overline{1,N}$,

В результате получим линейную краевую задачу с параметрами

$$\frac{du_r}{dt}=A(t)(u_r+\lambda_r)+\sum_{j=1}^{N}\sum_{k=1}^{m}\int_{t_{j-1}}^{t_j}\varphi_k(t)\psi_k(s)(u_j(s)+\lambda_j)ds+f(t),\ t\in[t_{r-1},t_r), \tag{3}$$

$$u_r(t_{r-1})=0,\quad r=\overline{1,N}, \tag{4}$$

$$B\lambda_1+C\lim_{t\to T-0}u_N(t)+C\lambda_N=d, \tag{5}$$

$$\lambda_s+\lim_{t\to t_s-0}u_s(t)=\lambda_{s+1},\quad s=\overline{1,N-1}, \tag{6}$$

где соотношения (6) является условием склеивания решения в точках разбиения отрезка $[0,T]$ Заметим, что условия (6) и интегро-дифференциальные уравнения (3) также обеспечивают непрерывность производных решения в этих точках.

Решением задачи с параметрами (3)-(6) является пара $(u^*[t],\lambda^*)$, где функция $u^*[t]=(u_1^*(t),u_2^*(t),\ldots,u_N^*(t))\in C([0,T],\Delta_N,R^{nN})$ с непрерывно дифференцируемыми на $[t_{r-1},t_r)$ компонентами $u_r^*(t)$, и $\lambda^*=(\lambda_1^*,\lambda_2^*,\ldots,\lambda_N^*)\in R^{nN}$, удовлетворяет интегро-дифференциальному уравнению с параметрами (3), начальным условиям (4), соотношениям (5),(6) при $\lambda_j=\lambda_j^*$, $j=\overline{1,N+1}$.

Если $x^*(t)$ является решением задачи (1),(2), то пара $(u^*[t],\lambda^*)$ с элементами $u^*[t]=(u_1^*(t),u_2^*(t),\ldots,u_N^*(t))\in C([0,T],\Delta_N,R^{nN})$, $\lambda^*=(\lambda_1^*,\lambda_2^*,\ldots,\lambda_N^*,\lambda_{N+1}^*)\in R^{n(N+1)}$, где $\lambda_r^*=x_r^*(t_{r-1})$, $u_r^*(t)=x_r^*(t)+x_r^*(t_{r-1})$, $t\in[t_{r-1},t_r)$ $r=\overline{1,N}$, будет решением задачи (3)-(6). И обратно, если пара $(\tilde{u}[t],\tilde{\lambda})$ с элементами $\tilde{u}[t]=(\tilde{u}_1(t),\tilde{u}_2(t),\ldots,\tilde{u}_N(t))\in C([0,T],\Delta_N,R^{nN})$, $\tilde{\lambda}=(\tilde{\lambda}_1,\tilde{\lambda}_2,\ldots,\tilde{\lambda}_N)\in R^{nN}$, является решением задачи (3)-(6), то $\tilde{x}(t)$, определяемая равенствами $\tilde{x}(t)=\tilde{u}_r(t)+\tilde{\lambda}_r$, $t\in[t_{r-1},t_r)$, $r=\overline{1,N}$, $\tilde{x}(T)=\lim\limits_{t\to T-0}\tilde{u}_N(t)+\tilde{\lambda}_N$, будет решением исходной краевой задачи (1),(2).

Используя фундаментальную матрицу $X_r(t)$ дифференциального уравнения $\frac{dx}{dt}=A(t)x$, $t\in[t_{r-1},t_r)$, $r=\overline{1,N}$, сведем решение специальной задачи Коши для интегро-дифференциального уравнения с параметрами (3), (4) к эквивалентной системе интегральных уравнений

$$u_r(t) = X_r(t)\int_{t_{r-1}}^{t} X_r^{-1}(\tau)A(\tau)d\tau\lambda_r + X_r(t)\int_{t_{r-1}}^{t} X_r^{-1}(\tau)\sum_{j=1}^{N}\sum_{k=1}^{m}\int_{t_{j-1}}^{t_j}\varphi_k(t)\psi_k(s)[u_j(s)+\lambda_j]dsd\tau +$$

$$+ X_r(t)\int_{t_{r-1}}^{t} X_r^{-1}(\tau)f(\tau)d\tau,\ t\in[t_{r-1},t_r),\ r=\overline{1,N}, \quad (7)$$

Пусть $\xi_k = \sum_{j=1}^{N}\int_{t_{j-1}}^{t_j}\psi_k(s)u_j(s)ds$ и перепишем систему интегральных уравнений (7) в следующем виде

$$u_r(t) = \sum_{k=1}^{m} X_r(t)\int_{t_{r-1}}^{t} X_r^{-1}(\tau)\varphi_k(\tau)\xi_k d\tau + X_r(t)\int_{t_{r-1}}^{t} X_r^{-1}(\tau)\times$$

$$\times\left[A(\tau)\lambda_r + \sum_{j=1}^{N}\sum_{k=1}^{m}\int_{t_{j-1}}^{t_j}\varphi_k(\tau)\psi_k(s)\lambda_j ds + f(\tau)\right]d\tau,\ t\in[t_{r-1},t_r),\ r=\overline{1,N}. \quad (8)$$

Умножив обе части (8) на $\psi_p(t)$, интегрируя на $[t_{r-1},t_r]$ и суммируя по r, получим систему линейных алгебраических уравнений относительно $\xi=(\xi_1,\xi_2,\ldots,\xi_m)\in R^{nm}$

$$\xi_p = \sum_{k=1}^{m} G_{p,k}(\Delta_N)\xi_k + \sum_{r=1}^{N} V_{p,r}(\Delta_N)\lambda_r + g_p(f,\Delta_N),\quad p=\overline{1,m}, \quad (9)$$

с $(n\times n)$ - матрицами

$$G_{p,k}(\Delta_N) = \sum_{r=1}^{N}\int_{t_{r-1}}^{t_r}\psi_p(\tau)X_r(\tau)\int_{t_{r-1}}^{\tau} X_r^{-1}(s)\varphi_k(s)dsd\tau,$$

$$V_{p,r}(\Delta_N) = \int_{t_{r-1}}^{t_r}\psi_p(\tau)X_r(\tau)\int_{t_{r-1}}^{\tau} X_r^{-1}(s)A(s)dsd\tau +$$

$$+\sum_{j=1}^{N}\sum_{k=1}^{m}\int_{t_{j-1}}^{t_j}\psi_p(\tau)X_r(\tau)\int_{t_{j-1}}^{\tau} X_r^{-1}(\tau_1)\varphi_k(\tau_1)d\tau_1 d\tau\int_{t_{r-1}}^{t_r}\psi_k(s)ds,\ r=\overline{1,N},$$

$$V_{p,N+1}(\Delta_N) = \sum_{r=1}^{N}\int_{t_{r-1}}^{t_r}\psi_p(\tau)X_r(\tau)\int_{t_{r-1}}^{\tau} X_r^{-1}(s)B(s)dsd\tau$$

и n - векторами $g_p(f,\Delta_N) = \sum_{r=1}^{N}\int_{t_{r-1}}^{t_r}\psi_p(\tau)X_r(\tau)\int_{t_{r-1}}^{\tau} X_r^{-1}(s)f(s)dsd\tau,\ p=\overline{1,m},\ k=\overline{1,m}.$

Используя матрицы $G_{p,k}(\Delta_N)$, $V_{p,r}(\Delta_N)$ составим матрицы $G(\Delta_N)=(G_{p,k}(\Delta_N))$, $p,k=\overline{1,m}$, $V(\Delta_N)=(V_{p,r}(\Delta_N))$ $p=\overline{1,m}$, $r=\overline{1,N+1}$.

Систему (9) запишем в виде

$$[I-G(\Delta_N)]\xi = V(\Delta_N)\lambda + g(f,\Delta_N), \quad (10)$$

где I – единичная матрица размерности nm,

$$g(f,\Delta_N) = (g_1(f,\Delta_N), g_2(f,\Delta_N),\ldots,g_m(f,\Delta_N))\in R^{nm}.$$

Специальная задача Коши (3), (4) эквивалентна системе интегральных уравнений (7). Эта система в силу вырожденности ядра будет эквивалентна системе алгебраических уравнений (9)

относительно $\xi = (\xi_1, \xi_2, \ldots, \xi_m) \in R^{nm}$. Представим матрицу $[I - G(\Delta_N)]^{-1}$ в виде $[I - G(\Delta_N)]^{-1} = (M_{k,p}(\Delta_N)),\ \ k, p = \overline{1,m},$ где $M_{k,p}(\Delta_N)$ - квадратная матрица размерности n.

Тогда согласно (10) элементы вектора $\xi \in R^{nm}$ определяются равенствами

$$\xi_k = \sum_{j=1}^{N+1}\Big(\sum_{p=1}^{m} M_{k,p}(\Delta_N)V_{p,j}(\Delta_N)\Big)\lambda_j + \sum_{p=1}^{m} M_{k,p}(\Delta_N)g_p(f,\Delta_N),\ \ k = \overline{1,m}. \tag{11}$$

В (8) вместо ξ_k подставляя правую часть (11) получим представление функции $u_r(t)$ через $\lambda_r,\ r = \overline{1,N+1}$:

$$u_r(t) = \sum_{j=1}^{N}\Bigg\{\sum_{k=1}^{m} X_r(t)\int_{t_{r-1}}^{t} X_r^{-1}(\tau)\varphi_k(\tau)d\tau\Bigg[\sum_{p=1}^{m} M_{k,p}(\Delta_N)V_{p,j}(\Delta_N) + \int_{t_{j-1}}^{t_j}\psi_k(s)ds\Bigg]\Bigg\}\lambda_j +$$

$$+ X_r(t)\int_{t_{r-1}}^{t} X_r^{-1}(\tau)A(\tau)d\tau\lambda_r + X_r(t)\int_{t_{r-1}}^{t} X_r^{-1}(\tau)\Big[\sum_{k=1}^{m}\varphi_k(\tau)\sum_{p=1}^{m} M_{k,p}(\Delta_N)V_{p,N+1}(\Delta_N)\Big]d\tau\lambda_{N+1} +$$

$$+ X_r(t)\int_{t_{r-1}}^{t} X_r^{-1}(\tau)\Big[\sum_{k=1}^{m}\varphi_k(\tau)\sum_{p=1}^{m} M_{k,p}(\Delta_N)g_p(f,\Delta_N) + f(\tau)\Big]d\tau,\ t \in [t_{r-1}, t_r),\ r = \overline{1,N} \tag{12}$$

Введем обозначения

$$D_{r,j}(\Delta_N) = \sum_{k=1}^{m} X_r(t_r)\int_{t_{r-1}}^{t_r} X_r^{-1}(\tau)\varphi_k(\tau)d\tau\Bigg[\sum_{p=1}^{m} M_{k,p}(\Delta_N)V_{p,j}(\Delta_N) + \int_{t_{j-1}}^{t_j}\psi_k(s)ds\Bigg],\ \ r \neq j,$$

$$D_{r,r}(\Delta_N) = \sum_{k=1}^{m} X_r(t_r)\int_{t_{r-1}}^{t_r} X_r^{-1}(\tau)\varphi_k(\tau)d\tau\Bigg[\sum_{p=1}^{m} M_{k,p}(\Delta_N)V_{p,r}(\Delta_N) + \int_{t_{j-1}}^{t_j}\psi_k(s)ds\Bigg] + X_r(t_r)\int_{t_{r-1}}^{t_r} X_r^{-1}(\tau)A(\tau)d\tau$$

$$D_{r,N+1}(\Delta_N) = \sum_{k=1}^{m} X_r(t_r)\int_{t_{r-1}}^{t_r} X_r^{-1}(\tau)\varphi_k(\tau)d\tau\sum_{p=1}^{m} M_{k,p}(\Delta_N)V_{p,N+1}(\Delta_N),$$

$$F_r(\Delta_N) = \sum_{k=1}^{m} X_r(t_r)\int_{t_{r-1}}^{t_r} X_r^{-1}(\tau)\varphi_k(\tau)d\tau\sum_{p=1}^{m} M_{k,p}(\Delta_N)g_p(f,\Delta_N) + X_r(t_r)\int_{t_{r-1}}^{t_r} X_r^{-1}(\tau)f(\tau)d\tau,\ \ r, j = \overline{1,N}.$$

Тогда из (12) получим

$$\lim_{t \to t_r - 0} u_r(t) = \sum_{j=1}^{N+1} D_{r,j}(\Delta_N)\lambda_j + F_r(\Delta_N),\ \ r = \overline{1,N}. \tag{13}$$

Подставив соответствующие правые части (13) в краевые условия (5) и условия склеивания (6), получим систему линейных алгебраических уравнений относительно параметров $\lambda_r,\ r = \overline{1,N+1}$:

$$\Big[B + D_{N,1}(\Delta_N)\Big]\lambda_1 + C\sum_{j=2}^{N-1} D_{N,j}(\Delta_N)\lambda_j + C\Big[I + D_{N,N}(\Delta_N)\Big]\lambda_N + = d - CF_N(\Delta_N), \tag{14}$$

$$\left[I + D_{s,s}(\Delta_N)\right]\lambda_s - \left[I - D_{s,s+1}(\Delta_N)\right]\lambda_{s+1} + \sum_{\substack{j=1 \\ j\neq s,\, j\neq s+1}}^{N+1} D_{s,j}(\Delta_N)\lambda_j =$$

$$= -F_s(\Delta_N), \quad s = \overline{1, N-1}. \tag{15}$$

Матрицу, соответствующую левой части системы уравнений (14),(15) обозначим через $Q_*(\Delta_N)$ и систему запишем в виде

$$Q_*(\Delta_N)\lambda = -F_*(\Delta_N)\ ,\ \lambda \in R^{n(N+1)}, \tag{16}$$

где $F_*(\Delta_N) = \left(-d + CF_N(\Delta_N), F_1(\Delta_N), \ldots, F_{N-1}(\Delta_N)\right) \in R^{nN}$.

Мысал. Рассматривается краевая задача для интегро-дифференциального уравнения:

$$\frac{dx}{dt} = A(t)x + \varphi(t)\int_0^1 \psi(s)x(s)ds + f(t)\ ,\ t \in (0,1),\ x \in R^2, \tag{17}$$

$$Bx(0) + Cx(t) = d,\ d \in R^2, \tag{18}$$

где $A(t) = \begin{pmatrix} 1 & 2 \\ 3/2 & -1 \end{pmatrix}$, $\varphi(t) = \begin{pmatrix} 1 & 2 \\ t & 4 \end{pmatrix}$, $\psi(t) = \begin{pmatrix} t & 2 \\ t^2 & 0 \end{pmatrix}$, $B = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}$, $C = \begin{pmatrix} -1 & 0 \\ 0 & -1 \end{pmatrix}$, $d = \begin{pmatrix} 2 \\ -1 \end{pmatrix}$, $f(t) = \begin{pmatrix} t^2 - \frac{301}{30} - t^3 + 3t \\ \frac{109}{30}t - \frac{3}{2}t^3 + t^2 - \frac{7}{3} \end{pmatrix}$.

К задаче (17),(18) применяется метод параметризации: $[0,1) = \left[0, \frac{1}{2}\right) \cup \left[\frac{1}{2}, 1\right)$. Сужение функций $x(t)$ на интервалы $t \in \left[0, \frac{1}{2}\right)$ $t \in \left[\frac{1}{2}, 1\right)$ обозначим через $x_1(t)$ $x_2(t)$. Введя дополнительные параметры $\lambda_1 = x_1(0)$, $\lambda_2 = x_2\left(\frac{1}{2}\right)$, и произведя замену функций $u_1(t) = x_1(t) - \lambda_1$, $t \in \left[0, \frac{1}{2}\right)$, $u_2(t) = x_2(t) - \lambda_2$, $t \in \left[\frac{1}{2}, 1\right)$, получим краевую задачу с параметрами:

$$\frac{du_1}{dt} = \begin{pmatrix} 1 & 2 \\ 3/2 & -1 \end{pmatrix}(u_1 + \lambda_1) + \begin{pmatrix} 1 & 2 \\ t & 4 \end{pmatrix}\int_0^{\frac{1}{2}} \begin{pmatrix} s & 2 \\ s^2 & 0 \end{pmatrix}[u_1(s) + \lambda_1]ds +$$

$$+ \begin{pmatrix} 1 & 2 \\ t & 4 \end{pmatrix}\int_{\frac{1}{2}}^1 \begin{pmatrix} s & 2 \\ s^2 & 0 \end{pmatrix}[u_2(s) + \lambda_2]ds + \begin{pmatrix} t^2 - \frac{301}{30} - t^3 + 3t \\ \frac{109}{30}t - \frac{3}{2}t^3 + t^2 - \frac{7}{3} \end{pmatrix},\ t \in [0, \tfrac{1}{2}), \tag{19}$$

$$u_1(0) = 0, \tag{20}$$

$$\frac{du_2}{dt} = \begin{pmatrix} 1 & 2 \\ 3/2 & -1 \end{pmatrix}(u_2 + \lambda_2) + \begin{pmatrix} 1 & 2 \\ t & 4 \end{pmatrix}\int_0^{\frac{1}{2}} \begin{pmatrix} s & 2 \\ s^2 & 0 \end{pmatrix}[u_1(s) + \lambda_1]ds +$$

$$+ \begin{pmatrix} 1 & 2 \\ t & 4 \end{pmatrix}\int_{\frac{1}{2}}^1 \begin{pmatrix} s & 2 \\ s^2 & 0 \end{pmatrix}[u_2(s) + \lambda_2]ds + \begin{pmatrix} t^2 - \frac{301}{30} - t^3 + 3t \\ \frac{109}{30}t - \frac{3}{2}t^3 + t^2 - \frac{7}{3} \end{pmatrix},\ t \in [\tfrac{1}{2}, 1), \tag{21}$$

$$u_2\left(\tfrac{1}{2}\right) = 0, \tag{22}$$

$$\begin{pmatrix}1 & 0\\ 0 & 1\end{pmatrix}\lambda_1+\begin{pmatrix}-1 & 0\\ 0 & -1\end{pmatrix}\lambda_2+\begin{pmatrix}-1 & 0\\ 0 & -1\end{pmatrix}\lim_{t\to 1-0}u_2(t)=\begin{pmatrix}2\\ -1\end{pmatrix}, \tag{23}$$

$$\lambda_1+\lim_{t\to\frac{1}{2}-0}u_1(t)-\lambda_2=0, \tag{24}$$

Используя фундаментальную матрицу $X_r(t)$, $r=1,2$, дифферен-циального уравнения $\frac{dx}{dt}=A(t)x$, специальную задачу Коши (19)–(22) запишем в следующем виде:

$$u_1(t)=\begin{pmatrix}2e^{2t} & -2e^{-2t}\\ e^{2t} & 3e^{-2t}\end{pmatrix}\int_0^t\begin{pmatrix}\frac{3e^{-2t}}{8} & \frac{e^{-2t}}{4}\\ -\frac{e^{2t}}{8} & \frac{e^{2t}}{4}\end{pmatrix}\cdot\begin{pmatrix}1 & 2\\ 3/2 & -1\end{pmatrix}d\tau\lambda_1+$$

$$+\begin{pmatrix}2e^{2t} & -2e^{-2t}\\ e^{2t} & 3e^{-2t}\end{pmatrix}\int_0^t\begin{pmatrix}\frac{3e^{-2t}}{8} & \frac{e^{-2t}}{4}\\ -\frac{e^{2t}}{8} & \frac{e^{2t}}{4}\end{pmatrix}\cdot\begin{pmatrix}1 & 2\\ \tau & 4\end{pmatrix}\int_0^{\frac{1}{2}}\begin{pmatrix}s & 2\\ s^2 & 0\end{pmatrix}[u_1(s)+\lambda_1]ds\,d\tau+$$

$$+\begin{pmatrix}2e^{2t} & -2e^{-2t}\\ e^{2t} & 3e^{-2t}\end{pmatrix}\int_0^t\begin{pmatrix}\frac{3e^{-2t}}{8} & \frac{e^{-2t}}{4}\\ -\frac{e^{2t}}{8} & \frac{e^{2t}}{4}\end{pmatrix}\cdot\begin{pmatrix}1 & 2\\ \tau & 4\end{pmatrix}\int_{\frac{1}{2}}^1\begin{pmatrix}s & 2\\ s^2 & 0\end{pmatrix}[u_2(s)+\lambda_2]dsd\tau+$$

$$+\begin{pmatrix}2e^{2t} & -2e^{-2t}\\ e^{2t} & 3e^{-2t}\end{pmatrix}\int_0^t\begin{pmatrix}\frac{3e^{-2t}}{8} & \frac{e^{-2t}}{4}\\ -\frac{e^{2t}}{8} & \frac{e^{2t}}{4}\end{pmatrix}\cdot\begin{pmatrix}\tau^2-\frac{301}{30}-\tau^3+3\tau\\ \frac{109}{30}\tau-\frac{3}{2}\tau^3+\tau^2-\frac{7}{3}\end{pmatrix}d\tau,\ t\in\left[0,\frac{1}{2}\right), \tag{25}$$

$$u_2(t)=\begin{pmatrix}2e^{2t} & -2e^{-2t}\\ e^{2t} & 3e^{-2t}\end{pmatrix}\int_{\frac{1}{2}}^t\begin{pmatrix}\frac{3e^{-2t}}{8} & \frac{e^{-2t}}{4}\\ -\frac{e^{2t}}{8} & \frac{e^{2t}}{4}\end{pmatrix}\cdot\begin{pmatrix}1 & 2\\ 3/2 & -1\end{pmatrix}d\tau\lambda_2+$$

$$+\begin{pmatrix}2e^{2t} & -2e^{-2t}\\ e^{2t} & 3e^{-2t}\end{pmatrix}\int_{\frac{1}{2}}^t\begin{pmatrix}\frac{3e^{-2t}}{8} & \frac{e^{-2t}}{4}\\ -\frac{e^{2t}}{8} & \frac{e^{2t}}{4}\end{pmatrix}\cdot\begin{pmatrix}1 & 2\\ \tau & 4\end{pmatrix}\int_0^{\frac{1}{2}}\begin{pmatrix}s & 2\\ s^2 & 0\end{pmatrix}[u_1(s)+\lambda_1]ds\,d\tau+$$

$$+\begin{pmatrix}2e^{2t} & -2e^{-2t}\\ e^{2t} & 3e^{-2t}\end{pmatrix}\int_{\frac{1}{2}}^t\begin{pmatrix}\frac{3e^{-2t}}{8} & \frac{e^{-2t}}{4}\\ -\frac{e^{2t}}{8} & \frac{e^{2t}}{4}\end{pmatrix}\cdot\begin{pmatrix}1 & 2\\ \tau & 4\end{pmatrix}\int_{\frac{1}{2}}^1\begin{pmatrix}s & 2\\ s^2 & 0\end{pmatrix}[u_2(s)+\lambda_2]dsd\tau+$$

$$+\begin{pmatrix}2e^{2t} & -2e^{-2t}\\ e^{2t} & 3e^{-2t}\end{pmatrix}\int_{\frac{1}{2}}^t\begin{pmatrix}\frac{3e^{-2t}}{8} & \frac{e^{-2t}}{4}\\ -\frac{e^{2t}}{8} & \frac{e^{2t}}{4}\end{pmatrix}\cdot\begin{pmatrix}\tau^2-\frac{301}{30}-\tau^3+3\tau\\ \frac{109}{30}\tau-\frac{3}{2}\tau^3+\tau^2-\frac{7}{3}\end{pmatrix}d\tau,\ t\in\left[\frac{1}{2},1\right). \tag{26}$$

Учитывая обозначение $\mu=\int_0^{\frac{1}{2}}\begin{pmatrix}s & 2\\ s^2 & 0\end{pmatrix}u_1(s)ds+\int_{\frac{1}{2}}^1\begin{pmatrix}s & 2\\ s^2 & 0\end{pmatrix}u_2(s)ds$ и умножив обе части (25), (26) на матрицу $\begin{pmatrix}t & 2\\ t^2 & 0\end{pmatrix}$ и интегрируя на интервалах $\left[0,\frac{1}{2}\right]$ и $\left[\frac{1}{2},1\right]$ получим систему алгебраических уравнений относительно $\mu\in R^2$:

$$\mu=G\mu+V_1\lambda_1+V_2\lambda_2+g, \tag{27}$$

где

$$G=\int_0^{\frac{1}{2}}\begin{pmatrix}\tau & 2\\ \tau^2 & 0\end{pmatrix}\begin{pmatrix}2e^{2\tau} & -2e^{-2\tau}\\ e^{2\tau} & 3e^{-2\tau}\end{pmatrix}\int_0^{\tau}\begin{pmatrix}\frac{3e^{-2s}}{8} & \frac{e^{-2s}}{4}\\ -\frac{e^{2s}}{8} & \frac{e^{2s}}{4}\end{pmatrix}\begin{pmatrix}1 & 2\\ s & 4\end{pmatrix}dsd\tau+$$

$$+\int_{\frac{1}{2}}^{1}\begin{pmatrix}\tau & 2\\ \tau^2 & 0\end{pmatrix}\begin{pmatrix}2e^{2\tau} & -2e^{-2\tau}\\ e^{2\tau} & 3e^{-2\tau}\end{pmatrix}\int_{\frac{1}{2}}^{\tau}\begin{pmatrix}\frac{3e^{-2s}}{8} & \frac{e^{-2s}}{4}\\ -\frac{e^{2s}}{8} & \frac{e^{2s}}{4}\end{pmatrix}\begin{pmatrix}1 & 2\\ s & 4\end{pmatrix}dsd\tau=$$

$$=\begin{pmatrix}-\frac{e}{96}(124e^{-1}-69+33e^{-2}) & -\frac{e}{16}(60e^{-1}-35-21e^{-2})\\ -\frac{e}{96}(53e^{-1}-21-30e^{-2}) & -\frac{e}{96}(80e^{-1}-63+135e^{-2})\end{pmatrix}, \quad (28)$$

$$V_1=\int_0^{\frac{1}{2}}\begin{pmatrix}\tau & 2\\ \tau^2 & 0\end{pmatrix}\begin{pmatrix}2e^{2\tau} & -2e^{-2\tau}\\ e^{2\tau} & 3e^{-2\tau}\end{pmatrix}\int_0^{\tau}\begin{pmatrix}\frac{3e^{-2s}}{8} & \frac{e^{-2s}}{4}\\ -\frac{e^{2s}}{8} & \frac{e^{2s}}{4}\end{pmatrix}\begin{pmatrix}1 & 2\\ 3/2 & -1\end{pmatrix}dsd\tau+$$

$$+\int_0^{\frac{1}{2}}\begin{pmatrix}\tau & 2\\ \tau^2 & 0\end{pmatrix}\begin{pmatrix}2e^{2\tau} & -2e^{-2\tau}\\ e^{2\tau} & 3e^{-2\tau}\end{pmatrix}\int_0^{\tau}\begin{pmatrix}\frac{3e^{-2\tau_1}}{8} & \frac{e^{-2\tau_1}}{4}\\ -\frac{e^{2\tau_1}}{8} & \frac{e^{2\tau_1}}{4}\end{pmatrix}\begin{pmatrix}1 & 2\\ \tau_1 & 4\end{pmatrix}d\tau_1d\tau\times$$

$$\times\int_0^{\frac{1}{2}}\begin{pmatrix}s & 2\\ s^2 & 0\end{pmatrix}ds+\int_{\frac{1}{2}}^{1}\begin{pmatrix}\tau & 2\\ \tau^2 & 0\end{pmatrix}\begin{pmatrix}2e^{2\tau} & -2e^{-2\tau}\\ e^{2\tau} & 3e^{-2\tau}\end{pmatrix}\times$$

$$\times\int_{\frac{1}{2}}^{\tau}\begin{pmatrix}\frac{3e^{-2\tau_1}}{8} & \frac{e^{-2\tau_1}}{4}\\ -\frac{e^{2\tau_1}}{8} & \frac{e^{2\tau_1}}{4}\end{pmatrix}\begin{pmatrix}1 & 2\\ \tau_1 & 4\end{pmatrix}d\tau_1d\tau\int_0^{\frac{1}{2}}\begin{pmatrix}s & 2\\ s^2 & 0\end{pmatrix}ds=$$

$$=\begin{pmatrix}\frac{e}{768}(427-724e^{-1}+201e^{-2}) & -\frac{e}{96}(172e^{-1}-93+81e^{-2})\\ -\frac{e}{2304}(623e^{-1}-342+405e^{-2}) & \frac{e}{96}(27+60e^{-2}-77e^{-1})\end{pmatrix}, \quad (29)$$

$$V_2=\int_{\frac{1}{2}}^{1}\begin{pmatrix}\tau & 2\\ \tau^2 & 0\end{pmatrix}\begin{pmatrix}2e^{2\tau} & -2e^{-2\tau}\\ e^{2\tau} & 3e^{-2\tau}\end{pmatrix}\int_{\frac{1}{2}}^{\tau}\begin{pmatrix}\frac{3e^{-2s}}{8} & \frac{e^{-2s}}{4}\\ -\frac{e^{2s}}{8} & \frac{e^{2s}}{4}\end{pmatrix}\begin{pmatrix}1 & 2\\ 3/2 & -1\end{pmatrix}dsd\tau+$$

$$+\int_0^{\frac{1}{2}}\begin{pmatrix}\tau & 2\\ \tau^2 & 0\end{pmatrix}\begin{pmatrix}2e^{2\tau} & -2e^{-2\tau}\\ e^{2\tau} & 3e^{-2\tau}\end{pmatrix}\int_0^{\tau}\begin{pmatrix}\frac{3e^{-2\tau_1}}{8} & \frac{e^{-2\tau_1}}{4}\\ -\frac{e^{2\tau_1}}{8} & \frac{e^{2\tau_1}}{4}\end{pmatrix}\begin{pmatrix}1 & 2\\ \tau_1 & 4\end{pmatrix}d\tau_1d\tau\times$$

$$\times\int_{\frac{1}{2}}^{1}\begin{pmatrix}s & 2\\ s^2 & 0\end{pmatrix}ds+\int_{\frac{1}{2}}^{1}\begin{pmatrix}\tau & 2\\ \tau^2 & 0\end{pmatrix}\begin{pmatrix}2e^{2\tau} & -2e^{-2\tau}\\ e^{2\tau} & 3e^{-2\tau}\end{pmatrix}\times$$

$$\times\int_{\frac{1}{2}}^{\tau}\begin{pmatrix}\frac{3e^{-2\tau_1}}{8} & \frac{e^{-2\tau_1}}{4}\\ -\frac{e^{2\tau_1}}{8} & \frac{e^{2\tau_1}}{4}\end{pmatrix}\begin{pmatrix}1 & 2\\ \tau_1 & 4\end{pmatrix}d\tau_1d\tau\int_{\frac{1}{2}}^{1}\begin{pmatrix}s & 2\\ s^2 & 0\end{pmatrix}ds=$$

$$= \begin{pmatrix} \frac{e}{768}(1129 - 1980e^{-1} + 339e^{-2}) & -\frac{e}{96}(196e^{-1} - 105 + 69e^{-2}) \\ -\frac{e}{2304}(1565e^{-1} - 1062 + 1395e^{-2}) & \frac{e}{96}(33 + 90e^{-2} - 89e^{-1}) \end{pmatrix}, \quad (30)$$

$$g = \int_0^{\frac{1}{2}} \begin{pmatrix} \tau & 2 \\ \tau^2 & 0 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 2e^{2\tau} & -2e^{-2\tau} \\ e^{2\tau} & 3e^{-2\tau} \end{pmatrix} \int_0^{\tau} \begin{pmatrix} \frac{3e^{-2s}}{8} & \frac{e^{-2s}}{4} \\ -\frac{e^{2s}}{8} & \frac{e^{2s}}{4} \end{pmatrix} \times$$

$$\times \begin{pmatrix} s^2 - \frac{301}{30} - s^3 + 3s \\ \frac{109}{30}s - \frac{3}{2}s^3 + s^2 - \frac{7}{3} \end{pmatrix} ds d\tau + \int_{\frac{1}{2}}^{1} \begin{pmatrix} \tau & 2 \\ \tau^2 & 0 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 2e^{2\tau} & -2e^{-2\tau} \\ e^{2\tau} & 3e^{-2\tau} \end{pmatrix} \times$$

$$\times \int_{\frac{1}{2}}^{\tau} \begin{pmatrix} \frac{3e^{-2s}}{8} & \frac{e^{-2s}}{4} \\ -\frac{e^{2s}}{8} & \frac{e^{2s}}{4} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} s^2 - \frac{301}{30} - s^3 + 3s \\ \frac{109}{30}s - \frac{3}{2}s^3 + s^2 - \frac{7}{3} \end{pmatrix} ds d\tau =$$

$$= \begin{pmatrix} \frac{e}{5760}(42970e^{-1} - 23403 + 7071e^{-2}) \\ \frac{e}{1920}(5117e^{-1} - 2620e^{-2} - 2314) \end{pmatrix}. \quad (31)$$

Отсюда $[I - G]\mu = V_1\lambda_1 + V_2\lambda_2 + g$, где I – единичная матрица. Онда

$$\mu = [I - G]^{-1}V_1\lambda_1 + [I - G]^{-1}V_2\lambda_2 + [I - G]^{-1}g. \quad (32)$$

Учитывая последние результаты перепишем выражения (25), (26) в виде:

$$u_1(t) = \begin{pmatrix} \frac{1}{4}(3e^{2t} - 4 + e^{-2t}) & \frac{1}{2}(e^{2t} - e^{-2t}) \\ \frac{3}{8}(e^{2t} - e^{-2t}) & \frac{1}{4}(e^{2t} - 4 + 3e^{-2t}) \end{pmatrix} \lambda_1 +$$

$$+ \begin{pmatrix} -\frac{1}{240}(376t - 702 - 240t^3 + 859e^{2t} - 157e^{-2t}) \\ -\frac{1}{480}(-480t^2 + 344t - 1330 + 859e^{2t} + 471e^{-2t}) \end{pmatrix} +$$

$$+ \begin{pmatrix} -\frac{1}{4}(1 + 2t - 2e^{2t} + e^{-2t}) & -\frac{1}{4}(10 - 7e^{2t} - 3e^{-2t}) \\ \frac{1}{8}(2t - 5 + 2e^{2t} + 3e^{-2t}) & \frac{1}{8}(2 + 7e^{2t} - 9e^{-2t}) \end{pmatrix} \times$$

$$\times \left[[I - G]^{-1}\{V_1\lambda_1 + V_2\lambda_2 + g\} + \begin{pmatrix} \frac{1}{8} & 1 \\ \frac{1}{24} & 0 \end{pmatrix} \lambda_1 + \begin{pmatrix} \frac{3}{8} & 1 \\ \frac{7}{24} & 0 \end{pmatrix} \lambda_2 \right], \; t \in \left[0, \frac{1}{2}\right), \quad (33)$$

$$u_1(t) = \begin{pmatrix} \frac{1}{4}(3e^{2t-1} - 4 + e^{1-2t}) & \frac{1}{2}(e^{2t-1} - e^{1-2t}) \\ \frac{3}{8}(e^{2t-1} - e^{1-2t}) & \frac{1}{4}(e^{2t-1} - 4 + 3e^{1-2t}) \end{pmatrix} \lambda_2 +$$

$$+ \begin{pmatrix} -\frac{1}{480}(752t - 1404 - 480t^3 + 1455e^{2t-1} - 1367e^{1-2t}) \\ -\frac{1}{960}(-960t^2 + 688t - 2660 + 1455e^{2t-1} + 1101e^{1-2t}) \end{pmatrix} +$$

$$+\begin{pmatrix} -\frac{1}{8}(2+4t-5e^{2t-1}+e^{1-2t}) & -\frac{1}{4}(10-7e^{2t-1}-3e^{1-2t}) \\ \frac{1}{16}(4t-10+5e^{2t-1}+3e^{1-2t}) & \frac{1}{8}(2+7e^{2t-1}-9e^{1-2t}) \end{pmatrix}\times$$

$$\times\left[[I-G]^{-1}\{V_1\lambda_1+V_2\lambda_2+g\}+\begin{pmatrix} \frac{1}{8} & 1 \\ \frac{1}{24} & 0 \end{pmatrix}\lambda_1+\begin{pmatrix} \frac{3}{8} & 1 \\ \frac{7}{24} & 0 \end{pmatrix}\lambda_2\right],\ t\in\left[\frac{1}{2},1\right), \tag{34}$$

В (33), (34) переходя к пределу при $t\to\frac{1}{2}-0$, $t\to1-0$ и подставляя соответствующие выражения в условия (23), (24) получим систему уравнений относительно $\lambda=(\lambda_1,\ \lambda_2)$

$$Q\,\lambda=F,\ \ \lambda\in R^4, \tag{35}$$

где

$$Q=\begin{pmatrix} 6.14515 & 6.50035 & 13.80405 & 9.72377 \\ 3.66127 & 5.66433 & 10.29817 & 6.77184 \\ -2.5524 & -4.76272 & -15.41564 & -9.90452 \\ -2.011 & -2.773 & -8.65188 & -7.07259 \end{pmatrix}\qquad F=\begin{pmatrix} 39.5729 \\ 27.88803 \\ -31.88294 \\ -21.04316 \end{pmatrix}$$

Отсюда найдем $\lambda=(\lambda_{11},\lambda_{12},\lambda_{21},\lambda_{22})$: $\lambda=-Q^{-1}\cdot F=$

$$=\left[\begin{pmatrix} 0.5373 & -0.47355 & 0.02178 & 0.25479 \\ -0.41222 & 0.76778 & 0.2302 & -0.15399 \\ 0.15283 & -0.2425 & -0.36269 & 0.48585 \\ -0.17811 & 0.13027 & 0.34723 & -0.7478 \end{pmatrix}\cdot\begin{pmatrix} 39.5729 \\ 27.88803 \\ -31.88294 \\ -21.04316 \end{pmatrix}\right]=\begin{pmatrix} 2 \\ 1 \\ \frac{5}{8} \\ \frac{5}{4} \end{pmatrix}$$

Из уравнения (32) найдем: $\mu=\begin{pmatrix} 0.13229 \\ -0.18229 \end{pmatrix}$.

Подставляя найденные значения λ и μ в выражения (33), (34) получим:

$$u_1(t)=\begin{pmatrix} t^3-3t \\ t^2 \end{pmatrix},\ u_2(t)=\begin{pmatrix} t^3-3t+\frac{11}{8} \\ t^2-\frac{1}{4} \end{pmatrix}.$$

В результате найдем решение исходной краевой задачи для интегро-дифференциального уравнения с параметром (17), (18):

$$x_1(t)=t^3-3t+2,\ x_2(t)=t^2+1.$$

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Вольтерра В. Теория функционалов и интегральных и Интегро-дифференциальных уравнений, Dover Publ. 1959. 226 С.
2. Быков Я. V., О некоторых задачах теории Интегро-дифференциальных уравнений. Киргизский. ГСН. Унив., Фрунзе, 1957. на русском языке
3. Лакшмикантам В., РАО М. Р. М., Теория Интегро-дифференциальных уравнений, Гордон бреш, Лондон, 1995.

4. Бойчук А. А., Самойленко А. М., обобщенные обратные операторы и краевые задачи Фредгольма, ВСП, Утрехт, Бостон, 2004.
5. Арвет Педас, Энн Там. Дискретный коллокационный метод для Интегро-дифференциального уравнения Фредгольма со слабо сингулярными ядрами. Прикладная Численная Математика. (2011). V. 61. П. 738-751.
6. Малекнежад К., Аттари м., Эффективная численная аппроксимация линейных Интегро-дифференциальных уравнений Фредгольма на основе метода Каттани. Коммунист. Нелинейные Науки. Нумер. Помощью. (2011). V. 16. П. 2672-2679.
7. Туркилмазоглу М., эффективный подход к численным решениям Интегро-дифференциальных уравнений Фредгольма высокого порядка. Прикладная математика и вычисления 227 (2014), с. 384-398.
8. Ронто М., Самойленко А. М. численно-аналитические методы в теории краевых задач. – НЙ, США, 2000. - 462 С.
9. Джумабаев Д. С., Бакирова Е. А. критерии корректности линейной двухточечной краевой задачи для систем Интегро-дифференциальных уравнений / / дифференциальные уравнения. – 2010. – Том. 46, № 4. – С. 553-567.
10. Джумабаев Д. С. метод решения линейной краевой задачи для Интегро-дифференциального уравнения / / вычислительная математика и математическая физика. – 2010. - Том. 50, No 7, - P. 1150-1161.
11. Джумабаев Д. С. алгоритм решения линейной двухточечной краевой задачи для интегродифференциального уравнения / / вычислительная математика и математическая физика. – 2013. -Том. 53, № 6. - P. 736-758.
12 Джумабаев Д. С. Об одном подходе к решению линейных краевых задач для Интегро-дифференциальных уравнений Фредгольма / / журнал вычислительной и прикладной математики. – 2016. – Том. 294, - P. 342-357.

УДК 517.927

Чаева А.К.
2 курс магистранты
Информатика және қолданбалы математика кафедрасы
физика-математика факультеті
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

ЕКІНШІ РЕТТІ ЖӘЙ ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ТЕҢДЕУ ҮШІН СЫЗЫҚТЫ ШЕТТІК ЕСЕБІН ШЕШУДІҢ САНДЫҚ ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУЫ

Аннотация. *Параметрлеу әдісімен екінші ретті жәй дифференциалдық теңдеу үшін шеттік есеп зерттеледі. Зерттелінді есептің сандық шешімін табудың алгоритмі ұсынылған.*

Тірек сөздер: *дифференциалдық теңдеу, шеттік есеп, сандық әдіс.*

Аннотация. *Методом параметрирования изучается крайний расчет для простого дифференциального уравнения второго порядка. Алгоритм обнаружения и количественного учета, представленные за неделю исследовано решение.*

Ключевые слова: *дифференциальные уравнения, краевая задача, численный метод.*

Annotation. *An extreme calculation for a simple differential equation of the second order is studied by the parameterization method. The algorithm of the detection and the quantitative account presented during the week of the investigated solution.*

Keywords: *differential equations, boundary value problem, numerical method.*

$[0,T]$ кесіндісінде екінші ретті жәй дифференциалдық теңдеу үшін шеттік есеп қарастырылады

$$\frac{d^2z}{dt^2} = q_1(t)\frac{dz}{dt} + q_2(t)z + f(t), \quad t \in (0,T), \ x \in R, \tag{1}$$

$$z(0) = z_0, \ z(T) = z_1, \tag{2}$$

мұндағы $q_1(t), q_2(t), f(t)$ функциялары $[0,T]$ кесіндісінде үзіліссіз, z_0, z_1- берілген сандар, $\|x\| = \max_{i=1,n}|x_i|$, $\|q_1(t)\| \le \delta_1$, $\|q_2(t)\| \le \delta_2$, $\delta_1, \delta_2 - const.$

Нормасы $\|z\|_1 = \max_{t\in[0,T]}\|z(t)\|$ болатын үзіліссіз функциялар $z:[0,T] \to R$ кеңістігін $C([0,T],R)$ деп белгілейміз.

Екінші ретті жәй дифференциалдық теңдеу үшін шеттік есептер әртүрлі әдістермен көптеген авторлардың жұмыстарында қарастырылған [1-7].

[8] жұмысында жәй дифференциалдық теңдеулер жүйесі үшін екі нүктелі шеттік есепті зерттеуге және шешуге арналған параметрлеу әдісі ұсынылған болатын.

Ұсынылып отырған мақаланың мақсаты - параметрлеу әдісі негізінде (1), (2) есебінің сандық шешімін табудың алгоритмдерін құру болып табылады.

Параметрлеу әдісінің схемасын пайдаланып, $[0,T]$ кесіндісін келесі бөліктерге бөлейік: $[0,T) = \bigcup_{r=1}^{N}[(r-1)h, rh)$. Ізделінді функцияның бөлінген аралықтарға сығылуын $z_r(t)$ деп белгілейік.

$\lambda_r = z_r((r-1)h), \quad \mu_r = \dot{z}_r((r-1)h)$ қосымша параметрлерін енгізіп және де әрбір $[(r-1)h, rh)$ аралықтарында $y_r(t) = z_r(t) - \lambda_r - \mu_r(t-(r-1)h), \ r = \overline{1,N}$ алмастыруларын жасасақ, онда (1), (2) есебі келесі параметрі бар шеттік есебіне келтіріледі

$$\frac{d^2y_r}{dt^2} = q_1(t)\frac{dy}{dt} + q_2(t)y_r + q_1(t)\mu_r + q_2(t)\lambda_r + q_2(t)\mu_r \cdot (t-(r-1)h) + f(t), \tag{3}$$

$$t \in [(r-1)h, rh), \quad r = \overline{1,N},$$

$$y_r((r-1)h) = 0, \qquad \dot{y}((r-1)h) = 0, \tag{4}$$

$$\lambda_1 = z_0, \qquad \lambda_N + \mu_N h + \lim_{t\to T-0} y_N(t) = z_T, \tag{5}$$

$$\lambda_s + \mu_s h + \lim_{t\to sh-0} y_s(t) - \lambda_{s+1} = 0, \qquad s = \overline{1,N-1}, \tag{6}$$

$$\mu_s + \lim_{t\to sh-0} \dot{y}_s(t) - \mu_{s+1} = 0, \qquad s = \overline{1,N-1}. \tag{7}$$

(1), (2) және (3)−(7) есептері пара-пар болады. Егер $z(t)$ функциясы (1), (2) есебінің шешімі болса, онда келесі $(\lambda, \mu, y[t])$ үштігі, мұндағы

$$\lambda = (\lambda_1,\ldots,\lambda_N),\ \lambda_r = z[(r-1)h],\ \mu = (\mu_1,\ldots,\mu_N),\ \mu_r = \dot{z}[(r-1)h],$$
$$y[t] = (y_1(t),\ldots,y_N(t)),\ y_r(t) = z(t) - z((r-1)h) - \mu(t-(r-1)h), \quad r = \overline{1,N},$$

(3)−(7) есебінің шешімі болады. Керісінше, егер $(\tilde{\lambda}, \tilde{\mu}, \tilde{y}[t])$ үштігі, мұндағы $\tilde{\lambda} = (\tilde{\lambda}_1,\ldots,\tilde{\lambda}_N),\ \tilde{\mu} = (\tilde{\mu}_1,\ldots,\tilde{\mu}_N),\ \tilde{y}[t] = (\tilde{y}_1(t),\ldots,\tilde{y}_N(t))$, (3)−(7) есебінің шешімі болса, онда $\tilde{z}(t) = \tilde{y}_r(t) + \tilde{\lambda}_r + \tilde{\mu}_r(t-(r-1)h), \quad t \in [(r-1)h, rh), \quad r = \overline{1,N},$ $\tilde{z}(T) = \lim_{t\to T-0} \tilde{y}_N(t) + \tilde{\lambda}_N + \tilde{\mu}_N h$, теңдіктерімен анықталатын $\tilde{z}(t)$ функциясы (1),(2) есебінің шешімі болады.

(3), (4) Коши есептері келесі екінші текті Вольтерра интегралдық теңдеулер жүйесіне пара пар болады

$$\dot{y}_r(t) = \int_{(r-1)h}^{t} q_1(\tau)\dot{y}_r(\tau)d\tau + \int_{(r-1)h}^{t} q_1(\tau)y_r(\tau)d\tau + \int_{(r-1)h}^{t} q_1(\tau)d\tau \cdot \mu_r + \int_{(r-1)h}^{t} q_2(\tau)d\tau \cdot \lambda_r +$$
$$+ \int_{(r-1)h}^{t} q_2(\tau)(\tau-(r-1)h)d\tau \cdot \mu_r + \int_{(r-1)h}^{t} f(\tau)d\tau, \quad t \in [(r-1)h, rh),\ r = \overline{1,N}, \tag{8}$$

$$y_r(t) = \int_{(r-1)h}^{t} \dot{y}_r(\tau)d\tau, \quad r = \overline{1,N}. \tag{9}$$

$p(t)$ функциясы $[(r-1)h, rh)$ аралықтарында үзіліссіз және солжақты ақырлы $\lim_{t\to rh-0} p(t),\ r = \overline{1,N}$ шегі бар делік. ν натурал санын алып $E_{\nu r}(q(\cdot), p(\cdot), t)$ деп келесі қосындыны белгілейміз

$$\int_{(r-1)h}^{t} p(\tau_1)d\tau_1 + \int_{(r-1)h}^{t} q(\tau_1) \int_{(r-1)h}^{\tau_1} p(\tau_2)d\tau_2 d\tau_1 +$$
$$+ \int_{(r-1)h}^{t} q(\tau_1)\ldots \int_{(r-1)h}^{\tau_{\nu-2}} q(\tau_{\nu-1}) \int_{(r-1)h}^{\tau_{\nu-1}} p(\tau_\nu)d\tau_\nu d\tau_{\nu-1}\ldots d\tau_1.$$

Енді (8) интегралдық теңдеуінің оң жағындағы бірінші қосылғышта интегралдың астындағы $\dot{y}_r(\tau)$ функциясының орнына сәйкесінше оң жақтарын қойып, бұл үдерісті $\nu\,(\nu=1,2,\ldots)$ рет қайталасақ, онда $\dot{y}(t)$ және $y(t)$ функцияларының кейіптемелерін аламыз

$$\begin{gathered}\dot{y}_r(t)=G_{\nu r}(\dot{y}_r(\cdot),t)+E_{\nu r}(q_1(\cdot),q_2(\cdot)y_r(\cdot),t)+E_{\nu r}(q_1(\cdot),q_1(\cdot),t)\mu_r+\\+E_{\nu r}(q_1(\cdot),q_2(\cdot),t)\lambda_r+E_{\nu r}(q_1(\cdot),\tilde{q}_2(\cdot),t)\mu_r+E_{\nu r}(q_1(\cdot),f(\cdot),t),\ r=\overline{1,N},\end{gathered}\tag{10}$$

$$\begin{gathered}y_r(t)=\int\limits_{(r-1)h}^{t}G_{\nu r}(\dot{y}_r(\cdot),\tau)d\tau+\int\limits_{(r-1)h}^{t}E_{\nu r}(q_1(\cdot),q_2(\cdot)y_r(\cdot),\tau)d\tau+\\+\int\limits_{(r-1)h}^{t}E_{\nu r}(q_1(\cdot),q_1(\cdot),\tau)d\tau\cdot\mu_r+\int\limits_{(r-1)h}^{t}E_{\nu r}(q_1(\cdot),q_2(\cdot),\tau)d\tau\cdot\lambda_r+\\+\int\limits_{(r-1)h}^{t}E_{\nu r}(q_1(\cdot),\tilde{q}_2(\cdot),\tau)d\tau\cdot\mu_r+\int\limits_{(r-1)h}^{t}E_{\nu r}(q_1(\cdot),f(\cdot),\tau)d\tau,\quad r=\overline{1,N},\end{gathered}\tag{11}$$

мұндағы

$$\tilde{q}_2(t)=q_2(t)\cdot(t-(r-1)h),$$

$$G_{\nu r}(\dot{y}_r(\cdot),t)=\int\limits_{(r-1)h}^{t}q_1(\tau_1)\ldots\int\limits_{(r-1)h}^{\tau_{\nu-2}}q_1(\tau_{\nu-1})\int\limits_{(r-1)h}^{\tau_{\nu-1}}\dot{y}_r(\tau_\nu)d\tau_\nu d\tau_{\nu-1}\ldots d\tau_1,\quad r=\overline{1,N}.$$

(10), (11) теңдеулерінен $\lim\limits_{t\to rh-0}\dot{y}_r(t),\ \lim\limits_{t\to rh-0}y_r(t),\ r=\overline{1,N}$ мәндерін тауып, оларды (5), (6), (7) шарттарына қойсақ, $\lambda_r,\ \mu_r,\ r=\overline{1,N}$ параметрлері үшін келесі теңдеулер жүйесін аламыз

$$\lambda_1=z_0,\tag{12}$$

$$\begin{gathered}\lambda_N+\mu_N h+\int\limits_{(N-1)h}^{T}E_{\nu N}(q_1(\cdot),q_2(\cdot),\tau)d\tau\cdot\lambda_N+\int\limits_{(N-1)h}^{T}E_{\nu N}(q_1(\cdot),q_1(\cdot),\tau)d\tau\cdot\mu_N+\\+\int\limits_{(N-1)h}^{T}E_{\nu N}(q_1(\cdot),\tilde{q}_2(\cdot),\tau)d\tau\cdot\mu_N=z_T-\int\limits_{(N-1)h}^{T}E_{\nu N}(q_1(\cdot),f(\cdot),\tau)d\tau-\\-\int\limits_{(N-1)h}^{T}G_{\nu N}(\dot{y}_N(\cdot),\tau)d\tau-\int\limits_{(N-1)h}^{T}E_{\nu N}(q_1(\cdot),q_2(\cdot)y_N(\cdot),\tau)d\tau,\end{gathered}\tag{13}$$

$$\begin{gathered}\lambda_s+\mu_s h+\int\limits_{(s-1)h}^{sh}E_{\nu s}(q_1(\cdot),q_2(\cdot),\tau)d\tau\cdot\lambda_s+\int\limits_{(s-1)h}^{sh}E_{\nu s}(q_1(\cdot),q_1(\cdot),\tau)d\tau\cdot\mu_s+\\+\int\limits_{(s-1)h}^{sh}E_{\nu s}(q_1(\cdot),\tilde{q}_2(\cdot),\tau)d\tau\cdot\mu_s-\lambda_{s+1}=-\int\limits_{(s-1)h}^{sh}E_{\nu s}(q_1(\cdot),f(\cdot),\tau)d\tau-\\-\int\limits_{(s-1)h}^{sh}E_{\nu s}(q_1(\cdot),q_2(\cdot)y_s(\cdot),\tau)d\tau-\int\limits_{(s-1)h}^{sh}G_{\nu s}(\dot{y}_s(\cdot),\tau)d\tau,\quad s=\overline{1,N-1},\end{gathered}\tag{14}$$

$$\begin{gathered}\mu_s+E_{\nu s}(q_1(\cdot),q_2(\cdot),sh)\lambda_s+E_{\nu s}(q_1(\cdot),q_1(\cdot),sh)\mu_s+E_{\nu s}(q_1(\cdot),\tilde{q}_2(\cdot),sh)\mu_s-\mu_{s+1}=\\=-E_{\nu s}(q_1(\cdot)f(\cdot),sh)-E_{\nu s}(q_1(\cdot),q_2(\cdot)y_s(\cdot),sh)-G_{\nu s}(\dot{y}_r(\cdot),sh),\ \ s=\overline{1,N-1}.\end{gathered}\tag{15}$$

Сызықты теңдеулер жүйесінің сол жағына сәйкес келетін $(2N \times 2N)$- өлшемді матрицаны $Q_\nu(h)$ деп белгілейміз. Онда (12)-(15) сызықты алгебралық теңдеулер жүйесін векторлық түрде жазуға болады

$$Q_\nu(h)\Lambda = -F_\nu(h) - G_\nu(y, \dot{y}, h), \ \ \Lambda \in R^{2N} \tag{16}$$

мұндағы

$$\Lambda = (\lambda_1, \lambda_2, \ldots, \lambda_N, \mu_1, \mu_2, \ldots, \mu_N),$$

$$F_\nu(h) = \Bigg(-h^2 z_0, h^2(-z_T + \int\limits_{(N-1)h}^{T} E_{\nu N}(q_1(\cdot), f(\cdot), t)dt),$$

$$\int\limits_0^h E_{\nu,1}(q_1(\cdot), f(\cdot), t)dt, \int\limits_h^{2h} E_{\nu,2}(q_1(\cdot), f(\cdot), t)dt, \ldots, \int\limits_{(N-2)h}^{(N-1)h} E_{\nu,N-1}(q_1(\cdot), f(\cdot), t)dt,$$

$$E_{\nu,1}(q_1(\cdot), f(\cdot), h), E_{\nu,2}(q_1(\cdot), f(\cdot), 2h), \ldots, E_{\nu,N-1}(q_1(\cdot), f(\cdot), (N-1)h) \Bigg),$$

$$G_\nu(y, \dot{y}, h) = \Bigg(0, \ h^2 \cdot \int\limits_{(N-1)h}^{T} (G_{\nu,N}(\dot{y}_N(\cdot), t) + E_{\nu,N}(q_1(\cdot), q_2(\cdot) y_N(\cdot), t))dt,$$

$$\int\limits_0^h (G_{\nu,1}(\dot{y}_1(\cdot), t) + E_{\nu,1}(q_1(\cdot), q_2(\cdot) y_1(\cdot), t))dt, \ldots$$

$$\ldots, \int\limits_{(N-2)h}^{(N-1)h} (G_{\nu,N-1}(\dot{y}_{N-1}(\cdot), t) + E_{\nu,N-1}(q_1(\cdot), q_2(\cdot) y_{N-1}(\cdot), t))dt,$$

$$G_{\nu,1}(\dot{y}_1(\cdot), h) + E_{\nu,1}(q_1(\cdot), q_2(\cdot) y_1(\cdot), h), \ldots$$

$$\ldots, G_{\nu,N-1}(\dot{y}_{N-1}(\cdot), (N-1)h) + E_{\nu,N-1}(q_1(\cdot), q_2(\cdot) y_{N-1}(\cdot), (N-1)h \Bigg).$$

Сонымен, белгісіз $\Lambda = (\lambda_1, \lambda_2, \ldots, \lambda_N, \mu_1, \mu_2, \ldots, \mu_N)$ параметрлерін табу үшін (16) сызықты алгебралық теңдеулер жүйесін алдық, ал белгісіз $\dot{y}(t) = (\dot{y}_1(t), \dot{y}_2(t), \ldots, \dot{y}_N(t))$ функциясын (3), (4) Коши есебінен табамыз. Енді (3)-(7) есебінің шешімі төмендегі алгоритм арқылы анықталатын $(\lambda^{(k)}, \mu^{(k)}, y^{(k)}[t]), \ k = 0,1,2,\ldots$, үштік тізбегінің шегі ретінде ізделінеді.

0-ші қадам: а) $Q_\nu(h)$ матрицасының кері матрицасы бар деп жорамалдап, Λ параметрінің $\Lambda^{(0)} = (\lambda_1^{(0)}, \lambda_2^{(0)}, \ldots, \lambda_N^{(0)}, \mu_1^{(0)}, \mu_2^{(0)}, \ldots, \mu_N^{(0)})$ бастапқы жуықтауын $Q_\nu(h)\Lambda = -F_\nu(h)$ теңдеуінен табамыз;

б) $\Lambda^{(0)} \in R$ векторының компоненттерін қолданып және $[(r-1)h, rh)$ аралықтарында $\lambda_r = \lambda_r^{(0)}, \quad \mu_r = \mu_r^{(0)}, \quad r = \overline{1, N}$ болғанда (3), (4) Коши есебін шешіп, $\dot{y}_r^{(0)}(t), \quad r = \overline{1, N},$ функциясын тауып, оны (9) теңдеуінің оң жағына қойып $y_r^{(0)}(t), r = \overline{1, N},$ функциясын табамыз.

1-ші қадам: а) Табылған $\dot{y}^{(0)}[t] = (\dot{y}_1^{(0)}(t), \dot{y}_2^{(0)}(t), \ldots, \dot{y}_N^{(0)}(t))$, $y^{(0)}[t] = (y_1^{(0)}(t), y_2^{(0)}(t), \ldots, y_N^{(0)}(t))$ функцияларын (11) сызықты алгебралық теңдеулер жүйесінің оң жағына қойып,

$$Q_\nu(h)\Lambda = -F_\nu(h) - G_\nu(y^{(0)}, \dot{y}^{(0)}, h)$$

теңдеуінен $\Lambda^{(1)} = (\lambda_1^{(1)}, \lambda_2^{(1)}, \ldots, \lambda_N^{(1)}, \mu_1^{(1)}, \mu_2^{(1)}, \ldots, \mu_N^{(1)})$ параметрін табамыз.

б) $[(r-1)h, rh)$ аралықтарында $\lambda_r = \lambda_r^{(1)}, \quad \mu_r = \mu_r^{(1)}$, $r = \overline{1, N}$ болғанда (3), (4) Коши есебін шешіп, $\dot{y}_r^{(1)}(t), \quad r = \overline{1, N}$, функциясын тауып, оны (9) теңдеуінің оң жағына қойып $y_r^{(1)}(t), \quad r = \overline{1, N}$ функциясың табамыз. Т.с.с.

Осы үдерісті қайталап, алгоритмнің $k-$шы қадамында ($k = 0,1,2,\ldots$) $(\lambda^{(k)}, \mu^{(k)}, y^{(k)}[t])$ үштік тізбегін аламыз.

Мысал. $[0,1]$ аралығында келесідей екінші ретті дифференциалдық теңдеу үшін шеттік есебін қарастырайық:

$$\frac{d^2z}{dt^2} = 3t^2\frac{dz}{dt} + 4tz - 13t^4 + \frac{7t^2}{2} - 30t, \tag{17}$$

$$z(0) + z(1) = \frac{37}{2}, \tag{18}$$

$$\left.\frac{dz(t)}{dt}\right|_{t=0} + \left.\frac{dz(t)}{dt}\right|_{t=1} = 2. \tag{19}$$

Алдыменен жаңа $x_1 = z$, $x_2 = \frac{dz}{dt}$ функцияларын енгізейік. Яғни $\dot{x_1} = \dot{z} = x_2$. Олай болса (17) – (19) екінші ретті дифференциалдық теңдеу үшін шеттік есебі төмендегідей бірінші ретті жәй дифференциалдық теңдеулер жүйесі үшін шеттік есебіне эквивалентті болады:

$$\frac{dx_1}{dt} = x_2,$$

$$\frac{dx_2}{dt} = 3t^2x_2 + 4tx_1 - 13t^4 + \frac{7t^2}{2} - 30t,$$

$$x_1(0) + x_1(1) = \frac{37}{2},$$

$$x_2(0) + x_2(1) = 2.$$

Осы жәй дифференциалдық теңдеулер жүйесі үшін сызықты екі нүктелі шеттік есепті $[0,1]$ кесіндісінде векторлық (матрицалық) түрде жазайық:

$$\frac{dx}{dt} = A(t)x + F(t), x \in R^2, \tag{20}$$

$$Bx(0) + Cx(1) = d, d \in R^2, \tag{21}$$

мұндағы (2×2) өлшемді $A(t) = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ 4t & 3t^2 \end{pmatrix}$ матрицасы және екі өлшемді $F(t) = \begin{pmatrix} 0 \\ -13t^4 + \frac{7t^2}{2} - 30t \end{pmatrix}$ вектор-функциясы $[0,1]$ аралығында үзіліссіз, $B = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}$, $C = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix} - (2\times 2)$ өлшемді тұрақты матрицалар, $d = \begin{pmatrix} \frac{37}{2} \\ 2 \end{pmatrix}$ тұрақты вектор.

(20), (21) шеттік есебінде:

1) $[0,1]$ аралығы;

2) (2×2) - өлшемді $A(t) = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ 4t & 3t^2 \end{pmatrix}$ матрицасы;

3) $F(t) = \begin{pmatrix} 0 \\ -13t^4 + \frac{7t^2}{2} - 30t \end{pmatrix}$ вектор-функциясы;

4) (2×2) – өлшемді $B = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}$, $C = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}$ тұрақты матрицалары;

5) $d = \begin{pmatrix} \frac{37}{2} \\ 2 \end{pmatrix}$ тұрақты векторы

берілгендер болып табылады.

(20), (21) есебін шешу үшін параметрлеу әдісін қолданайық. Берілген $[0,1]$ аралығын бөлмей қарастырайық. Олай болса $\lambda = x(0)$ деп белгілеп және $u(t) = x(t) - \lambda, \ t \in [0,1]$, алмастыруын жасап, төмендегідей көп нүктелі параметрі бар шеттік есебін аламыз:

$$\frac{du}{dt} = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ 4t & 3t^2 \end{pmatrix}(u + \lambda) + \begin{pmatrix} 0 \\ -13t^4 + \frac{7t^2}{2} - 30t \end{pmatrix}, t \in [0,1), \tag{22}$$

$$u(0) = 0, \tag{23}$$

$$\begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}\lambda + \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}\lambda + \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}\lim_{t \to 1-0} u(t) = \begin{pmatrix} \frac{37}{2} \\ 2 \end{pmatrix}, \tag{24}$$

Координаттық формада бұл есеп келесі түрде жазылады:

$$\frac{du_1}{dt} = u_2 + \lambda_2, t \in [0,1),$$
$$\frac{du_2}{dt} = 4tu_1 + 3t^2u_2 + 4t\lambda_1 + 3t^2\lambda_2 - 13t^4 + \frac{7t^2}{2} - 30t, t \in [0,1),$$
$$u_1(0) = 0, \ u_2(0) = 0,$$
$$2\lambda_1 + \lim_{t \to 1-0} u_1(t) = \frac{37}{2},$$
$$2\lambda_2 + \lim_{t \to 1-0} u_2(t) = 2.$$

Параметрді енгізу $u(t)$ белгісіз функция үшін $u(0) = 0$ бастапқы шартын алуға мүмкіндік береді және λ параметрінің бекітілген мәнінде (22), (23) есебі Коши есебі болып табылады. Бұл есептің шешімін табу үшін фундаменталдық матрица пайдаланылады.

Бастапқы (23) шартын қанағаттандыратын (22) жәй дифференциалдық теңдеулер жүйесінің шешімін параметрдің бекітілген мәнінде фундаменталдық матрица арқылы жазайық:

$$u(t) = \Phi(t)\int_0^t \Phi^{-1}(\tau)\begin{pmatrix} 0 & 1 \\ 4\tau & 3\tau^2 \end{pmatrix}d\tau\lambda +$$
$$+\Phi(t)\int_0^t \Phi^{-1}(\tau)\begin{pmatrix} 0 \\ -13\tau^4 + \frac{7\tau^2}{2} - 30\tau \end{pmatrix}d\tau, \ t \in [0,1). \tag{25}$$

Қарастырып отырған мысалда фундаменталдық матрицаны құру мүмкін емес. Бұндай жағдайда параметрлеу әдісі алгоритмінің сандық жүзеге асырылуын қолданамыз.

Төменде келтірілген Коши есептерін 4-ші ретті Рунге-Кутта әдісін қолданып шешейік. $t \in [0,1)$ интервалындағы бөліктеу санын $N = 10$ деп алғанда қадам $h = 0.1$ болады:

$$\frac{dy}{dt} = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ 4t & 3t^2 \end{pmatrix}y + \begin{pmatrix} 0 \\ -13t^4 + \frac{7t^2}{2} - 30t \end{pmatrix}, t \in [0,1), \ y(0) = 0. \tag{26}$$

(26) Коши есебінің шешімін $a(f,t)$ деп белгілейміз, яғни

$$a(f,t)=\Phi(t)\int_0^t \Phi^{-1}(\tau)\begin{pmatrix}0\\ -13\tau^4+\frac{7\tau^2}{2}-30\tau\end{pmatrix}d\tau.$$

(26) Коши есебін 4-ші ретті Рунге-Кутта әдісін қолданып шешу келесі түрде болады:

t	$a(f_1,t)$	$a(f_2,t)$
0	0	0
0.1	-0.00497204	-0.14900336
0.2	-0.03969399	-0.5956561
0.3	-0.13451368	-1.35635083
0.4	-0.3231888	-2.4866462
0.5	-0.64805719	-4.10801086
0.6	-1.16855647	-6.45017004
0.7	-1.97544062	-9.92678622
0.8	-3.21558795	-15.28003683
0.9	-5.13757228	-23.86968713
1	-8.17972956	-38.27611239

$$\frac{dy}{dt}=\begin{pmatrix}0 & 1\\ 4t & 3t^2\end{pmatrix}y+\begin{pmatrix}0 & 1\\ 4t & 3t^2\end{pmatrix},\ t\in[0,1),\ \ y(0)=0\,. \qquad (27)$$

(27) Коши есебінің шешімін $a(A,t)$ деп белгілейік, яғни

$$a(A,t)=\Phi(t)\int_0^t \Phi^{-1}(\tau)\begin{pmatrix}0 & 1\\ 4\tau & 3\tau^2\end{pmatrix}d\tau.$$

(27) Коши есебін 4-ші ретті Рунге-Кутта әдісін қолданып шешу келесі түрде болады:

\	$a(A_{11},t)$	$a(A_{21},t)$	$a(A_{12},t)$	$a(A_{22},t)$
0	0	0	0	0
0.1	0.00066679	0.02001917	0.10005834	0.00233501
0.2	0.00535131	0.08056035	0.200936	0.01876735
0.3	0.01821111	0.18427	0.30477328	0.06414827
0.4	0.04387104	0.33828775	0.41530218	0.15587328
0.5	0.08802025	0.55740366	0.5382523	0.31722682
0.6	0.15840621	0.86908675	0.68220351	0.58320122
0.7	0.26650528	1.32246993	0.86022297	1.01086629
0.8	0.43044973	2.0054923	1.092937	1.69877685
0.9	0.68041539	3.07914261	1.41436551	2.82521161
1	1.06904173	4.84886045	1.8833521	4.72735788

Соңғы белгілеулерді ескере отырып, (2.26) өрнегін қайта жазайық:

$$u(t)=a(A,t)\lambda+a(f,t),t\in[0,1). \qquad (28)$$

(28) теңдеуінің оң жағында сәйкесінше $t \to 1-0$ болғанда шекке көшіп, оған сәйкес өрнекті (24) шартына қойып, λ белгісіз параметріне сәйкес теңдеуін аламыз:

$$\begin{pmatrix}1 & 0\\ 0 & 1\end{pmatrix}\lambda+\begin{pmatrix}1 & 0\\ 0 & 1\end{pmatrix}\lambda+\begin{pmatrix}1 & 0\\ 0 & 1\end{pmatrix}a(A,1)\lambda=\begin{pmatrix}\frac{37}{2}\\ 2\end{pmatrix}-\begin{pmatrix}1 & 0\\ 0 & 1\end{pmatrix}a(f,1). \quad (29)$$

(29) теңдеуін келесі түрде жазайық:

$$Q_1^{\tilde{h}}\,\lambda = F_1^{\tilde{h}},\ \ \lambda \in R^2, \quad (30)$$

мұндағы $Q_1^{\tilde{h}}$ – (2×2) өлшемді матрица және $F_1^{\tilde{h}}$ – 2-өлшемді вектор, яғни

$$Q_1^{\tilde{h}}=\begin{pmatrix}1 & 0\\ 0 & 1\end{pmatrix}+\begin{pmatrix}1 & 0\\ 0 & 1\end{pmatrix}+\begin{pmatrix}1 & 0\\ 0 & 1\end{pmatrix}a(A,1)=\begin{pmatrix}3.06904173 & 1.8833521\\ 4.84886045 & 6.72735788\end{pmatrix},$$

$$F_1^{\tilde{h}}=\begin{pmatrix}\frac{37}{2}\\ 2\end{pmatrix}-\begin{pmatrix}1 & 0\\ 0 & 1\end{pmatrix}a(f,1)=\begin{pmatrix}26.67972956\\ 40.27611239\end{pmatrix}.$$

$Q_1^{\tilde{h}}\,\lambda = F_1^{\tilde{h}},$ теңдеуін шешіп, параметрдің сандық мәндерін аламыз

$$\lambda=\left[Q_1^{\tilde{h}}\right]^{-1}F_1^{\tilde{h}}=$$

$$=\begin{pmatrix}0.5842545 & -0.1635645\\ -0.42111162 & 0.26653873\end{pmatrix}\cdot\begin{pmatrix}26.67972956\\ 40.27611239\end{pmatrix}=\begin{pmatrix}9.00000982\\ -0.50000005\end{pmatrix}.$$

Ішкі интервалдардың басқа нүктелеріндегі сандық шешімдерді келесі Коши есебін де 4-ші ретті Рунге-Кутта әдісін қолданып табамыз.

$$\frac{dx}{dt}=\begin{pmatrix}0 & 1\\ 4t & 3t^2\end{pmatrix}x+\begin{pmatrix}0\\ -13t^4+\frac{7t^2}{2}-30t\end{pmatrix},\ t\in[0,1),\ \ x(0)=\lambda, \quad (31)$$

Берілген (20), (21) есебінің дәл шешімі $x^*(t)=\begin{pmatrix}t^3-\frac{t}{2}+9\\ 3t^2-\frac{1}{2}\end{pmatrix},\ t\in[0,1]$. Ал бастапқы (17) - (19) есебінің дәл шешімі $z^*(t)=t^3-\frac{t}{2}+9,\ t\in[0,1]$.

Есептеулер нәтижелері кестеде келтірілген:

t	$\tilde{z}(t)$	$z^*(t)$
0	9.00000982	9
0.1	8.95100973	8.951
0.2	8.90800969	8.908
0.3	8.87700968	8.877
0.4	8.86400967	8.864
0.5	8.87500953	8.875
0.6	8.91600904	8.916
0.7	8.99300779	8.993
0.8	9.1120051	9.112
0.9	9.27899988	9.279
1	9.49999018	9.5

Берілген (17) - (19) есебінің дәл шешімінің t_j, $j = \overline{0,20}$, нүктелеріндегі мәндері мен табылған сандық шешімнің айырмасы үшін келесі бағалау орынды:

$$\max_{j=\overline{0,20}} \left\| z^*(t_j) - \tilde{z}(t_j) \right\| < \varepsilon, \quad \varepsilon = 0.000009.$$

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Крейн С.Г., Лаптев Г.И. Граничные задачи для дифференциальных уравнений второго порядка в банаховом пространстве. // Дифференц. уравнения. 1966. 2(3), С. 382 - 390.
2. Крейн С.Г., Лаптев Г.И. Корректность граничных задач для дифференциального уравнения в банаховом пространстве. // Дифференц. уравнения. 1966. 2(7), С. 910- 926.
3. Ермаков В.А. Дифференциальные уравнения второго порядка. Условия интегрируемости в конечном виде. Киев. // Университетские известия. 1980. С.1-25.
4. Ельиин М.И. Качественные проблемы линейного дифференциального уравнения второго порядка. //ДАН СССР. 1948. Т.68 (2). С.221-224.
5. Neuman F. Linear differential equations of the second order and their applications. //Rend, di Mat. 1971. V .1,3, 4. –P. 559-617.
6. Фомин В.И. О решении задачи Коши для линейного дифференциального уравнения второго порядка в банаховом пространстве // Дифференц. уравнения. - 2002. - Т. 38, № 8. - С. 1140-1141.
7. Roberts S.M. Boundary conditions of the second-order differential equations and the Riccati equations // Optimiz. Theory and Appl. 1983. Vol. 40. №3. P. 397-403.
8. Dzhumabaev D.S. Conditions the unique solvability of a linear boundary value problem for a ordinary differential equations // Computational Mathematics and Mathematical Physics. 1989. Vol. 29. No 1. P. 34-46.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS

Абдулова А.А. – магистрант, Сулейман Демирель атындағы университеті
Абильдина С.К. – п.ғ.д., профессор
Айтқұлова Г.К. – Тараз қаласы әкімдігінің білім бөлімінің №8 бөбекжай-бақшасы,akirova мемлекеттік коммуналдық қазыналық кәсіпорнының меңгерушісі
Алмагамбетов П.А. – құқықтық пәндер кафедрасының доценті, заң ғылымдарының кандидаты, Қайнар Академиясы
Асетова Ж.Б. – 6D010200 – Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі мамандығы докторанты, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
Арепьева С.В. – к.ф. – м.н., старший преподаватель кафедры инженерных и социально-гуманитарных дисциплин, Рудненский индустриальный институт
Аубакирова Р.Ж. – д.п.н. РФ, профессор
Аманжолов Б.Н. -1 курс магистранты, Журналистика және саясаттану факультеті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Әбдіқалық А.Б. -2 курс студенті, филология мамандығы**,** Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Әлім Ә.А. – старший преподаватель**,** КазНУ имени аль-Фараби
Байзылдаева У.Б. – доценті, PhD, ҚМБИ университеті
Баймуратова Э.С. – оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Батухан А.Б. – 1 курс магистранты**,** Журналистика және саясаттану факультеті**,** Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Бейсенбаева Л.Ж. – PhD доктор**,** Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті
Бекмашева Б.Н. – оқытушы**,** Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Бижанова А.С. – аға оқытушы, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Bubenchikova A.V. – teacher of Foreign Languages Department #1, Plekhanov Russian University of Economics
Бұхарбай А.М. – 1 курс магистранты, Журналистика және саясаттану факультеті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Бүркітова Д.А. – магистрант 2 курса, кафедра «Информатики и прикладной математики», физико-математический факультет, Казахский государственный женский педагогический университет
Gazizova M.R. – master of Economic Sciences, senior teacher**,** Academician E.A. Buketov Karaganda State University
Галиев Т.Т. – доктор педагогических наук, профессор**,** Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина
Джумашева А.Б. – магистр пед. наук, лектор, КазНИТУ им. К.И. Сатпаева
Есекешова М.Д. – кандидат педагогических наук, доцент**,** Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина
Есенбекова Ұ.М. – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Жанәділ А.Д. – магистрант, құқықтық пәндер кафедрасы, Қайнар Академиясы
Жапарова А. – аға оқытушысы, PhD докторант**,** әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Жумашева А.Ш. – доктор филологических наук, профессор кафедры дошкольного и начального образования, Павлодарский государственный педагогический университет
Исабаев Ч.А. – магистр юридических наук, капитан полиции, докторант 1-го курса PhD докторантуры ИПДО Алматинской академии МВД Республики Казахстан им. генерал-майора милиции М. Есбулатова
Issabekova G.B. – PhD, Faculty of Philology, Taraz State Pedagogical University
Исакова Г.О. – докторант PhD, Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина
Калдарбекулы О. – докторант кафедры гражданско-правовых дисциплин**,** факультет права и экономики**,** Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова
Капсалямов К.Ж. – профессор кафедры Национального и международного права университета Туран-Астана
Капсалямова С.С. – доцент кафедры Теории и истории государства и права, конституционного права университета ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
Каржасова Г.Б. – Phd докторы, доцент, Жалпықұқықтық және арнайы пәндер кафедрасы, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті
Kassenov Kh.N. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian national university

Катаев Н.А. – Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан
Кенжебаева А.Ә. – фил.ғ.к., доцент, Шығыстану факультеті, Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университеті
Кожахметова А.К. – магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті
Копбаева А.Б. – ассистент профессоры, PhD,Құқықтану кафедрасы, Сулейман Демирель атындағы университеті
Копбаев Д. З. – з.ғ.к.
Космуратова А.Н. – старший преподаватель**,** Евразийский Национальный Университет им. Л.Н. Гумилева
Кутпанбаева Ж.Б. – преподаватель КазНУ имени аль-Фараби
Қалаганов Б. – ҚазҮЖГА және ЕЖҒА академигі, профессор, құқықтық пәндер кафедрасының доценті, заң ғылымдарының кандидаты, Қайнар Академиясы
Қалибекұлы Т. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдері университеті
Қойшиева Т.Қ. – техн.ғ.к., доцент**,** Халықаралық қазақ-түрік университеті
Құрмантаева Н.Ә. – магистрант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Майгельдиева Ш.М. – Қоркыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
Мауяева С.Т. – магистрантка, кафедра Прав, Университет Нархоз
Мамырханова Ж.Т. – PhD филология мамандығ
Мауленов А.А. – к.ф.н., доцент, руководитель научно-исследовательского центра казахского фольклора и литературы имени Джамбула, КазНУ имени аль-Фараби
Мейрбекова Г.П. – PhD, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Meirbekov A.K. – PhD, acting associate professor, English philology department, Philology faculty, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
Мукышева А.К. – аға оқытушы, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Мурзатаева А. – оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Мұсағұлова Г.Ж.- өнертану ғылымының кандидаты, профессор, Құрманғазы атындағы Қазақ Ұлттық консерваториясы
Мұхамади Қ.Т. – тілдік білім беру кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының кандидаты, Сулейман Демирель атындағы университеті
Мырзатаев Н.Д. – аға оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі, заң факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ
Нәбиханова А.Б. – заң ғылымдарының магистрі, Халықаралық құқық кафедрасының оқытушысы
Ниязова Ғ.М. – филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ әдебиеті кафедрасының доценті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Нурмагамбетова Г.Е. – Phd докторант, Нархоз университеті
Нұрманқызы А. – магистрант, Халықаралық қазақ-түрік университеті
Ныгметова Б.Д. – к.филол.н., доцент кафедры иностранных языков, Павлодарский государственный педагогический университет
Оразбаева К.О. – доктор (PhD), доцент м.а., Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Орынбеков А.С. – заң ғылымдарының магистрі, ҒЗИ ғылыми қызметкері, Экономикалық және құқықтық зерттеулер, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті
Оспанов Е.Т. – доцент, ф.ғ.к., Нархоз университеті
Raimbekov B.K. – candidate of Economic Sciences, associate professor**,** Academician E.A. Buketov Karaganda State University
Raimbekova G.A. – master of Economic Sciences, senior teacher, Academician E.A. Buketov Karaganda State University
Раманова А.А. – ф.ғ.к., Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің доценті
Рахмет Е.Д. – докторант Алматинской академии МВД Республики Казахстан им. М.Есбулатова
Рысбекова А.Қ. – п.ғ.к., доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Садуова Ж.Н. – Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Садырова А.Т. – І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Салжанова Л.Е. – ф.ғ.к., доцент, Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдері университеті
Салықова Д.О. – ұстаз, Т.Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер Академиясы
Саметова Ф.Т. – кандидат филологических наук, профессор кафедры языков и журналистики Академия Кайнар
Сапарқызы Ж. – Қоркыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Сейдамат Ә.Қ. – 1 курс магистранты, Филология және әлем тілдері факультеті, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Seitova S. – doctor of Pedagogical Sciences, professor, Zhetysu state university after I. Zhansugurov
Сейтхожин Б.У. – з.ғ.к., доцент, аға ғылыми қызметкері, Экономикалық және құқықтық зерттеулер ҒЗИ, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті
Смаилов О.Х. – кандидат юридических наук, полковник полиции, Алматинская академия МВД Республики Казахстан имени М. Есбулатова
Сулеева Г.С. – ф.ғ.к.,қауымдастырылған профессор, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы
Сулейменова З.Е. – кандидат филологических наук, доцент кафедры ангийского и немецкого языков, Актюбинский Региональный Государственный университет имени К.Жубанова
Сүйеркүл Б.М. – ф.ғ.д., бас ғылыми қызметкері, А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты
Сыздықова А.А. – аға оқытушысы, құқық магистрі, Халықаралық құқық кафедрасы, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ
Тайболатов Қ.М. – педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті
Тажмағамбет А.С. – заң ғылымдарының магистрі, құқықтық пәндер кафедрасының доценті, Қайнар Академиясы
Таңжарықова А.В. – Академик С.Қирабаев атындағы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының қауымдаст.профессор м.а., ф.ғ.д.
Tasbolatova R. – candidate of Pedagogical Sciences, associate professor, Zhetysu state University after I. Zhansugurov
Токкулова Г.Т. – п.ғ.к., доцент
Turebai D.N. – master degree in 6M020700-Translation studies, Silkway International University
Туркенов Т.К. – Академия Болашак
Туркенова С.С. – Карагандинская академия МВД РК имени Б. Бейсенова
Tynyshtykova G. – master student, Taraz State Pedagogical University
Уәлібай Н. – аға оқытушы, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Феткулов А.Х. – з.ғ.к., доцент, жетекші ғылыми қызметкері, Экономикалық және құқықтық зерттеулер ҒЗИ, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті
Fominykh N.Iu. – PhD, professor, Foreign Languages Department #1, Plekhanov Russian University of Economics
Чаева А.К. – 2 курс магистранты, «Информатика және қолданбалы математика» кафедрасы, физика-математика факультеті, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Шарипова Д.С. – кандидат искусствоведения, зав. отделом изобразительного искусства, Института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова, КН МОН РК
Шоинжанова М. – докторант, КазНУ имени аль-Фараби
Шырынхан А.Д. – магистрант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

ПІКІР
РЕЦЕНЗИЯ
REVIEW

Мауленов Г.С.
доктор юридических наук, профессор
Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахтанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общефилософской проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законотворчества, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретного преступления; роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологи- ческие знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «…И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

Агыбаев А.Н.
доктор юридических наук,
профессор КазНУ им.аль-Фараби,
заслуженный деятель Казахстана

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санк-Петербурге издателством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождаю щие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежат обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно … поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информации. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие внутренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлении.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
2009 жылдан бастап басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал
(Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет үсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года № 1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы. Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

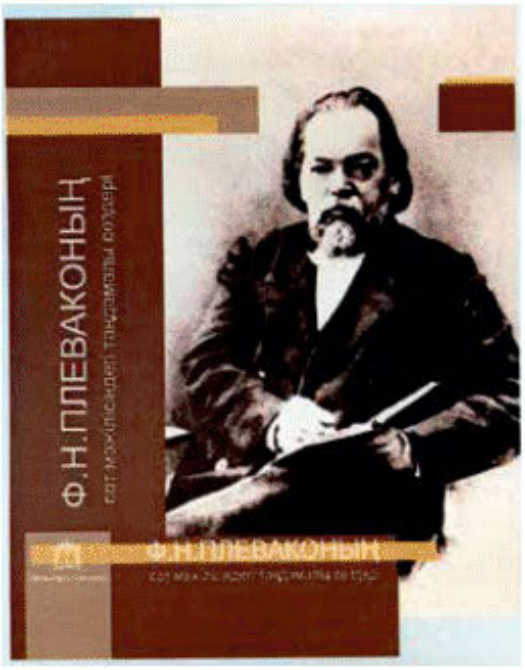
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№6/3 2019 жыл

Бас редактор: «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

Басуға 25.06.2019 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 41,75 б.т. Таралымы 1000 дана. Тапсырыс №4186.

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй,
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

Тағылымы терең туынды

Заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубтарының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі, "Қазақстанның ғылымы мен өмірі" атты халықаралық журналдың Бас редакторы **Есберген Алауханов**тың **"Ф.Н.Плевакоңың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері"** атты жаңа кітабы жарық көрді.

Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокурорының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

Кітаптың ерекшелігі сол - Ф.Н. Плеваконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако - XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докоранттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.

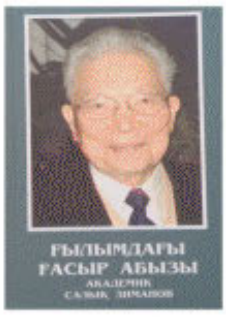

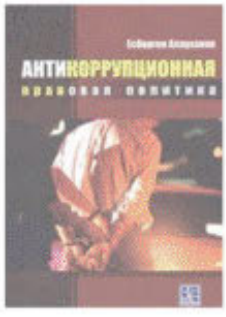
В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издания - учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятеля Казахстана» д.ю.н., профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИН МЮ РФ, Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г. в МГУ имени М.В. Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович - зав.кафедрой Судебной власти и уг. процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, гл. редактор международного журнала "Наука и жизнь Казахстана". Профессор О.Старков отметил, что новый учебник "Криминология" отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком. В том числе в книге "Криминология", подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые главы -"Бытовая преступность", "Медицинская преступность" и "Криминотеология", чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжении двух десятков лет. Своими трудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

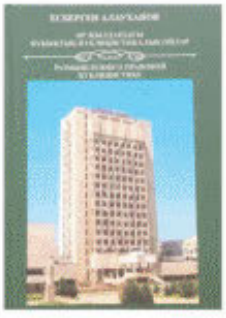

Журналға “Қазпочта” бөлімшелері арқылы жазылу индексі 74191

